

Book of Proceedings

International Scientific Conference

"Scientific Challenges for Sustainable Development 2020"

ISBN-978-608-4573-37-1

**UNIVERSITETI I
ELBASANIT**
"Aleksandër Xhuvani"

INTERNATIONAL
UNIVERSITY OF STRUGA

**Universiteti Vlores
ISMAIL QEMALI**

UNIVERSITETI I
ELBASANIT
"Aleksander Xhuvani"

INTERNATIONAL
UNIVERSITY OF STRUGA

Universiteti i Vlores
ISMAIL QEMALI

Book of Proceedings SCfSD20

**International Scientific Conference "Scientific
Challenges for Sustainable Development – SCfSD20"**

Struga, 11 July 2020

Book of Proceedings

SCfSD20

**Linking Academics, Researchers, Students and
Policy-makers for a Better Life**

ISBN-978-608-4573-37-1

CHAIRMEN OF THE CONFERENCE

Prof. Dr. Bashkim Rama

Rector of International University of Struga

Prof. Dr Roland Zisi

Rector of University "Ismail Qemali" – Vlora

Prof. Dr Skender Topi

Rector of University "Aleksander Xhuvani" – Elbasan

SCIENTIFIC COMMITTEE

- ❖ Academic. Prof. Dr. Anastas Angjeli - Rector of Mediterranean University of Albania
- ❖ Prof. Dr. Armen Kadriu – International University of Struga
- ❖ Prof. Dr. Sejfulla Osmani – International University of Struga
- ❖ Prof. Dr. Biljana Ciglovska – International University of Struga
- ❖ Prof. Dr. Skender Topi- University of Elbasan Aleksander Xhuvani
- ❖ Prof. Dr. Sotir Mali -University of Elbasan Aleksander Xhuvani
- ❖ Prof. Ass. Peçi Naqellari -University of Elbasan Aleksander Xhuvani
- ❖ Prof. Ass. Dr. Sokol Bana- University of Vlore Ismail Qemali
- ❖ Prof. Dr. Gezim Selimi – International University of Struga
- ❖ Prof. Pietro Iaquina University of Calabria
- ❖ Prof. Dr. Aleks Trushaj- University of Vlore Ismail Qemali
- ❖ Prof. Dr. Bardhosh Gace- University of Vlore Ismail Qemali
- ❖ Prof. Dr. Albert Qarri- University of Vlore Ismail Qemali
- ❖ Prof. Ass. Dr. Hajdar Kicaj- University of Vlore Ismail Qemali
- ❖ Prof. Ass. Dr. Kristofor Lapa - University of Vlore Ismail Qemali
- ❖ Prof. Ass. Dr. Flora Qarri - University of Vlore Ismail Qemali
- ❖ Prof. Ass. Dr. Imelda Sejdini - University of Elbasan Aleksander Xhuvani
- ❖ Prof. Ass. Dr. Shkelqim Hidri- University of Elbasan Aleksander Xhuvani
- ❖ Prof. Ass. Majlinda Peza - University of Elbasan Aleksander Xhuvani
- ❖ Dr. Javier Vidal - University of Leon, Spain
- ❖ Prof. Dr Sabahudin Komoni- University of Pristina
- ❖ Prof. Dr Shyqeri Kabashi- Business University College
- ❖ Prof. Dr Ligor Nikolla- University of Tirana
- ❖ Doc. Dr. Shpetim Latifi – International University of Struga

ORGANIZING COMMITTEE

- ❖ Dr. Guximtar Rushani- International University of Struga
- ❖ Doc. Dr. Jeton Shaqiri – International University of Struga
- ❖ MSc. Eloina Tozaj- University of Vlore Ismail Qemali
- ❖ Dr. Eva Cipi - University of Vlore Ismail Qemali
- ❖ Dr. Mariglina Meminaj- University of Vlore Ismail Qemali
- ❖ Dr. Amali Cipi- University of Vlore Ismail Qemali

- ❖ Dr. Erjon Hitaj - University of Vlore Ismail Qemali
- ❖ Dr. Evis Alushi - University of Vlore Ismail Qemali
- ❖ PhD. Ina Nasto - University of Vlore Ismail Qemali
- ❖ Dr. Zamira Alimemaj- University of Vlore Ismail Qemali
- ❖ Doc. Dr. Nazmije Merko – International University of Struga
- ❖ Doc. Dr. Dashmir Nasufi- International University of Struga
- ❖ Phd. Cand. Nurten Kala-Dauti- International University of Struga
- ❖ MSc. Armir Ziba – International University of Struga
- ❖ MSc. Senada Laçka– International University of Struga
- ❖ MSc. Abidin Trena – International University of Struga
- ❖ MSc. Lirinda Vako – International University of Struga
- ❖ PhD Cand. Eda Cela -University of Elbasan Aleksander Xhuvani
- ❖ Dr. Fatos Gjata - University of Elbasan Aleksander Xhuvani
- ❖ Dr. Merita Hoxha - University of Elbasan Aleksander Xhuvani
- ❖ Dr. Elvin Rada - University of Elbasan Aleksander Xhuvani
- ❖ PhD Cand. Elona Gaxhja - University of Elbasan Aleksander Xhuvani

CONFERENCE SECRETARIAT

- ❖ MSc. Rezarta Zhaku-Hani– International University of Struga
- ❖ MSc. Semra Bujari – International University of Struga

CONFERENCE COORDINATORS

- ❖ MSc. Armir Ziba – International University of Struga
- ❖ MSc. Abidin Trena - International University of Struga

Chairman of the Conference

Prof. Dr. Bashkim Rama - Rector of International University of Struga

Born on 25 April 1951 in Diber in the Republic of Albania.

He completed his university studies at the University of Tirana in 1973 and his postgraduate qualifications for International Relations and Diplomacy in 1981.

In January 2010, after the successful completion of his doctoral dissertation, he graduated from the State University of Science and Information Technology in Sofia, Bulgaria.

Prof. Dr. Bashkim Rama has made a valuable contribution to education with his commitment in this field since the beginning of his career:

- From 1973 to 1977 he worked as a high school teacher in Dibër, Albania
- In 1977 Head of Education Sector in Diber, Albania,
- In 1996 he worked as a lecturer at the Sofia University.
- In 2006 he worked as a lecturer at the Diplomatic Academy of the Republic of Albania

Diplomat Bashkim Rama has a prosperous career in Albanian diplomacy, as Director of the Diplomatic Academy, Expert at the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Albania (1980), First Secretary of the Embassy of the Republic of Albania in Germany (1981), President of the Delagation of the Republic of Albania in UNESCO(1987), Ambassador of the Republic of Albania to Bulgaria(1988), Ambassador of the Republic of Albania to Kosovo and Ad Hoc of the Republic of Albania in Sofia (2002), Director of the Directorate of the region and neighboring countries in the Ministry of Foreign Affairs of Albania. A person who has great acquaintance with the situation in Macedonia and in the Balkan region, Professor of International Relations, Geopolitics and Diplomacy, Professor of Diplomacy theory and practice in several universities in the region, and Rector of the International University of Struga from 2012-2014 and the current rector since 2016.

Table of contents

ECONOMY, TOURISM AND INFORMATION TECHNOLOGY RESEARCH PAPERS	12
REGIONAL DEVELOPMENT OPPORTUNITIES THROUGH SMART TOURISM..	14
Eva Cipi	14
Eloina Tozaj.....	14
Edvina Cipi	14
THE GLOBAL INTERNATIONAL TRADE UNDER THE PRESSURE OF COVID 19 PANDEMIC – CONSQUENCES AND FURTHER CHALLENGES.....	25
Biljana Ciglovska	25
ROLI I BANKAVE NË PËRKRAHJEN E ZHVILLIMIT EKONOMIK	37
Prof. Dr. Gëzim Selimi	37
SOME POLICY RESPONSES TO POST-PANDEMIC ECONOMIC RECOVERY	50
Florian Miti* , Sibora Zahaj**	50
“E-QEVERISJA, NË REPUBLIKËN E KOSOVËS”.....	59
Dr.sc. Zenel SEJFIJAJ	59
Dr.sc. Gazmend MORINA	59
Bsc. Gramoz SEJFIJAJ, Msc.(cand).	59
THE BRAND AS AN IMPORTANT FACTOR IN THE DEVELOPMENT OF ENTERPRISE MARKETING	71

Adem Qorrolli PhD Candidate	71
“ROLI I QEVERISË SË KOSOVËS GJATË KRIZËS EKONOMIKE DHE FINANCIARE, TË SHKAKTUAR NGA COVID- 19”	79
Dr.sc. Gazmend MORINA¹, Dr.sc. Zenel SEJFIJAJ ², Mr.sc. Ajete Ukshini MORINA ³, Bsc. Gramoz SEJFIJAJ, Msc.(cand)⁴	79
ZBATIMI JURIDIK I BIZNESEVE DHE MENAXHIMI ME FOKUS NË KOSOVË	92
Prof. Ass. Dr. Besnik HAJDARI	92
MSc. Besim TAHIRI	92
REVIEW FOR THE IMPLEMENTATION OF MACROPRUDENTIAL INSTRUMENTS FROM SOME OF THE AUTHORITIES OF CENTRAL AND EASTERN EUROPEAN COUNTRIES	107
1. Dr. Orkida ILOLLARI	107
2.Prof. Assoc. Dr. Artur RIBAJ	107
3. Academic Prof. Dr. Anastas ANGJELI	107
4. Prof. Dr. Adrian CIVICI	107
MARKETINGU DIGJITAL – SFIDAT DHE MUNDËSITË NË KOSOVË	119
PhD. Afrore Bërdyna Mazreku	119
KRIZA GLOBALE FINANCIARE. SHKAQET , PASOJAT DHE REAGIMET	128
Msc. Semra Bujari	128
Rezarta Mamudi	128
NDIKIMI I EKSPORT- IMPORTEVE NE RITJEN EKONOMIKE GJATË DHE PAS KRIZËS EKONOMIKE 2008-2011.	135

Phd. Cand. Jorida Koçibelli	135
FINANCIMI I PROJEKTEVE TË KOMUNAVE TË KOSOVËS PËRMES BORXHIT PUBLIK	149
Dr. Betim Spahiu	149
Dr. Muhamet Spahiu.....	149
MA. Lorik Muçaj.....	149
IMPAKTI I TIK NË VLERËN E BIZNESIT NË NDËRMARRJET E VOGLA DHE TË MESME NË REPUBLIKËN E MAQEDONSË SË VERIUT.....	160
Armen Kadriu, Prof.Dr	160
Lirinda Vako Abedini, MSc	160
PERFORMANCE EVALUATION OF MOBILE AD-HOC NETWORK (MANET) ROUTING PROTOCOLS USING NS3 SIMULATOR	168
LAW AND POLITICS REASEARCH PAPERS	191
VEPRIMTARIA E ORGANIZATËS NACIONAL DEMOKRATIKE SHQIPTARE NË ANAMORAVË.....	192
Prof. Ass. Dr. Nexhmedin Bardhi	192
Dr. Sc. Naser Shabani.....	192
KARAKTERISTIKI NA ИЗВРШИТЕЛИТЕ НА КРИМИНАЛИТЕТОТ ПОВРЗАН СО ЗЛОУПОТРЕБА НА ДРОГА	209
Д-р Билјана Богданова-Смилевска¹, Александар Ѓурчески²	209
POLITIKAT GJEOSTRATEGJIKE TË DISA SHTETEVE NË RENDIN E RI BOTËROR	235

KRIJIMI DHE SHUARJA E MARRËDHËNIEVE JURIDIKE FATKTET JURIDIKE DHE PUNËT JURIDIKE (VEPRIMET JURIDIKE).....	254
LAW AND SOCIOLOGY AS ACADEMIC DISCIPLINES	269
Robert Dauti	269
KRIMET MJEDISORE DHE LEGJISLACIONI PENAL NË REPUBLIKËN E SHQIPËRISË DHE REPUBLIKËN E MAQEDONISË SË VERIUT (RASTE STUDIIMI 2015-2020).....	279
Doc. Dr. Emin Hseini	279
Bsc.Armand Braho	279
ANALYSIS OF THE WORKING TIME,NIGHT SHIFT WORK,DAILY AND WEEKLY REST AND ANNUAL HOLIDAY THROUGHOUT THE REGULATIONS OF THE EUROPEAN DIRECTIVE AS WELL AS THE REGULATIONS OD THE REPUBLIC OF THE NORTH MACEDONIA	291
Suzana Stoshevska-Nikolovska	291
АНАЛИЗА НА РАБОТНО ВРЕМЕ, НОЌНА РАБОТА, ДНЕВЕН, НЕДЕЛЕН И ГОДИШЕН ОДМОР НИЗ ПРОПИСИ НА ЕВРОПСКАТА ДИРЕКТИВА И ПРОПИСИТЕ НА РМ	292
МЕЃУНАРОДЕН ТЕРОРИЗАМ	302
д-р Митко Вељуслиев	302
ТРАФИКИМИ I QËNIEVE NJERËZORE NGA EVROPA LINDORE DHE METODAT E SKLLAVËRIMIT MODERN	322
Bsc. Desara Gashi (d.gashi19@eust.edu.mk)	322
Bsc. Armand Braho (a.braho17@eust.edu.mk)	322

REVIEW OF THE REGULATION OF THE PROPERTY RELATIONS OF SPOUSES IN MACEDONIAN LEGISLATURE	338
Ilina Stefanovska Zdravevska LL.M	338
ПРЕГЛЕД ВО УРЕДУВАЊЕТО НА ИМОТНИТЕ ОДНОСИ НА БРАЧНИТЕ ПАРТНЕРИ ВО МАКЕДОНСКОТО ЗАКОНОДАВСТВО.....	339
EMERGJENCA E EDUKIMIT LIGJOR TË PUBLIKUT	353
(VLERËSIME DHE ANALIZA NGA AKTUALITETI SHQIPTAR)	353
Dorian Leka, Ph.D. (cand.)	353
KRIMI I TË RINJËVE DHE DREJTËSIA E RINIS.....	365
REGJISTRIMI I TË DREJTAVE TË PRONËS SË PALUAJTSHME SIPAS LEGJISLACIONIT NË KOSOVË	380
РЕЛИГИОЗНИ ПРАШАЊА И НИВНОТО ВЛИЈАНИЕ ВРЗ НАЦИОНАЛНАТА БЕЗБЕДНОСТ НА БАЛКАНОТ	404
д-р Митко Вељуслиев	404
VICTIM OF THE CRIMINAL OFFENSE	425
VEPRAT PENALE NË FUSHËN E TATIMEVË	438
EDUCATION AND LANGUAGE RESEARCH PAPERS	453
NEEDS ANALYSIS AS A KEY FACTOR IN TEACHING AND LEARNING PROCESS OF ENGLISH FOR SPECIFIC PURPOSES	454
"CREATIVITY AND INNOVATION IN SCHOOL" RESEARCH OF HOME EDUCATION TEACHERS IN THE CITY OF DURRES	463

PËRGATITJA E MËSUESIT SI EDUKATOR I NXËNËSIT. SYNIMET E EDUKIMIT	481
Rita Hasanaj	481
TEACHER’S PREPARATION AS AN EDUCATOR. (GOALS OF EDUCATION.) ...	492
Rita Hasanaj	492
ANALYSIS OF “TRADITION AND THE INDIVIDUAL TALENT” BY T.S. ELIOT ...	504
Reis Kerim	504
Rezarta Merko	504

**ECONOMY, TOURISM AND INFORMATION
TECHNOLOGY RESEARCH PAPERS**

REGIONAL DEVELOPMENT OPPORTUNITIES THROUGH SMART TOURISM

Eva Cipi

Universiteti Ismail Qemali Vlore
Eva.cipi@univlora.edu.al

Eloina Tozaj

Universiteti Ismail Qemali Vlore
Eloina.tozaj@univlora.edu.al

Edvina Cipi

Universiteti Ismail Qemali Vlore
edvina.elite@gmail.com

Abstract

Smart is a new word used to describe the growing trend of tourism destinations, industries and tourists based on new ICT forms that allow massive amounts of data to be turned into value propositions. However, it remains predetermined as a concept, which has been elaborated on its theoretical development. This paper defines smart tourism and sheds light on its opportunities, trends, and then defines its technological and business-related foundations in a given region. This is followed by a brief discussion on the prospects and shortcomings of smart tourism. Seeing development as a necessity, the paper will focus on the need for scientific research on smart solutions to implement smart tourism in practice.

Keywords. Smart Tourism, Smart Technologies, Smart Economics, Business Models.

Introduction to Smart tourism – one definition

This is a word applied to describe the increasing reliance of tourism destinations, their industries and their tourists on emerging forms of ICT that allow for massive amounts of data to be transformed into value propositions. There are different smart fields related to the concepts as below:

- Smart Data - used for operational real-world data, integrating and sharing data, and using modelling, optimization and visualization to make better operational decisions.
- Smart city - used to describe efforts aimed at using technologies in an innovative way to achieve resource optimization, effective and fair governance, sustainability and quality of life.
- Smart home, smart factory - blurring the lines between the physical and the digital things and on fostering technology integration.
- Devices - smart phone, smart card, smart TV, etc. describes multi functionality and high levels of connectivity.
- Markets /economies (smart economy), it refers to technologies supporting new forms of collaboration for innovation and entrepreneurship

In the context of tourism Smart is used to describe a complex of all of them and this is now a fact. There is an incredible institutional support and in some instances even pressure to realize smart tourism. Regarding to the world political vision what governments universally recognize is a great interest of developing new ways and easy to implement innovative solutions by smart ideas in tourism and economy. Especially in Asia, many efforts to drive the smart tourism agenda forward. Governments in China and South Korea have been focused on building the technological infrastructure that supports smart tourism. The focus in Europe, however, is more on innovation and competitiveness developing smart end-user applications that support enriched tourism experiences using already existing data combined and processed in new ways. In Australia, the focus is on smart governance and open data. In summary, what governments universally recognize is the transformative power of smart technologies not only in terms of the economic potential but also the social dimensions.

Smart tourism in practice

Practically the term Smart tourism is used to drive specific political agendas and to sell technological solutions. Frequently this term is used in the context of open data initiatives or for simple projects such as promoting free Wi-Fi or the development of mobile applications. While these technologies are important steps in implementing smart tourism, they do not provide the full picture of what smart tourism should be.

There is a lack of definition that limits the concept at:

- For many government and industry - led projects.
- Academic work is largely focused on describing the phenomenon in the form of case studies
- Discussing isolated technological developments
- Laying the theoretical foundations for its advancement and/or critique.
- Research needs to be met in order to inform the future development of smart tourism

New Definition of smart tourism

Tourism is social, cultural and economic phenomenon which entails the movement of people to countries or places outside their usual environment for personal or business/professional purposes adding more ICT that increases the intensity of tourism and shows the high dependence on information and communication technologies

A smart tourism can be seen as a logical progression from traditional tourism and e-tourism. The integration of web-based technologies that led to the emergence of e-tourism.

- This development trajectory of ST continued with
- The widespread adoption of social media
- Realizing mobile tourism
- Evolution of ICT in tourism
- Physical and governance dimensions
- New levels of intelligence are achieved in tourism systems

The ways in which smart tourism approaches are created, exchanged and shared are fundamentally different. The main components can be listed as below:

Smart tourism destination. An innovative tourist destination, built on an infrastructure of state-of-the-art technology guaranteeing the sustainable development of tourist areas, accessible to everyone, which facilitates the visitor's interaction with and integration into his or her surroundings, increases the quality of the experience at the destination, and improves residents' quality of life.

Smart Destinations refers to smart city principles to urban or rural areas and not only consider residents but also tourists in their efforts to support mobility, resource availability and allocation, sustainability and quality of life or visits.

ICT role in smart entities. Digital transformation. Digital innovation. Digital empowerment

Example of projects

1. DSIPLAY- Objectives were developing a cycle of digital social innovation experiences open to the public The purpose was Ensuring that the technological revolution has a positive impact on both citizens and the city as a whole and raising awareness of the most important social innovation projects ,
2. REC, THE CITIZEN COIN- Objectives-Economic resource to create a complementary and peer-to-peer citizen exchange system in the euro. The local currency acts as a complementary form of payment without replacing the national one. At the same time, it gives the opportunity to measure the impact of consumption in the city. It is estimated that more than 5,000 people already use one of the 70 local currencies in Spain.
3. STEAM BCN-Objective is the project focuses on the gender perspective and the demystification of the figure of the scientific person linked to a socio-economic profile and status. It is based on workshops, training capsules, visits to research centers, ideations, etc. There have been designed actions that take place in schools, libraries, universities.
4. 5G BARCELONA- Objective was the city will be the 5G hub in Southern Europe. The government of Catalonia, and other partners have launched the 5G Barcelona initiative to make Catalonia a European 5g digital hub. In addition, 5g Barcelona - an European 5G digital hub based on an experimental infrastructure open to the metropolitan area, which acts as an urban, citizen and technological laboratory for the validation of 5G technologies and services. Being an open innovation environment based on the collaboration between different actors, both public and private, which will help attract foreign investment, promote technology start-ups and develop an industry around 5g.

Smart components

Staying in the context of smart tourism, researchers have designed a frame of components related to the smart tourism unit starting from smart experiences exported from other countries with the same or similar geographic, cultural and

economic profile, also at the same development level. A smart destination is necessary to be described in order to define the changes and development axes per each area. To support these changes, a smart business ecosystem is needed to be sustainable and accepted by touristic conditions. For these layers, big data collected will be exchanged and processed for reliable results.

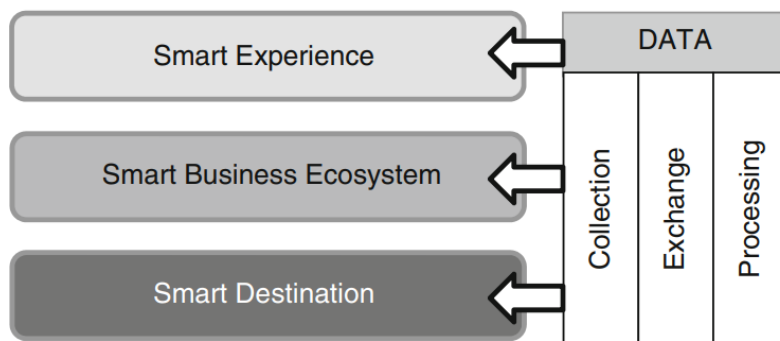

Fig. 1. Components of smart tourism

Smart experience. To including a destination component, smart tourism is a social phenomenon arising from the convergence of ICT with the tourism experience

The smart experience component specifically focuses on technology-mediated tourism experiences and their enhancement through personalization and real-time monitoring identify information aggregation, and real-time synchronization as the major drivers of such smart tourism experiences.

The smart tourism experience is efficient and rich in meaning. Tourists are active participants in its creation. They not only consume but also create, annotate or otherwise enhance data that constitutes the basis of the experience. Examples of smart experience are:

By uploading photos to social network Instagram with destination-related hashtags or helping map toilets at destinations - <http://www.Nyrestroom.com/>. The smart tourists and their digital selves (or data bodies) use smartphones to tap into information infrastructures provided at the destination or virtually in order to add value to their experiences. <http://www.nyrestroom.com/>

Smart Business ecosystem. The second component refers to the complex business ecosystem that creates and supports the exchange of touristic resources and the co-creation of the tourism experience. The business component of smart tourism means

interconnection of stakeholders, the digitalization of core business processes, and organizational agility. It includes public-private collaboration becoming more open and technology-focused as providers of infrastructure and data. Smart tourism recognizes that consumers can create and offer value as well as monitor and take on business or governance roles.

Smart tourism destination. An innovative tourist destination, built on an infrastructure of state-of the-art technology guaranteeing the sustainable development of tourist areas, accessible to everyone, which facilitates the visitor's interaction with and integration into his or her surroundings, increases the quality of the experience at the destination, and improves residents' quality of life. This component refers to smart city principles to urban or rural areas and not only consider residents but also tourists in their efforts to support:

- Mobility,
- Resource availability and allocation,
- Sustainability and quality of life/visits.

Smart tourism and ICT

ICT is the key to the development of smart tourism. ICT has the ability to support tourism in an intelligent way. Smart ICT is expected to be able to comprehend, to profit from experience, to acquire and retain knowledge, and to respond quickly and successfully to a new situation. Within a smart tourism setting, information systems promise to supply tourism consumers and service providers with more relevant information, These smart systems include a wide range of technologies in direct support of tourism. Importantly, smart tourism spans three layers across these three components:

- a smart information layer that aims at collecting data;
- a smart exchange layer that supports interconnectivity;
- a smart processing layer that is responsible for the analysis, visualization, integration and intelligent use of data

Fig. 2. Digital foundations of smart tourism

If we compare technological foundations, we see two models: E-tourism and Smart Tourism. The elements are focused on the sphere where we distinguish digital profile or digital and physical one. Regarding the technology used, the first model is based on websites, now in sensors and smartphone applications. The travel phase is included pre and post travel time, the second model during the trip. Also there are differences regarding the lifeblood: information and big data in the second model, interactivity and technology-mediated co-creation.

The structure of e tourism is based on value chain, while smart tourism profile is based on ecosystems.

Another element of diversity is the exchange based on B2B, B2C, C2C while in smart model this process is based on public-private-consumer collaboration.

The internet of things (IoT)

This is realizing the internet of things (IoT) for creating the desired smart technological environment that includes connected physical and digital infrastructures. The internet of things has the potential to rapidly become a new reality as a technological infrastructure. The basic idea of the IoT is the presence around us of a variety of objects such as radio-frequency-identification (RFID) tags, sensors, actuators, mobile devices, etc., which are able to interact with each other and cooperate with their neighboring objects to achieve common goals. The IoT enables the development of various platforms able to transmit a wide range and various types of data using participatory sensing systems. Some examples of Internet of thing have been implemented through some projects like:

Ibeacon technology. Ibeacon is apple's implementation of Bluetooth low-energy (BLE) wireless technology to create a different way of providing location-based information and services to iPhone and other IoT devices. The increasing use of ibeacon technology in tourism ensures a first step in this direction in that it allows smart phones to react to signals from the physical world in order to support ambient context identification [www. Ibeaconinsider.com](http://www.Ibeaconinsider.com)

Innovations using IoT. The innovations driven by the IoT have important implications:

- for tourism development because travel involves movement through time and space and this smart environment will grow to be aware
- sensors embedded in tourist attractions will enable tourism service providers to track tourists' locations
- technologies such as smart watches play an important role in collect data through their sensors and cameras communicate with the network , support high levels of connectivity without interfering with the experience.
- control visitor numbers within specific tourism sites by using a variety of sensors with each site's carrying capacity as a benchmark.
- smart objects embedded in the environment may automatically trigger the transmission of messages to family and friends to enable them to know what we are doing or what we have done in the past
- IoT as a platform that generates information about 'events' of people and places which is gathered and uploaded to provide information about travelers within their social networking sites.

Business foundations of smart tourism

- ICT tools and applications have enabled tourism businesses to become 'smarter' in how to increase their performance and competitiveness by
- (Hyper)-automating information
- Transforming their business functions and processes

ICT have also an instrumental role in driving institutional and structural market changes in the tourism industry.

New business models for smart tourism

- To survive, traditional tourism organization have to redefine their business model and the way they propose to create customer value.
- By introducing new business models, firms develop new models
- Smart tourism - means changing all or some of the following five market elements:
 - exchange object,
 - market actors,
 - market structure,
 - market institutions
 - market practices.

Smart tourism affects smart environment in all nine elements of business models in fundamental ways: 1) customer segments; 2) value propositions; 3) channels; 4) customer relationships; 5) revenue streams; 6) key resources; 7) key activities; 8) key partnerships; and, 9) cost structure. T

Service science for Smart tourism

A functioning service ecosystem is seen as a major prerequisite for enabling the co-creation of customer experiences. Resources that actors may use and exchange in a smart tourism ecosystem can relate to the following types:

- Tangible or intangible resources (Tools, software, and information);
- Human resources (Skills, knowledge, and virtual communities); and
- Relational ones (Relations to partners and suppliers, and network membership).

In a smart service ecosystem, any stakeholder is an actor aiming to interact and exchange resources with other actors for value co-creation. A major area of research necessary in the context of smart tourism is: information governance and privacy, with particular questions relating to determining the value of information and ensuring safety and security in rather open and ubiquitous info-structures.

The main research areas identified in the context of smart tourism is

- the extreme technology-dependence, information overload - an increasing desire to escape technology when on vacation. While research is already being conducted on how technology enhances tourism experiences, there is a clear lack of research focusing on potential drawbacks of too much mediation.

- critical perspective on smart tourism experiences, more information on psychological and health risks of constant bombardment with data by context-aware systems and insights regarding consumer attitudes towards the various aspects of smart tourism

Conclusions in Research and smart tourism

Despite these concerns, smart tourism is an incredibly promising scenario that results in more convenient, safe, exciting and sustainable living spaces for both residents and tourists, more personalized and therefore more relevant tourism experiences, and even greater opportunities for new services, business models and markets to emerge as a result of more flexible structures and different perspectives on value creation. The main research areas identified in three smart tourism aspects of consumption, service provision and facilitation.

Movio project. As far as the public or public-private level is concerned, we should remember an Innovative Italian project based on digitization of culture. It's "movio", realized by the Central Institute for unique catalog thanks to the funds of invisible goods by Telecom Italia. Excellences, Italian cultural heritage are have been selected in the focus of different cultural events and exhibitions

SESC Project. This project has been developed under Interreg IPA CBC ITALME as Smart energy for smart Cities with the objective of smart energy use education of community in touristic destinations. It is based on EU Smart agenda and the main focus is the concept quality of ST in Balkan.

Fig. 3. Smart technology for smart tourism

References

1. Joao Rom, Bart Neuts Territorial capital, smart tourism specialization and sustainable regional development: Experiences from Europe, Elsevier, Habitat international, journal homepage: www.elsevier.com/locate/habitatint
2. Bishnu Prasad Gautam, Hiroyasu Asami, Amit Batajoo, Tatsuya Fujisaki, Regional Revival through IoT Enabled Smart Tourism Process Framework (STPF): A Proposal, INSPEC Accession Number: 16595625, DOI: 10.1109/SCIS-ISIS.2016.0162, Publisher: IEEE
3. Teresa Graziano, Boosting Innovation and Development? The Italian Smart Tourism: A Critical Perspective, European Journal of Geography Volume 5, Number 4:6 -18, November 2014
4. William Cannon Hunter, Namho Chung, Ulrike Gretzel, Chulmo Koo, Constructivist Research in Smart Tourism, Asia Pacific Journal of Information Systems Vol. 25, No. 1, March 2015, <http://dx.doi.org/10.14329/apjis.2015.25.1.105>
5. Yunpeng Lia, Clark Hub, Chao Huangc, Liqiong Duand, The concept of smart tourism in the context of tourism information services, Tourism Management Volume 58, February 2017, Pages 293-300
<https://doi.org/10.1016/j.tourman.2016.03.014>
6. Dimitrios Buhalis, Aditya Amaranggana, Smart Tourism Destinations Enhancing Tourism Experience Through Personalisation of Services, Information and Communication Technologies in Tourism 2015 pp 377-389
7. Kim Boes, Dimitrios Buhalis, Alessandro Inversini, Conceptualising Smart Tourism Destination Dimensions, Information and Communication Technologies in Tourism 2015 pp 391-403
8. Kim Boes , Dimitrios Buhalis , Smart tourism destinations: ecosystems for tourism destination competitiveness, International Journal of Tourism Cities, ISSN: 2056-5607, 3 May 2016

THE GLOBAL INTERNATIONAL TRADE UNDER THE PRESSURE OF COVID 19 PANDEMIC – CONSEQUENCES AND FURTHER CHALLENGES

Biljana Ciglovska

International University of Struga, Nas.Ezerski Lozja No.1 Struga, R. of North
Macedonia

b.ciglovska@eust.edu.mk

Abstract

After the financial crisis of 2008-2009, the International trade never returned to its previous trend. The economic shock of the COVID-19 pandemic inevitably invites comparisons to the global financial crisis of 2008-09. These crises are similar in certain aspects but very different in others. As in 2008-09, governments have intervened with monetary and fiscal policy to counter the downturn and provide temporary income support to businesses and households.

Restrictions on movement and social distancing to slow the spread of the virus mean that labor supply, transport and travel are today directly affected in ways they were not during the financial crisis. Whole sectors of national economies have been shut down, including hotels, restaurants, non-essential retail trade, tourism and significant shares of manufacturing. The COVID 19 pandemic has provoked broad export restrictions on medical supply and food, but the fact is that, the moment of turning inward would not help the fight against COVID 19. The trade is not the problem; it is a part of the solution.

The trading system, which is one of the most affected from the COVID 19 pandemic, until now have learned several lessons starting from the Great Depression and following the “Great Trade Collapse” in 2008-09. The most important lesson is that the rejection of protectionism and turning inward is of critical importance for stimulating trade and avoiding trade collapse.

According to the World Trade Organization (WTO) simulations, the trade in 2020 will decrease by – 13% or -32% under an optimistic and pessimistic scenario respectively. According to the pessimistic scenario the trade drop will not fully recover by 2022.

Under these circumstances, forecasting requires strong assumptions about the progress of the disease.

Key words: COVID 19, pandemic, International trade, restrictions, consequences,

Introduction

The increased spread of the virus COVID 19 has caused most governments to react with undertaking protectionist measures and different changes in the trade and investments policies.

Numerous governments introduced measures that shut down businesses temporarily and restricted travel and the movement of people and goods. These measures will lead to sharp contractions in the output level, household spending, investment and international trade. While there is wealth of forecasts on GDO growth in 2020, there is a limited range of work done on trade projections for 2020, in particular for EU trade.

The reduction in trade flows associated with this lower level of economic activity is interpreted as the impact of the COVID 19 outbreak on trade. It is important to underline that these estimates are subject to a high degree of uncertainty given that the current crisis is an unprecedented situation with many unknown variables, including the recovery time. Trade will likely fall steeper in sectors with complex value chains, particularly electronics and automotive products. This situation has led to significant increase in the use of different trade related policy measures as an answer to the COVID 19 threat. In particular, some countries have decided to establish export controls over certain medical products (medical ventilators, certain drugs, and personal protective equipment) in the form of temporary export bans or the addition of licensing/authorization requirements. Other countries, concerned with the security of their food supplies, have introduced export restrictions over specific agricultural products, and these decisions have generated genuine concerns about potential food shortages in the global market in the second part of the year.

The problem appears sufficiently serious that it has led to a joint statement by the General Director of the Food and Agriculture Organization (FAO), the World Health Organization (WHO) and the World Trade Organization (WTO), in which they noted that “uncertainty about food availability can spark a wave of additional

export restrictions, creating shortage on the global market” (WTO, 2020). In this context, they called on countries to ensure that their trade-related measures do not disrupt the food supply chain. All governments need to understand that, the international trade is not a problem in this crisis; it is core element of the solution (Baldwin, 2020). The open trade routes and international supply chains are critical to controlling and defeating the pandemic.

Method and Materials

The chosen research problem is located in a field of limited preliminary research. The data collection needs to draw on primary sources, or secondary sources. The author of the paper has completed two phases. In the first phase, it has been required a theoretical and bibliographic documentation regarding the COVID 19 pandemic, its main consequences on the global level and on different sector. Also, it has been required a theoretical and bibliographic documentation regarding the previous crises and their impact on the global International trade, and lessons learned from the governments` experience in using different measures to confront the different type of crisis.

Also it has been defined the issue and formulation of the main hypotheses in order to constitute a defensible model, inducing the importance and activity of the researched subject. The final phase has been achieved and completed by the data collected. The scientific theoretical basis is a combination of inductive and deductive method.

Literature and Conceptual Reviews

COVID-19 has turned the world upside down. Everything has been impacted. How we live and interact with each other, how we work and communicate how we move around and travel. Every aspect of our lives has been affected. Although the world is in lockdown, governments, epidemiologists, school principals, entrepreneurs and families around the world are already planning the next steps: how to safely reopen schools and businesses, how to commute and travel without transmitting or contracting infection, how to support those most affected by the crisis – the millions who have lost their livelihoods or their loved ones, how to ensure the already serious inequalities don` t deteriorate further (CCSA, 2020).

According to the CCSA, the statistics presented in their report are unprecedented. The world is witnessing data points and inflections in trends that would have been unimaginable only a few months ago. New statistical records are being set on an almost weekly basis. By the end of April, 212 countries, territories or areas had reported confirmed cases of COVID-19. In the first four months of 2020, more than 3 million cases of infection had been confirmed and more than 210,000 deaths. Some startling economic numbers include a 9% year-on-year fall in global production and manufacturing output, now casts that the value of global merchandise trade will fall by almost 27% in Q2 2020, the largest fall in global commodity prices on record (-20.4% between February and March 2020), (CCSA Report, 2020).

On the social side, there is shocking loss of employment – a decline of almost 10.5% in total working hours, the equivalent of 305 million full-time workers. Some 1.6 billion students have been affected by school closures and the crisis will push an additional 40 – 60 million people into extreme poverty. The impact is being felt in every region.

Different regions have been affected unequally by COVID-19. Up to 30 April 2020, Europe had the most cases of confirmed infection at 1,406,899, followed by the Americas at 1,246,190, Eastern Mediterranean at 181,119, Western Pacific at 147,743 and South-East Asia at 52,266, while Africa had only 24,713 reported cases. Confirmed cases have exceeded 100,000 in seven countries; the United States had the most at 1,003,974, followed by Spain at 210,773, Italy at 201,505, the United Kingdom at 161,149, Germany at 157,641, France at 125,464, and Turkey at 114,653.

In response to the exponential rise in COVID-19 infections, many countries across regions are implementing lockdowns, travel restrictions, social distancing policies, and workplace and school closures. These necessary measures aim to slow the spread of the virus, minimize lives lost and avoid catastrophic outcomes for national health systems, but they also have a sudden and drastic impact on workers and enterprises.

Throughout the year 2019, world manufacturing was already experiencing a consistent decline in production growth. Especially industrialized countries registered a noticeable contraction of production. China still showed high quarterly growth rates of more than 5 % at the end of the year. For the first two months of 2020, China showed a sharp reduction of output, which can be explained by the celebrations of the Chinese New Year at the end of January 2020 as well as the beginning of the lockdown of Wuhan and other regions to contain the virus at the same time. It remains to be seen, how fast China will catch up the losses made during

the first quarter of 2020. The aggregate for the world manufacturing production also shows a sharp decline caused mainly by large share of China in global manufacturing. As other countries will be included global manufacturing growth is expected to drop further (CCSA Report, 2020).

The trading system is one of the most affected from the COVID 19 pandemic. Due to this state the trading system is already subject to an increased number of new restrictions and distortions, starting from tariff increases among major traders, to significant government support in key sectors. In a challenging and uncertain situation, trade is essential to save lives and livelihoods. There is a clear need to keep trade flowing to ensure the supply of essential products and to send signal of confidence for the global economy. This requires co-operation and trust, that the market will supply essentials and countries will not impose export restrictions and that imports do not pose health risks.

Results and Discussion

According to the WTO simulations, the trade in 2020 will plunge by -13% or -32% under the optimistic and pessimistic scenario, respectively as shown in Figure 1 (WTO, 2020). According to the pessimistic scenario the trade drop will not fully recover by 2022.

According to the (Baldwin, 2020) the current trade collapse is projected to be so much bigger, because today`s crisis hit all the world`s largest trading nations within a few months such as, USA, China, Japan, Germany, Britain, France and Italy. Also, the previous “Great Trade Collapse” was caused by a collapse in demand, today`s “Great Lockdown” is due to the serious supply-side disruption, affecting all sectors in all of the largest economies.

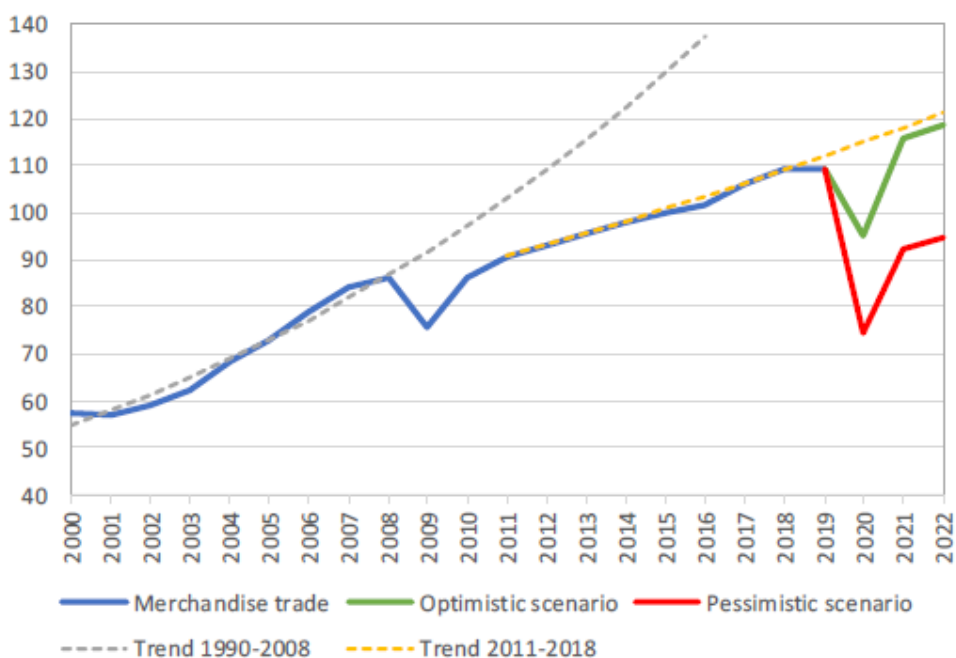
The protectionist policies related to the COVID 19 crisis have been mostly anti-export. Today`s problem is a lack of local supply, not a lack of demand as in 1930, or a surplus of local production in the 2000`s. The current government acts that favor domestic over foreign interests – is not working during the COVID 19.

As shown in Figure 2, 95 countries in the world have imposed temporary export restrictions/bans on the affected products and those are personal protection equipment (PPE), (e.g. masks, gloves) pharmaceutical products, hand sanitizers, food and certain other products, only 2 countries have implement export

liberalization measures, and 3 countries implemented export restrictions and liberalization measures at the same time.

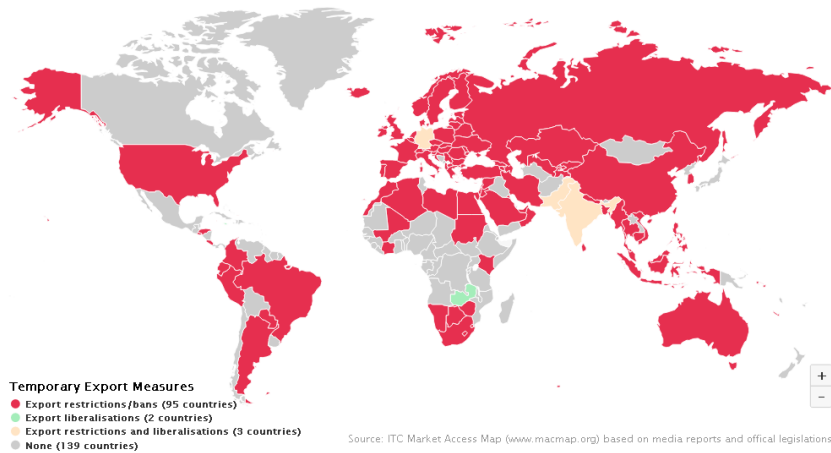
On the imports side, as shown in Figure 3, 11 countries in the world have imposed temporary import restrictions/bans on the affected products, 107 countries implemented import liberalization measures, and 15 countries implemented import restrictions and liberalization measures at the same time.

**Figure 1. WTO forecast: The Greater Trade Collapse of 2020
(2015=100)**

Source: WTO (2020) Notes: Trade volumes are an average of exports and imports; Figures for 2020 and 2021 are projections.

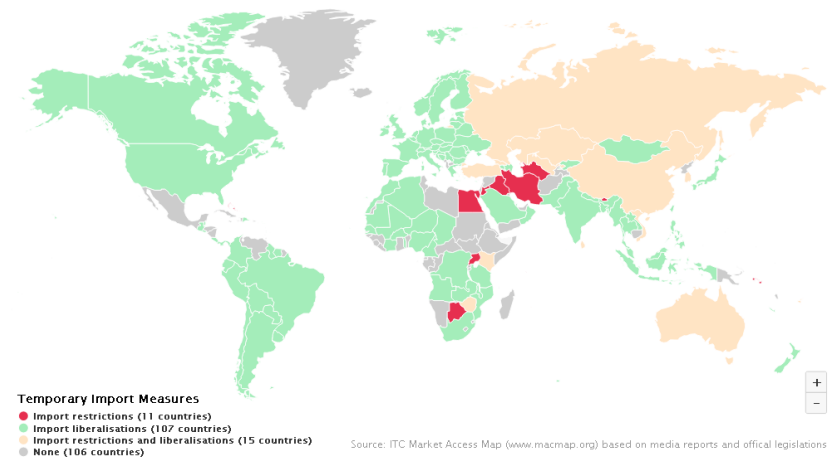
Figure 2. COVID 19 Temporary Export Measures

Source: ITC Market Access Map (www.macmap.org)

*Affected products include personal protection equipment (e.g. masks, gloves) pharma products, hand sanitizers, food and certain other products.

Figure 3. COVID 19 Temporary Import Measures

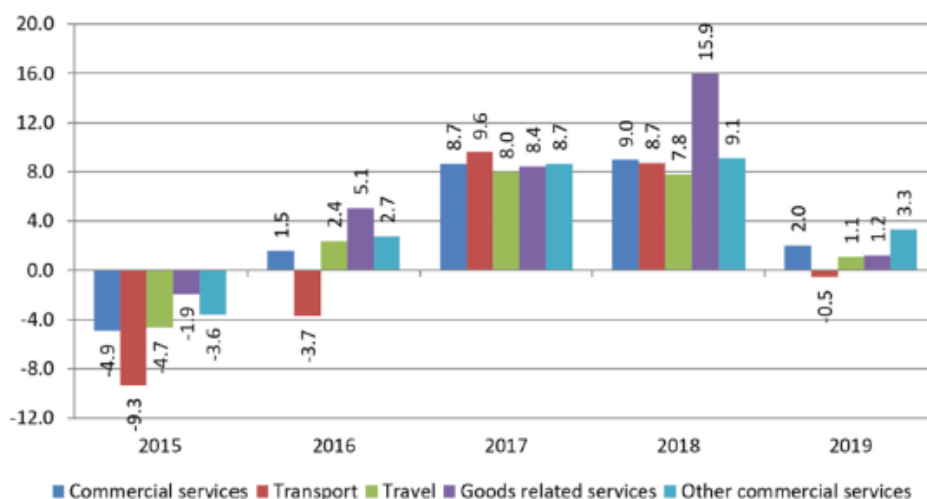

Source: ITC Market Access Map (www.macmap.org)

*Affected products include personal protection equipment (e.g. masks, gloves) pharma products, hand sanitizers, food and certain other products.

Although services are not subject to tariffs in the way that goods are, the trade in services still slowed sharply in value terms in 2019 after recording strong increases in the previous two years. The Figure 4 shows growth in the dollar value of services exports by major categories. The category of “Other commercial services” recorded the strongest growth with 3% increase in 2019, followed by travel and goods-related services at 1%. A 0.5% drop in the value of transport service may have reflected weakness in goods trade as a result of trade frictions between major economies.

Figure 4. Growth in the value of commercial services export by category (% change in US\$)

Source: WTO Secretariat

Trade in services may be the component of world trade most directly affected by COVID 19 through the imposition of transport and travel restrictions and the closure of many retail and hospitality establishments. Services are not included in the WTO’s merchandise trade forecast, but most trade in goods would be impossible without the transport services. Unlike goods there are no inventories of services to be drawn down today and restocked at a later stage. As a result, declines in trade in services during the pandemic may be lost forever.

However, some services may benefit from the crisis, such as the information technology services and the increased demand for them during the pandemic, as companies and other institutions tried to enable employees to work from home. Also, the e-commerce has boomed during this pandemic crisis, considering the fact that a lot of retails and shopping malls were closed and raitailers and consumers were using the benefits of the online shopping.

There is an inevitable fact that, the trading system is one of the most affected from the COVID 19 pandemic. As shown in Figure 5, under both previously mentioned scenarios, all regions will suffer double digit declines in exports and imports in 2020, except for “Other Regions” (comprised from Africa, Middle East and Commonwealth of Independent States – CIS, including associate and former member States).

This relatively small estimated decline in exports stems from the fact, that countries from these regions rely heavily on exports of energy products, for which the demand is relatively unaffected by fluctuating prices.

If the pandemic is brought under control and trade starts to expand again, most regions could record double-digit rebounds in the volume of merchandise trade in 2021 of around 21% in the optimistic scenario and 24% in the pesimistic scenario (WTO, 2020).

The real GDP, after the decrie in 2020 of -2.5% in 2020 according to the optimistic scenario and -8.8% according to the pesimistic scenario, it is expected to increase in 2021 for 7.4% according to the optimistic scenario and 5.9% according to the pesimistic scenario.

Recovery in the world trade is expected during 2021, according to the duration of the outbreak and the effectiveness of the trade and policy measures that will be undertaken in the following period. Although some of the consequences of the COVID 19 pandemic for international trade are serious, they do not appear to be unmanageable. From this perspective, one could expect than once the pandemic disappears or is at least under control, international trade will go back to business as usual.

However, in a different time frame, the potential impact of the pandemic may be more profound than initially anticipated, leading to structural changes in the process of economic globalisation. Whether this actually happens will depend on the length and severity of the current pandemic. The bigger its impact, the greater are

the chances that we will see the changes in international trade relations and governance.

Now, the world leaders should come together and cooperate in a common cause – keep open trade routes and international supply chains, because the trade can save the economy and can save lives. During this pandemic there are many steps that governments can take together to enhance trade policy’s contribution to the fight against COVID-19. Governments have more options than they realize – so they have a choice and they must choose wisely.

Figure 5. Merchandise trade volume and real GDP 2018-2021 (Annual % change)

	Historical		Optimistic scenario		Pessimistic scenario	
	2018	2019	2020	2021	2020	2021
Volume of world merchandise trade ²	2.9	-0.1	-12.9	21.3	-31.9	24.0
Exports						
North America	3.8	1.0	-17.1	23.7	-40.9	19.3
South and Central America	0.1	-2.2	-12.9	18.6	-31.3	14.3
Europe	2.0	0.1	-12.2	20.5	-32.8	22.7
Asia	3.7	0.9	-13.5	24.9	-36.2	36.1
Other regions ³	0.7	-2.9	-8.0	8.6	-8.0	9.3
Imports						
North America	5.2	-0.4	-14.5	27.3	-33.8	29.5
South and Central America	5.3	-2.1	-22.2	23.2	-43.8	19.5
Europe	1.5	0.5	-10.3	19.9	-28.9	24.5
Asia	4.9	-0.6	-11.8	23.1	-31.5	25.1
Other regions ³	0.3	1.5	-10.0	13.6	-22.6	18.0
Real GDP at market exchange rates	2.9	2.3	-2.5	7.4	-8.8	5.9
North America	2.8	2.2	-3.3	7.2	-9.0	5.1
South and Central America	0.6	0.1	-4.3	6.5	-11.0	4.8
Europe	2.1	1.3	-3.5	6.6	-10.8	5.4
Asia	4.2	3.9	-0.7	8.7	-7.1	7.4
Other regions ³	2.1	1.7	-1.5	6.0	-6.7	5.2

Source: WTO Secretariat for trade and consensus estimates for historical GDP, Projections for GDP based on scenarios simulated with WTO Global Trade Model.

*Figures for 2020 and 2021 are projections. Average of exports and imports.

Conclusion

Despite the considerable uncertainty, governments should undertake different measures in order to save the trade and to support all sectors in the economy affected by the negative consequences of the COVID 19 pandemic, in a way that it will also be helpful in the struggle against this crisis. Governments should take the following actions:

- ✓ **Boost confidence in trade and global markets by improving transparency.** Countries should be transparent and they should notify trade-related measures taken in response to COVID 19 to the WTO.
- ✓ **Keep global supply chains open and functioning especially for essentials** – including medical supplies, food products and ICT products and services. Keeping the trade in essential medical supplies flowing, which means removing barriers such as tariffs on medical goods essential for combating COVID 19. Keeping food supply chains flowing is also very important, followed with additional challenges related to the food loss and waste and sudden collapse in demand from restaurants and hotels.
- ✓ **Avoid making things worse** – the most important is avoiding export restrictions on essential goods. Experiences have shown that export restrictions temporarily lower domestic prices and raise availability, but they also discourage domestic production so any benefit tends to be short-lived. Also, export restrictions undermine confidence in international markets and they can initiate panic buying, increased demand, rising prices and problems in import-dependent countries. For that reason, governments should commit not to impose new tariffs or trade restrictive measures.
- ✓ **Look beyond the immediate: Policy actions now could have a long life.** In this current state governments are providing huge amounts of support to prevent the COVID 19 crisis from destroying livelihoods, businesses and production capacity. But, it is very important how the government support is designed. The support should be transparent, non-discriminatory amongst similarly affected firms, time-bound, targeted at consumers rather than tied to consumption of specific input and final goods and services.
- ✓ **Doing more on trade and health to be ready for the next time.** The current crisis offers an opportunity to develop readiness for future pandemics. A possible agreement among countries could include elements such as: ensuring transparency regarding the trade-related measures

through sharing information with the WTO; cutting tariffs on essential medical products; disciplines on export restrictions; upfront investments in co-operative solutions and addressing the needs of the most vulnerable countries.

- **References:**

- Baldwin, R. and S. Evenett (2020), “COVID 19 and Trade Policy: Why Turning Inward won’t work”, CEPR Press – A VoxEU.org BOOK;
- Baschuk, B. (2020), “A Trade Collapse that’s Heading Into the History Books”, Bloomberg;
- CCSA (Committee for the Coordination of Statistical Activities), (2020), “How COVID 19 is changing the world: a statistical perspective”;
- Evenett, S. (2020), “Tackling COVID 19 Together”, Global Trade Alert, University of St. Gallen, Switzerland;
- OECD (2017), “Making Trade Work for All”, OECD, Paris
- OECD (2020), “COVID 19 and International Trade: Issues and Actions”, OECD
- WTO (2020), “Trade set to plunge as COVID 19 pandemic upends global economy”, press release, WTO.
- WTO (2020), Annual Report 2020.

ROLI I BANKAVE NË PËRKRAHJEN E ZHVILLIMIT EKONOMIK

Prof. Dr. Gëzim Selimi

g.selimi@eust.edu.mk, International Univesity of Struga

ABSTRAKTI

Sektori bankar ka një vend të rëndësishëm në ekonominë moderne për shkak të rolit të tij të ndërmjetësimit financiar, dmth kanalizimit të mjeteve nga kursimtarët tek investitorët. Një sektor bankar stabil, i shëndetshëm dhe efikas inkurajon akumulimin e kursimeve dhe mundëson investime produktive, duke stimuluar kështu inovacionin dhe rritjen ekonomike. Bankat janë ndërmjetësit kryesor financiar në të gjitha vendet e botës. Kreditë bankare financojnë nevojat e popullatës (familjeve), për të zgjidhur problemin e shpenzimeve të tyre apo për të lehtësuar investimet e tyre në pasuri të paluajtshme. Rritja e tepërt e kredive mund të destabilizojë seriozisht sektorin bankar por edhe ekonominë në tërësi andaj monitorimi i vazhdueshëm i sektorit bankar është një pjesë kryesore për të vlerësuar stabilitetin e sistemeve financiare kombëtare.

Kushtet e likuiditetit për sektorin bankar në Republikën e Maqedonisë së Veriut mbeten të favorshme. Stabiliteti i bankës mund të vlerësohet duke përdorur tregues të tillë si përqindja e kredive të këqija në totalin e kredive, nivelet e mjaftueshmërisë së kapitalit dhe normat mesatare të kthimit të kapitalit të vet.

Mikro ndërmarrjet si dhe ndërmarrjet e vogla dhe të mesme (NVM) kanë një rol kyç në ekonominë kombëtare nëpër botë nëpërmjet krijimit të vendeve të reja të punës, krijimit të vlerës së shtuar, duke dhënë kontribut në inovacione, me uljen e papunësisë, në krijimin e GDP-së, etj. Aktivitetet e NVM janë të kufizuara me mundësitë e financimit, veçanërisht në fazën e rritjes kur ata sigurojnë burime të reja të mjeteve kryesisht nga burimet bankare. Kreditimi bankar është burimi më i shpeshtë i financimit të jashtëm i NVM në aktivitetin investues të tyre. Por, NVM

ballafaqohen me norma më të larta të interesit për shkak të mungesës së pasurisë si kolateral për sigurimin e kredisë. Shpenzimet e larta të huamarrjes nga banka (kërkesat për sigurim, normat e larta të interesit, etj.) paraqesin njërin ndër problemet më të theksuara të NVM.

Fjalët kyçe: Norma e interesit, kredia, NVM.

HYRJE

Në tregun e ndjeshëm bashkëkohorë, çdo ndryshim në segmentet e filozofisë së biznesit të bankës lë pasoja për ndryshimin e çmimeve dhe kushteve nën të cilat u ofrohet shërbimi klientëve. Nëse ka ndryshime të shumta ose të njëkohshme, çmimi i produkteve bankare rritet dhe shërbimet bëhen më të paarrtshme për konsumatorët. Analistët theksojnë se konkurrenca midis bankave shpeshherë është e padrejtë, veçanërisht përmes politikave të normave të interesit, kushteve të depozitave, afateve të kredisë dhe jo efikasiteti në sektorin financiar. Bankat sot janë duke u bërë gjithnjë e më efikase, janë duke punuar për rikthimin e besimit të klientit ndaj bankës, i përshtatin çmimet e shërbimeve për të ruajtur dhe për të fituar besnikërinë e klientit, në garë për konkurrencë gjithnjë më të madhe nga institucionet jobankare që ofrojnë shërbime të ngjashme me kushte të ngjashme. Përmes sistemit financiar subjektet ekonomike marrin mjetet e nevojshme për financimin e nevojave operative, investimeve, rritjes dhe zhvillimit të tyre. Funksionimi i sistemit financiar bazohet në krijimin e parave dhe kredive, formimin dhe shpërndarjen e të ardhurave kombëtare, si dhe importin dhe eksportin e kapitalit. Sistemi bankar është një pjesë e rëndësishme e sistemit financiar ku bankat afariste (komerciale) janë ndër entitetet më të rëndësishme të tregut financiar dhe në sistemin e përgjithshëm të financimit të ekonomisë.

Puna bankare (bankingu) dhe kredia në ekonominë moderne kanë një ndikim të fortë në të gjitha transaksionet ekonomike dhe në sferën financiare në përgjithësi. Bankingu dhe kredia theksohen si shtylla kryesore të funksionimit dhe ristrukturimit të strukturës financiare dhe ekonomike. Në sistemin e financimit të ekonomisë dhe shtetit, bankat luajnë një rol mbizotërues, qoftë në huazimin e

drejtpërdrejtë të ndërmarrjeve të ndryshme, e në veçanti NVM, qoftë ai financim indirekt përmes tregjeve financiare.

Që nga paraqitja e parave dhe kredisë, roli i bankave në thelb nuk ka ndryshuar. Por, rëndësia e saj është rritur në mënyrë të vazhdueshme përmes zhvillimit të forcave prodhuese dhe marrëdhënieve shoqërore, kështu që sot ndikimi i tyre në flukset e parave dhe e mallrave është bërë një nga lidhjet më të rëndësishme në shkëmbimin modern në botë.

1. Ndërmarrja dhe bankingu

Sipërmarrësia reflektohet më së miri në fushat që ofrojnë më shumë mundësi inovative. NVM kanë kontribuar në depërtimin dhe zgjerimin e sipërmarrësisë pothuajse në të gjithë sektorët e biznesit. Sipërmarrësia është e pranishme në të gjitha format e biznesit, kudo që ndikim mbizotërues kanë njerëzit, që kanë njohuri, që kanë aftësi dhe gatishmëri për të filluar një biznes. Pra, për të qenë sipërmarrës, duhet një ide e qëndrueshme e biznesit dhe kapitali për të investuar. Bankat përfaqësojnë institucionin më të madh dhe më të rëndësishëm për depozitim dhe të kredi dhenje, prej të cilave shumë varet edhe forca financiare e ekonomisë, ndërsa forca e bankave përcaktohet nga forca e ekonomisë kombëtare dhe popullsisë në secilin vend. Vendet më të pasura kanë edhe bankat më të forta. Bankat mbizotëruan në sistemin financiar kombëtar deri para disa dekadash, deri para fillimit të periudhës së tranzicionit e cila është një periudhë kalimtare drejt një shoqërie informacioni, respektivisht kah një shoqëri e dijes, ku sistemi bankar kërkon një transformim të thellë që përfshin rehabilitimin e tyre, hyrjen e bankave të huaja dhe zhvillimin e tregjeve financiare. Në ekonomitë e pazhvilluara, bankat janë bartësit kryesor për financimin e ekonomisë dhe janë të rëndësishme pasi nuk kanë një treg financiar të zhvilluar dhe mbizotërohen nga kreditë bankare si instrumenti themelor i financimit. Pra, në tregun e pazhvilluar të kapitalit dhe infrastrukturës financiare, kredia bankare dhe depozitat luajnë një rol themelor në financimin e ekonomisë.

2. Koncepti i tregjeve financiare

Secili treg, si ai global ashtu dhe ai i segmentuar, shpreh marrëdhëniet e dy agregatëve kryesorë ekonomik: ofertën dhe kërkesën. Raporti i marrëdhënies midis këtyre dy agregatëve ndikon në nivelin e çmimeve që formohen sipas raportit të shprehur të ofertës dhe kërkesës.

Specifikat e marrëdhënieve që shprehen për tregun në sektorin real të ekonomisë vlejné në mënyrë të barabartë edhe për segmentet e tregut që funksionojné në sferën financiare. Pra, duhet theksuar se tregu financiar ka karakteristikat e tij, të cilat manifestohen si në hapësirë, kohë dhe mënyrën e funksionimit, ashtu edhe në strukturën e tregut të materialeve të cilat paraqiten si objekt i transaksioneve të shit-blerjes në tregun financiar. Siç u theksua edhe më lart, tregu financiar është një vend i bashkimit të mjeteve monetare nga burime të ndryshme ku formohet potenciali i ofertës dhe kërkesës. Secila pjesë e këtij kapitali ka tendencë të ketë kontribut sa më të lartë, dhe me këtë kapitali alokohet atje ku mund të sjellë më shumë si për sipërmarrësit ashtu edhe për pronarët e kapitalit. Çdo transferim i mjeteve financiare, nga sipërmarrjet fitimprurëse tek subjektet e deficitare, sjell krijimin e aktiveve dhe detyrimeve financiare dhe paraqet transaksion financiar. Pra, tregjet financiare paraqesin shumën e të gjitha transaksioneve financiare.

3. Teoritë e ndërmjetësimit bankar

Teoria më e theksuar dhe më shpesh e përdorur është teoria e ndërmjetësimit bankar. Bankat dhe ndërmjetësuesit tjerë financiar jobankar, sipas përfaqësuesve të kësaj teorie, mbedhin dhe huazojné depozita. Teoria bazohet në rolin e kapitalit të bankave të trajtuara si ndërmjetës financiarë. Teoria i sheh bankat si ndërmjetës financiarë të ngjashëm me institucionet e tjera financiare jobankare, të cilat japin hua dhe mbledhin depozita. Bankat krijojnë likuiditet duke huazuar nga depozituesit dhe duke dhënë hua huamarrësve afatshkurtër dhe afatgjatë.

Ekziston një numër i madh teoricienësh si përkrahës të kësaj teorie mbi bankat, ku përkrahësit e hershëm të kësaj teorie mendojnë se veprimtaria e bankave

është veprimtari negocimesh, sepse ata negociojnë midis huadhënësve dhe subjekteve kredimarrëse, ku kapitalistët janë ata që japin kapital e jo bankierët, bankat vetëm u japin hua të tjerëve. Për të investuar gjëja e parë që duhet bërë është mbledhja e kursimeve. Këto pikëpamje u bënë mbizotëruese në modelet kejnziane të rritjes në periudhën e ardhshme.

Vendet në zhvillim shpesh kanë mbështetur politikat e tyre ekonomike në këto pikëpamje në marrëdhëniet e tyre me bankat ndërkombëtare. Ata besonin se bankat mund të kompensojnë mungesën e kursimeve të brendshme përmes burimeve të tyre, duke gjetur në këtë teori justifikim për mos përfshirjen e modeleve ekonomike në operacionet e bankave. Rritja e konsiderueshme e huamarrjes nga jashtë vendit i vendeve në zhvillim që nga Lufta e Dytë Botërore ndjek logjikën e dy teoricienëve - Gurley & Shaw (1960), të cilët, merreshin me funksionin e ndërmjetësve financiarë, argumentonin se bankat nuk janë ndryshe nga ndërmjetësit tjerë financiarë, teori e cila u mbështet më vonë edhe nga Tobin (1963). Shumica e projekteve të investuara në ekonominë kapitaliste janë në pronësi dhe operohen nga sipërmarrës dhe firma private. Investitorët investojnë dhe financojnë projekte dhe më pas kërkojnë hua për të përfunduar financimin. Bankat i konsiderojnë vetëm si një lloj ndërmjetës financiar, si shumë ndërmjetësues tjerë financiar dhe bankat në asnjë mënyrë nuk kanë aftësi të krijojnë kredi. Sipas kësaj teorie, roli i bankave, si dhe i ndërmjetësve të tjerë financiarë, është thelbësor për zhvillimin e ekonomisë. Burimet financiare që krijohen nuk mbesin tek ato por, nën kushte të caktuara, u jepen institucioneve financiare. Bankat plotësojnë nevojat e ndryshme huadhënësve, por në të njëjtën kohë edhe të huamarrësve, përmes shndërrimit shumë likuid të depozitave dhe kredive të vogla por me rrezik më të madh. Bankat konsiderohen si ndërmjetës dhe gjenerojnë të ardhurat e tyre duke marrë depozita dhe fonde me interes të ulët dhe duke dhënë kredie me një normë më të lartë interesi, duke kanalizuar para nga mijëra depozitues dhe investitorë të tjerë për klientët e tyre, duke vepruar si ndërmjetës.

Teoria më e vjetër e rezervave të fraksioneve bankare thotë se secila bankë individuale është një ndërmjetës financiar e cila vetë nuk mund të krijojë para, por si

grup, kolektivisht, mund ta realizojë dhe të jetë multiplikator i shpejtë i parave. Sipas kësaj teorie, sistemi bankar gjeneron para përmes procesit të rritjes së depozitave dhe dhënies së tyre tek klientët.

Teoria e krijimit të kredive bankare konsideron që bankat, si ndërmjetës financiarë, mbledhin depozita, dhe secila bankë në mënyrë individuale krijon kreditë e veta dhe siguron para për dhënien e kredive të reja. Teoricienët kryesorë të kësaj qasje theksojnë rëndësinë e llogarisë, gjendjen ligjore dhe financiare në bankës. Schumpeteri (1912) thekson funksionin e bankierëve si prodhues dhe tregtarë të kredive (huave), të cilët sipërmarrësve u lejon të vënë në veprim planet e tyre. Kjo teori, e njohur gjerësisht si teori e krijimit të kredisë, njeh fakte për produktet e bankave, tregon për një mekanizëm të veçantë për kursimin dhe investimin në një nga institucionet kryesore të kapitalit, dhe tregon rolin e vërtetë të bankave në evolucionin kapitalist.

4. Hulumtimet e mëparshme bashkëkohore mbi ndikimin e funksionit financiar dhe bankar në zhvillimin ekonomik

Nxitësit e rritjes dhe zhvillimit ekonomik janë ndër çështjet më të rëndësishme të hulumtuara në teorinë ekonomike. Qëndrueshmëria dhe zhvillimi ekonomik më parë kanë qenë të lidhura me faktorë të ndryshëm në shkolla të ndryshme të mendimit ekonomik, siç janë burimet natyrore, fuqia punëtore, duke i përfshirë edhe aftësitë, produktivitetin dhe arsimin, sipërmarrsinë, teknologjinë dhe inovacionin. Kapitali u përfshi më vonë në teorinë klasike ekonomike si një element kryesor. Pa një akumulim të rëndësishëm të kapitalit, faktorët e tjerë të prodhimit kanë një rëndësi të vogël. Zhvillimi i sektorit bankar (bankingut) dhe sofistikimi i sektorit financiar gradualisht bëhen shumë të rëndësishëm për çdo komb dhe për zhvillimin e qëndrueshëm të ekonomisë.

Bankat konsiderohen si institucione financiare të cilat marrin depozita dhe akordojnë kredi. Njëherit bankat paraqesin rojet kryesore të masës monetare në ekonomi, të cilat së bashku me ndërmjetësuesit tjerë financiar, paraqesin burim i

rëndësishëm për ndërmarrjet. Bankat konsiderohen si institucione financiare me traditë të gjatë, ndërsa kredidhënia është njëra nga funksionet fillestare të bankës. Pra, banka është institucion i cili grumbullon mjetet e lira monetare (depozitat), aprovon kredi dhe siguron paratë transaksionale (pagesat). Një përkufizim më i saktë mund të jetë, banka është institucion e cila grumbullon mjete dhe ua afron ndërmarrjeve ekonomike.

Komponeta e parë e rëndësishme e bankës është transformimi i mjeteve, nga ku banka i transformon mjetet afatshkurtër (likuide) –depozitat pasive në mjete afatgjate (më pak likuide) –në aktive. Funksion i rëndësishëm i bankës është të paraqitet si vlerësues i riskut kreditues në emër të depozituesit mjetet e të cilit banka i plasoi. Pra, banka është ndërmjetësues financiar që vlerëson sigurinë dhe racionalitetin në formë të huadhënies. Potenciali depozitues i bankës paraqet mjetet të cilat formohen në bazë të depozitave të një numri të madh investitorësh.

Roli i bankave dhe ndikimi i tij në rritjen ekonomike dhe zhvillimin e NVM nuk ka qenë kurrë më i rëndësishëm se tani. Në epokën e globalizmit, ku në mes të tjerash, kemi lëvizjen e lirë të mallrave, shërbimeve dhe kapitalit, ku në treg dominon një konkurrencë tepër e madhe, roli i bankave është të ofron përkrahje dhe financim të NVM dhe njëkohësisht të mundëson një rritje të qëndrueshme ekonomike.

5. Koncepti dhe rëndësia e mekanizmit të interesit

Bankingu dhe kredia në kushtet bashkëkohore kanë një rol shumë të rëndësishëm në sferën e ekonomisë dhe financave në përgjithësi. Ekzistojnë lloje të ndryshme dhe norma të ndryshme interesit, por është e pashmangshme që nocioni interes të jetë gjithnjë i lidhur me bankën. Norma e interesit është çmimi i kredisë, ose edhe më gjerësisht, çmimi i konsumit aktual për konsumin e ardhshëm. Lulahshmëria e tepërt dhe lëvizjet e normave të interesit kanë një efekt të dëmshëm në solvencën e prodhuesve vendas dhe institucioneve financiare, në vendimet mbi të gjitha kursimet dhe investimet, mbi qëndrueshmërinë e bilancave dhe kursit valutor. Stabiliteti i

normës së interesit për një periudhë të caktuar supozohet, që është një nga kushtet e qëndrueshme në tregun financiar. Këto janë udhëzimet themelore që ndikojnë në funksionimin e sistemit financiar dhe bankar.

5.1. Koncepti i interesit - kostoja e përdorimit të parave të huazuara

Sipas konceptit të përgjithshëm teorik të interesit, interesi është çmimi i përdorimit të kredisë dhe burimeve monetare në tregun financiar. Baza për interesi gjindet në pabarazitë financiare të transakcioneve të tregut dhe preferencave të ndryshme kohore të tyre për kursimet dhe konsumin. Shkalla e dobisë së burimeve monetare është gjithmonë më e lartë në të tashmen sesa në të ardhmen, që është edhe kushti për të paguar interesin si çmimi i tregut për përdorimin e tyre në një periudhë të caktuar. Prandaj, kursimet përcaktohet si pjesë e të ardhurave rrjedhëse që transferohen për një normë të caktuar interesi në një periudhë të ardhshme për të rritur më pas mjetet (aktivet) e kursimtarëve. Duke pasur këtë parasysh, niveli i interesit duhet të jetë stimulues për të siguruar prosperitetin e shpenzimeve në të ardhmen në raport me shpenzimet e tanishme të pronarit të tepicës financiare. Në qoftë se nuk sigurohet një nivel interesi i duhur, do të mungojë motivi i pronarëve të kapitalit për të shtyrë konsumin e tanishëm. Norma e interesit është në nivelin që barazon kursimet ose akumulimet e dëshiruara me investimet e dëshiruara kur ekonomia është në gjendje ekuilibër. Në teorinë monetare, koncepti i interesit është një nga çështjet më të ndërlikuara dhe njëkohësisht më të diskutueshme. Interesi rregullon "kërkesën për para", veçanërisht të ashtuquajturat kërkesa spekulative për para.

Forma e parë e kapitalit që sjell interes ishte kapitali i gjelbër, ndërsa në kapitalizëm mbizotëron kapitali hua. Kapitali i hua është forma më parazitare e kapitalit pasi nuk kryen asnjë funksion në prodhim dhe tregti dhe përsëri gjeneron të ardhura - interes. Tri burimet themelore të kapitalit të huas janë: fondet e pronarëve të mjeteve të prodhimit, mjetet e popullsisë dhe fondet e shtetit. Ekzistojnë disa faktorë që ndikojnë në vlerën e normës së interesit në tregun e kapitalit. Këto kryesisht janë faktorë të tregut, faktorë jo-tregut dhe faktorë specifik të ofertës dhe

kërkesës. Faktorët më të rëndësishëm që përcaktojnë interesin janë faktorët e tregut: shumta e normës së fitimit, oferta ose kërkesa e kapitalit hua, rreziku i kapitalit, kostoja e huadhënësimit në kreditë e angazhuara, politika ekonomike dhe politika më e ngushtë monetare dhe fiskale. Ndikim të madh në nivelin e normave të interesit kanë edhe faktorët jo treg, siç është ndikimi i shtetit. Përveç këtyre faktorëve, ekzistojnë edhe faktorë specifikë në anën e ofertës dhe kërkesës. Në anën e kërkesës janë: investimi, fitimi i pritshëm, raporti i kapitalit vetanak dhe atij të huazuar. Në anën e ofertës, faktorët specifikë janë: shkalla e rrezikut, afati për të cilin jepen mjetet, oferta e përgjithshme e kapitalit, etj.

5.2. Interesi si kosto oportune e investimit

Formimi i çmimit të kredisë bankare mund të shpjegohet duke theksuar ndryshimet kryesore midis tregut të mallrave dhe shërbimeve për kreditë bankare. Supozimi themelor në tregun e mallrave është se ka shumë aktorë në anën e ofertës dhe kërkesës që blejnë dhe shesin mallra homogjene, dhe supozimi i dytë është njëkohësia, që do të thotë se mallrat dorëzohen dhe paguhen në të njëjtën kohë. Në tregun e kredisë bankare, kredia si mall që e ofron një bankë po hasë në premtimin e huamarrësit për të shlyer kredinë plus koston e huazimit. Prandaj, në literaturë shprehet se bëhet fjalë për vlerësimin e huave, për shkak të rrezikut moral dhe përzgjedhjes së gabuar, që bëhet kur jepet kredi. Kështu, nëse supozohet ngjashmëri midis tregut të mallrave dhe shërbimeve dhe kredive bankare, atëherë norma e interesit si çmim i kredisë do të formohej në nivelin që barazon ofertën dhe kërkesën për kredisë.

Sidoqoftë, në tregun e kredisë, zakonisht ka një dukuri ku kërkesa është më e tepërt se sa oferta. Prandaj, një numër i huamarrësve mbeten gjithmonë pa e kënaqur kërkesën e tyre për hua. Teoria klasike ekonomike përcakton ekuilibrin e nivelit të interesit si normën e të ardhurave të kapitalit real. Norma e interesit të tregut formohet në tregjet financiare si rezultat i raportit të ofertës dhe kërkesës midis kredisë dhe burimeve monetare. Në nivelin makroekonomik, niveli i normës së interesit krijohet si çmimi i përdorimit të mjeteve të lira dhe i shtyn përdoruesit t'i

përdorin këto fonde në mënyrën sa më sa më racionale. Në nivelin mikroekonomik, secili biznes duhet të llogarisë me normën ekzistuese të interesit për të vlerësuar nëse është duke përdorur në mënyrë racionale burimet e veta të financimit. Prandaj, konstatohet se interesi ka efekte të ndryshme në: prodhim, dinamikë dhe vëllimin e investimeve, çmimet dhe inflacionin në vend, akumulimin dhe të ardhurat totale dhe fitimin e subjekteve ekonomike.

6. Interesi bankar tregtar

Në kushtet e çrregullimit të afarizmit bankar dhe ndryshimeve dinamike në mjedisin bankar, normat e interesit bankar shpesh ndryshojnë dhe përshtaten me kushtet e reja të afarizmit të bankës. Ndryshimi i normës së interesit është një tipar i rëndësishëm i politikës së biznesit të një banke dhe një faktor kryesor për biznes të suksesshëm.

Ekzistojnë disa lloje të normave të interesit bankar: normat e interesit aktiv dhe pasiv; norma nominale dhe reale e interesit; normat fikse dhe të ndryshueshme të interesit; normat e interesit efektiv dhe referencë; normat konform dhe relative të interesit; normat e interesit të dukshëm dhe bazë; normat e interesit të paracaktuar ligjor dhe zbritëse; normat e interesit afatshkurtër dhe afatgjatë. Normat aktive të interesit janë normat me të cilat bankat i japin kredi (hua) nga fondet e tyre për bizneset dhe popullatën. Të gjitha këto janë interesa që përbëjnë të ardhurat e bankës, pra interesin që llogarisin bankat dhe arkëtojnë për shërbime të caktuara, para së gjithash për kreditë. Normat pasive të interesit përfaqësojnë të gjitha pagesat që një bankë u bën klientëve të saj dhe në të vërtetë janë një rrjedhje e fondeve nga banka. Pra, është interesi që banka u paguan klientëve të saj për mjetet e investuara tek ajo, siç janë depozitat e kursimeve, depozitat bankare dhe të ngjashme. Diferenca në të ardhura midis normave totale të interesit aktiv dhe atyre totale të depozitave përfaqëson të ardhurat neto nga interesi i bankës. Të ardhurat neto nga interesi i bankës janë baza e të ardhurave totale të secilës bankë tregtare ose afariste. Në bankat afariste me ekonomi të tregut, të ardhurat nga interesi aktiv zënë 70% -80% të të ardhurave totale të bankave në të gjitha bazat.

Lartësia e normës së interesit të kredisë është njëra nga komponentët më të rëndësishme në përcaktimin e NVM për kredimarrje, pasi që norma e interesit njëherit paraqet shpenzim për NVM dhe është determinanti kryesor për kredimarrësin nëse do të vendoste të merrte kredi. Lartësia e normës së interesit përcakton edhe koston e NVM për sigurimin e mjeteve të nevojshme financiare. Rënia në normën e interesit dhe kërkesa për kredi, qëndrojnë në proporcion të zhdrejtë me njëra tjetrën. Bankat komerciale të RMV janë të interesuara që të plasojnë sa më shumë kredi tek NVM, në mënyrë që të realizojnë objektivat e përcaktuara duke angazhuar individ si këshilltarë special për biznese, në mënyrë që të krijojnë bashkëpunim afatgjatë në mes bankës dhe klientit. Këta këshilltarë, përveç që japin informata për mundësitë e kreditimit, ata në një formë shërbejnë edhe si kontrollues dhe këshilltar financiar për kreditë e kërkuara, pra i rishqyrtojnë në mënyrë detale dhe profesionale biznes planet e përgatitura na ana e bizneseve dhe të pasqyrave financiare.

Bankat e nivelit të dytë në RMV vazhdimisht tentojnë të përvetësojnë bizneset në bashkëpunim gjithëpërfshirës, duke filluar që nga kredidhënia, pagesat dhe transferet me klientët brenda dhe jashtë vendit, hapja e akreditivave devizor, dhënia e garancive bankare, kalimi i pagave të punëtorëve nëpërmjet bankës konkrete, dhënies së konsulencës financiare, tregtare, investive, logjistike, etj. Ky bashkëpunim gjithëpërfshirës në mes bankës dhe biznesit të caktuar mundëson që biznesit t'i aprovohet një limit kreditor deri në një shumë të caktuar, varësisht nga potenciali kreditor i biznesit, dhe i lihet në dispozicion për një periudhë të caktuar kohore. I tërë ky bashkëpunim ndikon në normën e interesit të favorizuar, që nënkuptojnë nën çmimin e rregullt të ofruar nga banka.

Norma e interesit është një nga faktorët më të rëndësishëm të marrjes së një kredie biznesi, pasi që norma e ulët e interesit ndikon në rritjen e kredimarrjes dhe normat e larta të interesit mund të çojnë në rritje të borxhit. Prandaj, bizneset duhet analizuar të gjithë faktorët e brendshëm dhe të jashtëm që ndikojnë në normat e interesit të kredisë për biznes përpara se të aplikojnë për kredi.

Shumica e bizneseve të anketuara kanë rezultuar të jenë NVM, me veprimtari bazë shërbyese. Norma e interesit ka pasur ndikim në vëllimin e kredimarrjes së bizneseve të anketuara, ku 3/4 e këtyre bizneseve të anketuara kanë shfrytëzuar kredi bankare. Sipas këtyre bizneseve normën e interesit për kredi e konsiderojnë si të lartë dhe njëherit i konsiderojnë si të larta edhe shpenzimet administrative për marrjen e një kredie. Njëherit, për këto biznese norma e interesit është element shumë i rëndësishëm në vendimmarrjen për kredi dhe se shumica do ta ndërronin bankën pikërisht për shkak të saj. Më e rëndësishmja është se bizneset e hulumtojnë tregun bankar para se të marrin një vendim për kredi dhe njëherit ndihen më përgjegjës për investimin e bërë nëpërmjet borxhit.

PERFUNDIMI:

Në ekonominë bashkëkohore roli i resurseve monetare është gjithnjë e më i madh në rregullimin e rrjedhave të përgjithshme afariste, veçanërisht në kushtet kur ka mungesë të mjeteve monetare. Nga “neutraliteti” i dikurshëm i parave në ekonomi, nuk ka ngelur thuajse kurrgjë pasi tani kapitali në mënyrë të theksuar e përcakton dhe e formatizon sasinë dhe intensitetin e investimeve. Në periudha të ndryshme kohore, veprimi i parasë gradualisht ka ndryshuar dhe sot ka një rol dominues dhe të rëndësishëm në ekonomi. Kur kjo vëzhgohet nga aspekti i sipërmarrësisë, veçanërisht në vendet në tranzicion, roli i kapitalit dhe idesë afariste është e njëjta. Për shkak sistemit financiar të pazhvilluar në RMV, burimi kryesor i mjeteve në ekonomi është sistemi bankar dhe banka për shërbimet e saja arkëton një shumë të caktuar kompensimi, respektivisht, çmimi i konsumit të tanishëm i shprehur në konsumin e ardhshëm. Pra, kur qartësohet ideja afariste, përcaktohet vlera dhe arsyeshmëria e investimit fillon gjurmimi i sigurimit të mjeteve të volitshme financiare. Mu në këtë moment pasqyrohet roli dhe funksioni i interesit, si pjesëmarrësi kryesor në procesin e sipërmarrësisë dhe investimit, që do të thotë se kapitali nuk mundet pa investimet dhe as investimet pa kapital.

Literatura e shfrytëzuar

- Abdylmenaf Bexheti, Financat publike, Tetovë, 2007
- Adrian Civici, Kriza financiare, Tiranë, 2010
- Ahmet Mançellari, Tregëtia ndërkombëtare, Tiranë, 2004
- Alqi Naqellari, Hyrje në mikroekonomi, Tiranë, 2004
- Alqi Naqellari, Politikat ekonomike dhe ambienti politik shqiptar, Strugë, 2010
- Anastas Angjeli, Ditari i tranzicionit ekonomik, Tiranë, 2013
- Edlira Luçi, Investimet, Tiranë, 2007
- Gazmend Luboteni, Menaxhmenti Bankar, Prishtinë, 2015
- Halit Xhafa, Beshir Ciceri, Drejtimi financiar 1 dhe2, Tiranë, 2003
- Isa Mustafa, Menaxhmenti financiar, Prishtinë, 2007
- Mihael R. Baye, Ekonomia menaxheriale dhe strategjia e biznesit, 2009
- Mishkin, Ekonomiksi i parasë, bankingut dhe tregjeve financiare, Prishtinë, 2016
- Nasir Selimi, Hyrje në ekonomiks dhe biznes, Tetovë, 2013
- Paul G. Farnham, Ekonomi për menaxherë, FARNHAM, 2009
- Sabahudin Komoni, Financat, Prishtinë, 2009
- Sabri Kadriu, Financat Publike, Prishtinë, 2012
- Seadin Xhaferi dhe Avdi Elezi, Terminologji financiare , Shkup, 2009
- Selman Selmanaj, Sistemet ekonomike bashkëkohore, Prishtinë, 1996
- Spiro Brumbulli, Investimet, Tiranë, 2002
- Taki Fiti, Osnovi na mikroekonomijata, Shkup, 1999
- Xheladin Shatku, Paraja dhe aktiviteti ekonomik, Shkup, 2004

SOME POLICY RESPONSES TO POST-PANDEMIC ECONOMIC RECOVERY¹

Florian Miti*, Sibora Zahaj**

*Department of Economics, University “Ismail Qemali” of Vlora, Albania

florian.miti@univlora.edu.al

**Prefecture of Vlora, Albania

sibora.zahaj@gmail.com

Abstract:

As the new coronavirus, COVID-19, outbreak all over the globe in the first months of 2020, the prompt response of many governments was the general lockdown of economic and social activities. These extreme measures were taken almost simultaneously in every country, as soon as the virus was spreading out, as a desperate measure to stop massive population contagion and thus prevent the public health system collapse.

Now, as countries are cautiously opening up, policymakers have to cope with the economic aftermaths of this pandemic. Financial support to firms, families, and workers was a first emergency measure, but this is not enough for a steady economic recovery.

This article tries to find which policies might result in a better economic stimulus, especially regarding the emerging economies.

Abstrakti:

Ndërsa koronavirusi i ri, Covid 19, u përhap në të gjithë globin në muajt e parë të 2020, përgjigjja e shpejtë e shumë qeverive ishte bllokimi i përgjithshëm i veprimtarive ekonomike dhe sociale. Këto masa ekstreme u morën pothuajse njëkohësisht në çdo vend, menjëherë pas përhapjes së virusit, si një masë

¹ Alb: “Disa përgjigje të politikave për ringritjen ekonomike pas pandemisë”

dëshpëruese për të ndaluar infektimin masiv të popullatës dhe për të parandaluar kështu një kolaps të sistemit shëndetsor publik. Tashmë, ndërsa vendet hapen me kujdes, politikëbërësit duhet të përballen me pasojat ekonomike të kësaj pandemie. Ndihma financiare për firmat, familjet dhe punëtorët ishte një masë e parë urgjente, por kjo nuk është e mjaftueshme për një rimëkëmbje të qëndrueshme ekonomike. Ky artikull përpiket të analizojë politikat të cilat mund të rezultojnë në një stimulim më të mirë ekonomik, sidomos në lidhje me ekonominë në zhvillim.

1. Hyrje

Pandemia prej koronavirusit të ri e ka zhytur botën në një mega-krizë permast e të cilës nuk i kemi parë ndonjëherë në kohët moderne. Ndërsa epidemiologë, virologë e kërkues nëpër laboratore kanë nisur një garë globale në nxitim për të gjetur një vaksinë efektive kundër virusit të quajtur SARS-CoV-2 e të pagëzuar nga Organizata Botërore e Shëndetësië si COVID-19, janë duke bërë krahasime dhe shfrytëzuar eksperiencën e fituar me shfaqjen në fillim të vitit 2003, të një tjetër koronavirusi (SARS-CoV-1) dhe përhapjen e tij nga Kina Jugore në Azinë Juglindore; - po kështu, një numër i konsiderueshëm ekspertësh, ekonomistësh apo politikëbërësish të cilët janë dhe ata në kërkim të ethshëm të gjetjes të “vaksinës ekonomike” dhe recetave të shpëtimit nga kriza ekonomike e shkaktuar prej e Covid-19, po i referohen shpesh krahasimit të kësaj të fundit me krizën e “Depressionit të Madh” të viteve 1930 të shekullit të kaluar.

Qëllimi kryesor i ekonomistëve në këtë rast nuk është thjesht analiza e mekanizmit që shkaktoi krizën më të madhe ekonomike, financiare e sociale të shek. XX-të dhe pasojat e tëmerrshme të saj, por, mbi të gjitha, masat dhe politikat e përdorura për përballimin e krizës dhe daljen prej saj pasi shifrat e dëmeve ekonomiko-financiare dhe sociale janë mjaft të ngjashme mes tyre.

Megjithatë, kjo krizë nuk u shfaq si një krizë e ofertës, por si një krizë e kërkesës e provokuar nga pandemia botërore si pasojë e masave shtrënguese shëndetësore për pengimin e përhapjes së saj, që me izolimin pothuajse total të popullatës, frenuan rëndë edhe ekonominë duke ulur në minimum konsumin si pasojë e pa-mundësisë për të lëvizur dhe konsumuar, ndërkohë që ekonomia globale vinte nga një trend pozitiv i rritjes ekonomike.

Janë pikërisht diferencat në shkaqet e formimit të këtyre krizave që çojnë dhe në një analizë më të thellë dhe të kujdeshme në lidhje me zbatimin e recetave të vjetra antikrizë.

Duke analizuar krizën e “Depresionit të Madh”, nobelisti në ekonomi, Milton Friedman, evidentoi rolin e “ngjitjes së frikës” në gjithë ecurinë dhe pasojat e kësaj krize ekonomiko-financiare. Sipas tij, “kriza dhe paniku” ishin drejtuesit kryesorë të saj pasi nga frika se bankat nuk do të kishin likuiditetin e nevojshëm në raport me depozitat e tyre, njerëzit u dyndën përpara sporteleve të bankave për të tërhequr paratë e tyre duke çuar në përshpejtimin e falimentimit të sistemit bankar, kjo dhe për faj të politikës pasive të Bankës Qendrore (FED), duke mos injektuar likuiditet dhe duke mos funksionuar kështu si “huadhënësi i fundit”.

Prej asaj kohe, ashtu siç dhe u faktua nga rimëkëmbja prej krizës më të fundit bankare të viteve 2007-2009, politikat monetare janë bërë shumë aktive e relaksuese në emër të furnizimit të tregut me likuiditet dhe shpëtimin të bankave e tregjeve financiare, të shoqëruara këto me politika keynesianiste me ndërhyrjen shtetërore në investimet publike apo edhe me programet masive të ndihmës për ruajtjen e punësimit apo pagesat e papunësisë, blerjen e borxheve të ndryshme nga bankat qendrore etj.

Kështu, masat emergjente të marra nga Banka Qendrore Europiane (BQE) në përballimin e krizës të shkaktuar nga emergjenca e Kovid-19, konsistojnë në një sërë politikash monetare dhe masash të mbikëqyrjes bankare për të lehtësuar ndikimin e pandemisë së koronavirusit në ekonominë e euro zonës dhe për të mbështetur të gjithë qytetarët evropianë².

Së pari, janë masat e synuara për të siguruar në një shkallë masive që likuiditeti të hyjë atje ku ai duhet më shumë. Objektivi i huazimit të synuar siguron deri në rreth 3 trilion euro likuiditet për bankat me një normë negative, e cila mund të jetë aq e ulët sa -0.75%, niveli më i ulët që ka ofruar ndonjëherë. Nga përvojat e kaluara BQE e di se masa të tilla mund të jenë mjaft të fuqishme. Ajo ka prezantuar gjithashtu një paketë lehtësuese të kolateralit, me një fokus të veçantë në bizneset më të vogla, të vetëpunësuarit dhe individët privatë.

Së dyti, BQE është duke blerë bono të sektorit publik dhe privat në një vëllim të madh për të siguruar që të gjithë sektorët e ekonomisë të mund të përfitojnë nga kushte të lehta financimi. “Programi për blerjen e urgjencës pandemike”, së bashku me programet e blerjes së aseteve, e lejon BQE të blejë më shumë se 1 trilion € obligacione deri në fund të këtij viti. BQE gjithashtu ka shtrirë blerjet e aseteve në letërat tregtare, të cilat janë një burim i rëndësishëm i likuiditetit për firmat. Kjo u siguron atyre ndihmë shtesë për të menaxhuar flukset e tyre të përditshme të parave dhe për të shmangur pushimet të panevojshme nga puna.

Ndërkohë, në rrafshin qeverisës të Bashkimit European, vendet anëtare të BE-së nuk kanë rënë dakort për krijimin dhe aplikimin e instrumentit të

² Shkeputur nga: “How the ECB is helping firms and households” by Christine Lagarde, President of the ECB 9/4/ 2020

“Coronabond-it”, i cili do të ishte një mundësi më shumë, sidomos për vendet më të prekura nga kriza, për të financuar shpenzimet për mbështetjen sanitare e shëndetësore, aktivitetin ekonomik, mbështetjen e papunësisë, etj. Po kështu dhe “fondi i rimëkëmjes” i cili kërkon një dakortësi të 27 vendeve, hasi në debate të forta fillimisht nga që vende si Holanda, Austria, Danimarka, Suedia, Finlanda të cilat preferojnë sistemin e huasë së që duhet të shlyhet në vitet në vazhdim dhe jo formën e grantit, duket se është pranë aprovimit të tij³ (dhe pse pothuajse i përgjysmuar, sipas propozimit Franko-Gjerman prej 500 miliard Euro).

Kujtojmë që Bashkimi European u kritikua shumë nga autoritetet italiane për mbështetjen e pakët të Italisë në përballimin e krizës shëndetësore të Covid-19, sidomos gjatë muajit mars, gjë që vuri në provë funksionimin e këtij bashkimi dhe coi më pas në reagimin e presidetes së Komisionit, Ursula von der Leyen e cila deklaroi se Pakti i Stabiliteti do të pezullohej në mënyrë që bilanci italian të përballojë krizën. Kjo do të bënte mjaft interesante dhe specifike edhe masat e marra nga vende të veçanta anëtare të BE-së (sidomos për vendet më të goditura si Italia, Spanja, Gjermania dhe Franca) në kuadrin e mbështetjes së ekonomisë reale të tyre të goditur rëndë nga kriza e koronavirusit.

2. Çështjet e politikave

Ndërkohë që në shumë vende të zhvilluara politikat monetare konvencionale dhe jokonvencionale po zgjerohen çdo ditë e më tepër, bizneset po ndihmohen maksimalisht që të reduktojnë humbjet dhe të mos falimentojnë me paketa të ndryshme anti-krizë, mbështetja sociale ka marrë përmasa të jashtëzakonshme me rritjen eksponenciale të nivelit të papunësisë, ato gjithashtu po merren me strategjitë e rimëkëmbjes ekonomike për të bërë gjithçka që ky recesion i fortë të mos kthehet në depresion ekonomik.

³ Presidentja e Komisionit European, Ursula von der Leyen, propozoi të Mërkurën (27 maj) një stimul të paparë me 750 miliardë euro, kryesisht përmes granteve të pakthyeshme (500 miliard), me qeveritë të cilat që kanë një rol vendimtar në vendosjen se si do të shpenzohen paratë.

Fondi i ri i rimëkëmbjes do të përfshijë gjithsej 500 miliardë euro grante, ndërsa pjesa tjetër (250) do t'u ofrohet qeverive përmes kredive me kushte të favorshme. Italia dhe Spanja do të jenë përfituesit më të medhenj të këtij granti. <https://www.euractiv.com/section/economy-jobs/news/von-der-leyen-proposes-e750-billion-stimulus-under-member-states-grip/>

Në këto kushte, asnjë vend nuk do të jetë në gjendje të shmangë nevojën për shpenzime masive stimuluese dhe, për pasojë, shpërthimit të borxhit që do të vijë me të. Ndërsa ekonomitë e përparuara kanë mundësi krijuese për administrimin e kësaj stuhie, tashmë është e qartë se vendet në zhvillim do të kenë nevojë për një zgjidhje më radikale. Edhe pasi virusi do të jetë më së shumti i zhdukur, familjet do të angazhohen në kursime paraprake dhe bizneset do të hezitojnë të angazhohen për shpenzime kapitale, duke shkaktuar një rënie të mëtejshme të kërkesës agregate. Stimulimi fiskal i financuar nga deficit, i përfituar dhe i përdorur aty ku është e mundur, me siguri do të jetë mjeti i vetëm i aftë për të mbyllur hendekun e prodhimit.

Vendet në zhvillim që edhe përpara pandemisë kishin një ekonomi të brishtë, tani janë edhe më të prekura nga rënia e kërkesës për eksport të produkteve të tyre, nga një rënie drastike e dërgesave nga emigrantët, me një industri të turizmit të gjunjëzuar dhe dalje masive të kapitalit të huaj, e kanë tashmë dukshëm të pamundur të paguajnë borxhet e tyre ndaj kreditorëve të huaj, gjë që do të vinte në diskutim rimëkëmbjen ekonomike të politikëbërësve të vendeve në zhvillim të cilët gjithnjë e më shumë kanë frikën e një recesioni të tejzgjatur.

Institucionet ndërkombëtare si FMN dhe Banka Botërore njoftuan kohët e fundit lehtësimin e shërbimit të borxhit për vendet më të varfra në botë deri në fund të vitit 2020, dhe po disbursojnë me shpejtësi fondet shtesë - kryesisht në formën e më shumë kredive, por përtej kredive super të buta dhe moratoriumeve të pagesave kundrejt borxhit ndaj vendeve të zhvilluara, këto institucione duhet të marrin veprime më drastike, siç është dhe marrja në konsideratë e faljes së ndjeshme të borxhit - ndoshta përgjatë iniciativës së programi më i fundit multilateral për lehtësimin e borxhit (Iniciativa e vendeve të varfra tepër në borxhe -HIPC). Grantet janë mënyra e duhur për të transferuar burimet në vendet me të ardhura të ulëta. Pas Luftës së Dytë Botërore, Plani Marshall përfshinte vetëm grante; sot, çështja për "grante pandemie" për vendet me të ardhura të ulëta është po ashtu shumë e fortë.

Një tjetër alternativë e politikës monetare e propozuar nga Kenneth Rogoff dhe që ka nxitur mjaft kundërshtime është aplikimi i normave negative të interesit në rastet e një recesioni të thellë. Rogoff (2016), diskuton mbi të kaluarën, të tashmen dhe të ardhmen e monedhës, ku gjithashtu sqaron pse nuk duhet që të mendohet për instrumente monetare alternative si "lehtësimi sasior" dhe "paraja e hedhur me helicopter" si forma të politikës fiskale.

Ndërsa një përgjigje fiskale është e nevojshme, politika monetare është gjithashtu shumë e nevojshme pasi vetëm politika monetare adreson kredi në të gjithë ekonominë. Derisa inflacioni dhe normat reale të interesit të ngrihen nga humnera,

vijon autori, vetëm një politikë efektive me norma negative të thella mund të kryej efektivisht punën (Lilley dhe Rogoff, 2019).

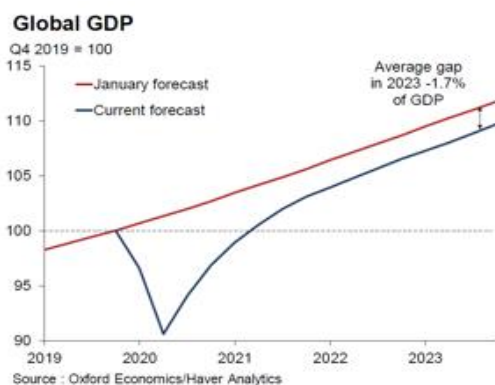
Me marrjen e masave lehtësuese dhe rikthimit drejt normalitetit, skenari më i mirë do të ishte testimi dhe miratimi i ndonjë vaksine efektive brenda vitit, në të kundërt, aktiviteti ekonomik mund të mbetet në recesion të ashpër për një kohë të gjatë aq sa statusi i recesionit aktual, do të konfirmohej si më i keqi që nga “Depresioni i Madh” i viteve 1930.

Sërisht këtu politikëbërësit duhet të dëgjojnë nga mësimet e historisë: Një gabim i mësuar nga pandemia e “gripit spanjoll” të një shekulli më parë, ishte braktisja e parakohëshme e investimeve në shëndetin publik, që do të lejonte një vit më pas rikthimin në një valë të dytë e të tretë infeksionesh të cilat rezultuan edhe më vdekjeprurëse.

Analogjikisht, politikëbërësit gjithashtu mund të braktisin stimulimin ekonomik shumë më herët, një gabim ky që mund të çojë në një recesion në formë W, pra një rimëkëmbje e pasuar nga një rënie tjetër, të ngjajshëm me ngjarjet e viteve 1936-37 në SHBA kur, pas rikuperimit nga depresioni që kishte filluar më parë, administrata e Presidentit Roosevelt frenoi shpenzimet federale dhe rriti taksat e ndjekur nga një politikën monetare shtrënguese prej Rezervës Federale Amerikane, duke rikthyer një recesion të rëndë, i cili zgjati deri në vitin 1938.

3. Parashikimet mbi pasojat në ekonomi nga COVID-19

Oxford Economics përditëson parashikimet të rritjes së PBB-së globale për vitin 2020 për rreth 200 vende duke përdorur një Model Ekonomik Global, i cili duke reflektuar një vlerësim akoma më pesimist nga vijueshmëria e masave bllokuese, gjatë gjysmës së parë të vitit, do të thotë që PBB-ja botërore tani pritet të kontraktohet me 4.8% për vitin 2020 në tërësi, ndërsa ne ende presim një ringritje në pjesën e dytë të vitit (shiko grafikun).

Sipas këtij grafiku, PBB-ja globale parashikohet të rikthehet në nivelin e saj të tremujorit të IV të 2019, deri në fillim të vitit 2021, por që gjithësesi, do të ketë kosto më afatgjata nga shpërthimi i virusit. Sipas Oxford Economics, nuk pritet që niveli i PBB-së të konvergojë në rrugën e parashikimit të mëparshëm (d.m.th para shpërthimit të COVID-19), për shkak të ndryshimeve në sjellje të individëve, siç është rritja e kursimeve paraprake, duke parashikuar se për vitin 2023 niveli mesatar i PBB-së të jetë 1.7% nën nivelin e parashikimit para pandemisë.

Përsa i përket vendeve të rajonit dhe Shqipërisë varësia e lartë nga turizmi është një prej arsyeve kryesore që i bën pesimiste parashikimet e institucioneve ndërkombëtare si FMN-ja dhe BERZHI. *Visual Capitalist* nisur nga të dhënat nga Organizata Botërore e Turizmit, ka përpiluar një raport i cili evidenton shtetet me varësi më të lartë nga turizmi ku, Shqipëria, renditet në vendin e 30-të në botë, për peshën që turizmi zë në punësimin total, me 22 %. Ndërsa Kroacia dhe Mali i Zi e kanë këtë tregues në 25% dhe 33% respektivisht.

Pesha e lartë e turizmit në ekonomi vlerësohet si një nga arsyet e rënies së fortë të pritshme këtë vit. Sipas raportit të fundit të BERZH, “ekonomia e Shqipërisë ka të ngjarë që të goditet fort nga epidemia, për shkak të varësisë së saj të lartë nga turizmi dhe eksporteve me vlerë të ulët të mallrave ndërmjetëse me destinacion industrinë e modës në Itali. Një reduktim i mundshëm i remitancave do të ndikojë gjithashtu negativisht në rritje. Rimëkëmbja do të varet nga lehtësimi gradual i masave që janë marrë për të frenuar virusin dhe nga një kthim në normalitet në gjysmën e dytë të vitit”.

Është e qartë tashmë se një nga kostot më të mëdha sociale të prodhuara nga kjo pandemi është pikërisht papunësia e lartë dhe rreziku i rritjes së varfërisë, ndaj dhe masat riparuese të paketave ndihmëse të çdo qeverie duhet të përfshinë strategji të cilat vënë në plan të parë të papunët dhe shtresat sociale.

4. Përfundime

Edhe pse askush ende nuk e di se si dhe kur do të përfundojë kjo krizë, ne duhet të marrim parasysh kuptimin që ka kjo për gjendjen aktuale duke marrë hapat e duhur në mënyrë të jemi në gjendje të parandalojmë një krizë tjetër që mund të vijë në të ardhmen.

Ndërsa ekonomitë e përparuara kanë mundësi financiare -edhe pse një shpërthim i borxhit publik përben një rrezik shumë të madh në horizont- si dhe kapacitete për administrimin e kësaj krize, tashmë është e qartë se vendet në zhvillim dhe ato të varfra do të kenë nevojë për një zgjidhje më radikale. Grantet dhe anulimi i huave

janë ndoshta mënyra e duhur për të transferuar burimet në vendet me të ardhura të ulëta dhe për t'i ndihmuar ato të ringrihen nga kjo krizë.

Ajo çka historia shekullit të XX-të na ka mësuar, qoftë mbi pandeminë apo mbi depresionin ekonomik, është që masat e marra, si në planin e investimeve në shëndetin publik ashtu dhe ato për stimulimet ekonomike, duhet të kenë një vazhueshmëri afatgjatë.

Përsa i përket ekonomisë shqiptare, ajo ka të ngjarë që të goditet fort nga epidemia, për shkak të varësisë së saj të lartë nga turizmi dhe eksporteve të industrisë së lehtë. Ulja e remitancave do të ndikojë gjithashtu negativisht në rritjen ekonomike. Një nga kostot më të mëdha sociale që ka prodhuar kjo pandemi është pikërisht papunësia e lartë dhe rreziku i rritjes së varfërisë, ndaj dhe masat riparuese të paketave ndihmëse të çdo qeverie duhet të përfshinë strategji të cilat vënë në plan të parë të papunët dhe shtresat sociale. Rimëkëmbja do të varet edhe nga lehtësimi gradual i masave që janë marrë për të frenuar virusin dhe nga një kthim në normalitet në gjysmën e dytë të vitit.

Edhe pasi virusi do të jetë më së shumti i zhdukur, do të ketë kosto më afatgjata nga shpërthimi i virusit për shkak të ndryshimeve në sjellje të individëve, siç është rritja e kursimeve paraprake dhe hezitimi për shpenzime kapitale nga ana e firmave, duke shkaktuar një rënie të mëtejshme të kërkesës agregate, ndaj edhe masat e marra nga qeveritë dhe institucionet për përbalimin me sukses të kësaj situate, duhet që efektivisht të përkthehen në faktorë të rritjes së besimit dhe optimizimit.

Bibliografia

- ADRIAN CIVICI, “Krizë e Covid-19 vs “Depresioni i Madh” / Krahasim i gabuar apo mësim i fituar? 12/05/2020, Fjala.al
- ADRIAN CIVICI, “Instrumentet dhe politikat anti-krizë që po aplikojnë vendet e BE-së/ Po Shqipëria?!” 30/04/2020 Fjala.al
- BUITER H. WILLEM, “Time for a Selective Debt Jubilee” May 21, 2020 on Project-Syndicate.
European Bank for Reconstruction and Development (BERZH), “[Regional economic prospects](http://www.ebrd.com)” – [EBRD www.ebrd.com](http://www.ebrd.com) >
- FRIEDMAN, MILTON, AND ANNA J. SCHWARTZ (1963). A Monetary History of the United States, 1867–1960. Princeton: Princeton University Press
- Financial Times, “The EU recovery fund is a historic step, almost”, <https://www.ft.com/content/9fb00360-9a7f-11ea-871b-edeb99a20c6e>
- European Central Bank-“Our response to the coronavirus pandemic”, <https://www.ecb.europa.eu/home/search/coronavirus/html/index.en.html>
- INSTAT: <http://www.instat.gov.al/>

- JEFFREY FRANKEL “How to Avoid a W-Shaped Recession” May 1, 2020, on Project-Syndicate
- JOSH LIPSKY, JEREMY MARK, “We Must Expand Debt Relief for Developing Countries” May 20, 2020 on Project-Syndicate.
- LILLEY, ANDREW AND KENNETH ROGOFF (2019), “The Case for Implementing Effective Negative Interest Rate Policy”, essay presented at “Strategies For Monetary Policy: A Policy Conference”, The Hoover Institution, Stanford University, May 4, 2019.
- ROGOFF, KENNETH “The Case for Deeply Negative Interest Rates” May 4, 2020 on Project-Syndicate.
- ROGOFF, KENNETH “The Curse of Cash: How Large-Denomination Bills Aid Crime and Tax Evasion and Constrain Monetary Policy” Princeton University Press, 2017.
- Oxford Economics, Global Outlook: <https://www.oxfordeconomics.com/>
- Organizata Boterore e Shendetesise [https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019/technical-guidance/naming-the-coronavirus-disease-\(covid-2019\)-and-the-virus-that-causes-it](https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019/technical-guidance/naming-the-coronavirus-disease-(covid-2019)-and-the-virus-that-causes-it)
- MAURICIO CÁRDENAS, “Emerging Economies Need New Finance, Not Moratoriums” May 13, 2020 on Project-Syndicate.
- Monitor :<https://www.monitor.al/shqiperia-nder-vendet-me-varesi-me-te-larte-nga-turizmi-ne-bote-pasoja-nga-covid-19/>
- Visual Capitalist <https://www.visualcapitalist.com/countries-reliant-tourism/>
- World Travel & Tourism Council: <https://wttc.org/Research/Economic-Impact>

“E-QEVERISJA, NË REPUBLIKËN E KOSOVËS”

Dr.sc. Zenel SEJFIJAJ

International University of Struga , e-mail: zsejfiyaj@hotmail.com

Dr.sc. Gazmend MORINA

International University of Struga , e-mail: gazmend_morina@hotmail.com

Bsc. Gramoz SEJFIJAJ, Msc.(cand).

University of Liechtenstein , e-mail: gramoz.sejfiyaj@uni.li

Abstrakt

Qeverisja elektronike (ose E-Qeverisja) është aplikimi i Teknologjive të Informacionit dhe Komunikimit (TIK) në funksionet dhe procedurat e qeverisë me qëllim të rritjes së efikasitetit, transparencës dhe pjesëmarrjes së qytetarëve. Ky përkufizim tregon se si qeverisja elektronike përdor TIK-un si një mjet mbështetës në zhvillimin e qeverisjes së mirë. Zbatimi i duhur i qeverisjes elektronike lejon nivele më të larta të efektivitetit dhe efikasitetit në detyrat qeveritare, përmirësimin e proceseve dhe procedurave, rritjen e cilësisë së shërbimeve publike, gjithashtu përmirëson përdorimin e informacionit në proceset e vendimmarrjes dhe lejon komunikim më të mirë midis zyra të ndryshme qeveritare. Komunitat kanë një ndërveprim unik të drejtpërdrejtë me qytetarët. Marrëdhënia midis komunave dhe qytetarëve të tyre është e pashmangshme: regjistrimet e biznesit, regjistri i automjeteve, zhvillimi i gjendjes reale apo edhe pajtimi i një fëmije në një shkollë, për shembull - të gjitha kërkojnë që qytetarët të vijnë në kontakt me komunën. Qëllimi i qeverisjes elektronike është të krijojë një lidhje të re dinamike midis qeverive dhe qytetarëve: një cikël që do të bëhet më i thjeshtë dhe më pjesëmarrës për qytetarët. Për ta arritur këtë, nuk është e rëndësishme vetëm futja e teknologjisë në detyrat konvencionale të komunës por edhe në menaxhimin e sektorit publik, me qytetarët publik dhe nevojat e tyre që janë pika qendrore e kësaj risie. Specialisti i Teknologjisë së Informacionit dhe Komunikimit, Mauro D. Ríos, në punimin e tij "Në kërkim të një përkufizimi të Qeverisë Elektronike", thotë: "Qeveria Dixhitale është një mënyrë e re e organizimit dhe menaxhimit të punëve publike, duke prezantuar procese pozitive transformuese në menaxhim dhe vetë strukturën e

grafikut të organizatës, duke shtuar vlerë në procedurat dhe shërbimet e ofruara, përmes prezantimit dhe përvetësimit të vazhdueshëm të teknologjive të informacionit dhe komunikimit si një lehtësues i këtyre transformimeve”. Qeverisja elektronike ka qenë vazhdimisht insistim i Bashkimit Evropian për një transparencë të Qeverisë së Kosovës. Qeveria e Kosovës ka filluar me aplikimin e e-Qeverisjes dhe në vazhdimësi është duke ndërtuar dhe zhvilluar kjo formë e qeverisjes. Në këtë punim do t’i trajtojmë disa fusha të aplikimit të e-Qeverisjes nga Qeveria e Kosovës si: e-Pasuria, e-Prokurimi, e-Shëndetësia, e-Komuna, e-Portali Qeveritar etj. Temë tjetër që lidhet me këtë e që do të trajtohet është edhe Hapja e të Dhënave (Open Data).

Fjalët kyçe: Qeverisja, Teknologjia, Shërbimet, Qytetarët, Siguria, Elektronike

Hyrje

Me një gjerësi të paparë në fushën e teknologjisë së informacionit, bota u zhvendos nga epoka industriale në epokën e informacionit. Manifestimet e këtij transformimi dhe shfaqja e termave dhe koncepteve të tranzicionit janë bërë pjesë e jetës sonë të përditshme, në fushën e ekonomisë dolën koncepte si E-commerce, E-biznes dhe para elektronike, Në fushën e kontaktit: E - posta, mësimi elektronik dhe në fushën e sektorit publik: Qeveria elektronike.

Kosova rangohet në mesin e 50 vendeve me normën më të lartë të depërtimit të internetit dhe aftësive digjitale, si dhe me shkallë të lartë të posedimit të telefonave të mençur. Këto shifra bëjnë që hapja e kanaleve të reja të komunikimit, transparencës, llogaridhënies, dhe ofrimit të shërbimeve publike për qytetarët, përmes infrastrukturës së teknologjisë informative, të jetë e një rëndësie jetike.

Realizimi i qeverisjes elektronike do t’i mundësojë të gjitha kategorive shërbimin qeveritar, të shpejtë, në çdo kohë dhe nga çdo largësi, për t’i realizuar kërkesat e tyre të përditshme. Qeverisja elektronike do ta modernizoj administratën dhe do të krijoj një menaxhim efikas dhe me përgjegjësi në të gjitha nivelet e administratës.

E-Pasuria

E-Pasuria Sistemi i Menaxhimit të Pasurisë në kuadër të E-Qeverisjes është një projekt i realizuar nga kompania private DataProgNet për Ministrinë e Administratës Publike. Projekti është implementuar në të gjitha Ministrinë, Komunitet dhe Agjencitë. Sistemi i Menaxhimit të Pasurisë përbëhet prej ueb aplikacionit dhe bazës së të dhënave të vendosur në serverët e qeverisë, si dhe prej pajisjeve përcjellëse të cilat janë të shpërndara nëpër institucione. Në aplikacion mund të qasemi duke vizituar linkun:

<https://epasuria.rks-gov.net>

Deri më tani në Sistemin Elektronik për Menaxhimit të Pasurisë janë të regjistruar një numër i madh i përdoruesve prej institucioneve të ndryshme, me role të ndryshme dhe ky numër vazhdimisht rritet me përdorimin e aplikacionit. Përmes sistemi të menaxhimit të pasurisë menaxhohet me të gjitha hyrjet/daljet e aseteve dhe të materialit shpenzues në institucion, kryhet barkodimi i pajisjeve, përcillet zhvlerësimi/amortizimi i pajisjeve, gjendja e stokut, si dhe kërkesa online për pajisje dhe për material shpenzues prej secilit punëtor të institucionit përkatës.

Aplikacioni i E-Pasuria tani thuhet të jetë implementuar dhe është duke u zbatuar nga të gjitha njësitë e sektorit publik në Kosovë. Në vazhdimësi ka ndryshime për shkak të modifikimeve dhe zhvillimit të këtij aplikacioni. Aplikacioni ka mjaft vërejtje dhe sugjerime për t'i rregulluar në mënyrë që të jetë funksional në mënyrën e duhur.

Figura e mëposhtme paraqet dukjen e hyrjes në sistem:

?

e-Pasuria

SISTEMI ELEKTRONIK PËR MENAXHIMIN E PASURISË

Kyçu në sistem

Username

Password

Kyçu

ASHI - Qendra Kontaktuese
Tel: 30 900
038 200 30 900

E-Prokurimi

Qëllimi kryesor i sistemit të prokurimit elektronik, është që ai të ndikojë pozitivisht dhe fuqimisht nën drejtime të tilla, si ⁴:

- Rritja e aftësive vendimmarrëse të zyrtarëve të prokurimit, duke siguruar informacion kuptimplotë dhe gjithëpërfshirës të prokurimit;
- Përmirësimi i transparencës në procedurat dhe në praktikat e prokurimit;
- Përmirësimi i planifikimit financiar dhe buxhetimit;
- Efikasitet në të gjithë procesin e prokurimit dhe minimizimi i kohës së ciklit të prokurimit;
- Nxitja dhe inkurajimi i pjesëmarrjes dhe promovimi i konkurrencës ndërmjet furnizuesve;
- Shfrytëzimi i ekonomisë së shkallës nëpërmjet grumbullimit të kërkesës dhe maksimizimi i vlerës së parasë në prokurimin qeveritar;

⁴ Komisioni Rregullativ për Prokurim Publik, E-Prokurimi, Manuali i Përdoruesit, Prishtinë, 2016.

- Rritja e besimit të bizneseve dhe të qytetarëve në procesin e prokurimit qeveritar dhe në përdorimin e fondeve publike;
- Optimizimi i niveleve të inventarit përmes adoptimit të praktikave efikase të prokurimit;
- Sigurimi i konfidencialitetit, integritetit dhe vërtetësisë së të gjitha transaksioneve dhe të dhënave ndërmjet entiteteve të prokurimit dhe furnizuesve.

Kyqja në aplikacionin e prokurimit elektronik bëhet përmes linkut:

<https://e-prokurimi.rks-gov.net>

E-Prokurimi është në funksion edhe të qytetarëve (Operatorëve Ekonomik) si dhe Qeverisë (Autoriteteve Kontraktuese). Disa nga funksionet që kryhen nga ana e Autoriteteve Kontraktuese janë të paraqitura në figurën e mëposhtme.

Republika e Kosovës
Komisioni Rregullativ i Prokurimit Publik

Navigation: FILLIMI, RRETH NESH, LEGJISLACIONI, MANUALET, INFORMACIONE, TRAJNIMET, RAPORTET

MANUALET / MANUALET PËR AUTORITETE KONTRAKTUESE

- Regjistrimi CA
- Pergatitja dhe publikimi i tenderit
- Korigjimi i procedures
- Sqarimet e TD
- Fillimi i hapjes të ofertave
- Vlerësimi i tenderit
- Dhënia e kontratës
- Dhënia e kontratës - Korigjimi
- Anulimi procedures
- e - Prokurimi generic
- Udhëzues përdorimi për
- Identifikohu
- Ndryshimi i parullës - Ndryshimi i pyetjës sekrete dhe pergjegjja
- Ndryshimi i shpenzimeve (pa njoftim të publikimit)
- Përdoruesit e mi - Shënimet nër organizatën

Prokurimi Eelektronik në Kosovë në aspektin e teknologjisë informative, menaxhohet nga një softuer i cili është nën kompetencat e Komisionit Rregullativ të Prokurimit Publik në Kosovë.

E-Shëndetësia

E-Shëndetësia, është e dedikuar në ndërtimin e komunitetit medicinal, në avancimin e metodologjisë së qasjes në shërbime shëndetësore, në lehtësimin e qasjes dhe komunikimit. Kjo platformë ka për qëllim dixhitalizimin e të gjitha shërbimeve mjekësore në Kosovë. Kjo platformë ka thjeshtësuar kërkimin e shërbimeve mjekësore në mënyrë që të evitohen vështirësitë e termeve shkencore, sepse pacienti nuk ka nevojë me i ditë ato, por me i gjetë ato. E-shëndetësia ofron mundësinë që secili biznes ta ketë profilin tij, t'i prezantojnë informacionet, shërbimet, adresën dhe lokacionin në hartën e dedikuar vetëm për shërbime shëndetësore, fotogaleri - personale, panoramë me pamje 360° në disa lokacione që pacienti ta lokalizoj shpejt dhe lehtë, Direct Call që ta kursejmë kohë e pacientit me ruajtjen e numrave kontaktues, Messenger – që të lehtësohet komunikimi në mes Doktorit dhe Pacientit, të kursehen nga shpërqëndrimet e bisedave me familjarë. Forumi i cili do ta lehtësojë komunikimin dhe bashëpunimin në mes komunitetit medicinal të së njejtit departament, ku dhomat do të jenë të m byllura që komunikimi të jet 100 % privat, mundësi që ta reklamojnë edhe webfaqen e tyre dhe rrjetet sociale, prezantimin e punimeve të tyre me video dhe animacione (brenda platformës). Shëndetësia përmes elektronikës është një synim tjetër, përmes së cilës do të krijohen ndërhyrje mjekësore edhe nga distanca. Pacientëve të Republikës së Kosovës do ti sigurohen kartela shëndetësore dhe do të krijohen regjistra të shumtë elektronikë shëndetësorë në mënyrë që të gjithë të kenë historikun elektronik shëndetësor. Përfundimisht do të krijohet një sistem elektronik shumë efektiv i menaxhimit të informatave në shëndetësi.

E-Mësimi

E-Mësimi nënkupton zhvillimin e aktiviteteve mësimore përmes teknologjisë informative apo në distance. Këto forma aplikohen në rrethana jo të zakonshme, e që aktuale është gjendja pandemike e krijuar nga Covid-19. Sipas hulumtimit tonë kjo formë mësimi nuk është duke dhënë efektin e duhur, por jo ndihmon nxënësit dhe

mësimëdhënësit që të jenë sado pak aktiv në procesin mësimor. Probleme të theksuara sidomos për shkak të teknologjisë kemi hasur tek provimet online, sidomos nga studentët. Ky portal menaxhohet nga ana e Ministrisë së Arsimit, Shkencës dhe Teknologjisë së Kosovës. Aktivitetet mësimore janë të ndara sipas fushave të kurrikulës dhe fushave të aktiviteteve. Gjithashtu, platforma ofron tema dhe njësi konkrete, materiale didaktike, këshilla, video, udhëzime audio-vizuale, fleta pune dhe fotografi për të gjithë fëmijët/nxënësit bazuar në nivelet dhe aftësitë individuale. Përveç aktiviteteve mësimore, platforma ofron informata dhe materiale ndihmëse lidhur me qasjen ndaj fëmijëve/nxënësve me nevoja të veçanta, metodat bazike, vlerësimin dhe informata tjera të rëndësishme për zhvillimin social, emocional dhe psikofizik të fëmijës/nxënësit.

E-Komuna

Portali i dedikohet personave fizik dhe juridik në teritorin e komunave përkatëse. Përmes këtij portali qytetarët mund të informohen se cilat dokumente ju nevojiten paraprakisht t'i përgatitin para se të aplikojnë për cilindo dokument që mund ta marrin në sportelet e Komunës së Prishtinës. Me këtë mënyrë të informimit të qytetarëve të komunave, tentohet që të krijohet qasje elektronike shumë e lehtë për qytetarët e komunave, dhe në të njëjtën kohë të formojmë sportelin elektronik. Qeverisja elektronike e komunave ka ndihmuar dhe lehtësuar shumë shërbimet e kërkuara nga qytetarët. Disa nga shërbimet që qytetarët mund t'i kryejnë me ndihmën e E-Komuna janë : nxjerrja e dokumenteve të gjendjes civile, pagesa e mbeturinave, tatimit në pron.

Hapja e të Dhënave (Open Data)

Qeveria e Republikës së Kosovës me qëllim të ngritjes së transparencës dhe llogaridhënies të administratës shtetërore është duke zbatuar Iniciativën për Hapjen e të Dhënave (Open Data), iniciativë kjo që udhëhiqet nga Ministria e Administratës Publike, filloi së zbatuari në Maj të vitit 2016, kur Qeveria e Republikës së Kosovës miratoi Kartën Ndërkombëtare për Hapjen e të Dhënave me vendimin nr. 07/87.

Bazuar në këtë vendim, Ministria e Administratës Publike është mandatuar të koordinoj zhvillimet dhe punët dhe të promovojë hapjen e të dhënave në Kosovë. Në këtë kuadër, u krijua Portali Kombëtar për të Dhëna të Hapura ku parashihet publikimi i të dhënave që prodhohen nga Qeveria e Kosovës. Hapja e të dhënave të qeverisë, parasheh ndryshime pozitive në mënyrën se si qeveria bashkëvepron me qytetarët. Ky proces u mundëson qytetarëve dhe bizneseve të marrin në mënyrë aktive në vendime të informuara në fusha të ndryshme të veprimit.

Portali Kombëtar për Hapjen e të Dhënave

Portali kombëtar për të dhëna të hapura, opendata.rks-gov.net është katalogu zyrtar i të dhënave dhe 'metadata'-ve të të dhënave të publikuara në një format të hapur nga institucionet e Qeverisë së Republikës së Kosovës. Këtu gjendet një numër i data-seteve me të dhëna që prodhohen nga ministrinë e linjës dhe agjencitë shtetërore. Të gjitha institucionet obligohen të hapin, njëherit, publikojnë të dhënat e tyre në këtë platformë.

Portali promovohet nga Qeveria e Kosovës, njëherit menaxhohet nga Agjencia e Shoqërisë së Informacionit (ASHI) - Ministria e Administratës Publike. Ndër tjerash, ASHI angazhohet rreth implementimit të funksioneve të reja dhe përmirësimeve eventuale që përmirësojnë përvojën digjitale të përdoruesve.

E-Portali shtetëror

E-Portali është sporteli elektronik, nga ku çdo qytetar përmes internetit mund të marrë shërbimin elektronik nga qeveria, duke eliminuar distancën, rritur efikasitetin, rritur shpejtësinë dhe duke qenë në shërbim 24 orë në 7 ditë të javës. Përmes e-portalit mund të kryhen shërbime për nevoja të biznesit (G2B) dhe nevoja të qytetarëve (G2C). Ndërtimi i e-portaleve qeveritare bëhet në platforma të ndryshme teknologjike, ndërsa e-Portali shtetëror i Kosovës është i ndërtuar në platformën Microsoft. Zakonisht e-Portali shtetëror ka domenin e vet të mbështetur në kryedomenin shtetëror por në rastin tonë deri sa të kemi fituar kryedomenin e Republikës së Kosovës nga organizatat ndërkombëtare, e-Portali shtetëror ka një

domen të përkohshëm. Duke shfrytëzuar e-Portalin, qytetari apo kompania përzgjedh shërbimin elektronik tepër të sigurtë, që ka nevojë të marrë nga qeveria. Në e-Portal vazhdimisht vendosen shërbime të reja elektronike, sapo qeveria këto shërbime t'i bëjë elektronike. Editimi i e-Portal-it bëhet nga një grup i posaçëm koordinues ndërministror i menaxhuar nga institucioni kryesor qeveritar për shërbimet elektronike. Në e-Portal vendosen regjistrat e institucioneve publike, sistemi i pagesave, sistemi i regjistrat të popullsisë, sistemi i punësimit elektronik, sistemi i mbrojtur i mailbox-it për e-shërbim, regjistri i kompanive të kualifikuara për shërbimet e certifikatave, sistemi i menaxhimit të dokumenteve kryesore, bazat e të dhënave për ndodhitë e jetës etj. e-Portali krijon një mjedis të favorshëm për zhvillim ekonomik. Për të marrë një shërbim të sigurtë përmes e-Portalit shtetëror, shfrytëzuesi duhet të jetë i pajisur me kartelë elektronike të identifikimit (e-ID), përmes së cilës ai identifikohet si në rastin e nënshkrimit elektronik, pagesave elektronike, etj⁵.

KONSTATIME DHE REKOMANDIME

Me realizimin e strategjisë për qeverisjen elektronike ka pasur përfitime të mëdha për shoqërinë kosovare. Përfitimet janë të natyrës ekonomike dhe sociale duke përfshirë modernizimin e administratës, arsimin, shëndetësisë, drejtësisë, sigurisë, zhvillimin e biznesit, zhvillimin e tregtisë, zhvillimin e bujqësisë, rritjen e buxhetit, rritjen e demokracisë, zhvillimin e kulturës, hulumtime shkencore, statistika të ndryshme etj.

Aplikimi i qeverisjes elektronike në Republikën e Kosovës në shumicën e fushave ka dhënë rezultate shumë pozitive në shërbim të transparencës dhe efikasitetit të kryerjes së punëve. Progres dhe aplikim të plotë qeverisja elektronike ka shënuar në E-Pasuria (Sistemin Elektronik për Menaxhimin e Pasurisë Qeveritare) dhe E-Prokurimi (Sistemi Elektronik i Prokurimit Publik).

⁵ Ministria e Shërbimeve Publike, Strategjia e Qeverisjes Elektronike 2009-2015, Prishtinë, 2008.

Sistemi e-Pasuria ka bërë një avancim të mirë pasi që ka aritur bashkëpunim dhe ndërlidhje edhe me sistemin e-Prokurimi dhe Sistemin e Menaxhimit të Burimeve Njerëzore (SIMBNJ), në kuadër të sektorit publik në Kosovë, për marrjen e informatave të rëndësishme në lidhje me pasurinë.

Nga pjesa dytë e vitit 2019 dhe tani në vitin 2020, E-Prokurimi është implementuar në tërësi dhe ka eliminuar formën fizike të prokurimit.

Ndërsa probleme të mëdha në implementimin e plotë kem hasur tek shëndetësia elektronike, sidomos te Qendrat e Mjekësive Familjare, mirëpo vërehej një avancim gradual.

Problem apo barrierë tjetër që e kemi hasë gjatë hulumtimit tonë ishte edhe stafi/punëtorët të cilët direkt merreshin me zbatimin e platformave të caktuara të qeverisjes elektronike. Këto probleme lidheshin me moshën e vjetër të tyre dhe mungesën e trajnimeve të duhura.

Qytetarët janë shumë të kënaqur me platformat e qeverisjes elektronike e cila me theks të veçantë ka ndikuar në uljen e kostos së shpenzimeve të tyre dhe efikasitetin. Rekomandimet tona në lidhje me qeverisjen elektronike kanë të bëjnë në radhë të parë me legjislacionin. Pra institucionet relevante të Qeverisë së Kosovës duhet të hartojnë bazë ligjore të mjaftueshme që lidhen me platformat dixhitale të shërbimeve.

Duhet të rritet numri i punëtorëve të Teknologjisë Informative në vendet përkatëse që lidhen me aplikacionet e E-Qeverisjes.

Duhet të ketë trajnime të vazhdueshme të stafit që merren me zbatimin e platformave elektronike të qeverisjes.

Nuk duhet të bëhen shpesh avancime apo up grade të moduleve/aplikacioneve të qeverisjes elektronike sepse këto po shkaktojnë probleme të mëdha në zbatim.

Shoqëria e Informacionit duhet të zhvillohet në bazë të objektivave strategjike si në vijim:

- Zhvillimi i infrastrukturës së Teknologjisë së Informacionit dhe Komunikimit;
- Zhvillimi i përmbajtjeve dhe shërbimeve elektronike dhe promovimi i përdorimit të tyre;

- Avancimi i aftësive të banorëve të Kosovës në përdorimin e Teknologjisë së Informacionit dhe Komunikimit.

Transformimi dixhital i qeverisë është një element kryesor për suksesin e Tregut të Vetëm, duke ndihmuar në heqjen e barrierave ekzistuese dixhitale, zvogëlimin e ngarkesave administrative dhe përmirësimin e cilësisë së ndërveprimeve me qeverinë.

Literatura

1. A.Jakupi, Metodologjia e Punës Shkencore dhe Kërkimore, Prishtinë, 2005;
2. Mauro D.Rios, Technological Neutrality and Conceptual Singularity, 2013, at:
SSRN: <https://ssrn.com/abstract=2198887> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2198887>;
3. Kuvendi i Kosovës, Ligji Nr. 03/L-241, Për Prokurimin Publik në Republikën e Kosovës, Prishtinë, 2010;
4. Komisioni Rregullativ i Prokurimit Publik, Strategjia Kombëtare e Prokurimit Publik 2015-2020, Prishtinë, 2014;
5. Komisioni Rregullativ i Prokurimit Publik, E-Prokurimi, Manuali i Përdoruesit, Prishtinë, 2016;
6. Kuvendi i Kosovës (2008), Ligji Nr.03/L-048, Për Menaxhimin e Financave Publike dhe Përgjegjësitë, Prishtinë;
7. Ministria e Administratës Publike & DataProgNet, Sistemi i Menaxhimit të Pasurisë në kuadër të E-Qeverisjes, Manuali i përdorimit;
8. Qeveria e Kosovës, Rregullore (qrk) nr. 06/2018 për menaxhimin e projekteve në fushën e teknologjisë së informacionit dhe komunikimit;

9. Ministria e Zhvillimit Ekonomik, Politikat e Sektorit të Komunikimeve Elektronike – Axhenda Dixhitale për Kosovën 2013-2020, Prishtinë, 2013;
10. Ministria e Administratës Publike, Vlerësimi për Gatishmërinë e Hapjes së të Dhënave, Prishtinë, 2018.

THE BRAND AS AN IMPORTANT FACTOR IN THE DEVELOPMENT OF ENTERPRISE MARKETING

Adem Qorrolli PhD Candidate

University of Tetova – Macedonia

Abstract

Purpose of the paper - The purpose of this paper is the empirical examination in the relationship between the role of marketing and local brands and international brands, the performance of brands in the development of businesses. All these variables should be studied in a macroeconomic environment of small and medium enterprises in Kosovo.

Research Methodology - the study contains 100 surveys with small and medium enterprises in Kosovo, which were conducted in order to analyze these variables. Adequate models were used, starting with statistical description, regression analysis in order to test the variables.

Findings - from the analysis we have achieved to a result which confirms the positive links between the variables, it means that there is a strong link between marketing development and local or international brands.

Limitations of research - from the analysis done, we have managed to find the results which have been positively proven in the researched market. The limitations of this paper are in the sample used during this research.

Keywords: *marketing, brand, local, international.*

Introduction

Brands have an important place in marketing and especially in international marketing, although it is not always sufficiently developed. To understand branding

we need to make comparisons between the local brand and the international brand. Most studies are mainly related to theoretical studies about brands, also when studying about brands, the approach focuses more on the brand - the brand in particular and not on marketing as a whole. These approaches often present limitations on the launch of the study, which requires a comprehensive and strategic approach to brand influence in local and international brand marketing. Through such a study we have the opportunity to measure the role of the brand in assessing the performance of marketing either locally or internationally. The development and recognition of new brands affects the strategic development of an effective marketing of the enterprise, through managerial development in the orientation of new brands which contributes to increased performance.

To see this development and brand role in marketing we have analyzed a sample of 100 small and medium enterprises in Kosovo, which have developed branding as a marketing concept for several years.

Literature review

The brand in general represents the strategic effect of all ongoing marketing efforts that manage to build a new brand-related image among customers, and contribute to increasing the performance of an enterprise by creating revenue growth and increasing the value of Yovovich shares (1988). The brand is set as the focal point of a firm's development, so higher priority should be given to issues related to brand development (Capon et al., 2001; Urde 1994, 1999). Small and medium-sized businesses need to work on developing a brand development strategy that is directly related to the overall business strategy (Rooney, 1995). This once again justifies the decision that one of the competitive advantages in the market is also a brand recognition strategy (Biel, 1992; Mosmans, 1996; Rubinsein, 1996). This approach to brand development at the enterprise level also strengthens the argument of many authors that brands need to be developed, maintained and protected because they have a growing impact on business performance. This way of brand development is

supported by several studies, which emphasize that the brand should be considered as an integrated business approach (Rubinstein, 1996).

Business integration helps shape business development by making a stronger connection between the enterprise and the external environment and serves the enterprise as a strategic point of reference (Mosmans and Der Vorst, 1998). Urde (1999) also supports the concept of brand development and serves as a starting point for formulating enterprise strategy. Brand development orients the enterprise in determining competitive avant-garde by providing ongoing benefits in its future. It is this approach that is supported by several studies, which say that firm performance and brand development are positively related to Wong and Merrilees (2005).

Development of international brands

The development of international brands that there should be proper treatment in the enterprise has already been proven and continues to be supported by numerous researchers. Supporters of this theory are also Shocker et al. (1994), how brand management remains important in the field of marketing. Also, in order to prove the role and strategic importance of the brand, the relationship between brand performance and financial performance at the national and international level should be well studied. Another important segment in the formulation of the firm's strategy is the cultural aspect. All this support for the development of international brands is done because precisely this development offers opportunities for the development of global markets, the pursuit of many market segments and the capitalization of economies of scale (Chernatony et al., 1995). Some companies have made this embrace of international brands without noticing much, but this is seen in terms of adapting to products or services and how to standardize them. The issue of adaptation and standardization is also observed in numerous studies such as (Still and Hill, 1984; Rosen et al., 1989) and cultural issues of brand development (Erdem et al., 2006) as well as their increasing impact on performance. . The main thing of these global markets is that companies need to put in their marketing strategies the characteristics of different environments, as well as brand repositioning which refers

to the adaptation of the desired brand in the minds of new customers (Czinkota et al., 2001), (Wong and Merrilees, 2006).

Research methodology

The study of the relationship between brands and the development of marketing, and the idea that this relationship of variables can improve overall marketing performance in general. In addition to consumer awareness, this marketing strategy can also improve the image of the enterprise in the country and the recognition of this enterprise internationally. All of these marketing actions have a direct impact on changing consumer behavior, a direct impact on improving performance (Eing et al., 2001). It can also increase brand confidence, and be used as a competitive marketplace, with lower marketing costs. According to Keller (2000), continued marketing support is essential for brands to be successful. All of this research and study suggests that marketing strategy has a direct impact on enterprise performance, a direct force in attracting new customers. Enterprise performance is argued to be one of the most important factors influencing enterprise performance (Herbig and Mileëicz, 1997). In general, the enterprise strategy that invests in brand expansion can provide the enterprise with a differential market advantage (Calderonet al., 1997). All of these factors can affect the performance of a foreign company in the market (Okoroafo, 1996).

The sample was randomly drawn by sending the questionnaires to small and medium enterprises in Kosovo, with special attention to answering these questionnaires the high management of the enterprise, or the marketing manager of the enterprise. The total number of surveys conducted during this research is 100, in the framework of sampling in the survey. The processed results show us a significant value of p , with a value of less than 0.001. Through this result we see that the data are suitable for factor analysis. The reliability level of the factors examined was tested with the Cronbach test, which provides us with a satisfactory reliability worth 0.7.

H1: Customer development and their impact on enterprise marketing

The relationship between brands and their impact on enterprise marketing is seen to be steadily increasing, with the fact that most companies have this approach in their planning. It is this planning that influences the ongoing efforts of the marketing strategy and is calculated as the basic tool in the enterprise. This can also be seen from the product characteristics which must be consistent with the projected image to achieve the intended objectives within the market. Most studies conducted continue efforts to develop a brand, due to its long duration and long-term benefits (Urde, 1994; Mosmans, 1996).

Discussion and recommendation

The results of the study confirm the important role that brand development plays in marketing, starting from the size of performance and brand performance, which shows the role and impact of performance on marketing development. All of this performance growth has a statistically significant impact of 0.39, on the financial performance of the enterprise, and this supports the formation of effective marketing strategies.

The current study has formulated a conceptual model which allows the brand to play an important role in the development of marketing and that such a model has general validity in building a statistical model. The results obtained provide a good explanation of the performance of the local and international brand. Brand performance was found to be an appropriate measure of final performance. Moreover, as a major role was found for the brand, as an influential factor in shaping the international marketing strategy. Companies that take steps in the development of international marketing are encouraged to consider in particular their approach to these two brand activities, if they require higher international participation and performance.

H1: Customer development and their impact on enterprise marketing

The result obtained from the analysis, confirms a significant and significant impact on the development of marketing with a coefficient of 0.39 and t-statistic 4.34 (p, 0.001). The mirror obtained from the model used, shows the significant safety of the brands. Such mechanisms for brand development include the role of managerial knowledge in relation to brands, ie the orientation of enterprises from the beginning in brand development. All this brand orientation refers to the influence of the brand that has on all marketing activities and operations of the company (Urde, 1994).

Model Hypothesis	Coefficient	Results
Zhvillimi i brendeve dhe ndikimi i tyre ne marketingun e ndërmarrjes	t – statistic Significant	0.39 4.34 (p<0.001) Significant

According to the results obtained, if invested in the development of new brands by the company, then this would improve marketing performance and brand development by 20 percent. The reason for brand integration in marketing is associated with the use of brand to integrate all aspects of operations and marketing, fostering greater sustainability that achieves positive effects in enterprise management. The development of the brand also affects the adaptation of the brand to the local market, it also refers not only to the adaptation of the marketing mix but also to the comprehensive representation of the brand.

From the study we learn that culture plays an important role in adapting to the foreign market, which suggests an omplex configuration of the brand in an international

context. According to this study it is required that the placement of the brand should be done in the main marketing phase.

Limitation

Although this study makes an important contribution to the study of brands, there are still some limitations that need to be emphasized. First, although a suitable sample has been taken for testing hypotheses, the degree of responsibility for the study cannot be generalized. Some trading companies during the survey did not respond and this may affect the evaluation of the parameters used.

Second, during the research the model used is cross-sectoral, which means that it is not possible to make reasonable and effective conclusions and recommendations without including a research in a longer period of time.

References

- Biel, A. L. (1992). Hoë brand image drives brand equity. *Journal of advertising research*, 32(6), 7-11.
- Calderon - Garciduenas, J. (1997). *U.S. Patent No. 5,672,151*. Washington, DC: U.S. Patent and Trademark Office.
- Capon, N., & Hulbert, J. M. (2001). *Marketing management in the 21st century*. Prentice Hall.
- De Chernatony, L., Halliburton, C., & Bernath, R. (1995). International branding: demand–or supply-driven opportunity? *International Marketing Review*.
- Erdem, A. T. (2006). *U.S. Patent No. 7,127,081*. Washington, DC: U.S. Patent and Trademark Office.
- Eëing, C. E., & Cleveland, A. J. (2001). *U.S. Patent No. 6,176,710*. Washington, DC: U.S. Patent and Trademark Office.
- Jackëerth, J. C., & Rubinstein, M. (1996). Recovering probability distributions from option prices. *The Journal of Finance*, 51(5), 1611-1621.
- Keller, E. (2000). Do trade patterns and technology floës affect productivity groëth?. *The Eëorld Bank Economic Review*, 14(1), 17-37.

- Herbig, P., & Milešić, J. (1997). The relationship of reputation and credibility to brand success. *Pricing Strategy and Practice*, 5(1), 25-27.
- Okoroafo, S. C. (1996). Differences in marketing activities and performance of foreign and domestic manufacturing firms in Nigeria. *Journal of Global Marketing*, 9(4), 109-116.
- Mosmans, A., & van der Vorst, R. (1998). Brand based strategic management. *Journal of Brand Management*, 6(2), 99-109.
- Rooney, J. A. (1995). Branding: a trend for today and tomorrow. *Journal of Product & Brand Management*.
- Öng, H. Y., & Merrilees, B. (2005). A brand orientation typology for SMEs: a case research approach. *Journal of Product & Brand Management*.
- Shocker, A. D., Srivastava, R. K., & Ruekert, R. E. (1994). Challenges and opportunities facing brand management: An introduction to the special issue. *Journal of Marketing Research*, 31(2), 149-157.
- Still, R. R., & Hill, J. S. (1984). Adapting consumer products to lesser-developed markets. *Journal of Business Research*, 12(1), 51-60.
- Shih, T. Y., & Eickramasekera, R. (2011). Export decisions within Taiwanese electrical and electronic SMEs: The role of management characteristics and attitudes. *Asia Pacific Journal of Management*, 28(2), 353-367.
- Yovovich, B. G. (1988). What is your brand really worth? *Adweek's Marketing Week*, 8, 18-22.
- Urde, M. (1999). Brand orientation: A mindset for building brands into strategic resources. *Journal of Marketing Management*, 15(1-3), 117-131.
- Wong, H. Y., & Merrilees, B. (2006). Determinants of SME brand adaptation in global marketing. *International Journal of Entrepreneurship and Small Business*, 3(3-4), 477-487.

“ROLI I QEVERISË SË KOSOVËS GJATË KRIZËS EKONOMIKE DHE FINANCIARE, TË SHKAKTUAR NGA COVID- 19”

Dr.sc. Gazmend MORINA¹, Dr.sc. Zenel SEJFIJAJ², Mr.sc. Ajete Ukshini MORINA³, Bsc. Gramoz SEJFIJAJ, Msc.(cand)⁴

¹*International University of Struga , e-mail: gazmend_morina@hotmail.com*

²*International University of Struga , e-mail: zsejfiyaj@hotmail.com*

³*Ministry of Finance and Transfers, Treasury of Kosovo, e-mail: ajete_ukshini@hotmail.com*

⁴*University of Liechtenstein , e-mail: gramoz.sejfiyaj@uni.li*

Abstrakt

Shpallja e gjendjes pandemike nga ana e Organizatës Botërore të Shëndetësisë në nivel global, për shkak virusit Covid-19, rezultoi me izolimin e pothuajse të gjitha shteteve të botës, e kjo barti me vete edhe shumë pasoja si ato të natyrës ekonomike, financiare, shëndetësore etj.

Tani të gjithë sytë dhe shpresat e qytetarëve ishin kah qeveritë e shteteve të tyre. Madje shumë shtete shpallën edhe gjendje të jashtëzakonshme për shkak të përhapjes së madhe të virusit dhe viktimave të shumta në njerëz.

Një gjendje e tillë e preku edhe Republikën e Kosovës. Andaj tema të cilën do ta trajtojmë në këtë punim ka të bëjë me rolin e Qeverisë së Kosovës në menaxhimin e krizës ekonomike dhe financiare të shkaktuar nga pandemia për shkak të virusit Covid-19.

Pandemia e COVID-19 ka prishur në mënyrë gjithëpërfshirëse jetën e zakonshme. Bota e biznesit është duke ri-menduar angazhimin e saj për shpërndarjen vetëm në kohë dhe përpunimin e zinxhirëve të furnizimit dhe duke menduar ‘riorganizimin’ - domethënë, ri-atdhesimin e prodhimit. Sektori publik është i detyruar të ri-orientojë gatishmërinë dhe rezistencën dhe rolin e qeverisë në nxitjen e të dyjave, ndërsa politikëbërësit dhe politikanët angazhohen në llogaritjet e kota por rutinore për vlerën e valutës të jetës njerëzore, pasi ata konsiderojnë ri-aktivizimin e pjesëve të

ekonomisë. Sektori financiar duhet të manovrojë në koordinim me bankat rezervë për të shmangur futjen e ekonomisë në një depresion që mund të jetë e vështirë të rikthehet, veçanërisht nëse, siç parashikojnë tani ekspertët, lindin valë shtesë të COVID-19 dhe shfaqen pandemi të tjera.

Fjalët kyqe: Pandemia, Qytetarët, Ekonomia, Virusi, Qeveria, Kriza

Hyrje

Kërcënimi për shëndetin si pasojë e koronavirusit u bë aq i ashpër sa rezistimi ndaj virusit u bë një përparësi thelbësore, pavarësisht nga kostoja ekonomike. Virulenca dhe vdekshmëria e saj nënkuptonin se efektet e saj ishin të një rendi të ndryshëm sesa gripi normal sezonal, me të cilin shpesh është krahasuar në mënyrë jo të duhur. Shumë shpejtë sistemet shëndetësore në zonat më të prekura filluan të zvarriten nën tendosje ndërsa infeksionet akute u rritën në mënyrë eksponenciale. Qeveritë kërkuar masa, fizike dhe jo fizike, këshilluese dhe të detyrueshme, për të marrë kontrollin e koronavirusit. Rreptësia e masave të kërkuara duhej vendosur kundër dëmtimit të ekonomisë dhe strukturës më të gjerë sociale, madje dhe rrezikut të mundshëm të pakënaqësisë së qytetarëve. Meqenëse kjo ishte një krizë ndërkombëtare, ajo gjithashtu varej nga bashkëpunimi midis shteteve. Kishte një bashkëpunim shkencor dhe klinik në teste, trajtime dhe vaksina, dhe ndarje të rastit të furnizimeve të pakta dhe ndihmë me vendet e varfëra që nuk kanë burime për të përballuar. Ministrat e ekonomisë duhej të punonin së bashku për të mbajtur ekonominë botërore në mbështetjen e jetës.

Qeveria e Kosovës duke e parë situatën e krijuar nga koronavirusi, mori masa të menjëhershme.

Masat parandaluese për përhapjen e virusit COVID-19 në Kosovë filluan të merren para konfirmimit të rasteve të para. Më 11 mars u vendos: të mbyllen institucionet arsimore, të suspendohet trafiku ajror dhe tokësor nga vendet me rrezik, të bëhet kontrolli i obliguar i udhëtarëve nga vendet e prekura nga epidemia dhe të bëhet vetizolimi i obliguar për personat që vijnë nga vendet e prekura.

Më 15 mars Ministria e Shëndetësisë kërkoi shpalljen e gjendjes së emergjencës shëndetësore dhe më 18 mars u caktua Qendra e Studentëve si hapësirë karantine për

personat që vijnë nga jashtë. Më 15 prill hynë në fuqi masa rigorozë të kufizimit të lëvizjes, duke filluar me 90 minuta në ditë të lejuara dhe gradualisht duke u shtuar sipas vlerësimit të situatës me pandeminë.

Menjëherë qeveria filloi punën për përgatitjen e një pakoje ndihmë financiare për bizneset dhe qytetarët, pasi që dihej se situata emergjente e shëndetit publik do të barte edhe pasoja ekonomike, financiare e sociale.

Menaxhimi i pandemisë / historik i shkurtë

Pandemitë ndodhin kur shfaqet një infeksion viral i ri dhe shumë ngjites, për të cilin nuk ka imunitet të popullatës, një vaksinë ende nuk është krijuar dhe trajtimet nuk janë të disponueshme. Një pandemi që kujtohet rregullisht nga epoka e para-vaksinimit është gripi 'Spanjoll' që zgjati nga viti 1918-20, duke infektuar deri në një miliard njerëz në të gjithë botën dhe duke vrarë midis 50 dhe 100 milion. Kohët e fundit, gripi 'aziatik' i 1957–58, e cila filloi në Kinën jugore, dhe gripi i Hong Kongut nga 1968–1969 mendohet se kanë infektuar deri në 500 milion njerëz globalisht dhe çuan në vdekje 1- 4 milion njerëz. Në vitin 2009, i ashtuquajtur i gripi i derrave nga i cili infektuan rreth një miliardë njerëz me vdekje të vlerësuar të paktën 150,000 por ka më shumë të ngjarë të kenë qenë afër 500,000. Sindroma e frymëmarrjes e Lindjes së Mesme (MERS), e raportuar për herë të parë në Arabinë Saudite në vitin 2012 dhe e lidhur me deve, ishte vdekjeprurëse për rreth një të tretën e të infektuarve, por prodhoi vetëm rreth 2,000 raste.

SARS, me të cilin lidhet më së shumti virusi aktual, filloi, gjithashtu në Kinë, në nëntor 2002 dhe deri në korrik 2003 kishte rezultuar në 8,437 raste dhe vdekje 813 në 32 vende. Pothuajse 95 % e rasteve ishin në rajonin e Paqësorit Perëndimor. Përhapja filloi me disa raste të pneumonisë atipike në provincën jugore kineze të Guangdong midis njerëzve që merrshin me ushqim ose shisnin kafshë të egra. Kishte vonesa në raportimin e saj, në fillim në nivel kombëtar dhe pastaj ndërkombëtar. Brenda Kinës, pengesat administrative dhe mos-ndërhyrjet politike parandaluan marrjen e lajmeve të këqija në kryeqytet. Vetëm më 11 shkurt 2003 autoriteti lokal raportoi shpërthimin. Pekini u rezistoi kërkesave të OBSH për lejen

për të dërguar një ekip hetues. Shpejt arriti në Vietnam, Hong Kong, Kanada, Singapor dhe Tajvan. Një mjek kinez, i cili mendoi se ishte mbi sëmundjen, qëndroi në një hotel ndërkombëtar në Hong Kong dhe u bë 'pacienti zero' për rreth 4,000 raste. Ankthi për përhapjen e sëmundjes çoi në kufizime në fluturimet nga vendet e prekura, të cilat goditën rëndë ekonominë e tyre. Kina dhe të tjerët u mërzitën nga shpejtësia me të cilën vendet vendosën ndalime për fluturime nga zonat e infektuara, duke argumentuar se ajo kishte një ndikim të madh ekonomik pa bërë domosdoshmërisht shumë ndryshime. Gro Harlem Brundtland, asokohe drejtor i përgjithshëm i OBSH-së, mbështeti ndalimet e udhëtimit nga zonat e prekura dhe gjithashtu u ankua për vonesat në raportimin e shpërthimit. Ndërsa qeveria kineze pranoi se duhet të bëjë më mirë nëse diçka e ngjashme ndodh në të ardhmen, episodi gjithashtu e nxiti atë të inkurajojë OBSH-në të jetë më e ndjeshme ndaj interesave të Kinës. Për ato vende më të prekura, përvoja formoi përgatitjet për pandemitë e ardhshme. Pandemia e COVID-19 filloi me një infeksion të ri që shfaqet midis stallarëve në një treg ushqimi deti në Wuhan, ku kafshët e egra (marmota, zogj, lepuj, lakuriq dhe gjarpërinjtë) tregtoheshin në mënyrë të paligjshme. Më 10 Dhjetor 2019 erdhi çështja e parë e regjistruar, një shitës i karkalecave në treg i cili ndoshta ishte infektuar në Nëntor. Edhe pse ka pasur spekulime në lidhje me burime të ndryshme, origjinale duket se kanë qenë lakuriqet. Së shpejti klinikët vendas kinezë ishin duke komentuar ngjashmëritë me SARS-in, megjithëse u tha që të heshtnin dhe të shmangnin përhapjen e thashethemeve të rrezikshme. Tajvani e hetoi këtë çështje dhe më 31 dhjetor 2019, paralajmëroi Organizatën Botërore të Shëndetësisë për rrezikun. Sepse, me insistimin kinez, Tajvani nuk ishte anëtar i OBSH-së, ky raport kaloi pa përgjigje dhe nuk u kalua në vendet e tjera. Sidoqoftë, Kina e informoi OBSH-në në të njëjtën ditë për dhjetëra raste të pneumonisë së një shkakut të panjohur. Fataliteti i parë i raportuar ka ndodhur në 11 Janar 2020. Së shpejti rastet po shfaqeshin në një numër vendesh.

Përgjigja e ngadaltë e OBSH-së ndaj krizës në zhvillim u kritikua më vonë. Në fund të marsit, Zëvendëskryeministri japonez Taro Aso, i inatosur që Lojërat Olimpike të Tokios në vitin 2020 duhej të shtyheshin deri në vitin 2021, u ankua për gatishmërinë e tij për të luajtur me krizën dhe pyeti veten nëse ajo duhet të riemërohej " Organizata

Kineze e Shëndetit '. Në Prill , Presidenti amerikan Donald Trump i përforcoi këto ankesa dhe shkoi aq larg sa të pezullojë kontributin financiar të Amerikës në pritje të një rishikimi për OBSH-në. Megjithatë, dy muaj më parë Trump dukej se e konsideronte ndalimin e udhëtimit si një përgjigje të mjaftueshme, dhe shprehu besim deri në shkurt se Presidenti kinez Xi Jinping e kishte çështjen nën kontroll. Përveç kësaj, përveç lëshimit të ndalimeve të udhëtimit, SH.B.A. bëri shumë pak për t'u përgatitur për një pandemi gjatë javëve pasuese. Pjesë e problemit ishte se testet fillestare të zhvilluara për Qendrat e Kontrollit dhe Parandalimin e Sëmundjeve të Shteteve të Bashkuara (CDC), një agjenci federale, nuk funksionuan, që do të thoshte se nuk ishte në gjendje të gjurmonte përhapjen e hershme të virusit në SH.B.A. Kështu që ndërsa shumë ekspertë panë rreziqet që vijnë nga një pandemi e madhe, mesazhet kryesisht sigurose erdhën nga vendi në të cilin kishte ndodhur shpërthimi, udhëheqësi i vendit që kishte udhëhequr historikisht përgjigjet ndërkombëtare dhe organizata përgjegjëse për mbajtjen e botës të informuar për rreziqet dhe mjetet juridike ⁶.

Pako Fiskale Emergjente nga Qeveria e Kosovës, si ndihmë për situatën nga Covid-19

Qeveria e Republikës së Kosovës, si ndihmë për bizneset dhe qytetarët e Kosovës, për shkak të situatës së shkaktuar nga virusi Covid-19, me datë 03.04.2020, aprovoi Planin Operacional për Pakon Fiskale Emergjente në vlerë prej 190,000,000.00 €, si në vijim:

- **Masa 1:** Pagesa e dyfishtë e skemës sociale për të gjithë përfituesit e skemave sociale për muajin Prill dhe Maj 2020, deri në vlerën 7,650,000.00 €, përfshirë këtu edhe pagesën për muajin Mars 2020.
- **Masa 2:** Pagesa shtesë në vlerë prej 30.00 €, në muaj për të gjithë përfituesit e skemave sociale dhe pensionale që marrin pagesë mujore në vlerë më të

⁶ Lawrence Freedman, Strategy for a Pandemic: The UK and Covid-19, Published online: 14 may 2020.

ulët se 100.00 €, për muajt Prill, Maj dhe Qershor 2020, me kusht që janë përfitues të vetëm një skeme, si dhe rikthim në listat e përfituesve për përfituesit që për shkak të mos-paraqitjes apo mos-vlerësimit në periudhën Janar-Mars 2020, nuk u janë rinovuar të drejtat e tyre. Kjo masë do të zbatohet deri në vlerën 13,000,000.00 €.

- **Masa 3:** Mbështetje financiare për shoqëritë tregtare që janë në vështirësi financiare, si pasojë e rënies së veprimtarisë së tyre, për shkak të situatës emergjente të shëndetit publik, si në vijim ⁷:
 - a) Mbulimi i shpenzimeve të pagave mujore të punonjësve në vlerë prej 170.00 €, për muajin Prill dhe Maj 2020, deri në vlerën 41,000,000.00 €.
 - b) Subvencionimi i qirasë deri në 50 %, të vlerës së qirasë për ndërmarrjet e vogla dhe të mesme, për muajin Prill dhe Maj 2020, masë kjo deri në vlerën 12,000,000.00 €.
 - c) Mbulimi i vlerës së kontributeve pensionale për pagat lidhur me masat e parapara me këtë vendim për muajin Prill dhe Maj, deri në vlerën 8,000,000.00 €.
- **Masa 4:** Sigurimi i huadhënies pa interes për ndërmarrjet publike, që kanë vështirësi financiare për shkak të situatës së emergjencës së shëndetit publik, me qëllim të sigurimit të likuiditetit të përkohshëm të tyre, me kthim deri më 31.12.2020, masë kjo deri në vlerën 20,000,000.00 €.
- **Masa 5:** Sigurimi i mbështetjes shtesë financiare për Komunitetet e Republikës së Kosovës, që janë ndikuar në përballje me pandeminë, në rast nevojë për shkak të zgjatjes eventuale të pandemisë, masë kjo deri në vlerën 10,000,000.00 €.
- **Masa 6:** Sigurimi i shtesës mbi pagë, në vlerë prej 300.00 €, për punëtorët në teren dhe që janë të ekspozuar direkt nga rreziku i infektimit në punën e tyre (jo tërë stafi i institucionit) siq janë: Stafit mjekësor (mjekët dhe infermierët), policët e Policisë së Kosovës, zyrtarët (gardianët) e Shërbimit

⁷ Ministria e Financave dhe Transfereve, Vendimi Nr. 31/2020, datë 03.04.2020, Prishtinë.

Korrektues, zyrtarët (zjarrëfikësit) e Agjencisë së Menaxhimit të Emergjencave, personeli (ushtarët) i FSK-së, punëtorët që punojnë në Karantina, zyrtarët (inspektorët) e Inspektoratit të Punës, zyrtarët (inspektorët) e Administratës Tatimore të Kosovës, zyrtarët (doganierët) e Doganave të Kosovës, zyrtarët (inspektorët) e Inspektoratit të Tregut, zyrtarët (inspektorët) e inspektorateve përkatëse komunale, zyrtarët e Inspektoratit të Mjekësisë së Punës, për muajin Prill dhe Maj 2020, masë kjo deri në vlerën 15,000,000.00 €.

- **Masa 7:** Pagesë shtesë në vlerë prej 100.00 €, për punëtorët e dyqaneve ushqimore, furrave dhe barnatoreve, për muajin Prill dhe Maj 2020, masë kjo deri në vlerën totale 3,000,000.00 €.
- **Masa 8:** Pagesa e asistencës mujore, në vlerë prej 130.00 €, për qytetarët që humbin vendin e tyre të punës për shkak të situatës së emergjencës së shëndetit publik, për muajt Prill, Maj dhe Qershor 2020, deri në vlerën totale të masës prej 4,000,000.00 €.
- **Masa 9:** Mbështetja e iniciativave dhe projekteve që synojnë përmirësimin e jetës së komuniteteve jo shumicë në Republikën e Kosovës, që janë goditur më rëndë nga situata pandemike, në vlerë deri në 2,000,000.00 €.
- **Masa 10:** Sigurimi i likuiditetit financiar për:
 - a) Mikro-ndërmarrjet dhe të vetë-punësuarit përmes programeve të caktuara të Fondit Kosovar për Garanci Kreditore, në shumën deri në 10,000.00 €, për periudhën 24 mujore, masë kjo deri në vlerën 15,000,000.00 €.
 - b) Shoqëritë tregtare / Kompanitë e autorizuara, që ofrojnë shërbime bazike (të ngjashme me ato të ndërmarrjeve publike), me kthim deri më 31.12.2020, në kuadër të vlerës së përcaktuar.
- **Masa 11:** Rritja e buxhetit për grante dhe subvencione, për Ministrinë e Bujqësisë, Pylltarisë dhe Zhvillimit Rural, për rritje të prodhimit bujqësor, deri në vlerën totale 5,000,000.00 €.

- **Masa 12:** Rritja e buxhetit për grante dhe subvencione, për Ministrinë e Kulturës, Rinisë dhe Sportit, për evitim të situatës së krijuar nga Covid-19, në aktivitetet sportive dhe kulturore, deri në vlerën 5,000,000.00 €.
- **Masa 13:** Mbështetje për eksportuesit në Republikën e Kosovës, pas përfundimit të situatës së emergjencës së shëndetit publik, masë kjo deri në vlerën 10,000,000.00 €.
- **Masa 14:** Mbështetje financiare për shoqëritë tregtare që regjistrojnë punëtorë me kontratë pune, së paku 1 vjeçqare gjatë periudhës së pandemisë, nga 130.00 €, për 2 muajt pasues pas regjistrimit, masë kjo deri në vlerën 6,000,000.00 €.
- **Masa 15:** Pagesa e asistencës mujore në vlerë prej 130.00 €, për qytetarët me kushte të rënda sociale, të lajmëruar si të pa punë në institucionin kompetent, që nuk janë përfitues të asnjë të hyre mujore nga Buxheti i Kosovës, për muajt Prill, Maj dhe Qershor 2020, masë kjo deri në vlerën 3,000,000.00 €.

Pas një kohe të shkurtë Qeveria e Kosovës respektivisht Ministria e Financave dhe Transfere ka filluar me ekzekutimin e pagesave që lidhen me Pakon Fiskale Emergjente.

Deri në afatin e paraparë për aplikim (15 maj 2020), Administrata Tatimore e Kosovës ka pranuar 45,294 kërkesa për kompenzim të pagave të punëtorëve, 10,724 kërkesa për kompenzim të qirasë dhe 3,278 kërkesa për kompenzim për punëtorët e rrezikuar⁸.

Kjo pako fiskale emergjente është dizajnuar për të arritur disa qëllime si:

- Të ofrojë ndihmë financiare shtesë për shtresat më të varfëra të shoqërisë gjatë pandemisë Covid-19;
- Të ndihmojë bizneset në mbulimin e shpenzimeve operative në mënyrë që:
 - a) Të sigurohet një pagë minimale për të gjithë punëtorët gjatë situatës emergjente;

⁸ www.atk-ks.org

- b) Të sigurohet se bizneset kanë mundësi të vazhdojnë veprimtarinë gjatë dhe pas tejkalimit të situatës emergjente.
- Të sigurojmë likuiditet shtesë për bizneset në mënyrë që të stimulohet rritja e aktivitetit ekonomik;
- Të stimulohen punonjësit e sektorëve esencial gjatë gjendjes së emergjencës të cilët janë të ekspozuar më së shumti ndaj rrezikut të infektimit;
- Të stimulohet punësimin dhe formalizimi në sektorit privat.

Pakoja e rimëkëmbjes ekonomike

Ky hap ka të bëjë me fazën e dytë të ndihmës financiare nga ana e Qeverisë së Kosovës, si rezultat i gjendjes pandemike të shkaktuar nga virusi Covid-19, në vlerën e 1.26 miliardë €, me periudhë plasimi në ekonomi prej 24 muajsh kurse me shtrirje të kostos në pesë vitet në vijim.

Masat e propozuara në pakon e rimëkëmbjes në shumë raste mund të kontribuojnë në arritjen e disa objektivave njëherësh, por megjithatë të njëjtat mund të grupohen në 4 synime të agreguara:

- a) Rritje e balancuar dhe gjithëpërfshirëse ekonomike, që nënkupton mbështetjen e rritjes ekonomike në nivel makroekonomik, por duke u përkujdesur që e njëjta të shoqërohet edhe me përmirësim të indikatorëve kyç të mirëqenies, si për shembull, ulje të varfërisë, e sidomos asaj ekstreme.
- b) Përmirësim i strukturës së përbërjes së PBB përmes favorizimit të sektorëve të caktuar ekonomik, sidomos në sferën e prodhimit dhe përmirësimit të bilancit tregtar të vendit.
- c) Punësimi dhe formalizimi i ekonomisë, me fokus parësor në fuqizimin e rolit të gruas dhe të të rinjve në ekonomi, dhe
- d) Ruajtja e qëndrueshmërisë afatgjatë dhe minimizimin e rreziqeve fiskale të vendit.

Disa nga masat e përfshira në këtë pako janë ⁹:

⁹ Ministria e Financave dhe Transfereve, Pakoja e rimëkëmbjes ekonomike, Prishtinë, 2020

- a) Kreditimi i ekonomisë me synim rritjen e ofertës agregate. Qeveria e Kosovës do të ofrojë garanci shtetërore për kreditë që bizneset private dhe qytetaret do të marrin nga bankat komerciale në vend, ku kreditë përmes FKGK- Fondi Kosovar për Garantimin e Kredive do të garantohen në masën 80 %, ndërsa mbulimi i normës së interesit për kreditë e garantuara do të jetë 50 % e në disa raste deri në 100 %. Mundësia për shfrytëzimin e kësaj skeme do të jetë 2 vite, dhe maturiteti maksimal deri në 5 vite. Shuma maksimale e portfolios kreditore që Qeveria e ka planifikuar të mbulojë përmes kësaj mase arrin në 1,1 miliardë €, ndërsa nevoja për ndërhyrje fiskale është 300 milionë euro (195 milionë € për garancion bankar dhe 105 milionë € për mbulim të kostos së interesit)
- b) Qeveria konstaton se rinia e vendit përbën resursin dhe potencialin më të vlefshëm të vendit, por njëkohësisht edhe më së paku të shfrytëzuar. Kjo kategori edhe ka qenë mbiproporcionalisht e goditur nga periudha e pandemisë dhe rrjedhimisht ka nevojë për mbështetje të fuqishme të qeverisë në mënyrë që të mund të avancohet në kontribuues 12 me rëndësi në tejkalimin më të shpejtë të pasojave të pandemisë dhe përsheptimin e rritjes ekonomike.
- c) Qeveria e Kosovës konstaton se rritja e punësimit krahas uljes së shkallës së informalitetit të ekonomisë përbëjnë hapa esencial si për avancimin e standardit të jetesës në vend, ashtu edhe për përmirësimin e ambientit të të bërit biznes. Njëkohësisht kjo përkthehet edhe në avancim të statusit të punëmarrësve si në ekonomi ashtu edhe në shoqëri.
- d) Qeveria e Kosovës konstaton se sektori i hotelërisë, restoranteve dhe kafeve, ka qenë mbiproporcionalisht i dëmtuar në periudhën e pandemisë dhe pritet që ta ketë më të vështirë rimëkëmbjen në muajt në vijim. Rrjedhimisht, Qeveria ndan 12 milionë euro për subvencionim të pagave të punëmarrësve në sektorin e HORECA-s për një periudhë prej 6 muajsh.
- e) Qeveria e Kosovës konstaton se parakusht për rritjen e punësimit në sektorin privat që do të lehtësonte tejkalimin e vështirësive të rezultuara nga masat kufizuese në përballje me pandeminë COVID-19, është edhe përmirësimi i

sistemit arsimor në vend, dhe zbutja e hendekut mes shkathtësive të akumuluar në sistemin e edukimit dhe nevojave në tregun e punës.

- f) Qeveria e Kosovës e sheh me shumë brengosje problemin e varfërisë në vend (rreth 18 % e qytetarëve të vendit) e sidomos incidencën e varfërisë ekstreme (rreth 5% e qytetarëve). Momentalisht nga buxheti i shtetit alokohen rreth 30 milionë euro për afërsisht 25,000 familje apo 100,000 qytetarë në kuadër të skemës së ndihmave sociale. Kjo nënkupton që në mesatare këta qytetarë përfitojnë më pak se 83 centë në ditë edhe atë vetëm nëse nuk gëzojnë asnjë të ardhur shtesë etj.

KONKLUZIONE

Ndërsa COVID-19 vazhdon të ndikojë në çdo aspekt të jetës njerëzore, qeveria ka marrë një rol kryesor në luftën kundër pandemisë. Qeveritë federale, shtetërore dhe lokale janë duke zbatuar direktivat që synojnë të imponojnë distancimin shoqëror, stimulojnë ekonominë dhe adresojnë mungesat mjekësore, midis masave të tjera.

Në bazë të hulumtimit tonë, roli i Qeverisë së Kosovës në menaxhimin e krizës ekonomike dhe financiare të krijuar nga situata emergjente e shëndetit publik, ka qenë i një niveli mesatar. Edhe mendimi ynë përafrohet me atë të disa ekspertëve ndërkombëtarë, që Qeveria e Kosovës mori vendim të hershëm për izolim të shtetit dhe bizneseve e qytetarëve në veçanti. Kjo shkaktoi një monotoni dhe mërztije për shkak të kohës së gjatë në izolim.

Edhe pse situatë emergjente e shëndetit publik, nuk munguan rastet e keqpërdorimeve apo korrupsionit në lidhje me paranë publike.

Bazuar në Pakon Fiskale Emergjente, pati disa kritika dhe akuza nga sindikatatat e punëtorëve dhe shoqëria civile për keqpërdorim nga ana e bizneseve, në lidhje me përfitimet e pagesave nga kjo pako. Shumë biznese ishin paguar nga kontraktorët, konkretisht nga institucionet publike dhe nuk kishin pasë ndërprerje të veprimtarisë gjatë pandemisë dhe të njëjtit kishin aplikuar për përfitim nga kjo pako, ku kjo rezultoi edhe me një ndërprerje të pagesave deri në identifikimin e këtij problemi.

Disa biznese, me theks të veçantë farmacitë dhe disa dyqane ushqimore, bënë rritje të çmimeve dhe parregullsi tatimore, ku për këtë, Administrata Tatimore e Kosovës, për periudhën 12 mars deri 22 maj 2020, pranoi 4,096 denoncime.

Sipas hulumtimit tonë, të gjithë qytetarët dhe bizneset që i kanë plotësuar kriteret e përcaktuara nga Qeveria, kanë përfituar nga pagesat e Pakos Fiskale Emergjente. Qytetarët janë shprehur të kënaqur dhe falenderues ndaj Qeverisë, edhe pse lartësia e pagesave nuk ishte në nivel të kënaqshëm, duke marrë parasysh ngritjen e çmimeve të produkteve ushqimore.

Roli i Qeverisë së Kosovës, në vëzhgimin e procedurave të shtyerjes së pagesës së kredive nga bankat komerciale për ata që kanë kredi, nuk ka qenë në nivelin e duhur, pasi që bankat komerciale kanë bërë shtyerjen e afatit të pagesës së kredive sipas kërkesave të qytetarëve dhe bizneseve, por e kanë llogaritur interesin (kamatën) për periudhën e shtyerjes.

Humbjet e ekonomisë nga izolimi vlerësohen të jenë të mëdha, por “lehtësimi” të kësaj i shtohet fakti u numrit të vogël të infektuar në nivel vendi dhe numri i vogël i vdekjeve nga virusi Covid-19.

REKOMANDIME

Për më tepër, shoqëria civile duhet të thithë implikimet e qasjes së pabarabartë në kujdesin shëndetësor dhe strehë të sigurt. Industria e kujdesit shëndetësor duhet të përfshihet me një reagim të pritshëm kundër një modeli të ofrimit të shërbimit të padenjë për krizat e shëndetit publik.

Qeveria e Kosovës duhet t'i ndihmojë sa më shumë dhe pa vonuar sektorit privat, i cili ka pësuar goditje të madhe si pasojë e izolimit/ndërprerjes së veprimtarisë.

Institucionet relevante të Qeverisë së Kosovës duhet të verifikojnë (ex post) rastet e keqpërdorimeve (nëse ka pasur) pas përfundimit të pandemisë.

Qeveria e Kosovës, respektivisht Banka Qendrore e Kosovës, duhet që menjëherë të fillojë me hetimin e rasteve të llogaritjes së kamatës për ata që kanë aplikuar për shtyerje të afatit të pagesës së kredisë, për shkak të situatës së emergjenvës së shëndetit publik dhe të kompensohen.

Si fund të rekomandimeve tona apo të këtij punimi në përgjithësi e mbyllim me pyetjen:

A duhet të peshojë qeveria, jetën e disa qytetarëve kundër të tjerëve kur merr vendime se si të trajtohet pandemia?

Literatura

1. Prof.Dr. Ali Jakupi (2005), *Metodologjia e Punës Shkencore Kërkimore*, Prishtinë;
2. Kuvendi i Kosovës (2008), *Ligji Nr.03/L-048, Për Menaxhimin e Financave Publike dhe Përgjegjësitë*, Prishtinë;
3. Lawrence Freedman (2020), *Strategy for a Pandemic: The UK and Covid-19*, Published online;
4. Steven Simon (2020), *Pandemic and the Authoritarian Impulse*, Published online;
5. Ministria e Financave dhe Transfereve (2020), *Vendimi Nr. 31/2020*, datë 03.04.2020, Prishtinë;
6. Ministria e Financave dhe Transfereve (2020), *Pakoja e rimëkëmbjes ekonomike*, Prishtinë;

ZBATIMI JURIDIK I BIZNESEVE DHE MENAXHIMI ME FOKUS NË KOSOVË

Prof. Ass. Dr. Besnik HAJDARI

Fakulteti i Inxhinierisë Mekanike dhe Kompjuterike

Universiteti i Mitrovicës “Isa Boletini”

E-mail: besnik.hajdari@umib.net

&

MSc. Besim TAHIRI

Master i Shkencave Juridike

Llojet e ndërmarrjeve në Kosovë dhe Menaxhimi

Llojet e ndërmarrjeve në Kosovë sipas Ministrisë së Tregtisë dhe Industrisë – Agjencioni i Regjistrimit të Bizneseve në Kosovë janë: Biznesi individual, Ortakëri e përgjithshme, Shoqëria komandite, Shoqëritë me përgjegjësi të kufizuara (SH.P.K.), Shoqëritë aksionare (SH.A), Kompani e huaj, Ndërmarrjet shoqërore, Ndërmarrjet publike, dhe Kooperativat bujqësore.

Biznesi individual

Në biznesin individual, pronari ka përgjegjësi të pakufizuar për të gjitha borxhet e shoqërisë. Shoqëria ka një emërtim zyrtar ose përfshin mbiemrin e ligjshëm të pronarit dhe të përfshij shkurtesën “B.I.”.

Ortakëri e përgjithshme

Te ortakëria e përgjithshme, të gjithë ortakët përgjigjen pa kufizim, e solidarisht për borxhet e shoqërisë. Shoqëria kolektive ka një emërtim, në të cilin mund të përfshihet emri i një ose më shumë ortakëve, duke vënë menjëherë pas tij shkurtesën "O.P."

Shoqëria komandite

Në shoqëritë komandite, përveç ortakëve "të pakufizuar" (ortakët që përgjigjen pa kufizim e solidarisht për borxhet e kompanisë) marrin pjesë edhe ortakët "e kufizuar" ose ata ortakë, që përgjigjen për detyrimet e kompanisë deri në kufirin e vlerës së kontributeve të tyre. Shoqëria komandite ka një emërtim, në të cilin mund të përfshihet emri i një ose më shumë ortakëve, duke vënë menjëherë pas tij, shkurtesën "SH.K.M."

Shoqëritë me përgjegjësi të kufizuara (SH.P.K.)

Shoqëri me përgjegjësi të kufizuara janë ato shoqëri që janë themeluar nga një ose disa themelues, të cilët përgjigjen për të gjitha borxhet e tyre dhe detyrimet tjera me tërë asetet. Shoqëria me përgjegjësi të kufizuara ka një emërtim, menjëherë pas tij, shkurtesa "SH.P.K.". ARBK mund të regjistrojë një shoqëri me përgjegjësi të kufizuara, pa pasur nevojë të siguroj dëshmi mbi pagimin e kapitalit.

Shoqëritë aksionare (Sh.A.)

Shoqëri aksionare janë ato shoqëri, kapitali i të cilave ndahet në aksione dhe që aksionaret përgjigjen për të gjitha borxhet dhe detyrimet e tjera me tërë asetet dhe pasurinë e saj. Shoqëria mund të themelohet e të ketë një ose disa aksionar. Ajo ka një emërtim, prapa të cilit vihet shkurtesa "SH.A.". Shuma e kapitalit fillestar të kësaj shoqërie është më së paku 10.000Euro.

Kompani e huaj

Kompania e huaj është shoqëri tregtare dhe prej momentit të regjistrimit konsiderohet si dega në Kosovë që nuk ka identitet të personit juridik. Pas regjistrimit i gëzon të gjitha të drejtat dhe detyrimet e themeluara në bazë të ligjit të zbatueshëm. Pas emërimit shkruhet “DEGA NË KOSOVË”.

Ndërmarrjet shoqërore

Ndërmarrje shoqërore do të thotë një person juridik që shumica e aseteve dhe kapitali janë në pronësi shoqërore . Këto ndërmarrje deri në privatizim monitorohen dhe regjistrohen nga Agjencioni Kosovar i Privatizimit sipas Ligjit Nr.02/L-123 për Shoqëritë Tregtare.

Ndërmarrjet publike

Ndërmarrja Publike është ndërmarrje e cila kryen veprimtarinë e interesit të përgjithshëm, që është e themeluar nga shteti.

Ndërmarrja publike monitorohet nga Qeveria dhe organizohen si Shoqëri Aksionare në përputhje me ligjin në fuqi mbi shoqëritë tregtare. Të gjitha interesat pronësore në një ndërmarrje publike do të përfaqësohen me aksione dhe të gjitha këto aksione duhet të jenë të regjistruara.

Kooperativat bujqësore

Kooperativa bujqësore është një shoqëri tregtare e krijuar nga personat fizikë apo juridik të cilët duhet të jenë të gjithë bujq që kontribuojnë me pronën e vet private në kapitalin aksionar. Kooperativa e Bujqve themelohet nga së paku pesë (5) bujq, që janë nënshkrues të detyrimeve. Kooperativa nuk do të themelohet pa kapital e as nuk do të ekzistojë pa kapital. Kapitali ndahet në aksione të vlerës së barabartë me vlerë minimale prej 10 €. Drejtori nuk mund të jetë anëtar i kooperativës. *Të gjitha këto*

mund ti shifni në Ligjin Nr.2003/9 për Kooperativat e Bujqëve si dhe Ligjin Nr,03/L-004 për Ndryshimin dhe Plotësimin e Ligjit për Kooperativat e Bujqëve Nr-2003/9¹⁰.

Organizimi dhe Zinxhiri i Menaxhimit të Ndërmarrjeve Publike në Kosovë

Organizimi

¹¹Në Kosovë ekzistojnë 17 NP qendrore dhe 43 NP lokale. Gjashtë nga NP-të qendrore janë kompani rajonale në fushën e ujësjellësit dhe kanalizimit. Ndërmarrjet tjera qendrore veprojnë në fushat energjisë, telekomit, postës, transportit hekurudhor, mbeturinave dhe ujërave. Prej 43 ndërmarrjeve lokale sa janë gjithsej, 23 janë stacione të autobusëve⁷, tetë ndërmarrje veprojnë në fushën mbledhjes së mbeturinave, tri ndërmarrje janë kompani të ujësjellësit dhe mbeturinave (njëra vetëm ujësjellës), dy ngrohtore, tri ndërmarrje për banim dhe nga një ndërmarrje në fushat si gjelbërim, treg, rekreacion, trafik urban.

NP-të në Kosovë funksionojnë në bazë të parimeve të qeverisjes korporative për ndërmarrjet publike të Organizatës për Bashkëpunim Ekonomik dhe Zhvillim (OBEZH). Këto parime nuk janë të detyrueshme, mirëpo shërbejnë si bazë e mirë për zbatimin e praktikave të mira nga përvojat e vendeve të ndryshme lidhur me çështjet e menaxhimit të NP-ve. Shkurtimisht, këto parime ndahen në gjashtë grupe dhe përfshijnë:

- 1) Sigurimi i një kornize efektive ligjore dhe rregullative - kërkon ndarjen e funksionit të shtetit si pronar dhe funksioneve tjera të shtetit veçanërisht sa i përket rregullimit të tregut. Në vazhdim, theksohet se marrëdhënia në mes NP-ve dhe institucioneve financiare dhe jo financiare shtetërore duhet të bazohet në baza komerciale.

¹⁰<http://www.arbk.org/sq/Llojet-e-bizneseve>

¹¹http://www.institutigap.org/documents/51878_MNP%20final.pdf faqe 8-12, menaxhimi i ndërmarrjeve publike. NJPMNP Njësia për Politika dhe Monitorim të Ndërmarrjeve Publike

- 2) Shteti si pronar - duhet të sigurojë që NP-të:
 - a) të qeverisen në mënyrë të përgjegjshme dhe transparente;
 - b) të sigurojnë pavarësinë e bordit në mënyrë që të arrihen objektivat e caktuara; dhe
 - c) njësia apo trupa e cila koordinon menaxhimin e NP-ve (rregullatori) duhet t'i përgjigjet organit përfaqësues - Parlamentit.

- 3) Trajtimi i barabartë i aksionarëve - kërkon që të gjithë aksionarët e ndërmarrjes të trajtohen në mënyrë të barabartë dhe të kenë qasje të barabartë në informacionin e ndërmarrjes.

- 4) Marrëdhëniet me palët e interesit (stakeholders) - legjislacioni duhet të njohë përgjegjësitë e NP-ve ndaj palëve të interesit dhe bordet gjithashtu duhet sigurojnë implementimin e kodeve të brendshme të etikës.

- 5) Transparenca dhe hapja (disclosure) - NP-të duhet të auditohen nga auditorë të brendshëm dhe të jashtëm. Gjithashtu, NP-të duhet të bëjnë transparente informacione financiare dhe jo-financiare për aksionarin dhe publikun.

- 6) Përgjegjësitë e bordeve - Bordet duhet të kenë autoritetin e nevojshëm, kompetencat dhe objektivitetin për funksionin e tyre në drejtimin strategjik dhe monitorimin e menaxhmentit.

Zinxhiri i Menaxhimit të NP-ve

Në nivel komunal, të drejtën e aksionarit të NP-së e ushtron Komisioni Komunal i Aksionareve, i cili përbëhet nga:

- a) një anëtar i emëruar nga Kryetari i Komunës; dhe
- b) dy anëtarë tjerë të emëruar nga Kuvendi Komunal.

Komisioni bën përzgjedhjen e bordeve të NP-ve lokale dhe i raporton Kuvendit Komunal në baza vjetore mbi performancën e NP-vë lokale. Në rastet, kur një ose

më shume së një komunë ka aksione në një ndërmarrje lokale, atëherë secili Komision Komunal i Aksionarëve ka të drejtë të zgjedhë një drejtor. Përfaqësimi i secilës komunë në borde të drejtorëve rregullohet me udhëzim administrativ të lëshuar nga Qeveria e Kosovës.

Në nivel qendror, të drejtën ekskluzive për ushtrimin e të drejtave të aksionarit në NP-të qendrore e ka Qeveria e Kosovës. Mbi çështjet e ndërmarrjeve publike Qeveria vendosë me shumicë të thjeshtë votash, ndërsa vendimet zbatohen nga Ministri i Zhvillimit Ekonomik. Përveç zbatimit të vendimeve, Neni 8.1 i Ligjit për NP obligon Ministrinë e Zhvillimit Ekonomik

dhe NJPMNP t'i raportojnë dhe japin përgjegjësi Kuvendit në baza vjetore lidhur me performancën e NP-ve qendrore.

Të drejtat e veta si aksionar në një NP, Qeveria i ushtron përmes zgjedhjes së Bordit të Drejtorëve. Bordet e NP-ve në Kosovë përbëhen prej 5 ose 7 personave dhe sipas Nenet 15.12 të Ligjit për NP-të, asnjë anëtar i bordit, përveç Kryeshefit Ekzekutiv (KE), nuk ka kompetenca ekzekutive.

Njëkohësisht, ligji në përputhje me praktikat e mira të sugjeruara nga OBEZH, përcakton se KE nuk mund të jetë Kryesues i Bordit. Përveç vetëvlerësimit nga ana e bordit, puna e bordeve të NP-ve qendrore vlerësohet edhe nga NJPMNP. Në rast se NP-ja dështon të realizojë caqet e përcaktuara në planin e biznesit për dy vite radhazi, aksionari merr parasysh shkarkimin e bordit të një ndërmarrje. Sa i përket kompetencave të bordit mbi KE, Neni 18 i Ligjit për NP specifikon se bordi mbikëqyr në mënyrë të vazhdueshme performancën e zyrtarëve të NP-së (duke përfshirë KE). Sipas Nenet 21.4, ndër kompetencat e bordit të drejtorëve është edhe emërimi i zyrtarëve të NP-së.

Hallka e fundit e zinxhirit të menaxhimit të ndërmarrjeve janë zyrtarët e ndërmarrjes. Zyrtarët e ndërmarrjeve publike janë përgjegjës për menaxhimin dhe arritjen e caqeve vjetore të caktuara në plan të biznesit nga vetë ata e të miratuara nga Bordi i Drejtorëve.

Plani i biznesit ndër tjera duhet të përmbajë:

- synimet afariste dhe financiare të cilat synohen të arrihen nga NP-ja dhe orarin e realizimit;
- mënyrat e zgjedhura për arritjen e këtyre synimeve;
- përcaktimin e shpenzimeve dhe mënyrën e financimit;
- veprimet të cilat duhet të ndërmerren për arritjen e synimeve;
- detyrimet e NP-ve ndaj konsumatorëve, etj.

KE-të dhe zyrtarët e saj kanë edhe këto kompetenca detyrime:

- dorëzimin e raporteve tremujore dhe vjetore tek
- Bordi i Drejtorëve;
- testimi i kënaqshmërisë së konsumatorëve;
- rekrutimi i stafit;
- caktimi i nivelit të pagës për stafin etj.

Kuptimi dhe Definimi i Menaxhmentit

Gjeneza dhe zhvillimi i menaxhmentit

Menaxhmenti si disiplinë shkencore është relativisht e re në krahasim me praktikimin dhe përvojën e saj. Që nga kohërat e egjiptianëve të vjetër të cilët njihni disa nga aktivitete të menaxhmentit të sotmes, si: ndarja e punëve midis punëtorëve, veshja e ndryshme e punëtorëve të llojeve dhe pozitive të ndryshme.

Shembull tjetër i historisë së lindjes dhe zhvillimit të menaxhmentit është edhe ai nga mbreti i Babilonisë Hamurabi, prej të cilit janë të njohura normat e kodeksit i përbërë prej 282 ligjeve, gjenerali kinez Tzu kishte parapare ndarjen e ushtrisë në

divizione, ndarjen dhe shkallëzimin e gradave ushtarake, shfrytëzimin e mjeteve të ndryshme për komunikim dhe udhëheqje¹².

(Ketu shto dicka nga Islami)

Nga koha e industrializimit ekzistonin dy lloje të teorisë, shkolla klasike dhe neoklasike, lidhur me qeverisjen dhe organizimin e ndërmarrjeve.

Shkolla Klasike

Qeverisja dhe organizimi i ndërmarrjeve e cila ishte e drejtuar kryesisht kah njohja e organizimit formal, qasja analitike e harmonizimit dhe shpjegimit të koncepteve të ndarjes së punës, proceseve funksionale, strukturës organizative dhe kontrollit e cila është e njohur me teorinë klasike – qeverisja shkencore. Vlerat të qëndrueshme të teorisë klasike janë dhanë nga Frederick W. Taylor (SHBA) dhe Henry Fayol (Fra).

Esenca e menaxhmentit shkencor të Fredrick Taylor është në efektin e vërtet të ditës. Kjo paraqet punën që e kryen një punëtor në mënyrë të ndershme, me shpejtësi maksimale por pa e dëmtuar shëndetin. Ku kufijtë e saja ishin shumë të larta me qëllim që efikasitetin ta arrij vetëm me një numër të vogël punëtorësh. Në bazë të kësaj linden tri parime kryesore:

- Parimi i parë: normimi i efekteve ditore të punëtorit,
- Parimi i dytë: “Shop Management”, bartja e punës mendore nga ofiçina prodhuese në njësinë e veçantë për plan,
- Parimi i tret: kontrolli i punës dhe kryerja e detyrave të punës.

Sipas këtyre parimeve Taylor ka punuar në mënyrë të hollësishme në metodologjinë e realizimit të konceptit të qeverisjes shkencore në këto mënyra:

- a) zgjedhja e punëtorëve të kualifikuar,

¹² Prof. Dr. Berim Ramosaj, Management – Bazat e Menaxhimit, Prishtinë 2005

- b) studim i lëvizjeve të punëtorëve gjatë kryerjes së punëve,
- c) eliminim i ngadalësisë dhe lëvizjet e panevojshme,
- d) pas eliminimit të lëvizjeve të tepërta, të përcaktohen lëvizjet e duhura.

Interesi kryesor i Teylorit ishte shtimi (rritja) e efikasitetit në prodhim, jo vetëm duke zvogëluar shpenzimet dhe rritur fitimet por të mundësohet edhe paga më të larta. Duke u mbështetur në tërë përvojën e cila ka ardhur nga metalurgjia e çelikut (Midvale steel company) në Filadelfi del se edhe sot e kësaj dite me disa modifikime ka mjaft rendësi dhe mbetet në teorinë dhe praktikën e menaxhmentit si bazë mjaft e shëndosh për zhvillimin e menaxhmentit bashkëkohor¹³.

Henry Fayol e definon Menaxhmentin si parashikim, planifikim, komandim, koordinim dhe kontroll në procesin e arritjes së qëllimeve të kompanisë. Ai përcakton gjashte aktivitete themelore:

- 1) Aktivitete teknike,
- 2) Aktivitete komerciale,
- 3) Aktivitete financiare,
- 4) Aktivitete të sigurimit,
- 5) Aktivitete të njohjes së evidencës,
- 6) Aktivitete menaxherike,

Sipas Fayoli pesë aktivitetet e para janë të ndërlidhura dhe kanë karakter ekzekutiv derisa ajo menaxherike duhet të jetë e pavarur nga pesë aktivitetet e para¹⁴.

Këto parime të dalura nga Fayoli i ka mbështetur në përvojën e arritur ne kompaninë ku ka punuar tërë jetën e tij e cila është e përmbledhur në librin Administration Industrielle et generale (menaxhmenti i përgjithshëm dhe industrial).

Teoritë organizative të njohura si teori të shkollës klasike apo shkollës së qeverisjes shkencore me të gjitha përcaktimet e rëndësishme konceptuale kanë pasur aspirata

¹³ Po aty, faqe 24, 25

¹⁴ Po aty, faqe 26

që të gjitha problemet e qeverisjes të zgjidhen me anën e analizës racionale dhe shkencore.

Shkolla Neoklasike

Ndërsa në anën tjetër, shumë karakteristika të shkollës klasike të qeverisjes shkencore lan nën hije elementet dhe mënyrën e organizimit joformal, këto qiten në pah nevojën për një qasje të re shkencore, qasjen bihevoristike.

Lënde studimi e shkencave bihevorale është struktura dhe proceset e ndërtimit të shoqërisë dhe sjelljet e njerëzve në të si përvojë e përditshme e tërë njerëzimit.

Paraqitja e drejtimit të quajtur marrëdhëniet humane – ndërnjerëzore në teorinë e organizimit paraqet në të vërtetë reaksion të dimensionit psikologjik – sociologjik ndaj atij teknik të menaxhmentit si tërësi komplekse.

Kuptuar në këtë mënyrë menaxhmenti neoklasik bihevoristik fitoj një dimension të ri sociologjik - psikologjik. Teoricienit më i dalluar i kësaj shkolle është Elton Mayo i cili beri eksperimentin e tij në Western Electric në Illinois lidhur me raportin e vendit të punës me sjelljen e punëtorit i cili quhet ndryshe edhe Efekti Hatorn. Ku dy grupeve ju është ofruar puna ne kushte të ndryshëm mirëpo dy grupet kanë treguar sukses dhe kjo për arsye se marrëdhëniet ndërnjerëzore kanë qenë relativisht të mira dhe së dyti ekzistim i shkallës së lartë të harmonizimit të interesave të punëtorëve dhe menaxhmentit.

Shikuar nga aspekti i përgjithshëm dhe efekti i orientimit progresiv, teoria e marrëdhënieve ndërnjerëzore as për afërsisht nuk ka arritur publicitetin e qeverisjes shkencore, arsyet për këtë mund të gjinden në kohën kur është paraqitur kjo teori, për në kohën e krizës së madhe ekonomike të viteve të tridhjeta¹⁵.

Definimi i Menaxhmentit

¹⁵ Po aty, faqe 28, 29

Fjala menaxhment rrjedh nga fjala angleze “to manage”. Në disa gjuhë , siç janë p.sh. franceze, suedeze, shqipe, etj., nuk ka kuptim adekuat unik, i cili në tërësi do t’i përgjigjet kuptimit të fjalës “manage”. Në të shumtën e rasteve në këtë kontekst përdoren termat “qeverisje”, “udhëheqje”, “drejtim” e të ngjashme.

Menaxhmenti në kuptimin e përgjithshëm të fjalës ka këto sinonime: vendosje, rregullim, planifikim, kontrollim, organizim, drejtim, arritje e qëllimeve, realizim etj¹⁶.

Autorë të ndryshëm kanë dhënë definicione të ndryshme lidhur me menaxhmentin:

- Qeverisja e ka kuptimin e parashikimit, planifikimit, komandimit, koordinimit dhe kontrollit (Fayol)¹⁷.

- Koordinim i resurseve të ndryshme në procesin e planifikimit, organizimit, drejtimit dhe kontrollit të orientuar sipas qëllimeve të përgjithshme të përcaktuara qysh më parë (Kuntc dhe O’ Donel)¹⁸.

- Menaxhmenti paraqet procesin e orientimit të vetëdijshëm të aktiviteteve njerëzore kah realizimi i qëllimit - qëllimeve të caktuara, përkatësisht tërësinë e ndërlidhur të pesë funksioneve: planifikimit, organizimit, kuadrit (personelit), udhëheqjes dhe kontrollit (B. Ramosaj)¹⁹.

- Menaxhmenti si proces mund të definohet si tërësi aktiviteteve me të cilin kryhen funksionet e caktuara me qëllim që në mënyrë efikase të sigurohen, renditen

¹⁶ B. Ramosaj, Management, Udhëheqja dhe menaxhimi financiar i ndërmarrjes ekonomike, botimi I dytë, Prishtinë 2003

¹⁷ Fayol, H., General and Industrial Management, Pitman, v. 1949

¹⁸ Massic, J. L. and Douglas, J, Managing: Acontemporary Introduction, Englewood Cliffs, N. J., Prentace Hall, v. 1973, fq. 24

¹⁹ B. Ramosaj, Ndërmarrja dhe menaxhmenti ndërmarrës, Rilindja, Prishtinë, v. 1991, fq. 24

dhe shfrytëzohen përpjekjet njerëzore dhe resurset fizike ashtu që të arrihet ndonjë qëllim²⁰.

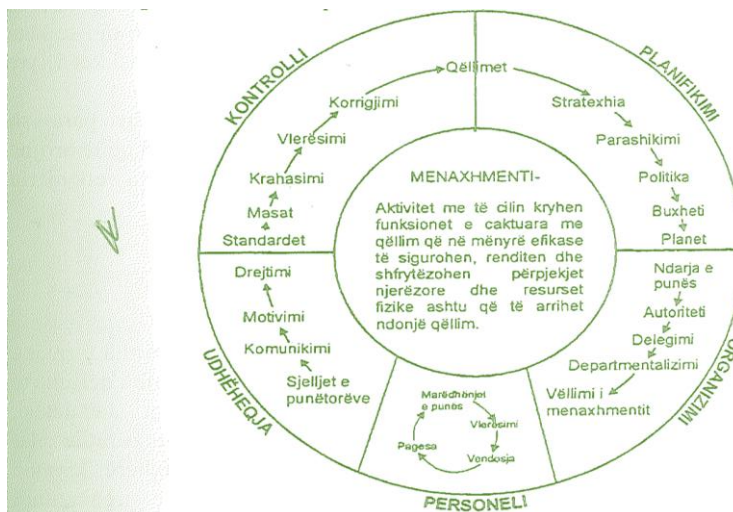

Fig. 1 Procesi i menaxhmentit

Funksionet kryesore që përbejnë esencën e menaxhmentit si proces në organizmat bashkëkohorë janë: Planifikimi, Organizimi, Personeli, Udhëheqja dhe Kontrolli.

Planifikimi

Planifikimi përfshin zgjidhjen e detyrave dhe qëllimeve, të aksioneve me ndihmën e të cilave mund të arrihen ato. Përfshin marrjen e vendimeve përkatësisht zgjedhjen e drejtimeve të ardhme të aksioneve midis alternativave të mundshme. Procesi para marrjes së vendimeve quhet studim planor, analize po propozim.

Organizimi

Organizimi si funksion kryen shpërndarjen e punës dhe të detyrave dhe vendos marrëdhënie midis të punësuarve në organizate. Me qëllim që të realizohet ndonjë cak, organizata kërkon që puna të ndahet në disa bartës. Rezultat i funksionit të organizimit është struktura organizative e cila tregon mundësitë dhe shkallen e përpjekjeve të organizatës për tu integruar si tërësi. Organizimi është pjesë e menaxhmentit që përfshin përcaktimin e strukturës së roleve të njerëzve brenda organizatës. Qëllimi i strukturës organizative është krijimi i ambientit në të cilën do të realizohet veprimtaria njerëzore. Ekzistojnë shume problem gjatë përshtatjes së

²⁰ B. Ramosaj, Management – Bazat e menaxhimit, Prishtinë, v. 2005, fq. 39

strukturës në situatë të caktuara duke marrë parasysh definimin e llojeve të punëve që duhet të kryhen si dhe njerëzit që duhet të kryejnë ato.

Personeli

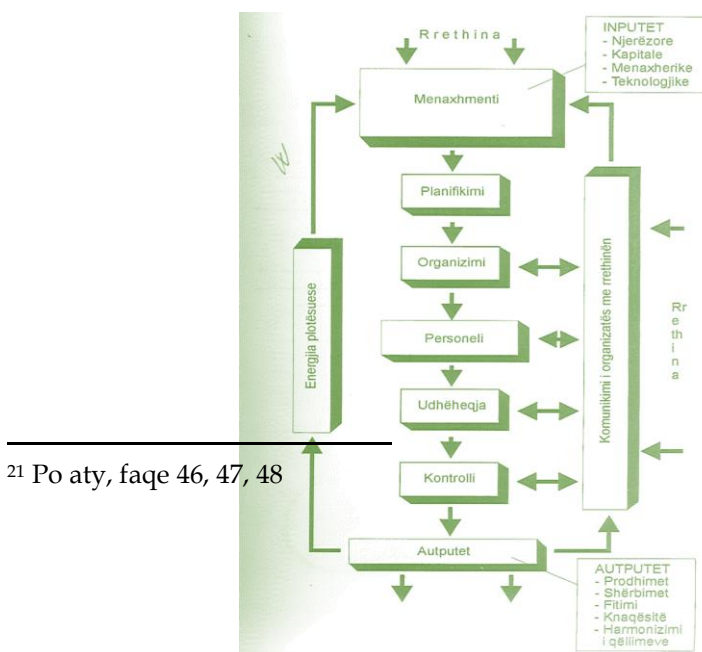
Personeli duhet të rekrutohet, ushtrohet dhe të zgjidhet ashtu që të kryejë punë të caktuara në organizatë. Sigurimi i mënyrës së vlerësimit të punëve, kundërvlerës, shpërblimit për punën e bërë, mbrojtja në punë si dhe kujdesi ndaj shëndetit të personelit paraqesin disa nga aktivitetet që kryhen në kuadrin të funksionimit të politikës së kuadrove. Politika e kuadrove përfshin plotësimin e vendeve të punës në strukturën organizative, si dhe mbajtjen e këtyre vendeve të plotësuara.

Udhëheqja

Udhëheqja si funksion apo pjesë e procesit të menaxhmentit realizohet me njerëzit dhe midis njerëzve ashtu që të arrihen rezultate të dëshiruara. Udhëheqja përfshin kryesisht aktivitete rreth aspekteve ndërnjerëzore të menaxhmentit. Udhëheqja si funksion i menaxhmentit përfshin motivimin, stilet e udhëheqjes, qasjet e mundshme si dhe komunikimin.

Kontrolli

Kontrolli si funksion ka për qëllim krahasimin përkatësisht korrigjimin e rezultateve të arritura me të dhënat e planifikuara. Pasi që plani të aprovohet u jepet anëtarëve të organizatës me qëllim që të sigurohet puna e dëshiruar. Kontrolli në këtë mënyrë mbyllet rreth e ciklit dhe jep informata mbi atë se me çfarë suksesi firma po ecën kah qëllimet e përcaktuara²¹.

²¹ Po aty, faqe 46, 47, 48

Fig. 2 Qasja sistemore e manaxhmentit

Heinz Weirich & Harold Koontz, Manegement, v. 1993

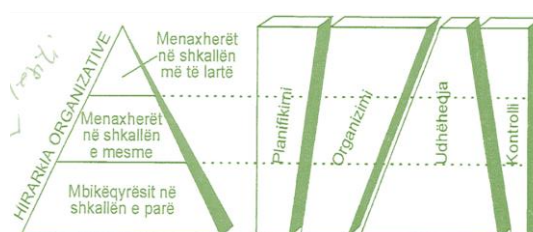

Fig. 3 Funkzionet menaxherike

Heinz Weirich & Harold Koontz, Manegement, v. 1993

Bibliografia dhe Literatura e Zgjedhur

1. Dr. Sc. Qemal Y. BUÇINCA, Menaxhimi i Sistemeve Organizative, Prishtinë 2006
2. Dr. Sc. Qemal Y. BUÇINCA, Menaxhimi i Prodhimtarisë, Prishtinë 2008
3. Prof. Dr. Berim RAMOSAJ, Management – Bazat e Menaxhimit, Prishtinë 2005
4. Prof. Dr. Berim RAMOSAJ & Doc. Dr. Izet ZEQRIRI, Management – Udhëheqja dhe Menaxhimi Financiar i Ndërmarrjes Ekonomike, Botimi i dytë, Prishtinë 2003
5. Dr. Emeric SOLYMOSSY & Dr. Safet MEROVCI, Ndërmarrësia, Prishtinë 2006
6. Dr. Sc. Mujë GJONBALAJ, Lënda: Menaxhimi i Resurseve Njerëzore, Prishtinë 2011
7. Dr. Mujë GJONBALAJ, Rëndësia e Tregut të Punës dhe Politikat e Punësimit në Kosovë
8. World Bank Document, Kosovo Labor Market Study: Policy Challenges of Formal and Informal Employment, Qershor 2003

9. Riinvest, Tregu i Punës dhe Papunësia në Kosovë – Raport Hulumtues, Prishtinë 2003
10. OECD ‘Organization for Economic Co-operation and Development’, Education at a Glance, 2010 - OECD Indicators
11. The International Bank for Reconstruction and Development / The World Bank, Tazeen FASIH, Linking Education Policy to Labor Market Outcomes, 2008
12. Shiv Singh, Ray Velez and the Enterprise Solutions Practice at Razorfish, Corporate Best Practices Report, A User-Driven Web 2.0 Perspective
13. Internet Intelligence, Implementing an Intranet – A Management Overview, 2006

REVIEW FOR THE IMPLEMENTATION OF MACROPRUDENTIAL INSTRUMENTS FROM SOME OF THE AUTHORITIES OF CENTRAL AND EASTERN EUROPEAN COUNTRIES

1. Dr. Orkida ILOLLARI

orkida.ilollari@gmail.com

2. Prof. Assoc. Dr. Artur RIBAJ

artur.ribaj@outlook.com

3. Academic Prof. Dr. Anastas ANGJELI

anastas.angjeli@umsh.edu.al

4. Prof. Dr. Adrian CIVICI

adriancivici@gmail.com

Abstract

The last financial crisis pointed out that there is the need to use well-defined macro-prudential policies and instruments to overcome it. One of the most important regulatory tools used is the macro-prudential regulation consists in narrowing this gap, imposing the banks to take on higher risks during difficult periods to ensure the credit support during crisis. These instruments include the inherited requests and the accumulated capital on the provisions prospective of liquidity indicators and appropriate collateral evaluations (IMF, May 2010). As most of the countries around the world, Europe and Balkan it became necessary to implement the policy and macro-prudential instruments. The measures adopted by the authorities varied and they consisted in controlling the banks' loans issued in the foreign currency. These instruments are implemented by supervisory authorities in specific countries. According to (IMF, 2011), the number of countries adopting macro-prudential instruments is small because of such policies' use in recent years only, thus restricting the margin of safety in statistical analyses. The choice to implement

macro-prudential instruments in some way would solely favor high-risk countries that implement such policies as a response to economic and market developments. It is obvious that macro-prudential instruments and policies varied among countries. This is due to the fact that each country has different problems of the macroeconomic nature and in the financial system. According to the report of IMF (2011) when applying macro-prudential instruments should be noted that the same measures are not equally effective in all countries where they are applied.

Key words: Macro-prudential regulation, Financial Crisis, Systemic Risk, Monetary Policies.

Introduction

The financial crises can be defined as major disorders of the financial market, which are followed by companies' bankruptcy and a substantial decrease of assets prices. The financial crisis occurs when there is an increment of the non-symmetric information due to the financial market disorder causing severe problems of opposing selection and moral hazards, causing the financial markets to be incapable of channeling funds efficiently from savers to individuals and businesses with opportunities for productive investments. In these cases, the financial markets cannot function well and as a result, there is a considerable shrink in the economic activity. The main purpose of trying to prevent the crisis is related to the increasing costs to the society. To overcome these crises there are needed tools and instruments, well defined regulations in place implemented by the policymakers.

Experiences from various countries show that using instruments to achieve planned targets has proved successful. Some countries use them individually, whereas others combine or coordinate their instruments with other policies (IMF, 2013).

The relation between Central Bank and Financial stability

Parties involved in the monetary policies have various definitions of the "macro prudential" term. According to the IMF (2011), this term means a policy that aims to maintain the financial stability. Public references to macro prudential policies have started in the mid-1980s and it was developed in the 2000s. This term is used today as a continuous approach to financial regulation and supervision. It started to be used

with the exact term "macro-prudential policy" only after the recent global crisis (Galati & Moessner, 2011).

1. Macro prudential instruments implemented from the Bank of Albania(BoA)

Albania as part of the Central and Eastern European countries has many features in common with these countries in regard to their economic and financial structures; they have the same

development pattern and share similar problems. The same crisis affected these countries at the same time. As in these other countries, even in Albania, there were many benefits from large inflows of capital, merely in the form of foreign direct investment and external financing. The

entrance of the Western countries banks in Albania facilitated the capital inflows. As a result, there was a credit and economic growth based on consumer-oriented model. Regardless of the

inflation being kept stable, there were financial imbalances and weaknesses that affected the real estate prices. The last crisis of 2007 - 2008 found Albania with a lack of liquidity because of the deposits being withdrawn. There were also lower levels of remittances and foreign direct investment. There was a lack of liquidity and exchange rate depreciation reflected on the balance sheets, which affected the consumption and investments. As a result of the economic situation, there were taken countercyclical measures in the form of expansionary monetary and fiscal policies.

The economic slowdown was seen by Bank of Albania as the main risk faced by the Albanian economy and financial system. Appreciating the role that bank loans have in the economic activity, the Bank of Albania adopted a package of macro prudential measures oriented towards promoting loans and reducing risk in the banking system.

1 In March 2013 the Bank of Albania adopted another set of macro prudential instruments, aiming to promote credit, provide liquidity in the country and reduce risk in the banking system.

These instruments consist:

- Facilitating capital requirements for credit growth;
- relieve liquidity requirements;
- to increase the capital requirements for assets abroad based on rates required by the BoA;
- encouraging the domestic loans in the foreign currency;
- reduce the restructured loan provisioning;
- higher risk weight: *risk weights are prudential indicators set by the regulatory authority.*

For certain instruments this provides a better coverage of risk capital, as well as incentives for conservative management of exposure levels to entities / certain sectors.

One of the key instruments launched by Bank of Albania, was restructuring loans. This is an important process that affects the proactive administration of risk of further deterioration of NPLs. All this effort comes to enable repayment of obligations in terms of the specific difficulties the borrower faces. One of the key instruments launched BoA was restructuring loans.

2. Macro prudential instruments implemented from the Bank of France

According to the Central Bank of France (Banque de France February 2013), the key function of the financial system is to ensure efficient resource transfers from the lender to the borrower. Funding such activities is essential to economic development since they are the key promoters of economic growth.

Funding can be provided in two way²²:

1. directly from equity or bond issuance in stock markets;
2. or bank loans.

Unlike other countries with better developed disintermediation, such as in the UK or USA, French banks play a major role in lending to the economy. Bank loans are also

¹
Banque de France • Focus • No. 9 • 19 February 2013

the main source of financing for households and small- or medium-sized enterprises. A healthy financial system is requisite for a proper intermediation process, because it can correctly assess the financial risks and is able to mitigate any shocks, thereby easing the more serious consequences to the economy. The Central Bank of France has developed numerous financial risk benchmarks based on market data by using analyses, modern methodology, and complex systems to identify the interrelatedness between financial institutions and discover the probable spread channels (Banque de France February 2013).

One of the first macro prudential instruments that France used in 2010 was the imposition of a reported monthly liquidity of 100% and exposure to customers or a limited group of customers no larger than 25% of the bank's capital.

Macro prudential instruments in France were arranged in two categories, based on decisions of the supervisory authorities (Banque de France 2013):

1. Objective to mitigate procyclicality
2. Raise the stability of the financial system to shocks.

3. Macro prudential instruments implemented from the Bank of Italy

The Bank of Italy is the authority that maintains the stability of the national financial system by

macro prudential overseeing of the banks and through implementation of policies that govern the entire financial system.

The Bank of Italy adopts measures to address systemic risks resulting from other financial mediators as well as the financial markets (Banca D' Italia, Numero 76 – Giugno 2014).

Just like any other central bank, the Bank of Italy performs its duties, e.x. maintains financial stability by analyzing in detail all the components of the financial system, for the purpose of identifying weaknesses and risks to financial stability. During the recent global crisis, lending in Italy accelerated by reason of the corporations“

increased demand for funding and improved activities. Lending for households increased as well, the number of loans for immovable properties got bigger, and some steps helped reduce lending cyclicality.

The macro prudential instruments below were used by Italy in the recent crisis:

– Caps on LTVs were introduced, along with advices against borrowing a housing loan with an LTV 80% higher than the amount requested.

Demands for required capital in such cases were stricter (Source: IMF, 2011b).

4. Macro prudential instruments implemented from the Bank of Hungary

Hungary joined the European Union in 2004.

In 2010 it introduced the policies on LTV and DTI differentiated by currency, before the mortgage loans in foreign currency were stopped (IMF, 2011b).

Weaknesses in its economy were in the form of high external debt, as well as changes in foreign currency. A Large part of the house mortgages were issued in foreign currency by causing borrowers in this category to be vulnerable towards the variations in the exchange rate. The measures were related to the treatment of foreign exchange changes on mortgages. The macro-prudential instruments that Hungary used are:

2010 - The introduction of LTV and DTI limit for housing loans in foreign currency, also were detained housing loans in foreign currency.

5. Macro prudential instruments implemented from the Bank of Serbia

The country met the inflation target by exceeding it with more than 5% in 2011. In Serbia, in 2006, they were introduced the higher risk weights such as that of foreign currency loans over a certain amount. In 2008 there was differentiated the classification of loans and provisioning rules as per the currency. Serbia's National Bank increased its policy rate by 200pbs during the period June-December 2008

(IMF, 2012). Also, it in the same way as Croatia, adopted measures to curb foreign currency lending. Serbia had a rapid credit growth, which was followed by the obligations and responsibilities towards external debt. Systemic risk was increased as a result of the bank loans in foreign currency which did not have strong standards. The risk of these loans specifically affected vulnerable borrowers. The measures taken intended to limit currency risk, as well as limit the high credit growth.

The Macro-prudential instruments that Serbia used were as follows:

2004 - DTI for families: introduction of the ceiling (cap) in DTI and its recalibration several times since 2004.

2005 – There were introduced differentiated reserve requirements for foreign currency and the reduction of foreign currency loans.

2006 - The capital ceiling was introduced to 200% in the proportion of mortgage portfolio. This ceiling was reduced to 150% a year later.

2007 – 2008 - Ceiling on foreign currency lending by introducing a minimum deposit of 20% for loans (non-mortgage) for families. A year later it was reduced to 0%.

2008 - Restrictions on the distribution of profits, dividends and bonus payments were forbidden, if the bank was under provisioning. This rule is in effect today.

Capitalization and liquidity indicators are high and NPLs are well provisioned. NPLs are at the level of 15.58%. Credit growth is low despite abundant liquidity in the banking system due to perceived lending risks, and high NPLs (Hafizi & Bushi, 2014).

6. Macro prudential instruments implemented from the Bank of Croatia

Croatia joined EU in 2013. These measures main purpose was to minimize the foreign borrowing and contain the credit growth. The banks had to fulfill the requirement of sublimit on credit growth of 1%. The marginal reserve requirement applied aided the foreign borrowing of the banks. During 2001-2003 in Croatia bank lending to the private sector was increased by 20-30% per year. During this period

of time there was a rapid economic growth that was followed by a "boom" as a result of capital inflows and domestic consumption (Hafizi & Bushi, 2014).

In 2007 the mortgages increased rapidly at an annual rate of 31%. Also the housing prices increased with a 30% rate for the same period. Systemic risk increased bank loans in the foreign currency, particularly for vulnerable borrowers from the weak standards of the banks. The latter were subject to liquidity risks and unforeseen change of investors in the region. They took measures to slow the immediate credit growth, to reduce pro-cyclicality, to slow down foreign borrowing and encouraged banks to apply prudential policies in such cases (IMF 2011b). The macro-prudential instruments that Croatia used:

In 2003 - As a result of the additional liquidity requirement ratio increased by liquid foreign assets in foreign borrowing them at 24%.

During 2004 -2006 banks found it necessary to impose additional provisioning for excessive credit growth; the liquidity was raised to 32% and the LTV started to be applied for mortgages in the sum of 75%. Also, new loans were not approved if the average monthly income of a borrower did not cover his own total expenses.

2006 –it was introduced a special reserve requirement at 55% on increases in liabilities created by debt securities which was followed by 20% drop in capital inflows. As a result of the credit growth slowing down, the external borrowing of the banks dropped.

2008- The general reserve requirement was at the level of 17% until the end of the year (Hafizi & Bushi, 2014).

The macro-prudential measures implemented in Croatia seem to have been effective. The prudential and macro-prudential measures reduced capital inflows for one quarter and they contributed to increasing for one year the monetary independence. The level of NPLs is 10.78% for the period of 2009-2014, but regardless of these levels it can be said that the foreign-owned banking system is robust.

Conclusions

The recent financial crisis has stressed the position of effective systemic risk measurement, which remains a key factor in macro-prudential and regulatory policies. This enables the measures of systemic risk to touch the identification and evaluation of threats to financial stability. Since the time it was created in 1970, it still defines the concerns in regards to the financial stability and its relation to macro-economy. Also, the focus of these concerns has changed over time. They have been unified to excessive lending to developing countries, the impact of financial innovation and the development of capital markets, the effect of the regulation on "pro-cyclicality" of the financial system, as well as the consequences of the failure of key systemic institutions.

The authorities in Europe adopted various measures to control bank loans given in the foreign currency. The instruments seem to have had the effect of slowing down the credit growth and the formation of capital or liquidity coverage.

Macro-prudential instruments include the integral requirements and capital accumulation in a liquidity indicators provisions perspective and careful appraisal of the collateral. Macro-prudential surveillance policies are strategic instruments to ensure financial stability, in fact they can reduce the repetition of systemic risks and structural weaknesses.

Regarding macro-prudential policies, the need for the development of specific anchors was argued, which would make the objective of financial stability more reliable, more transparent and therefore more accessible. Measurement of financial stability or instability can be a hard process, but this should not discourage us trying to accomplish it.

Emerging economies that have fixed exchange rate and interest rate limited tend to be the most widely used macro-prudential instruments. The same tools are equally effective when used in developed countries with flexible exchange regimes rate. The implementation of macro-prudential instruments cost must be taken into account when calculating the benefits from these instruments (IMF,2011a). The basis for a successful implementation of the macro-prudential instruments is a good structure and strong surveillance. The experience of Albania as a country with a developing economy shows that price stability and financial stability are prerequisites for each

other. According to the IMF (2011b) when applying macro-prudential instruments should be noted that the same measures are not equally effective in all countries where they are applied.

Instruments used needed to address systemic risks as listed below:

- For liquidity risks of the system there can be used limitations in the mismatch of liquidity restrictions on the net position in foreign currency (if liquidity risk derived from financing in foreign currencies) (IMF, 2011b).
- For systemic risks caused by inflation or increased credit the appropriate instruments that can be used are those related to the loans, such as the limit of DTI and LTV (IMF, 2011b).
- For risks arising from the effect of financial leverage, the instruments related to capital can be used. The latter creates a countercyclical situation through changes in capital requirements and risk weight assets. In this way it is possible to limit the excessive financial leverage. If this increase is due to the demand of banks to expand lending, these measures may be supplemented by instruments related to credit (IMF, 2011b).
- If the above mentioned risks are created as a result of capital flows, then the listed instruments can be used. Instruments used for liquidity are effective in limiting the financing in foreign currency. In this context, the instruments related to capital may be helpful for limiting the credit growth (IMF, 2011b).

The following points need to be taken into consideration (Gerlach, 2013).

- An instrument versus many instruments
- Broad-based versus targeted
- Rules versus discretions
- Coordination with other policies

Different countries have adopted the design and calibration of instruments based on their particular circumstances such as: resource and risk type, the ability of their system to avoid regulations, the quality of surveillance, implementation, management and agreements related to the macro-prudential politics.

Reference

1. Acharya, V. V., Pedersen, L. H., Philippon, T., & Richardson, M. (2017). Measuring systemic risk. *The Review of Financial Studies*, 30(1), 2-47.
2. Alessandri, P., Bologna, P., Fiori, R., & Sette, E. (2015). A note on the implementation of the countercyclical capital buffer in Italy. *Bank of Italy Occasional Paper*, (278).
3. Allen, W. A., & Wood, G. (2006). Defining and achieving financial stability. *Journal of Financial Stability*, 2(2), 152-172.
4. Amorello, L. (2016). Europe goes ‘countercyclical’: a legal assessment of the new countercyclical dimension of the CRR/CRD IV package. *European Business Organization Law Review*, 17(1-2), 137-171.
5. Antonucci, A. (2016). I poteri di removal degli esponenti aziendali nell'ambito del Single Supervisory Mechanism. *Banca Impresa Società*, 35(1), 21-38.
6. Arregui, N., Beneš, J., Krznar, I., & Mitra, S. (2013). Evaluating the net benefits of macroprudential policy: A cookbook.
7. Banque de France (September 2009) “The Future of Financial Regulation?” *Financial Stability Banque de France* (January 2010) “Financial Crisis, Economic Crisis”, Documents and Debates, No. 3
8. Basto, R. B. (2013). A Macro-prudential Policy for Financial Stability.
9. Benati, L., & Surico, P. (2008). Evolving US monetary policy and the decline of inflation predictability. *Journal of the European Economic Association*, 6(2-3), 634-646.
10. Benati, L., Mumtaz, H. 2007. “U.S. Evolving Macroeconomic Dynamics: A Structural
11. Bernanke, B. S. (2010). The economic outlook and monetary policy: a speech at the Federal Reserve Bank of Kansas City Economic Symposium, Jackson Hole, Wyoming, August 27, 2010 (No. 539).

12. Borio, C., Furfine, C., & Lowe, P. (2001). Procyclicality of the financial system and financial stability: issues and policy options. *BIS papers*, 1(3), 1-57.
13. Cincotti, S., Raberto, M., & Tegli, A. (2012). Macroprudential policies in an agent-based artificial economy. *Revue de l'OFCE*, (5), 205-234.
14. Civici, A.(2015). The role of macro-prudential policies in the financial stability. *Bankieri* No.15, April 2015
15. Claudio, B., & Claudio, B. O. R. I. O. (2012). The financial cycle and macroeconomics: What have we learnt?. *BIS Working Papers*.
16. De Nicoló, M. G., Favara, G., & Ratnovski, L. (2012). Externalities and macroprudential policy. *International Monetary Fund*.
17. Gerlach, S. (2013). Monetary policy after the crisis. *The Manchester School*, 81, 16-34.
18. Hafizi, D., & Bushi, I. (2014). Global Crisis Impact in Banking System for Western Balkan countries. *Economics Questions, Issues and Problems*.
19. Ilollari, O. (2015). Macro-prudential Instruments in Eastern European and Balkan Countries. *Review of Applied Socio-Economic Research*, 10(2), 58-64.
20. Ilollari, O. (2016). The Policies of Bank of Albania for Providing Financial Stability. *European Journal of Sustainable Development*, 5(3), 409-409.
21. PORTERI, A. (2010). La crisi, le banche ei mercati finanziari. Paper numero, 102.
22. Schinasi, M. G. J. (2003). Responsibility of central banks for stability in financial markets (No. 3-121). *International Monetary Fund*.
23. Smaghi, B. (2009). Three question on monetary-policy easing. *Lecture at the University of Ancona*, 6.

MARKETINGU DIGJITAL – SFIDAT DHE MUNDËSITË NË KOSOVË

PhD. Afrore Bërdyna Mazreku²³

Abstrakt

Përgjatë epokës së sotme, marketing në internet është një fenomen në rritje. Në marketing, vetëm përbërja e dy fjalëve është on-line, që do të thotë internet dhe marketing, që do të thotë blerje dhe shitje e mallrave dhe shërbimeve. Prandaj, lidhjet e marketingut në internet mund të përdoren për të blerë dhe shitur produkte dhe shërbime me ndihmën e Internetit. Që nga qershori 2011, Kosova ka një popullsi prej rreth 169,318 mijë përdorues të Internetit, e cila parashikohet të arrijë në 296.535 mijë deri në vitin 2020. Në Kosovë, metoda më e preferuar e pagesës është shpërndarja e produkteve, duke grumbulluar 75 përqind të aktiviteteve me pakicë. Kërkesa për produktet e huaja të konsumit po rritet edhe më shpejt se furnizimi i brendshëm nga shitësit me pakicë të aprovuar dhe ofertat e tregtisë elektronike. Marketingu në internet dhe shërbimet elektronike konsiderohen fushat më të reja të kërkimit që kanë rëndësi strategjike për kompanitë që kanë përqendruar përpjekjet e tyre në tregun elektronik. Studimet kanë treguar që sjellja e konsumatorit në internet ndryshon (në disa aspekte të rëndësishme) nga sjellja e konsumatorit në vendin e tregut. Cilësia e shërbimeve elektronike është një koncept për të cilin është debatuar shumë, veçanërisht viteve të fundit. Përkufizohet si: "Shkalla në të cilën uebfaqja lehtëson ose ndihmon procesin e blerjes (duke e bërë atë sa më efikas dhe eficientë sa të jetë e mundur) dhe shpërndarjen e produkteve ose shërbimeve". Cilësia e shërbimeve elektronike është një tregues i nivelit të lartë të kënaqësisë së klientit në faqen e internetit. Është pikërisht kjo që bën një ndryshim midis një faqe internet cilësor edhe një faqe interneti me cilësi të ulët (nga këndvështrimi i konsumatorit)

²³Autori përgjegjës: PhD, Universiteti Sv.Klement Orhidski-Bitola, fakultet Ekonomik ,departamenti Marketing –Prilep Maqedoni , afrore.039@hotmail.com, Pejë

që lehtëson procesin e afrimit të klientëve me bizneset dhe ndikon në krijimin dhe mirëmbajtjen e marrëdhënieve afatgjata.

Fjalëtkyçe: Marketingunë internet, E-marketing, MarketinguDixhital, Marketingu Virtual

Hyrje

Blerja dhe shitja e produkteve zakonisht realizohet kryesisht përmes dyqaneve fizike, dyqane me shumicë dhe pakicë dhe madje edhe nëpër qendra të mëdha tregtare ku të dy blerësit dhe shitësit takohen fizikisht. Konsumatori viziton një dyqan duke përzgjedhur produktin që i përshtatet më së miri dhe duke i paguar shitësit ose në para ose me karta krediti .Por kohët e fundit, një koncept i ri i blerjes dhe shitjes ka evoluar i cili ka ndryshuar skenarin e tërë të marketingut. Cila është e ardhmja tregtisë elektronike, ku transaksionet tregtare tani po kryhen në mënyrë elektronike. E-tregtia ka hapur një derë tjetër e cila ka ndryshuar mënyrën e përdorimit të një shitësi për të shitur mallrat dhe shërbimet e tij.

Sot, një konsumator ka një mundësi për të blerë mallrat dhe shërbimet e tij pa vizituar dyqanin. Kjo ishte bërë e mundur përmes marketingut on-line. Marketingu në internet i referohet blerjes dhe shitjes së mallrave dhe shërbimeve me ndihmën e uebit. Për të blerë mallra dhe shërbime përmes marketingut on-line, një konsumator duhet të ndjekë këto hapa të thjeshtë:

- Hapni website të marketingut on-line në kompjuter ose telefon celular. Për shembull www.flikart.com, www.ebay.com, www.amazon.co.in etj.
- Zgjidhni produktin e dëshiruar nga një numër i alternativave të disponueshme në faqen on-line.
- Siguroni adresën për të eliminuar ndonjë mashtrim të mundshëm me të dhënat e tuaja,

- Bëni pagesa qoftë përmes llogarisë on-line, qoftë përmes kartave të debitit ose kredisë. Konsumatorët përdorin portale, metoda dhe mjete të ndryshme për të krahasuar dhe zgjedhur produktet e tyre nga tregu online.

2.Skenari i marketingut online

2.1 Skenari global

"Amazon" është dyqani më i madh në botë i marketingut on-line i formuar në 1994 me selinë e tij në Seattle, Washigton është një kompani publike amerikane e themeluar nga JeffBezos me shërbime të marketingut on-line në të gjithë botën me ndihmën e 183.100 punonjësve të saj. Produktet kryesore të shitura nga Amazon përfshijnë filma, muzikë, lojëra kompjuterike, kompjuterë, telefona celularë, veshje, këpucë, bizhuteri, libra, mobilje, lodra për bebe dhe lloje.tableta, pjesë automobilistike, kamera, kufje, spekers etj. Një tjetër, dyqan online popullor i marketingut "eBay" u themelua nga PierreOmidyar në 1995 me selinë e tij në San Jose, California.

Është gjithashtu një korporatë Amerikane shumëkombëshe që punëson më shumë se 34.600 të punësuar dhe shet mallra dhe shërbime on-line në pjesë të mëdha të globit. Produktet kryesore të ofruara nga eBay përbëhen nga libra, kamera, telefona celularë dhe telefona të mençur, orë, veshje për burra, gra, fëmijë dhe madje edhe bebe, televizion, printer, skaner, laptop, desktop, bizhuteri, sport dhe lojëra, video lojëra mobilje dhe madje edhe makina, motoçikleta dhe kamionë.

2.2 Skenari në Kosovë

Gjirafa, Inc., është kompani e avancuar e teknologjisë, produkt kryesor i së cilës është makina kërkimore Gjirafa.com. Gjirafa, Inc., është kompani e avancuar e teknologjisë dhe inovacionit, që ka për qëllim lehtësimin e jetës tonë në epokën digjitale, duke ofruar shërbime të bazuara në Internet si: makina kërkimore në gjuhën Shqipe Gjirafa.com, platforma e reklamimit në Internet Gjirafa AdNetwork, shërbimi i shitjes online Gjirafa50.com dhe GjirafaMall.com, Video platforma me

përmbajtje ekskluzive GjirafaVideo, platforma e pikave të interesit dhe bizneseve Gjirafa.biz, dhe shumë të tjera. Gjirafa është kompani Amerikane, e themeluar në SHBA nga MergimCahani, njëherit edhe CEO, ndërsa bashkëthemelues janë ErcanCanhasi dhe DiogjenElshani. Gjirafa me degët e saj në Kosovë dhe Shqipëri numëron rreth 80 të punësuar të cilët kryesisht punojnë në dy zyret e saj, Prishtinë dhe Tiranë.

3.Përfitimet për klientët

Marketingu në internet ofron një numër avantazhesh për konsumatorët nga të cilët avantazhet kryesore mund të paraqiten si më poshtë:

3.1 Ulja e çmimit

Marketingu në internet nuk kërkohet të mirëmbajë dyqanet me pakicë dhe shumicë, si rezultat i të cilave investimi i tyre në asete fikse bie, gjë që nga ana tjetër ul kostot. Kjo ulje e kostos ndihmon për të ulur çmimet e mallrave dhe shërbimeve për shkak të së cilave një konsumator mund të marrë produktin e tij të dëshiruar me një çmim më të ulët përmes marketingut on-line.

3.2 Kursen kohë dhe punë

Një konsumator nuk është i detyruar të vizitojë dyqane të ndryshme për të blerë produktin e tij të dëshiruar nëse ai është duke përdorur shërbimin e marketingut on-line, i cili kursen kohën e çmuar të një konsumatori. E tëra që një konsumator duhet të bëjë është që të zgjedh produktin e tij të preferuar në internet, të sigurojë adresën e dorëzimit në faqen on-line dhe ta bëjë pagesën qoftë përmes llogarisë on-line, qoftë përmes debitit ose kartës së kreditit.

3.3 Arritja e gjerë

Marketingu në internet është i aftë të mbulojë hapësira të gjera gjeografike, të cilat nuk janë të mundshme përmes marketingut tradicional. Një konsumator mund të

shijojë shërbimet e marketingut on-line në të gjitha fushat ku shfrytëzimi i internetit është i disponueshëm.

3.5 24x7 marketing

Përkundër dyqaneve tradicionale të cilat bëhen të pashfrytëzuar gjatë natës dhe gjatë pushimeve, një konsumator mund të porosis për produktin e tij të dëshiruar edhe gjatë natës dhe në pushime përmes marketingut on-line.

4. Problemet e marketingut online

Një monedhë ka dy fytyra, dhe marketingu on-line nuk bën përjashtim nga kjo. Përkundër një numri të avantazheve të cilat janë vërtetuar nga marketingu on-line për konsumatorët, ekzistojnë disavantazheme të cilat përballen një konsumator përmes marketingut on-line. Disavantazhet kryesore me të cilat përballen konsumatorët përmes marketingut on-line mund të paraqiten si në vijim:

4.1 Jo i përshtatshëm për konsumatorët e pa-arsimuar

Marketingu on-line mund të përdoret vetëm nga konsumatorë të arsimuar dhe po ashtu nga konsumatorët që posedojnë njohuri për kompjuterët.

4.2 Nuk është i përshtatshëm për konsumatorët që banojnë në zona që nuk kanë lidhje në internet

Marketingu në internet është i përshtatshëm vetëm për konsumatorët që banojnë në rajone që kanë lidhje interneti. Interneti është qendra kryesore për të gjitha transaksionet on-line. Në mungesë të lidhjes në internet, një konsumator nuk do të jetë në gjendje të blejë në internet.

4.3 Jo i përshtatshëm për Produkte që prishen

Marketingu në internet nuk merret me produkte që prishen si qumështi, buka, vezët dhe sendet e tjera të ngrënshme.

4.4 Asnjë mundësi e provës përpara blerjes

Ndërsa kundër sistemit tradicional të marketingut, marketingu on-line nuk ofron një mundësi për të provuar dhe prekur produktin përpara blerjes. Për shembull, një konsumator që blen një këmishë nga një dyqan on-line mund të mos jetë në gjendje ta prekë atë dhe ta provojë në mënyrë që të provojë cilësinë dhe përshtatjen e tij.

5. Rritja e marketingut në internet në Kosovë

Në vitin 2011, baza e përdoruesve të Kosovës në internet vlerësohej të ishte 169.318 mijë. Në vitin 2010 tregu i e-tregtisë në Kosovë me vlerë rreth 572.3 mijë \$. Në vitin 2013, vlera e tregut të e-tregtisë në Kosovë u ngrit deri në 630.6 mijë \$. Linja online e blerësve në Kosovë u vlerësua të ishte 820.5 milion në 2014 dhe parashikohet të tejkalojë 14 milion deri në fund të vitit 2016. Aspektet kryesore të njohjes për-shkallëzuese të marketingut on-line në Kosovë përfshijnë:

- Rritja e popullsisë me një ritëm më të shpejtë.
- Një numër shumë i madh i përdoruesve të internetit në Kosovë
- Rritje e vazhdueshme e standardit të jetesës në shoqërinë kosovare.
- Përmirësim i vazhdueshëm i shpejtësisë së internetit me ardhjen e broadband për laptopë dhe desktop.
- Rritje e vazhdueshme dhe e jashtëzakonshme e numrit të përdoruesve të smartphone.
- Shpejtësi në internet për telefonat inteligjentë me ndihmën e shërbimeve 3G dhe 4G.
- Disponueshmëria e një game të gjerë të mallrave dhe shërbimeve në krahasim me dyqanet tradicionale.

6. Barrierat e marketingut online në Kosovë

Kosova aktualisht renditet në vendin e 32-të në Europë (në vend të 95-të në rang botëror) për nivel përdoruesish të shërbimeve të Internetit. Ndërsa, në rajonin e Ballkanit renditet në vendin e 4-të, pas Greqisë (anëtare e BE-së), Turqisë dhe

Kroacisë (vende kandidatë përantarësim në BE), dhe atë para Shqipërisë dhe Maqedonisë. Kosova për momentin llogaritet të ketë më shumë se 120.000 mijë abonentë Interneti dhe kjo shifra po rritet ditë-ditë. Pengesa kryesore e rritjes së duhur të marketingut on-line në Kosovë mund të na përmbledhet nën:

6.1 Shkalla e lartë e aftësisë

Një nga faktorët kryesorë që është përgjegjës për rritjen e ngadaltë të marketingut on-line në Kosovë është shkalla e lartë e analfabetizimit. Ende sot një popullsi që jeton në Kosovë respektivisht në zona rurale ose të largëta, midis këtyre zonave ka rajone të caktuara ku qasja në arsim është e ulët dhe më pak e papërfillshme.

6.2 Qasje më e ulët në edukimin e përdorimit të kompjuterëve

Për të kryer transaksione në internet marketing duhet të keni njohuri të duhura për kompjuterin. Në Kosovë qasja ndaj njohurive kompjuterike veçanërisht e ulët në zonat rurale dhe të largëta.

6.3 Jo i përshtatshëm në Rajone të ngadalta të Internetit

Marketingu në internet është i përshtatshëm vetëm për rajone me shpejtësi më të lartë të internetit. Shkarkimet që zgjasin në internet për shkak të lidhjeve të ngadalta mund të çojë në humbjen e interesit të konsumatorit për të blerë produkte në internet. Në Kosovë ka akoma shumë zona ku nuk ofrohet shpejtësi e lartë e internetit.

6.4 Mungesa e besimit

Mungesa e besimit për mënyrën e pagesës në internet është një faktor tjetër përgjegjës për rritjen e ngadaltë të marketingut on-line në Kosovë. Shumë konsumatorë në Kosovë ende nuk i besojnë mënyrës elektronike të pagesës për shkak të së cilës ata detyrohen të anulojnë blerjen në internet.

6.5 Kërcënimi i harkimit

Hakerat kompjuterikë përbejnë një kërcënim të madh për marketing në internet. Këta hakerë mund të vjedhin të dhëna të çmuara nga sistemet e dyqaneve on-line.

7. Përfundimi

Ky punim përpiqet të bëjë një analizë të thellë të aspekteve të ndryshme që lidhen me marketingun në internet. Një monedhë ka dy fytyra dhe marketingu on-line nuk bën përjashtim nga kjo fjalë e urtë dhe e vjetër. Një aspekt i këtij punimi është të studiojë avantazhet dhe disavantazhet e marketingut on-line për konsumatorët. Nga njëra anë ajo heq avantazhe të caktuara nga konsumatorët siç është i përshtatshëm vetëm për konsumatorët që posedojnë njohuri kompjuterike dhe për më tepër, ai nuk ofron një mundësi për konsumatorin p.sh. një ulje të çmimit, duke kursyer kohën dhe punën e konsumatorit, disponueshmërinë e shumëllojshmërisë gjigande të produkteve nën një çati etj. Diskutimi i mësipërm sqaron se marketingu on-line është një përfitim për konsumatorët pasi që me ndihmën e marketingut on-line "konsumatorët tani mund të shijojnë blerjet edhe kur nuk janë në dyqan"

Aspekti tjetër i këtij punimi është të shqyrtojë portat dhe kurthet e marketingut on-line në Kosovë. Ekzistojnë disa faktorë që janë përgjegjës për rritjen e kohës së lirë të marketingut on-line në Kosovë, siç janë niveli i lartë i analfabetizmit, qasja më e ulët në arsimimin për përdorimin e kompjuterëve, mungesa e shpejtësisë së duhur të internetit në rajone të caktuara etj. Nga ana tjetër, ekzistojnë edhe faktorë të tjerë, të cilët po rritin sasinë e konsumatorëve të marketingut on-line në Kosovë, siç është rritja e rregullt e numrit të personave që përdorin kompjuterë, smartphone dhe internet, vazhdimi i rritjes së standardit të jetesës, përmirësimi i shpejtësisë së internetit me ardhja e shërbimeve me shpejtësi të lartë dhe 4G etj. Për shkak të këtyre avantazheve, marketingu në internet po fiton popullaritet të pandërprerë në Kosovë sot dhe gjithashtu do të përdoret gjerësisht në të ardhmen. Investimi zero në dyqanet fizike në mbarë globin është një përfitim kryesor që ofrohet nga marketingu on-line i cili tndon ndërmarrësit e rinj në Kosovë për të filluar dyqanet e tyre on-line të marketingut.

Bibliography

- Beqiri, D. (2020). *Interneti-Komunikimet kompjuterike*. Pejë: Kolegji Dukagjini.
- Berisha, M. (2004). *Informatika e biznesit* . Pejë: Dukagjini.
- Berisha, M. (2005). *Biznesi elektronik*. Pejë: Dukagjini.
- Charak, K. (2017). Online Marketing - The challenges and Perspective in Indian Market . *AJANTA* , 131-138.
- Mustafa, M. (2004). *Informatika e Biznesit*. Prishtinë.
- Sylqa, D. (2015). *Shërbimet dhe rëndësia e biznesit elektronik*. Pejë: Kolegji Dukagjini.

KRIZA GLOBALE FINANCIARE. SHKAQET , PASOJAT DHE REAGIMET

Msc. Semra Bujari

s.bujari@eust.edu.mk, International University of Struga

Rezarta Mamudi

r.mamudi@eust.edu.mk, International University of Struga

Abstrakt

Krizat financiare kanë shkaktuar dëme shumë të mëdha në ekonominë botërore si dhe kanë lënë pasojat të rënda ekonomike dhe sociale. Pas çdo krize financiare janë shfaqur dobësitë e sistemit financiar dhe reformat e kërkuara për të menaxhuar sa më mirë krizat e ardhshme. Qëllimi i këtij punim shkencor është analiza e e efekteve të krizës financiare në ekonominë globale, me fokus në krizën e fundit globale financiare. Në përfundim ky punim konkludon se kriza e fundit globale financiare ka frenuar rritjen ekonomike në ekonominë globale, ka rritur nivelin e papunesisë, dhe ka zvogluar qarkullimin neto në investimet e huaja direkte, si dhe shtjellon dobësitë e sistemit global financiar që është shfaqur si rezultat i krizës dhe nevojës për një arkitekturë të re për t'iu përgjigjur sfidave të ardhshme në menyrën më të duhur.

Historikisht, pasojat dhe efektet e krizës financiare kanë qenë të përmasave shumë të mëdha dhe disa herë të pa-menaxhueshme dhe si rrjedhojë, kanë lënë pasojat tepër të rënda në aspektin social dhe ekonomik. Pas të gjitha krizave financiare është vërejtur se kthimi në normalitet dhe balancë është jo i lehtë për vendet, qeveritë, si dhe regjionet që janë goditur, si pasojë e krizës financiare. Përvojat e hidhura të krizave financiare përkundër avancimeve të shkencës financiare, forcimit të vazhdueshëm të mbikqyrjes së sistemit financiar, pagave të majeve të bankierëve, ekspertëve financiar dhe ekonomistëve, kanë reflektuar, se e gjithë kjo gamë e njerëzve me një ekspertizë të pakontestueshme ka dështuar vazhdimisht në parashikimin dhe ndalimin e krizave.

Fjalë kyçe: kriza globale, ekonomia, papunsia, tregjet, aktiviteti ekonomik.

Hyrje

Gjatë historisë ka pasur shumë lloje të goditjeve që kanë ulur prodhimin në një ekonomi në afat të shkurtër, apo shembujt që përfshijnë rritjen e taksave, uljen e besimit të konsumatorit, rritja e çmimit të naftës, etj. Megjithatë, një lloj shoku është veçanërisht shkatërrues për një ekonomi siç është kriza financiare.

Krizat nuk janë fenomen i ri që prekin botën financiare nëse i shikojmë prej një perspektive historike. Krizat financiare kanë ndodhur ndër shekuj me radhë, kanë reflektuar dobësitë në sistemin financiar në kuptimin e legjislacionit, menaxhimit, spekulimeve si dhe kufizimet që lejon 'kreativiteti financiar'.

Kriza financiare është një situatë në të cilën vlera e institucioneve financiare ose pasurive bie shumë shpejt. Kriza financiare është e lidhur shpesh me panik ose një situatë në bankat, në të cilën investitorët shesin pasuritë ose të tërheqin paratë nga llogaritë e kursimeve duke pritur që vlera e këtyre pasurive do të bjerë nëse ato do të vazhdojnë të qëndrojnë në atë institucion financiar.

Kriza ekonomike është një situatë në të cilën ekonomia e një vendi përjeton një rënie të papritur e shkaktuar nga kriza financiare. Një ekonomi që përballë me krizë ekonomike më shumë gjasa do të sjellë një rënie të PBB (eng. GDP), një tkurrje të likuiditetit dhe rritje/rënie të çmimeve për shkak të inflacionit/deflacionit. Kriza ekonomike mund të marrë formën e një recesioni apo depresioni. Kriza ekonomike ndryshe quhet krizë e ekonomisë reale.

I. Krizat globale financiare

Krizat globale financiare definoohen si recesion global "një rënie e PBB-së reale vjetore për kokë banori (pesha e barazisë së fuqisë blerëse) e mbështetur nga një rënie ose përkeqësim të një ose më shumë nga shtatë treguesit e tjerë makroekonomikë globalë: Prodhimi industrial, tregtia, flukset e kapitalit, konsumi i naftës, shkalla e papunësisë, investimi për kokë banori dhe konsumi për kokë banori. Sipas këtij përkufizimi, që nga Lufta e Dytë Botërore ka pasur vetëm katër recesione globale (në 1975, 1982, 1991 dhe 2009), të gjitha këto zgjasin për afërsisht një vit.

Krizat financiare globale lënë pasojë të rënda edhe në tregun e punës. Me fillimet e krizave por edhe disa vite apo dekada pas tyre, rritja e papunësisë në nivelin global është vazhdimisht në rënie. Në periudhën e krizës së vitit 2012, numri total i të papunëve në botë kapi shifrën prej 197 milion njerëzve. Gjithashtu, diku rreth 39 milion të tjerë kanë dalë nga vendet e punës për arsye se ato perceptoheshin të paqëndrueshëm. Që nga fillimi i krizës globale deri në ditët e sotme diku 69 milion vende të punës janë shuar. Është projektuar që në vitin 2013 edhe 5.1 milion njerëz do të humbin vendet e punës si dhe në vitin 2014 edhe 3 milion të tjerë.

Nga ky numer i lart i humbjes së vendeve të punës, përqindja me e madhe e tyre ishte nga vendet me ekonomi të zhvilluar ndërsa pjesa tjetër nga një pjesë e Azisë dhe Afrikës. Mirëpo këto të fundit kanë arritur të frenojnë humbjen e mëtutjeshme të vendeve të punës, por si pasojë ato u përballën me përkeqësimin e kushteve të punës, kualitetit të punës si dhe numërit në rritje të njerëzve të punësuar që jetojnë nën apo afër nivelit të varferisë. Recesioni i vazhdueshëm në Evropë si dhe rënia e nivelit të aktivitetit ekonomik ka patur efekte në pjesët tjera të botës për shkak të zvoglimit të tregtisë ndërkombëtare që ka ardhë si rezultat i rënies së fuqisë blerëse në Evropë dhe tendencës së uljeve të shpenzimeve si përgjigjje ndaj krizës. Për më shumë, inkoherenca e adaptimit të politikave fiskale dhe politikave monetare brenda Eurozonës, problemet me borgjin sovran kanë stopuar dhe shtyer investimet e planifikuara nga Korporatat jo vetëm në Evropë, por gjithashtu në SHBA, Kinë, dhe Japoni.

Si rezultat i kësaj gjendje, Korporatat në vend se të investojnë në kapacitete të reja dhe të punsojnë punëtorë të rinj, ato kanë vendosur të rrisin mbajtjen e parasë së gatshme apo pagesat në dividenda për aksionarët e tyre.

Ndër industritë më të prekura nga Kriza janë ato të orientuara në eksporte. Vendet e reja të punës që janë krijuar kanë kërkuar aftësi dhe kompetencë që të papunët nuk qenë në gjendje që të zotrojnë (ILO, 2013). Grafikoni i ilustruar më poshtë tregon se kriza financiare ka patur efekt negativ në PBB në nivelin global sipas statistikave të Bankës Botërore. Nga 4 % sa ka qenë rritja e PBB-së në vitin 2007, në vitin 2008 ka qenë negative 2 %. Rritja e PBB-së edhe pse ka patur tendencë pozitive ende nuk ka arritur balancën e kohës së para krizës.

Vlenë të analizojmë edhe kriza e vitit 1973 - 1974, kjo për shkak të përmasave të mëdha globale që ka pasur kjo krizë dhe ndikimin e saj në rritjen e çmimit deri në 4herë më shumë. Kjo rritje enorme e çmimit të naftës që shkaktoj drejtë për drejtë krizë globale ishte si rezultati i ndryshimeve politike në botën arabe, ku vlen të theksohet lufta ndërmjet Egjiptit dhe Izraelit, embargoja e Arabisë Saudite ndaj vendeve që përkrahin ushtarakisht shtetin e Izraelit dhe vendosja e diktaturave në disa vende arabe (si p.sh në Libi, etj), (Ilie, L., 2006). Këto ndryshime politike dhe ushtarake patën efektin e saj të menjëhershëm në ndryshimin e çmimit botëror të naftës dhe kjo sigurisht prodhoj një krizë financiare dhe ekonomik në nivel botëror. Me rrënimin e murit të Berlin-it dhe të shpërbërjes së ish-BRSS në fund të viteve të 80-ta, u rrënuar pothuajse i tërë sistemi i ekonomisë totalitare apo centraliste që ka ekzistuar në botë deri në atë kohë dhe në shumë vend filloi procesi i transformimit drejt ekonomisë së tregut të lirë (sistemit kapitalistë). Ky ndryshim i ekonomisë globale u prit me shpresën të madhe se ekonomia globale po shkon drejtë një konsolidimi të një sistemi ekonomik kapitalistë (si modeli ekonomik më i

arsyeshëmi kohës moderne) por edhe drejtë një stabilitetit dhe rritje të vazhdueshme ekonomike.

Mirëpo njëkohësisht janë shfaqur edhe shenjat e para të një krize ekonomike dhefinanciare, që ishte paralajmëroj nga Paul Krugman qysh në vitin 1989, (më vonë në vitin 2008 ky ishte fitues i çmimit nobel, pikërisht për meritat e tij ndaj kësajkrize) por paralajmërimi i Krugman-it “se një krizë e madhe financiare globale sikurse ajo e viteve 1929 - 1933 mund të na godet përsëri” në atë kohe nuk tërhoqi vëmendje e opinionit botëror dhe që më vonë do jetë krizë e pashmangshme.

Përgjatë historisë së krizave financiare, secila krizë ka ofruar një leksion të dobishëm për t’ju përgjigjur krizat në të ardhmen. Duke marrë parasysh se 75 % e vendeve anëtare të FMN-së nga vitit 1980 janë ballafaquar me probleme të mëdha në sistemin bankar por që kanë arritur të dalim nga ato kriza dhe prej tyre të nxjerrin rekomandime të domosdoshme andaj duke u mbështetur në këto leksione dhe përvojat e tyre nga kriza, këto vende vazhdimisht janë përgatiten për t’i sfiduar krizat emundshme financiare.

Andaj jo rastësisht Louis Pasteur në (Skreb, M. & Kraft, S.,2002) ka thënë se: “*Fati i favorizon të përgatiturit*”, pra nga këto kuptojmë se ato vendetë cilat kanë kaluar nëpër kriza të ndryshme financiare vazhdimisht përpigjen që të stabilizojnë sistemin e tyre financiar dhe të përgatiten për krizat e mundshme financiare. Por në anën tjetër, siç argumenton (ILO Report, 2011) masat kundërkrizës të ndërmarr nga qeveritë e vendeve të zhvilluara nuk kishte për qëllim vetëmbështetje në rimëkëmbjen e ekonomisë por edhe shmangien enorme të rritjes së papunësisë dhe ky efekt në papunësi pati efektin e vet në mes të vitit 2010.

II. Shkaqet e krijimit të krizave globale financiare

Kriza financiare e vitit 2008-2010 ka patur efekt negativ në investimet e huaja direkte në botë. Sipas të dhënave të Bankës Botërore të cilat reflektohen në grafikonin e paraqitur më poshtë, nga shpërthimi i krizës ka patur rënie drastike të IHD-ve në nivelin global duke arritur pikën më të ulët në vitin 2009. Rënia me e theksuar ka qenë në vendet të cilat kanë qenë më të prekura dhe me të ekspozuara nga kriza. Në SHBA në vitin 2008 kishte total IHD-de prej \$ 332 miliard, ndërsa në vitin 2009 totali i IHD-ve ka zbritur në \$ 152 miliard apo për rreth 50% me pakë. Të njëjtën rënie të investimeve ka patur edhe Japonia, dhe Greqia si vendi me i goditur i Eurozonës gjatë krizës financiare. Pothuajse të gjitha shtetet Evropës të cilat janë pjesë të Eurozonës kanë patur rënie në IHD, duke përfshirë edhe Indinë, Pakistanin, Federatën Ruse dhe Kinën. Gjithashtu, edhe Kosova nuk ishte immune nga kriza në

kuptimin e IHD-ve ku nga \$ 536 milion në vitin 2008, ne vitin 2009 totali i IHD-ve u zvoglua në \$ 408 milion.

Tabela 1 Historiku i krizave financiare nëpër vendet e ndryshme (1870 - 2008)

Australia	1893	1989							
Kanada	1873	1907	1923						
Zvicra	1870	1910	1931	2008					
Gjermania	1873	1891	1901	1907	1931	2008			
Danimarka	1877	1885	1902	1907	1921	1931	1987		
Spanja	1883	1890	1813	1920	1924	1931	1978	2008	
Franca	1882	1889	1907	1930	2008				
UK	1873	1890	1974	1984	1991	2007			
Italia	1873	1887	1891	1907	1921	1930	1935	1990	2008
Japonia	1882	1900	1904	1907	1913	1927	1992		
Holanda	1893	1907	1921	1939	2008				
Norvegjia	1899	1922	1931	1988					
Suedia	1878	1907	1922	1931	1991	2008			
SHBA	1873	1884	1893	1807	1929	1984	2007		

Tri (3) krizat financiare që kishin një shtrirje më të vogël si në dëmeekonomike ashtu edhe pasoja financiare janë si vijon:

1) Kriza e vitit 1966 - e njohur si kriza e parë financiare në kohën moderne. Kjongdodhi gjatë përpjekjes së FED për një politikë monetare restriktive, ku panikui krizës ishte i madhe. Kriza u përhapë shumë shpejt mbi kredit e dhëna tëbizneset pastaj në gjithë tregun e kredive.

2) Kriza e vitit 1969 – u shkaktua kur bizneset filluan të ofronin letra afatshkurtame vlerë dhe kriza u përhapë shpejtë kur kompania hekurudhore Penn Centraldeklaroi falimentimin pastaj tek të gjithë mbajtësit e letrave komerciale u përhappaniku financiar që u reflektua me krizë;

3) Kriza e viteve (1986 - 1992) - krijimi i një mjedisi jo të mjaftueshëm të mbikëqyrjesbankare, vështirësitë e përgjithshme ekonomike dhe mungesa e një koordinimiperfekt të politikës monetare dhe fiskale, ka bërë që 118 institucione të depozitavetë kërkojnë ndihmë dhe mbrojtje financiare me vlerë 3.8 miliard \$;

Ndër (3) kriza të mëdha që janë identifikuar me një shtrirje të gjerë gjeografike dheme pasoja të mëdha si në tregjet financiare, kapitale por edhe të konsumit janë si vijon:

1) Kriza e viteve (1929 - 1933) – ishte si pasoj e rritjes marramendëse të vlerës së kredive për konsum të lirë brenda një dite (29 Tetori i vitit 1929), kjo ka shkaktuar rritjen e panikut tek pronarët e letrave me vlerë pastaj zhvlerësimi i këtyre letrave me vlera ka qenë shumë i shpejtë (Milana, V. & Vasile, C., 2010), Andaj faktorët kryesor të përhapjes së kësaj krize janë:

a) Ekspansioni i kredive duke ndikuar me rritjen e kërkesës për kapitale;

b) Rritja e proteksionizmit ndikoj në rënien ekonomik dhe të papunësisë deri në 25 %;

c) Rënia e industrisë së ndërtimit në 1926 - 1929 (u përcaktua si faktorkryesor i krizës);

d) Ulja e çmimeve për prodhimet primar dhe ato industriale, etj.

2) Kriza e naftës në vitin 1974 - kjo krizë pasqyron një rën nga tri (3) krizat që janë goditur nga nafta në tregun global (e dyta është më 1979, si rezultat i revolucionit Iranian; e treta në fillim të viteve të 90-ta, si rezultat i ndërhyrjes së SHBA-ve në luftë ndaj Irak-ut). Krizë e vitit 1974 kishte përmasa mjaft të mëdha dhe ndryshe ka qenë e njohur për shkak të mungesës së naftës në tregun global andaj sipas disa përlllogaritjeve nga OPEC-ut (kryesisht nga vendet arabe) zvogëlimi i sasisë së gjithëmbarshme ka arritur deri në 20 %, (Verleger, P. K., 2000).

3) Kriza financiare globale (2007 - 2008) - kjo krizë ka filluar në SHBA, ku bankat I thellonin borxhet të këqija “të pakthyeshme” në tregjet e kapitale apo patundshmërisë” dhe kjo është vlerësuar me dëme dhe pasoja shumë të mëdha dhe i detyruar drejtë çrregullimit të tregjeve financiare deri tek recesioniekonmik global dhe në falimentimit e shume banka të fuqishme që kishin ndikim mjaft të madhe në tregun financiar global.

Konkluzione

Duke u bazuar në analizën teorike të këtij hulumtim, kuptojnë se efekti i krizave financiare nëpër ekonominë e vendeve të ndryshme ka qenë i pranishëm por që pasojat e krizave në të kaluarën kanë qenë më të vogla nëse e krahasojmë me krizën fundit financiare të vitit 2008. Marr në tërësi, krizat financiare kanë ardhur si pasojë e rritjes së çmimeve të vazhdueshme nëpër tregje të ndryshme (si në tregjet e naftës, tregjet hipotekare, tregjet e letrave me vlerë, etj) deri tek ngopja e këtyre tregjeve dhe de-

rregullim total i sistemit ekonomik si në nivel vendesh, rajonesh deri tek niveli global.

Nga ky hulumtim i këtyre krizave përgjatë këtyre shekujve të fundit, kemi marr një leksion të dobishëm se të gjitha vendet e zhvilluar si edhe ato që janë në zhvillim duhet të mobilizohen bashkërisht potencialet e tyre ekonomikedhe politike (si në nivel shtetesh, rajonesh dhe në nivel global) për t'i tejkaluar sfidat, vështirësitë dhe pasojat që po sjellim krizat. Sa do e vogël të jetë një krizë(nivel shteti) pasoja do të janë përtej parashikimeve dhe kjo krizë po rrezikonmirëqenien me përmasa mjaft të mëdha (p.sh kriza aziatike kishte efektin e saj edhe në ekonominë evropiane). Pra, është momenti i unifikimit të politikës globale dhe qytetërimit moderne përballë sfidave globale siç janë krizat ekonomike dhe financiare.

Literatura e shfrytëzuar :

- Campello, M. and Graham, J. and Harvey, C. (2010). " The real effects of financial constraints: Evidence from a financial crisis " Vol 97. pp. 470-487.
- Civici, A. (2011). " Iluzionet Monetare: Mashtrimet e Medha. " Obra GVG.
- Collyns C (2008). " The crisis through the lens of history". Finance and Development, Vol 45, pp. 18– 20.
- Dominguez, K. and Hashimoto, Y. and Ito, T. (2012). " International reserves and the global financial crisis" Jurnal of International Economics Vol 88 Nr 62.
- Giannone, D., M. Lenza and L. Reichlin (2010). " Market freedom and the global recession. " London Business School.
- International Monetary Fund (2009). " Lessons of the Global Crisis for Macroeconomic Policy. " IMF Research Department, Washington, DC.
- ILO (2013). Global Employment Trends 2013. International Labour Organization. Yearly Report.

NDIKIMI I EKSPORT-IMPORTEVE NE RRITJEN EKONOMIKE GJATË DHE PAS KRIZËS EKONOMIKE 2008-2011.

Phd. Cand. Jorida Koçibelli

Fakulteti i Ekonomisë

Universiteti “Fan S. Noli” Korçë

E-mail: agollijorida@gmail.com

ABSTRAKTI:

Ky punim prezanton në mënyrë sintetike ecurinë e importeve dhe eksporteve gjatë dhe pas krizës financiare. Gjithashtu për periudhen e marrë në shqyrtim eksporti dhe importi kanë pasur ndikim negativ dhe të parëndesishëm në rritjen ekonomike. Qëllimi i këtij studimi është analiza dhe roli që ka luajtur bilanci tregtar gjatë krizës financiare, në drejtim të përmirësimit të rritjes ekonomike. Analiza e detajuar e bilancit në situatë recensionare ndihmon studiuesit dhe vendimarrësit që të ndërmarrin politika të duhura dhe efëçente për të stabilizuar ekonominë në një kohë relativisht të shkurtër.

Rritja e eksporteve çon në një përmirësim të standardit të jetesës. Kjo në tërësi shkakton një sërë efektesh zinxhir si: rritje të aksesit në monedha, gjë që rrit të ardhurat kombëtare, rrit qarkullimin dhe tepricat e shtetit; përmirëson teknologjinë dhe rrit në mënyrë të vazhdueshme cilësinë e produkteve; rrit kërkesen agregate për këtë kategori mallrash si dhe indirekt rrit edhe punësimin. Importet, ndryshe nga eksportet, çojnë në daljen e monedhës vendase dhe dobësojnë bilancin tregtar, duke dobësuar kështu rritjen ekonomike.

Në këtë punim janë përdorur të dhënat sasiore të eksporteve, importeve në përqindje të PBB-së si dhe të dhëna të detajuara të bilancit tregtar sipas grupmallrave.

Fjalët kyçe: Eksport; Import; Rritje Ekonomike; Kriza Financiare.

HYRJE

Eksportet e mallrave dhe shërbimeve shihen si një promotor i zhvillimit ekonomik dhe social. Eksportet u kërkojnë kompanive të përtërijnë dhe të përmirësohen për të ruajtur pjesën e tregut. Nga ana tjetër, eksportet sigurojnë rritje të shitjeve dhe fitimeve. Ato minimizojnë ndikimin e paqëndrueshmërisë së tregut, duke punuar në tregjet globale, kompanitë bëhen më të vëmendshëm ndaj ndryshimeve ekonomike, ndryshimit të kërkesave të klientëve dhe luhatjeve sezonale në ekonominë lokale.

Pas periudhës së krizës, Shqipëria ka pasur një bilanc negativ tregtar edhe me vendet e Rajonit. Open Data Albania²⁴ ka realizuar një hulumtim mbi eksportet dhe importet, sipas shteteve duke evidentuar bilancin tregtar të Shqipërisë me këto vende. Eksportet shqiptare drejt shteteve fqinje jo anëtare të BE-së 2013, kanë ardhur vazhdimisht në rritje, por kjo nuk ka çuar në një bilanc pozitiv.

Në fund të vitit 2013, bilanci tregtar me fqinjët arriti në -25.7 miliardë lekë, duke shënuar rënie kundrejt vitit 2012 si pasojë e zgjerimit të eksporteve dhe njëkohësisht tkurrjes së importeve. Në total, eksportet e Shqipërisë drejt vendeve të Rajonit në fund të vitit 2013 arritën në rreth 29.5 miliardë lekë, duke përbërë rreth 12% të totalit të eksporteve të vendit, çka thekson një shkëmbim të limituar tregtar me 'fqinjët'. Eksportet kanë shënuar rritje kundrejt vitit 2012, duke u zgjeruar me 3%. Importet, nga ana tjetër kanë shënuar rënie në vitin 2013 pasi arritën nivelin maksimal një vit më parë. Në

²⁴ OPEN DATA ALBANIA, *Eksportet, importet dhe bilanci tregtar sipas grupmallrave, 2016*

total, në fund të vitit 2013, u importuan 55.2 miliardë lekë mallra e shërbime nga shtetet fqinje, me një rënie vjetore prej 10%.

Sipas të dhënave të analizuara, peshën më të lartë të eksporteve të vendit tonë e zë kategoria “Tekstile dhe këpucë”, e cila zë rreth 44% të totalit të eksporteve. Nga 243.5 miliardë lekë që shënojnë eksportet totale në vitin 2016, 106.6 miliardë lekë janë eksporte të kategorisë “Tekstile dhe këpucë”. Eksportet e kësaj kategorie shtatë vitet e fundit janë rritur mesatarisht me 12% çdo vit.

Një tjetër grupmallrash me vlerë të konsiderueshme eksporti është kategoria “Minerale, lëndë djegëse, energji elektrike”. Vlera e eksportit të kësaj kategorie është rritur mesatarisht 30% çdo vit në vitet 2010-2013, për të pësuar rënie me 22% mesatarisht çdo vit në vitet 2014-2016. Në vitin 2016 Shqipëria ka eksportuar 46.6 miliardë lekë minerale, lëndë djegëse dhe energji elektrike.

1. Hulumtimet e mëparshme bashkëkohore mbi impaktin e bilancit tregtar në rritjen ekonomike

Një larmi studimesh tregojnë rezultate të ndryshme në lidhje me marrëdhëniet e këtyre tre variablave. Kohët e fundit, shumica e studimeve kanë marrë pjesë për t'u përqëndruar në modelet VAR dhe VEC dhe qasjen e kointegrimit. Rishikimi i literaturës është i kufizuar në studime që përqëndrohen në ndikimin e përbashkët të eksportit dhe importit në rritjen ekonomike.

Kështu, çdo përkeqësim i termave të tregtisë (pra, çdo ulje e vlerës së eksporteve ndaj asaj të importeve) nënkupton më shumë dalje parash nga vendi dhe rrjedhimisht edhe rënie në kursime e të gjitha këto bashkë mund të godasin bilancin e llogarisë rrjedhëse (Calderon et al, 2000 & Aristovnik, 2006b).

Rodrigue Tremblay (1990) ne studimin e vet propozoi që përmirësimet e veçanta të produktivitetit dhe rritjes janë rezultat i rritjes së eksporteve dhe importeve, veçanërisht në sektorin e prodhimit, por që rritjet e qëndrueshme të rritjes mund të shfaqen vetëm përmes diversifikimit industrial.

Ramos, F. F. R. (2002) hetoi rastin e shkakësisë midis eksporteve, importeve dhe rritjes ekonomike në Portugali gjatë periudhës 1865-1998. Rezultatet empirike nuk konfirmojnë një kauzalitet nje- drejtimesh midis variablave të konsideruar. Ekziston një efekt kthyes midis rritjes së eksporteve-prodhimeve dhe rritjeve të importeve- prodhimeve. Më interesant, nuk ka asnjë lloj shkakësie të konsiderueshme midis rritjes së import-eksportit. Të dy rezultatet duket se mbështesin përfundimin se rritja e prodhimit për ekonominë portugeze gjatë asaj periudhe zbuloi një formë të shoqëruar me një ekonomi të vogël të dyfishtë në të cilën transaksionet brenda-industrisë ishin shumë të kufizuara.

Dilawar Khan and al. (2012) rezultatet e bazuara në modelin Enor-Conection tregojnë ekzistencën e korrelacionit afatgjatë midis eksporteve, importeve dhe rritjes ekonomike. Të dy, eksportet dhe importet konsiderohen si një pjesë thelbësore për rritjen ekonomike të Pakistanit. Për më tepër, rritja ekonomike ka një ndikim të rëndësishëm në eksportet dhe importet. Një rritje e suksesshme dhe e qëndrueshme ekonomike kërkon rritje të eksporteve dhe importeve.

Taghavi, M., Goudarzi, M., Masoudi, E., & Gashti, H. P. (2012) rezultatet empirike konfirmuan një lidhje afatgjatë midis variablave të konsideruar. Bazuar në rezultatet, eksporti kishte lidhje direkte dhe pozitive me rritjen ekonomike në planin afatgjatë. Gjithashtu importi kishte një lidhje të konsiderueshme dhe negative me rritjen ekonomike, atëherë importi kishte efekt negativ në rritjen ekonomike në planin afatgjatë. Gjithashtu konkluduan

se një goditje në eksport ka pasur një efekt pozitiv në rritjen ekonomike; nga ana tjetër një goditje në termin e gabimit të importit nuk kishte shumë efekt në rritjen ekonomike, kështu që një goditje në import nuk mund të ndikonte pozitivisht në rritjen ekonomike

Sayef Bakari, Mabrouki Mohamed (2017) - hetoi marrëdhëniet midis eksporteve, importeve dhe rritjes ekonomike në Panama. Për të arritur këtë qëllim, të dhënat vjetore për periudhat midis 1980 dhe 2015 u testuan duke përdorur analizën e bashkë-integritit të Johansen të Modelit të Regresimit Automatik Vektor dhe testet Granger-Causality. Sipas rezultatit të analizës, u përcaktua se nuk ka asnjë lidhje midis eksporteve, importeve dhe rritjes ekonomike në Panama. Nga ana tjetër, u zbulua se ekziston një dëshmi e fortë e kauzalitetit dydrejtimësh nga importet në rritjen ekonomike dhe nga eksportet në rritje ekonomike. Këto rezultate japin prova se eksportet dhe importet, shihen si burimi i rritjes ekonomike në Panama.

Mitra Lal Devkota (2019) testoi marrëdhënien midis eksporteve, importeve dhe rritjes ekonomike dhe konkludoi se rezultatet nga VECM tregojnë se ekziston një lidhje kauzale një-drejtimore që kalon nga rritja ekonomike në import në Indi. Kjo nënkupton që me një rritje në të ardhurat e kombit, shpenzimet e kombit do të rriten dhe një pjesë e shpenzimeve do të jetë në import.

2. Ecuria e Ekport- Importeve në Shqipëri

Në vitin 2018 eksportet e mallrave arritën vlerën 310 mld lekë, duke u rritur me 13,7 %, krahasuar me një vit më parë dhe importet e mallrave arritën vlerën 641 mld lekë, duke u rritur me 2,4 %, krahasuar me një vit më parë. Deficiti tregtar arriti vlerën 331 mld lekë, duke u ulur me 6,3 %, krahasuar me 2017. Eksportet, gjatë këtij viti janë rritur me 13,7 %, krahasuar me një vit më parë. Grupet që kanë ndikuar pozitivisht në rritjen vjetore të eksporteve janë: “Minerale, lëndë djegëse, energji elektrike” me +4,9 pikë përqindje,

“Materiale ndërtimi dhe metale” me +3,4 pikë përqindje, “Tekstile dhe këpucë” me +2,3 pikë përqindje. Në ndryshimin vjetor të eksporteve ka ndikuar negativisht grupi: “Lëkurë dhe artikujt prej tyre” me -0,1 pikë përqindje.

Në mënyrë të përmblodhur Bilanci tregtar sipas grup mallrave jepet në tabela më poshtë:

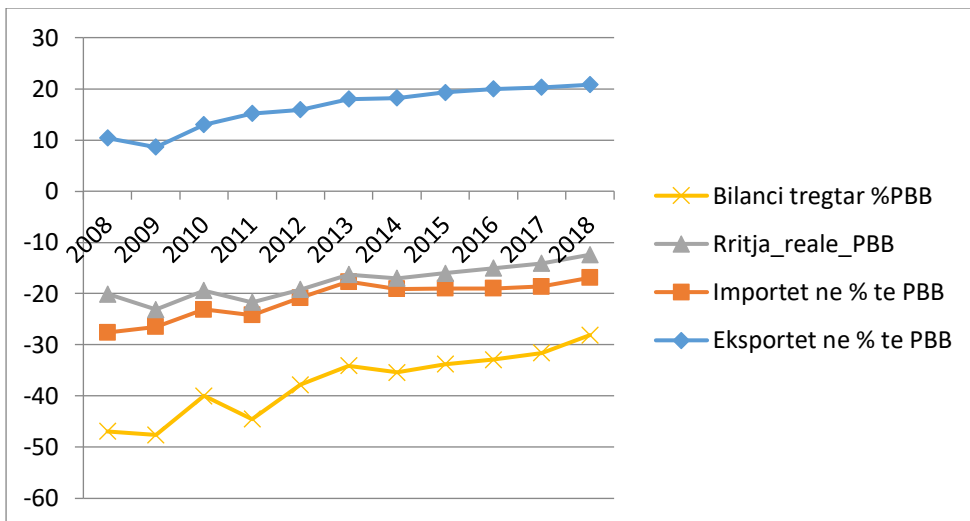
Tabela 1: Bilanci tregtar sipas grupmallrave, 2010- 2016 (në mln lekë)

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Ushqime Pije, Duhan	-77.635	-80.776	-80.358	-78.773	-77.224	-75.830	-75.018
Minerale, lëndë djegëse, energji elektrike	-28.673	-43.493	-34.330	6.761	-4.341	4.341	-3.279
Produkte kimike; plastike	-54.557	-58.160	-63.999	-65.370	-69.525	-70.965	-75.650
Lëkurë, artikuj prej lëkure	-5.817	-6.497	-6.951	-8.200	-11.243	-13.400	-15.593
Prodhime druri dhe letre	-15.636	-15.861	-12.748	-12.300	-13.741	-13.400	-15.593
Tekstile dhe këpucë	9.913	13.607	13.772	15.237	22.939	20.791	26.637
Materiale ndërtimi dhe metale	-44.086	-40.798	-27.846	-27.133	-33.697	-32.261	-44.111
Makineri, pajisje dhe pjesë këmbimi	-85.943	-101.957	-90.271	-90.271	-96.455	-106.491	-119.681
Të tjera	-13.786	-13.171	-12.873	-10.938	-13.217	-14.589	-14.275
BILANCI TREGTAR (Eksport-Import)	-316.220	-347.107	-315.460	-270.987	-296.505	-301.423	-335.751

Burimi: Përpunimi i autorit, të dhënat INSTAT.

Pas një paraqitje të detajuar të bilancit sipas grupmallrave, analizova një paraqitje grafike të importit, eksportit dhe variablave të rritjes ekonomike reale dhe bilancit tregtar në përqindje të variablit të varur që është rritja ekonomike reale.

Grafiku 1: Treguesit e eksportit, importit në % të PBB-së, si dhe rritja reale e PBB-së.

Burimi: Përpunimi i autorit, të dhënat nga INSTAT.

Nga analiza grafike gjatë një dekade rezulton se eksportet, importet dhe rritja reale e PBB-së ndjekin të njëjtin trend. Në fillim të periudhes së krizës financiare pothuajse të gjithë variablat makroekonomike pësuan rënie. Më tepër kjo lëvizje negative u ndje edhe tek marrëdhëniet tregtare të vendit tonë me shtetet që u preken më shumë nga kjo krizë, vende të cilat Shqipëria realizonte volumin më të madh tregtar. Bilanci tregtar i shprehur në përqindje të PBB-së pas viteve të rimëkëmbjes nga kriza ka pësuar rënie nga vlerat negative të raportuara por që historikisht kemi pasur një bilanc ku importet kanë tejkaluar eksportet.

Bazuar në parimet e OBT²⁵-së, Shqipëria ka punuar gjithmonë për liberalizimin dhe lehtësimin e mëtejshëm të tregtisë së mallrave dhe shërbimeve, duke ndjekur rrugën e integritit rajonal dhe më gjerë, me anë të marrëveshjeve të tregtisë së lirë, si me grupime vendesh dhe me vende të veçanta. Nga 1 Dhjetori i vitit 2006, në kuadër të MSA-së, ndërmjet Shqipërisë dhe Bashkimit Evropian është në zbatim marrëveshja e tregtisë së

²⁵ *Organizata Botërore e Tregtisë*

lirë. Kjo marrëveshje synoi në integrimin gjithnjë e më të plotë të Shqipërisë me BE-në, ndërkohë që ky grupim është partneri kryesor tregtar dhe ekonomik i vendit tonë.

3. Impakti i fillimit të Krizës Financiare në Ekport- Import

Kriza financiare botërore la efekte në treguesit kryesore makroekonomike edhe në vendin tonë dhe kjo lidhej së tepërmi me ekzistencën e një tregu financiar jo të zhvilluar. Por, duke qenë se ekonomia shqiptare ndodhet ende në stadin e ekonomive në zhvillim dhe ristrukturim, del si domosdoshmëri shfrytëzimi i burimeve dhe avantazheve krahasuese, që ajo ka në raport me ekonomitë e rajonit dhe në nivel më të gjerë. Sipas të dhënave të (ITC)²⁶ në Gjenevë, e cila studion edhe nivelin e tregtisë në shkallë botërore dhe rajonale, Shqipëria u renditit në pozicionin e 138-të për sa u përket eksporteve dhe në pozicionin e 114-të për sa u përket importeve, ndaj 194 vendeve dhe territoreve të studiuara dhe vlerësuara në vitin 2008. Krahasuar me disa vende të tjera, ekonomia e të cilave për nga madhësia dhe stadi i zhvillimit është e përafërt me ekonominë tonë, këto klasifikime tregojnë se ekonomia shqiptare ka ende rezerva dhe potenciale ekonomike të pashfrytëzuara.

Referuar treguesve të shkëmbimeve tregtare për vitin 2009, rezulton se shkalla e hapjes ekonomike, referuar vetëm tregtisë së mallrave me jashtë, është në masën 46.8%, me një rënie të lehtë në krahasim me vitin 2008 që u arrit raporti më i madh në këto vite, në shifrën 51%. Përbërja dhe struktura e treguesve të tregtisë së jashtme kanë një rëndësi të madhe në bilancin e

²⁶ *Qendra Tregtare Ndërkombëtare në Gjenevë*

pagesave dhe impakteve të tjera ekonomiko- sociale etj, kërkojnë vëmendje më të madhe, si nga ana e qeverisë dhe e të gjithë aktorëve të tjerë.

Metodologjia

Për të parë impaktin që pasur bilanci tregtar gjatë dhe pas krizës botërore, fillimisht kam përdorur programin e SPSS 20, duke testuar rritjen ekonomike për të parë nëse ka shpërndarje normale variabli i supozuar i varur ndaj variablave të pavarur si eksporti dhe importi.

Tests of Normality						
	Kolmogorov-Smirnov ^a			Shapiro-Wilk		
	Statistic	df	Sig.	Statistic	df	Sig.
Rritja reale PBB	.184	11	.200 [*]	.910	11	.245

*. This is a lower bound of the true significance.

a. Lilliefors Significance Correction

Sipas analizës së testit të normalitetit rezulton se rritja reale ka shpërndarje normale pasi $\text{Sig} > 0.05$. Më pas analizova me anë të modelit të regresionit linear të shumëfishtë për të parë impaktin e variablave në rritjen ekonomike. Për më shumë të dhëna të modelit gjenden në fund të materialit në anekse. Koeficienti $R = 0.575$ tregon që modeli ka fuqi shpjeguese mesatare por lidhja është statistikisht e parëndësishme për periudhën e marrë në studim. Ndikimi i variablave është negativ dhe i parëndësishëm. Në mënyrë ekuacionale paraqitet:

$$\text{PBB} = -19.194 - 0.231\text{Eksport} - 0.706\text{Import}$$

Tabela e rezultateve të përmbledhura të regresionit të shumëfishtë linear:

Variablat në % te GDP	Koeficienti β	Lidhja
Eksportet	-0.231	0.133
Importet	-0.706	0.117

Në këtë periudhe rezultati nuk është i kënaqshëm dhe të dyja variablat ndikojnë negativisht tek variabli i varur që është rritja ekonomike reale.

Shqipëria si një vend me një ekonomi të hapur ka pasur historikisht një deficit tregtar negativ, e cila ka pasur dhe ndikim e vet edhe tek bilanci i pagesave i cili përsëri paraqitet negativ.

Pavarësisht këtij rezultati duhen të bëhen përpjekje për të përmirësuar llogarinë korrente, veçanërisht bilancin tregtar, kryesisht eksportet pasi ekporti është rritje e të ardhurave kombëtare dhe e produktit të përgjithshëm.

Konkluzione dhe Rekomandime

Duhet thënë se defiçiti i llogarisë rrjedhëse është një sinjal i dobishëm për hartuesit e politikave ekonomike, por zgjedhja e politikave të përshtatshme do të varet nga një ekzaminim më i ngushtë i burimeve të defiçiteve të llogarisë rrjedhëse.

Gjatë periudhës së krizës ekonomike dhe pas saj eksport- importi ka pasur impakt negativ, por të parëndësishëm në rritjen ekonomike, për faktin se bilanci tregtar është negativ.

Për ta përmirësuar dhe rregulluar sa më shpejt situatat e luhatjeve ekonomike rekomandoj:

- ✓ Të mbahet një qëndrim strategjik ndaj nxitjes së eksporteve i cili të ketë për qëllim përfshirjen dhe bashkëpunimin e ngushtë midis të gjithë aktorëve, me qëllim përfitimin nga qëndrimet plotësuese dhe nga efektet e sinergjisë. Kështu, lidhjet funksionale midis organizatave publike dhe private, komunitetit të biznesit dhe

organizatave donatore si dhe kontributi i qeverisë do të jenë vendimtare për suksesin e nxitjes së eksporteve shqiptare.

- ✓ Nxitja e industrisë shqiptare për një qëndrim të integruar, duke filluar nga përmirësimi i aftësisë konkurruese ndërkombëtare deri në nxitjen e eksporteve.
- ✓ Investimi më i përqëndruar në mallra kapitale dhe sektorë të ekonomisë ku vendi ka avantazh absolut. Qëllimi është që të ulet konsumi i mallrave të importit dhe të stimulohet prodhimi vendas për të kaluar nga një ekonomi konsumeriste në një ekonomi të orientuar në prodhimin e mallrave kapitale.
- ✓ Zhvillimi i mëtejshëm i industrisë shqiptare të orientuar për eksport, do të varet nga ngritja e suksesshme e kapaciteteve respektive politike, institucionale, teknike dhe administruese për të administruar situatat e lëkundjeve ekonomike.

Referenca

Aleksander Aristovnik & Stanka Setnikar-Cankar, 2006. "How Excessive are External Imbalances in Selected Transition Countries?," Prague Economic Papers, Prague University of Economics and Business, vol. 2006(3), pages 243-267.

Calderon, C., Chong A. and Loayza, N. (2000): "Determinants of Current Account Deficits in Developing Countries", Contributions to Macroeconomics, 2: 1-35

Dilawar Khan and al. (2012). "Exports, imports and economic growth nexus: Time series evidence from Pakistan". World Applied Sciences Journal.18 (4): 538-542, 2012.

Mabrouki Mohamed (2017) , “Impact of exports and imports on economic growth: new evidence from Panama”; JOURNAL OF SMART ECONOMIC GROWTH, Volume 1, Number 2, Year 2017, p. 67-79.

Ramos, F. F. R. (2002). “Exports, imports, and economic growth in Portugal: evidence from causality and cointegration analysis”. Economic Modeling.18. (2001). 613-623.

Rodrigue Tremblay (1990), The “export-import” effect and economic growthNorth American Review of Economics and Finance, Volume 1, Issue 2, Autumn 1990, Pages 241-252, Available online 1 November 2002.

Mitra Lal Devkota (2019), “Impact of Export and Import on Economic Growth: Time Series Evidence from India”, Dynamic Econometric Models, Volume 19 (2019), ISSN (print) 1234-3862, ISSN (online) 2450-706.

Taghavi, M., Goudarzi, M., Masoudi, E., & Gashti, H. P. (2012). Study on the Impact of Export and Import on Economic Growth in Iran. Journal of Basic and Applied Scientific Research, 2(12), 12787–12794.

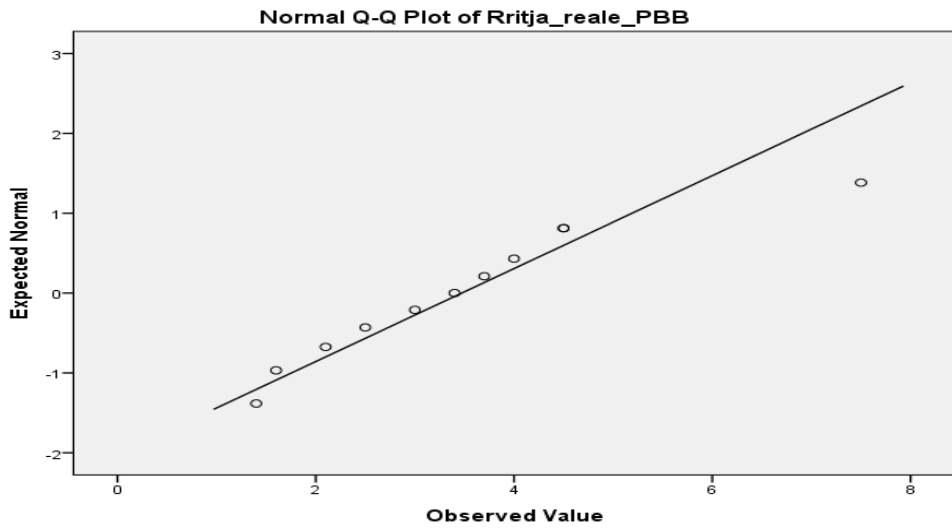
ANEKSE

Tests of Normality

	Kolmogorov-Smirnov ^a			Shapiro-Wilk		
	Statistic	df	Sig.	Statistic	df	Sig.
Rritja_reale_PBB	.184	11	.200*	.910	11	.245

*. This is a lower bound of the true significance.

a. Lilliefors Significance Correction

Model Summary

Model	R	R Square	Adjusted R Square	Std. Error of the Estimate
1	.575 ^a	.330	.163	1.57220

a. Predictors: (Constant), Eksporti_perqindje_PBB,

ANOVA^a

Model		Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
1	Regression	9.747	2	4.874	1.972	.201 ^b
	Residual	19.775	8	2.472		
	Total	29.522	10			

a. Dependent Variable: Rritja_reale_PBB

b. Predictors: (Constant), Eksporti_perqindje_PBB, Importi_perqindje_PBB

Coefficients^a

Model	Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	t	Sig.
	B	Std. Error	Beta		
(Constant)	-19.194	14.061		-1.365	.209
1 Importi_perqindje_PBB	-.706	.401	-.586	-1.759	.117
Eksporti_perqindje_PBB	-.231	.138	-.558	-1.674	.133

a. Dependent Variable: Rritja_reale_PBB

FINANCIMI I PROJEKTEVE TË KOMUNAVE TË KOSOVËS PËRMES BORXHIT PUBLIK

Dr. Betim Spahiu

Kolegji i Menaxhmentit International "Globus" , e-mail:
betim_spahiu@hotmail.com

Dr. Muhamet Spahiu

Kolegji i Menaxhmentit International "Globus" , e-mail: spahiu.m@gmail.com,
muhamet.spahiu@m-holding.al

MA. Lorik Muçaj

Evulucion Academy, lecturer and academic director , e-mail:
lorik@m-holding.al

ABSTRAKT

Ky punim shkencor prezanton nivelin apo shkallën e borxhit në financimin e projekteve apo të buxhetit të komunave të Kosovës. Në përgjithësi borxhi publik në Kosovë është duke shënuar rritje nga viti në vit, mirëpo komunat e Kosovës nga paslufta e deri më tani kanë shkallë shumë të vogël të borxhit publik, dhe atë kryesisht në formë të garancisë nga Qeveria e Kosovës. Në aspektin makroekonomik për politikën publike, qeveritë duhet të përpiqen të sigurojnë që niveli dhe ritmi i rritjes së borxhit të tyre publik është në thelb i qëndrueshëm dhe mund të shërbehet në një gamë të gjerë rrethanash, duke përmbushur objektivat e koston dhe rrezikut. Menaxherët e borxhit duhet të sigurojnë që autoritetet fiskale janë të vetëdijshme për ndikimin e kërkesave të financimit të qeverive komunale dhe nivelet e borxhit në koston e huamarrjes.

I tërë Borxhi Shtetëror do të ketë paritet dhe barazi të statusit, do të jetë "bazë e barabartë", pa marrë parasysh se kur është shkaktuar, dhe pa marrë parasysh nëse është në formë të Letrave me Vlerë të Qeverisë, të Kontratave të Financimit, apo huamarrjeve tjera kontraktuale.

Borxhi Komunal apo Borxhi, është obligim ose detyrim monetar i krijuar me marrëveshje financimi, dëftesë thesari, instrument borxhi i pagarrantuar, obligacion, mbitërheqje ose emetim i letrave me vlerë dhe, përveç nëse parashihet ndryshe me ligj, përfshinë garanci.

Në këtë punim do të trajtohet koncepti dhe llojet e borxhit publik, borxhi komunal në veçanti, pastaj kufizimet e borxhit publik sipas legjislacionit në Kosovë, garancitë shtetërore, kriteret për marrjen e borxhit publik nga ana e komunave në Kosovë dhe

në fund do të prezantohen konstatimet dhe rekomandimet e dhëna si rezultat i hulumtimit të bërë.

Fjalët kyçe: Borxhi publik, Financim, Menaxhim, Qeveria, Komunal

1. HYRJJE

Borxhi si instrument të cilin e përdor shteti për plotësimin e nevojave të veta të jashtëzakonshme dhe financimin e projekteve investuese të ndryshme, e zënë një vend të rëndësishëm pothuajse në të gjitha vendet në zhvillim dhe vendet e pazhvilluara, sidomos pas daljes nga lufta, në raste të katastrofave natyrore, krizave financiare etj. Borxhet publike mund të merren nga subjektet juridike apo fizike brenda shtetit si dhe nga ato jashtë shtetit. Në Republikën e Kosovës, Qeveria e bën menaxhimin e borxheve shtetërore, ku për këtë e ka nxjerrë edhe bazën ligjore, si në nivel primar ashtu edhe në atë sekondar, të cilat hartohen varësisht prej politikave të Qeverisë.

Institucionet financiare apo kreditorët e mundshëm, në të cilat Kosova ka qasje për financim, të ndara sipas llojit të financimit, janë si në vijim:

➤ **Financim i Buxhetit**

- Fondin Monetar Ndërkombëtar (FMN),
- Banka Botërore (instrument i kushtëzuar me arritjen e reformave të caktuara)

➤ **Financim i Projekteve**

- Banka Botërore – Asociacioni Ndërkombëtar për Zhvillim (ANZH),
- Banka Evropiane për Rindërtim dhe Zhvillim (BERZH),
- Banka Evropiane Investuese (BEI),
- Agjencia Gjermane për Rindërtim (KfW),
- Republika Federale e Austrisë,
- Banka Islamike për Zhvillim (ISDB),
- Fondi Saudit për Zhvillim (SFD),
- Fondi i OPEC për Zhvillim (OFID),
- Agjencioni Japonez për Bashkëpunim Ndërkombëtar (JICA)
- Këshilli i Bankës Zhvillimore Evropiane (CEB)
- Kreditues të tjerë me të cilët mund të krijohet bashkëpunim në të ardhmen.

2. METODOLOGJIA

Për realizimin e këtij punimi shkencor janë përdorur disa metoda të kërkimit dhe hulumtimit shkencorë. Ndër metodat, e para është metoda empirike sipas të cilës është studiuar gjeneza e borxhit publike nga klasikët dhe borxhezët të cilët ndër të parët i kishin dhënë idetë e tyre mbi huanë publike. Pastaj metoda e analizës dhe sintezës duke bërë analizën e borxhit komunal në veçanti dhe borxhit public në përgjithësi ²⁷. Metodë tjetër e cila është përdorur është metoda e specializimit pasi që punimi trajton në specifika borxhin komunal. Mirëpo për t'i dhënë karakter në kuptim të plotë këtij punimi shkencor janë zhvilluar takime dhe intervista me akterët kryesore të kësaj lëmie në Kosovë, në radhë të parë me Njësinë Për Menaxhimin e Borxheve në kuadër të Thesarit, Ministria e Financave të Kosovës, pastaj me zyrtarë të ndryshëm financiar në disa komuna të Kosovës.

3. DEFINICIONI I BORXHIT PUBLIK

Definicioni i borxhit publike sipas Ligjit për Borxhet Publike të Kosovës Nr.03/L – 175, borxhi është çdo obligim financiar për tu paguar, apo përndryshe për të paguar para që dalin nga Kontratat për Financim, dëftesat e thesarit, obligacionet, mbitërheqjet apo nga letrat tjera me vlerë të transmetuara si këmbim për derdhjen e fondeve, si dhe obligimin për të paguar kryegjënë, interesin, zbritjen, provizionet, komisione apo gjobat të cilës do natyrë.

Borxhi shtetëror nënkupton çfarë do detyrimi financiar në të cilin ka hyrë Qeveria që përfshin borxhet e brendshme, borxhet e jashtme qofshin ato të emetuara në formë fizike apo elektronike ²⁸. Pra, borxhi shtetëror është para të cilën shteti e merr nga subjektet, entitetet apo shtetet e huaja dhe të cilën duhet ta kthejë në kohën e caktuar me marrëveshje së bashku me interesin apo kamatën.

Borxhi shtetëror merret për arsye të ndryshme, e ndër to janë :

- mbulimi i shpenzimeve të jashtëzakonshme
- mos-mbledhja me kohë e të hyrave publike në raport me shpenzimet publike
- financimi i projekteve investuese të ndryshme
- financimi i deficitit buxhetor

Varësisht nga kohëzgjatja e kthimit të borxhit, borxhi shtetëror ndahet në:

Borxh afatshkurtër, i cili duhet të kthehet apo paguhet në një periudhë kohore brenda një viti, dhe

²⁷ Prof.Dr. Ali Jakupi, Metodologjia e Punës Shkencore Kërkimore, Prishtinë, 2005.

²⁸ MEF, Udhëzimi Administrativ Nr.10/2010, Për Emetimin dhe Menaxhimin e Borxheve Shtetërore dhe Garancive Shtetërore, Neni 2, Kosovë.

Borxh afatgjatë, i cili borxh duhet të paguhet në një periudhë më të gjatë se një vit. Ndërsa, varësisht prej subjekteve apo entiteteve brenda territorit të shtetit apo nga organizatat, institucionet apo qeveritë e huaja, borxhi publik ndahet në:

- Borxh të brendshëm dhe
- Borxh të jashtëm (ndërkombëtar)

4. BORXHI PUBLIK I NËN-HUAZUAR

Borxhi i nën-huazuar karakterizohet nga 2 procese si në vijim ²⁹:

- Procesi i parë është kur Qeveria huazon borxh nga kreditorët e jashtëm;
- Procesi i dytë është kur Qeveria i nën-huazon fondet e marra të borxhit tek organizatat e sektorit publik.

Në këto raste së pari e nënshkruan marrëveshjen e financimit me kreditorin, dhe së dyti hyn në marrëveshje nën-huazuese me organizatën e sektorit publik. Shlyerja e borxhit nga organizata buxhetore i bëhet Qeverisë, pastaj Qeveria ia transferon shumën e borxhit kreditorit të jashtëm apo të brendshëm.

Tabela 1. Niveli i borxhit të nën-huazuar 2014- TM4 2018

	2014	2015	2016	2017	TM1 2018	TM2 2018	TM3 2018	TM4 2018
Borxhi Ndërkombëtar	326.35	371.17	373.77	422.15	415.98	418.37	416.59	416.15
Qeveria Qendrore	316.54	339.87	323.93	365.18	358.55	364.03	361.85	364.53
Borxhi i Nën-huazuar	9.81	31.30	49.83	56.97	57.43	54.34	54.74	51.62
<i>Borxhi Ndërkombëtar (% e BPV-së) R</i>	5.86%	6.39%	6.25%	6.58%	6.26%	6.30%	6.27%	6.27%

5. BORXHI KOMUNAL

Komunat si organizata të sektorit publik, mund të hyjnë në borxh për plotësimin e nevojave financiare të tyre.

Sipas Ligjit për Borxhet Publike, në Kosovë, komunat mund të hyjnë në marrëveshje për borxhe afatshkurta dhe afatgjata, mirëpo duhet plotësuar disa kritere. Njëri ndër këto kritere është opinioni pa rezervë apo i pa kualifikuar ³⁰, nga auditori i përgjithshëm si pjesë e auditimeve vjetore ligjore të obliguara, për dy vitet e fundit radhazi.

²⁹ Ministria e Financave, Thesari i Kosovës, Strategjia Vjetore e Borxhit 2013,

³⁰ Opinioni i pakualifikuar, është kur Auditori i Jashtëm është i kënaqur në të gjitha aspektet material që kanë të bëjnë me pasqyrat financiare.

Komuna e cila ka dështuar të kryejë pagesën e borxhit nuk mund të hyjë në ndonjë borxh shtesë për një periudhë prej dy viteve pasi te ketë bërë pagesën e atij borxhi të papaguar në mënyrë që të mos ketë mbetur asnjë pjesë e pa përmbushur.

Komuna nuk mund të hyjë në ndonjë borxh afatgjatë për një periudhë prej gjashtë muajve para zgjedhjeve komunale.

Shlyerja e borxhit komunal, në përputhje me kushtet dhe rregullat e përcaktuara, është përgjegjësi vetëm e komunës, përveç kur garantohet shprehimisht nga një person tjetër juridik. Borxhi komunal nuk përbën asnjë obligim të drejtpërdrejtë, apo të tërthortë të Republikës së Kosovës, përveç kur Ministria e Financave, shprehimisht lëshon me shkrim garanci lidhur me borxhin. Borxhi komunal nuk mund të merret përsipër nga shteti pa dy të tretat e votave të Kuvendit.

Borxhi komunal mund të merret vetëm në valutën zyrtare të Republikës së Kosovës.

5.1. Kufizimi i borxhit

Në Kosovë, sipas Ligjit Nr.03/L-175, Për Borxhet Publike, në asnjë rast shuma e kryegjësë e papaguar e borxhit të përgjithshëm nuk duhet të tejkalojë dyzet për qind (40 %) të Bruto Prodhimit Vendor (BPV). Në rast se Borxhi i Përgjithshëm e tejkalon dyzet për qind (40 %) të Bruto Prodhimit Vendor (BPV), Qeveria duhet t'i paraqesë Kuvendit strategjinë për të kthyer borxhin e përgjithshëm nën pragun dyzet për qind (40 %) brenda një viti.

Ndërsa sipas këtij ligji, kufizimet e borxhit komunal janë:

- Stoku i përgjithshëm i borxhit afatshkurtër dhe afatgjatë duke përfshirë garancitë, në asnjë moment nuk guxon ta tejkalojë dyzet për qindëshin (40 %) e të hyrave vetanake të grumbulluara dhe granteve të përgjithshme (me përjashtim të atyre të hyrave që nuk janë rrjedhëse) për vitin fiskal që menjëherë i paraprinë marrjes së borxhit.
- Te borxhi afatshkurtër në asnjë rast nuk mund të tejkalojë më shumë se pesë për qind (5 %) e të hyrave të përgjithshme të grumbulluara (me përjashtim të atyre të hyrave që nuk janë rrjedhëse) për vitin fiskal që i paraprinë menjëherë marrjes së borxhit afatshkurtër.
- Te borxhi afatgjatë shuma e shërbimit të borxhit që duhet paguar në cilin do vit të një borxhi afatgjatë nuk duhet të tejkalojë dhjetë për qind (10 %) të të hyrave të përgjithshme të grumbulluara (me përjashtim të të hyrave që nuk janë rrjedhëse) për vitin fiskal që menjëherë i paraprinë marrjes së borxhit afatgjatë.

5.2. Financimi i projekteve të komunave të Kosovës, përmes borxhit publik

Janë borxhe në të cilat hynë shteti për financimin e projekteve të ndryshme kapitale investuese. Ministria e Financave duhet t'i analizojë mirë secilin propozim për financim të ndonjë projekti. Për këtë duhet themeluar një grup punues, i cili do t'i shqyrtojë të gjitha projektet për marrjen e borxhit

Të gjitha organizatat buxhetore të sektorit publik, kanë të drejtë të kërkojnë borxhe për financimin e ndonjë projekti investues. Andaj çdo propozim për projekte investuese, duhet t'i dorëzohet Ministrisë së Financave, e cila pastaj e formon një grup punues, ku në mesin e këtij grupi duhet të jetë edhe një përfaqësues i organizatës përkatëse e cila ka kërkuar financim për ndonjë projekt, si dhe një përfaqësues i huadhënësit. Pas vlerësimit të propozimit të projektit të caktuar, grupi punues e rekomandon Ministrinë e Financave, për aprovimin apo jo, të borxhit shtetëror.

Me rastin e aprovimit të borxhit ndaj organizatave tjera, Ministria e Financave kërkon nga organizatat e sektorit publik që të garantojnë se:

- Fondet e kërkuara duhet të shfrytëzohen vetëm për projektin e kërkuar,
- Ministria e Financave ka qasje në regjistrat apo shënimet që kanë të bëjnë me borxhin shtetëror.

6. GARANCIA SHETËRORE

Garancia është një detyrim i mundshëm për të paguar borxhin që fillimisht del si detyrim i një pale të tretë dhe që varet prej dështimit të kësaj pale të tretë për të bërë pagesën në afatin e caktuar apo që t'i bindet kushteve të instrumentit me të cilin rregullohet një borxh i tillë burimor³¹. Të gjitha Garancitë në të cilat futet shteti apo komuna, duhet të ceken në mënyrë eksplicite me shkrim.

Garancia shtetërore është një detyrim i mundshëm i Republikës së Kosovës i cili varet nga obligimet financiare të një personi tjetër juridik dhe bëhet pjesë e Borxhit Shtetëror kur pala e cila ka përgjegjësinë për pagesën e obligimeve të tilla financiare, dështon në kryerjen e pagesës në kohën e duhur. Pastaj, Qeveria e obligon Ministrinë e Financave si përgjegjëse të autorizuar për menaxhimin e borxheve shtetërore që ta merr përgjegjësinë për pagesën e borxhit të obliguesit kryesor / primar.

Garancitë shtetërore duhet të planifikohen në Ligjin vjetor të buxhetit të shtetit.

Garancitë shtetërore që i lëshohen entiteteve publike apo private do të përfshijnë kushtin që huamarrësi t'ia paguaj Qeverisë një tarifë të garancisë. Niveli i tarifës do të llogaritet në bazë të një analize të secilit aksion të garancisë nga pjesa e përgjithshme e humbjeve të supozuara nga portofoli e garancive. Tarifat e paguara nën skemën e tarifave të garancisë do të përfshihen në buxhet dhe do të llogariten si rezervë e garancisë. Vetëm shpenzimet që lidhen me humbjet e ndërlydhura me garancitë shtetërore mund të mbulohen nga kjo kategori e zotimeve. Çdo shumë e tejkualuar në zotimet e garancive në fund të vitit fiskal do të bartet në buxhetin e viteve të ardhshme nën të njëjtin titull të buxhetit të zotuar.

Huamarrësit të cilët mund të kenë të drejtë në garancinë shtetërore janë³²:

- organizatat e sektorit publik; ose
- entitetet private të cilat janë duke financuar projekte të infrastrukturës publike apo projekte të cilat janë të lidhura me sektorin ekonomik të rëndësisë strategjike apo sociale për shtetin.

³¹ Kuvendi i Kosovës, Ligji Nr.03/L-175, Për Borxhet Publike, Neni 2, Prishtinë, 2010

³² Dr.Nexhmije Berisha Vokshi, Kontabiliteti i Sektorit Publike, Prishtinë, 2013

Garancia shtetërore do të përfundojë atëherë kur ³³:

- Huaja për të cilën është dhënë garancia është paguar e plotë nga huamarrësi;
- Afatet e Garancisë kanë skaduar; apo
- Pagesa është kryer në përputhshmëri të plotë me kushtet e garancisë.

Deri në fund të vitit 2017 portofoli i garancive shtetërore të Republikës e Kosovës përbëhej nga tri garanci shtetërore të emetuara.

Në vitin 2014, Ministria e Financave ka emetuar garancinë e parë shtetërore në shumën prej 10 milion €, me të cilën garanton FSDK-në (Fondi i Sigurimit të Depozitave të Kosovës) për linjën kreditore të ofruar nga BERZh. Kjo linjë kreditore ka shërbyer që FSDK të rrisë vlerën e depozitave të siguruar nga 2,000 në 3,000 € për depositor ³⁴.

Ndërsa, garancinë e dytë ndërkombëtare Republika e Kosovës e ka emetuar gjatë vitit 2016, përmes së cilës e garanton ndërmartjen publike lokale Trafiku Urban për kredinë e ofruar nga BERZh në vlerën 10 milion €.

Vlen të theksohet që kjo kredi është e garantuar në kuadër të institucioneve të Kosovës fillimisht, nga Kuvendi Komunal i Prishtinës. Me këtë kredi është paraparë avancimi i Trafikut Urban të Prishtinës.

Në fund të vitit 2016 Republika e Kosovës ka emetuar garancinë e tretë shtetërore në shumën 24 milion €, e cila i është vënë në dispozicion FSDKsë për linjën e dytë kreditore të ofruar nga BERZh. Kjo linjë kreditore përbën vazhdimësi të linjës së parë kreditore që është vënë në dispozicion në vitin 2013, për mbulimin adekuat të depozituesve të siguruar në mënyrë proporcionale me rritjen graduale të përcaktuar me ligj të limitit të mbulesës për çdo depozitues.

³³ Kuvendi i Kosovës, Ligji Nr.03/L-175, Për Borxhet Publike, Neni 24

³⁴ Thesari i Kosovës, Divizioni për Menaxhimin e Borxheve, Buletini Ekonomik, 2017, Prishtinë, 2018

Tabela 2. Struktura e borxhit të përgjithshëm dhe garancive shtetërore 2009-2017

	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Borxhi Ndërkombëtar	249.01	260.08	253.71	336.60	323.76	326.35	371.17	373.77	422.15
Borxhi i Brendshëm	0.00	0.00	0.00	73.31	152.51	256.52	377.78	478.97	574.27
Gjithsej Borxhi i Përgjithshëm	249.01	260.08	253.71	409.92	476.27	582.87	748.95	852.74	996.42
Garancitë Shtetërore	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	10.00	10.00	20.00	44.00
Gjithsej Borxhi i Përgjithshëm (% e BPV-së)*	6.12	5.91	5.27	8.10	8.94	10.65	13.07	14.58	16.63
BPV	4,070	4,402	4,815	5,059	5,327	5,567	5,807	5,985	6,257

Tabela 3. Paraqitja detale e garancive shtetërore

	2014	2015	2016	2017
Garancitë Shtetërore	10.00	10.00	20.00	44.00
Garancia për Linjën Kreditore të FSDK	10.00	10.00	10.00	10.00
Garancia për Trafikun Urban Prishtinë	0	0	10.00	10.00
Garancia për Linjën e Dytë Kreditore për FSDK	0	0	0	24.00
Garancitë Shtetërore (% e BPV-së)	0.18%	0.17%	0.33%	0.70%

7. PROGRAMI I BORXHEVE

Programi i borxhit nënkupton planifikimin dhe politikat kombëtare për borxhin duke u bazuar në kornizën makroekonomike dhe fiskale. Qeveria është e obliguar që çdo vit, jo më vonë se data 31 dhjetor, apo deri në datën e fundit të vitit fiskal aty ku viti fiskal nuk përputhet me vitin kalendarik, ta përgatitë programin për borxhin shtetëror.

Në Republikën e Kosovës, përgjegjës për përgatitjen dhe ofrimin e programit të borxhit shtetëror është Ministria e Financave. Kjo ministri ka për detyrë ta përgatisë programin dhe strategjinë për menaxhimin e borxhit shtetëror. Pas përgatitjes së programit për borxhin shtetëror, ministria ia dërgon Qeverisë për aprovim pastaj Qeveria ia dërgon Kuvendit për informim.

Programi për Borxhin Shtetëror do të sigurojë që të mbulohen nevojat e huamartjes me shpenzimet më të vogla të mundshme, me një nivel të arsyeshëm të rrezikut.

Programi për borxhin shtetëror, përfshinë por nuk kufizohet në informatat në vijim³⁵:

- Deklaratën e qëllimeve të politikave të Qeverisë për borxhet;
- Strategjinë për Menaxhimin e Borxhit lidhur me atë se si Qeveria synon t'i arrijë qëllimet e saja me politikat për borxhin;
- Standardet dhe caqet duke përfshirë kufizimet specifike vjetore për borxhet për secilën kategori të Borxhit Ndërkombëtar dhe atij të Brendshëm;
- Borxhin Shtetëror historik dhe pjesën aktuale të papaguar dhe Garancitë Shtetërore;
- Pagesat e pritura mbi Garancitë;
- Shërbimin historik dhe aktual të borxhit për të gjithë Borxhin Shtetëror;
- Borxhin Shtetëror dhe Garancitë Shtetërore të propozuara, duke përfshirë edhe qëllimet e borxheve të këtilla;
- Parashikimet e Shërbimit të Borxhit duke përfshirë edhe borxhet e propozuara për të ardhmen;
- Treguesit historik për qëndrueshmërinë e borxhit dhe analizat e qëndrueshmërisë së borxhit të parashikuar; dhe
- Rishikimi i ecurisë së viteve të mëparshme dhe çfarëdo ndryshimesh të propozuara në Strategjinë për Menaxhimin e Borxhit.

Strategjia vjetore e borxhit ka për qëllim të përcaktojë një orientim në mënyrë që Qeveria t'i plotësojë nevojat e saj buxhetore, të menaxhojë borxhin dhe të zhvillojë tregun e brendshëm të letrave me vlerë. Objektivat e strategjisë vjetore të borxhit janë³⁶:

- Përcaktimi i objektivave qeveritare të huazimit;
- Prezantimi i strukturës aktuale të borxhit;
- Vlerësimi i rrezikut;
- Analiza e qëndrueshmërisë së borxhit;
- Plani i huazimit për vitin e ardhshëm;

Strategjia vjetore e borxhit ka për obligim të përcaktojë planin për borxhin i cili shkaktohet në emër të institucioneve të Qeverisë. Po ashtu duhet të përfshijë borxhin total, i cili përbëhet nga borxhi shtetëror dhe komunal si dhe garancitë nëse e ka lëshuar ndonjë Qeveria³⁷.

8. KONSTATIME

Borxhi i Përgjithshëm Shtetëror i Kosovës deri në fund të vitit 2017 përbëhej nga borxhi i brendshëm dhe borxhi ndërkombëtar shtetëror, si dhe tri garanci shtetërore. Deri më tani, Kosova nuk ka borxh komunal dhe as garanci komunale të emetuara.

³⁵Kuvendi i Kosovës, Ligji Nr.03/L-175, Për Borxhet Publike, Neni 15, Prishtinë, 2010

³⁶ Strategjia Vjetore e Borxhit 2013, Miistria e Financave, Thesari

³⁷ Dr. Nexhmije Berisha Vokshi, Kontabiliteti i Sektorit Publik, Prishtinë, 2013

Gjatë vitit 2017 borxhi ndërkombëtar në Kosovë ka pasur zhvillime të theksuara në krahasim me vitet paraprake, si rezultat i disbursimeve në kuadër të programit me Fondin Monetar Ndërkombëtar dhe disbursimeve nga kreditë për financimin e projekteve.

Në fund të vitit 2017 borxhi ndërkombëtar arriti shumën 422.15 milion €, që paraqet rreth 42.3 % të totalit të borxhit shtetëror, apo 6.75 % të Bruto Produktit Vendor. Pjesa më e madhe apo 76 % e portofolit të borxhit ndërkombëtar është ndaj Bankës Ndërkombëtare për Rindërtim dhe Zhvillim dhe Fondit Monetar Ndërkombëtar.

Komunat e Kosovës sipas legjislacionit në fuqi mund të marrin borxhe afatshkurta dhe borxhe afatgjata.

Qeveria e Kosovës kontraktin borxhin ndërkombëtar nga kreditorët multilateralë dhe bilateralë. Burimi kryesor i financimit multilateral janë institucionet financiare ndërkombëtare siç janë BNRZH, AZHN dhe FMN në të cilat Kosova është e anëtarësuar. Kreditë e AZHN kontraktohen në kushte tejet të favorshme me norma të ulëta të interesit fiks dhe maturitet afatgjatë. Kreditë nga programet e FMN- së kontraktohen me periudha më të shkurtra maturiteti, kanë norma variable të interesit dhe janë të denominuara në valutën SDR. Ndërkaq kreditorët bilateralë përfshijnë Kreditanstalt für Wiederaufbau (KfW) të Gjermanisë, UniCredit Bank të Austrisë, Exim Bank në emër të Qeverisë së Hungarisë, dhe NATIXIS në emër të Qeverisë Franceze. Edhe këta kreditorë financojnë me norma të ulëta të interesave fikse me periudha të gjata maturimi prej 18 deri në 30 vjet. Disa kredi bilaterale janë ofruar përmes një pakoje kombinimi mes granteve dhe kredive. Varësisht nga politikat e aprovuara dhe të detyrueshme për huamarrësit, shumica e kreditorëve financojnë vetëm projekte specifike në sektorë të caktuar. Huamarrja nga borxhi i brendshëm bëhet përmes emetimit të letrave me vlerë të cilat dallojnë për nga afati i maturimit. Bonot e Thesarit emetohen me maturitet deri në 12 muaj, ndërsa Obligacionet Qeveritare, me maturitet më të gjatë se 1 vit.

I tërë emetimi bëhet në valutën EUR, gjë që eliminon riskun valutor, dhe mjetet e pranuar shërbejnë për financimin e drejtpërdrejt të buxhetit. Emetimi i letrave me vlerë karakterizohet me kosto të ulëta të transaksionit në njërin anë, kurse në anën tjetër ndihmon në zhvillimin e tregut vendor duke ndikuar në rritjen e eficiencës së menaxhimit të likuiditetit, si për Qeverinë ashtu edhe për sistemin e përgjithshëm financiar.

9. REKOMANDIME

Inkurajojmë të gjitha komunat e Kosovës që të bëjnë analiza detale të projekteve të ndryshme investive dhe të aplikojnë për kredi (borxh publik) qoftë në nivel ndërkombëtar si dhe në atë kontraktual nga Qeveria e Kosovës.

Duke pasur parasysh mungesën e analizave të mirëfillta për projekte apo investime nga ana e komunave të Kosovës, të cilat do të ndikojnë në zhvillim lokal, rekomandimi ynë është që komunat e Kosovës mos të fillojnë të marrin borxh publik në mënyrë direkte, por të vazhdohet me garanci shtetërore nga ana e Qeverisë siç është gjendja për momentin si dhe me borxhe të nën-huazuara.

Po ashtu Qeveria do të duhej të ndërmerre masa sa më të shpejta për investime në zhvillimin lokal përmes borxhit publik të brendshëm me anë të letrave me vlerë të Qeverisë dhe përmes Fondit të Kursimeve Pensionale të Kosovës (FKPK). Pra, fondet nga FKPK-ja të investohen në Kosovë, e jo në tregjet ndërkombëtare siç ka vazhduar deri tani.

LITERATURA

- [1] Ali J. (2005) “Metodologjia e Punës Shkencore Kërkimore”, Prishtinë, Kosovë ;
- [2] Ministria e Financave – Thesari (2011), “MENAXHIMI FINANCIAR DHE KONTROLLI”, botim në bashkëpunim me Komisionin Evropian;
- [3] Kuvendi i Kosovës (2008), “LIGJI PËR MENAXHIMIN E FINANCAVE DHE PUBLIKE DHE PËRGJEGJËSITË, NR. 03/L-048”, Prishtinë, Kosovë;
- [4] Kuvendi i Kosovës (2010), Ligji Nr.03/L-175 “Për Borxhet Publike” Prishtinë;
- [5] Nexhmije B.V. (2013) “Kontabiliteti i Sektorit Publik”, Prishtinë;
- [6] Thesari i Kosovës (2018), Divizioni për Menaxhimin e Borxheve “Buletini Ekonomik, 2017”, Prishtinë;
- [7] International Monetary Fund (2014) “Government Finance Statistics Manual 2014”;
- [8] Thesari i Kosovës (2018) “Programi i Borxhit Shtetëror 2019-2021”, Prishtinë.

IMPAKTI I TIK NË VLERËN E BIZNESIT NË NDËRMARRJET E VOGLA DHE TË MESME NË REPUBLIKËN E MAQEDONSË SË VERIUT

Armen Kadriu, Prof.Dr

International University of Struga - Struga, Republic of North Macedonia
a.kadriu@eust.edu.mk

Lirinda Vako Abedini, MSc

International University of Struga - Struga, Republic of North Macedonia
l.vako@eust.edu.mk

Abstrakt

Procesi i globalizimit dhe dixhitalizimit, ka ndryshuar rrënjësisht mënyrën e bërjes së biznesit dhe konkurrencës në treg. Teknologjia e Informacionit dhe Komunikimit (TIK) është gurthemeli i këtij ndryshimi drastik, duke sjellë ndryshime revolucionare në jetën shoqërore dhe ekonomike.

Qëllimi i këtij punimi është të analizojë përfitimet, sfidat dhe strategjitë për minimizimin e barrierave të adoptimit të teknologjisë së informacionit dhe komunikimit dhe të ofrojë një pasqyrë të TIK në RMV, duke studiuar besimet dhe qëndrimet e NVM-ve në lidhje me këtë çështje. Përveç informacionit për situatën aktuale, do të identifikohen dhe analizohen nevojat dhe vështirësitë e NVM-ve në identifikimin dhe përdorimin e TIK.

Në këtë punim do të përdorim hulumtime sasiore, pyetësor online për mbledhjen e të dhënave, dhe do të arrihet një konkluzion për ndikimin e TIK në rritjen dhe konkurrueshmërinë e NVM-ve në RMV.

Fjalë kyçe: *NMV, TIK, biznes procese, vlera biznesit*

1. Hyrje

Avancimi i madh teknologjik dhe zhvillimi i TIK, kanë ndikuar ndjeshëm dhe në ekonominë e vendeve në zhvillim, si Republika e Maqedonisë së Veriut (RMV), duke prekur veçanërisht sektorin e ndërmarrjeve të vogla dhe të mesme, pasi një numër i konsiderueshëm i NVM-ve kanë implementuar TIK në procesin e tyre të gjenerimit të vlerës, jo vetëm në rritjen e produktivitetit, por edhe në ndryshime në stile të komunikimit, konkurrencës dhe koordinimit.

Duke qenë se ndërmarrjet e vogla dhe të mesme janë faktor kyç në shpirtin sipërmarrës dhe novacione, ato luajnë një rol të rëndësishëm në zhvillimin ekonomik lokal, në rritjen e konkurrencës dhe janë burim thelbësor i vendeve të punës. Zhvillimi i sektorit të NVM-ve është instrumenti më eficient për ekonomitë në tranzicion, që gjeneron qëndrueshmëri në rritjen ekonomike, punësim, si dhe reduktim të varfërisë. Zhvillimi i këtij sektori privat është i një rëndësie shumë të madhe dhe konsiderohet si faktor kryesor i rritjes ekonomike dhe trend i zhvillimit industrial dhe prodhimit.

Duke qenë se mjediset e biznesit bëhen gjithnjë e më komplekse, ekziston nevoja për SME-të që të miratojnë mjete që do të ndihmojnë në përballimin e këtij kompleksiteti dhe që ende të qëndrojnë konkurruese në treg. Prandaj, ekziston një nevojë në rritje për NVM-të për të implementuar sisteme të TIK-ut të bazuar në operacionet e përditshme të biznesit të tyre, për ti ndihmuar të prodhojnë dhe të tregtojnë shërbimet dhe produktet e tyre. Përdorimi i TIK potencialisht mund të përmirësojë komunikimin midis individëve dhe grupeve në organizata. Për NVM-të në Republikën e Maqedonisë së Veriut, që të bëhen më të avancuara, është e domosdoshme që ata të implementojnë sistemet bazë të TIK për të lehtësuar komunikimin global me furnizuesit, distributorët dhe klientët e tyre.

2. Ndërmarrjet e vogla dhe të mesme

Mbase është e vështirë të jepet një përkufizim i saktë lidhur me ndërmarrjet e vogla dhe të mesme, nisur nga fakti që studiues dhe vende të ndryshme, kanë pikpamje të ndryshme, por Komisioni European ka një përkufizim të njohur ligjor. Sipas këtij

përkufizimi, një SME duhet të ketë më pak se 250 të punësuar, një qarkullim prej më pak se 50 milionë euro, dhe një bilanc me më pak se 43 milionë euro.

Një përkufizim të ngjashëm me Komisionin Europian, jep edhe Banka Botërore, e cila e bën klasifikimin si më poshtë:

- 1-5 të punësuar – Mikrondërmarrje
- 6-25 të punësuar – Ndërmarrje të vogla
- 26-250 të punësuar – Ndërmarrje të mesme

Përkufizimi i Institutit për kërkime për ndërmarrjet e vogla dhe të mesme në Bon, Gjermani e bën klasifikimin si në vijim:

- 9 të punësuar dhe qarkullim nën 500000 euro – ndërmarrje të vogla
- Deri në 499 të punësuar dhe qarkullim nën 50 milion euro – ndërmarrje të mesme

Megjithëse përkufizimet mund të rezultojnë deri diku me ndryshime nga njëri tjetri, përsëri si pikë referimi mbetet numri i të punësuarve dhe xhiroja vjetore.

3. Roli dhe rëndësia e NVM në RMV

E vetmja mënyrë për të reduktuar varfërinë në mënyrë të qëndrueshme është promovimi i rritjes ekonomike, përmes pasurisë dhe krijimit të punësimit. Në vendet në zhvillim si RMV, NVM-të janë burimi kryesor i të ardhurave, një terren ushqyes për sipërmarrësit dhe një ofrues i rëndësishëm i punësimit.

Bazuar në përkufizimin e Unionit Europian dhe “Ligjit mbi shoqërit tregtare” sipas kritereve të përcaktuara në nenin 469 paragrafi 4 dhe nenit 470, në RMV, NVM-të i kategorizojmë në tre grupe, duke u fokusuar në numrin e punëtorëve dhe qarkullimin vjetor:

1. **Mikro ndërmarrje** – prej 1 deri në 9 të punësuar, qarkullim vjetor < 50.000,00 Euro, mbi 80% nga bruto të ardhurat të realizohen vetëm nga një klient

2. **Ndërmarrje të vogla** – nga 10 deri në 50 të punësuar, qarkullim vjetor ≤ 2 milion Euro, gjendja e bilancit ≤ 2 milion Euro
3. **Të mesme** – prej 51 deri në 249 të punësuar, qarkullimi vjetor ≤ 10 milion Euro, gjendja e bilancit ≤ 11 milion Euro.
4. **Të mëdha** – mbi 250 të punësuar, gjegjësisht të gjitha subjektet tjera që nuk bëjnë pjesë në klasifikimet e më sipërme.

Sipas të dhënave të fundit të lëshuara nga Zyra Statistike Shtetërore dhe SBA, 99.7% të numrit të përgjithshëm të kompanive në territorin e RMV e përbëjnë segmenti i bizneseve mikro, të vogla dhe të mesme duke lënë kompanitë e mëdha me vetëm 0.3%. Nga ana tjetër, 74.4% e të punësuarve në RMV i përkasin pikërisht sektorit NVM. Bazuar në këto të dhëna, është e dukshme rëndësia tepër e lartë dhe fuqia e NVM në zhvillimin ekonomik dhe nivelin e punësimit në Republikën e Maqedonisë së Veriut.

4. Impakti dhe përdorimi i TIK nga NVM në RMV

Evolucioni i teknologjisë ndikon në mënyrë të konsiderueshme në bizneset e vogla dhe të mesme duke ndryshuar infrastrukturën e industrisë dhe operacionet e biznesit dhe duke krijuar hapësirat për shfaqjen e avantazheve konkurruese për ato organizata që janë duke adoptuar TIK në proceset e tyre të biznesit. Miratimi i TIK-ut nga NVM-të siguron aftësinë e qasjes së shpejtë në të dhënat, vlerësimin, përpunimin dhe shpërndarjen e vëllimeve të mëdha të të dhënave. Rrjedhimisht, ato NVM që përdorin TIK, kanë mundësinë të hyjnë në tregun ndërkombëtar dhe të mbeten konkurruese pavarësisht sfidave të globalizimit, liberalizimi dhe progresi shkencor dhe teknik.

Si teknologji ndër-sektoriale, TIK është një nxitës i inovacionit të produktit dhe procesit. Për më tepër, TIK luan një rol kyç në ekonominë e bazuar në njohuri, ku rëndësia e saj strategjike do të rritet ndjeshëm për shkak të mega-tendencave siç është interneti i gjërave. TIK është sigurisht një ndikim i fuqishëm në ecurinë ekonomike

dhe mund të karakterizohet me një shkallë të lartë të progresit teknologjik dhe produktivitetit. Duke kuptuar rëndësinë e NVM-ve për ekonominë dhe ndikimin e TIK-ut në përmirësimin e performancës së këtyre ndërmarrjeve, është realizuar një pyetësor drejtuar 50 bizneseve mikro, të vogla dhe të mesme në RMV, me anë të cilit do të jepet një pasqyrë më e qartë lidhur me impaktin dhe përdorimin e TIK nga NMV në Republikën e Maqedonisë së Veriut.

Gjatë sondazhit tonë, bazuar në të dhënat e mbledhura, kemi vërejtur se një numër i konsiderueshëm mikro ndërmarrjesh nuk përdorin asnjë formë të TIK-ut. Arsyeja duket të jetë brezi më i vjetër i pronarit/menaxherit, të cilët nuk janë përdorues të TIK dhe/ose forca punëtore me nivel të ulët arsimit, mungesa e njohurive teknologjike apo buxheti i ulët. Softuere si paketa Microsoft Office (Microsoft Word, Excel, PowerPoint dhe Access) janë përdorur nga 87% e firmave të anketuara. Rreth 62% e firmave përdorin aplikacione të tilla si E-Commerce, Menaxhimi i Inventarit ose ERP. Rrjetat e zgjidhjeve të tilla si serverat, routers dhe fireëall u shfrytëzuan në 45% të NVM-ve. Sistemet e ruajtjes së të dhënave dhe sigurisë u përdorën nga 31% e firmave të anketuara dhe teknologjitë e rrjeteve pa tela dhe zgjidhjeve të sigurisë në rrjet me vetëm 27% të NVM-ve të anketuara.

Sipas të dhënave të mbledhura nga pyetësori, 75% e NVM-ve caktojnë më pak se 10% të buxhetit të tyre vjetor për investimet në TIK, 4% e firmave investojnë ndërmjet 10% dhe 20%, 18% e firmave investojnë ndërmjet 20% dhe 40% dhe vetëm 6% e firmave të anketuara caktojnë më shumë se 40% të buxheteve të tyre në TIK.

Nga ana tjetër, ndërmarrjet mikro, të vogla dhe të mesme, të cilat kanë të impementuar ndonjë formë të TIK, shprehen se janë relativisht të kënaqura dhe kanë rezultate në firmat e tyre në një mënyrë apo tjetër. 57% nga të anketuarit, mendojnë se përdorimi i mjeteve të TIK në kompanitë e tyre ka sjellë një përfitim në kohë, duke e ulur kështu pra kohën e operacioneve të biznesit në mënyrë të ndjeshme. 39% e të anketuarve kanë vërejtur një reduktim të kostos pasi implementimit të TIK, dhe një kosto më e ulët do të thotë më tepër të ardhura, çmime më konkurruese dhe kënaqje më të madhe konsumatore.

Konkurrenca është një faktor kyç në çdo biznes, dhe pikërisht implementimi i mjeteve të TIK në NVM-të e anketuara, ka ndikuar tek afro 35% e të anketuarve, duke e rritur ndjeshëm konkurrencën. Në 55% të të anketuarve, implementimi i TIK ka sjellë një rritje të shitjeve dhe rrjedhimisht të fitimit. 31% vërejnë rritje të produktivitetit, krahasur me më parë, kur nuk kishin të implementuar asnjë formë të TIK. Rreth 78% mendojnë se është rritur ndjeshëm kënaqja konsumatore, gjë e cila pas përdorimit të formave të ndryshme të teknologjisë së informacionit dhe komunikimit si psh: Facebook, Insagram, Twitter, web dhe portaleve të ndryshme apo mediave sociale, kanë çuar në përmirësim të marrëdhënieve me klientët. Nga ana tjetër klientëve u është dhënë mundësia për të fituar në kohë, kosto dhe cilësi. 65 % e të gjithë të anketuarve besojnë se vlera më e madhe që TIK ka shtuar në biznesin e tyre ishte aftësia për të depërtuar në tregje të reja dhe për t'iu përgjigjur menjëherë ndryshimeve të tregut

Nga këto të dhëna vërejmë se TIK ka një ndikim tepër pozitiv tek ndërmarrjet mikro, te vogla dhe të mesme në shumë aspekte, veçanërisht në reduktimin e kostos, rritjen e produktivitetit dhe kënaqjen konsumatore, përmirësimin e aktiviteteve biznesore dhe rritjen e vlerës së biznesit.

5. Barrierat e implementimit të TIK nga NVM

Megjithëse disa nga NVM-të në RMV janë qartësisht të vetëdijshëm për përfitimet e TIK, ekzistojnë disa kufizime dhe pengesa për investimet në TIK. Ne argumentojmë se kjo mund të shpjegohet me praninë e barrierave ndaj investimeve të TIK si niveli i ulët i kapitalit njerëzor dhe mungesa e riorganizimit të firmës.

Bazuar në të dhënat e mbledhura gjatë investigimit, 72% e firmave mendojnë se mungesa e aftësive të nevojshme të brendshme është një pengesë e madhe. 66% mendojnë se kostot monetare të implementimit dhe zbatimit të TIK janë tepër të larta. Gati 43% mendojnë se nuk ka informacion të mjaftueshëm në dispozicion për TIK dhe ndikimin e tij në vlerën e biznesit. Nga të anketuarit, rreth 49% e firmave janë të

pasigurtë rreth mirmbajtjes së investimeve të tyre në TIK dhe 28% e menaxherëve mendojnë se nuk ka mbështetje të mjaftueshme për implementimin e TIK në biznese nga ana e qeverisë, ndërsa rreth 19% e shohin problematikë dhe shfaqen disi skeptik lidhur me aspektin e sigurisë që ofron bota e teknologjisë.

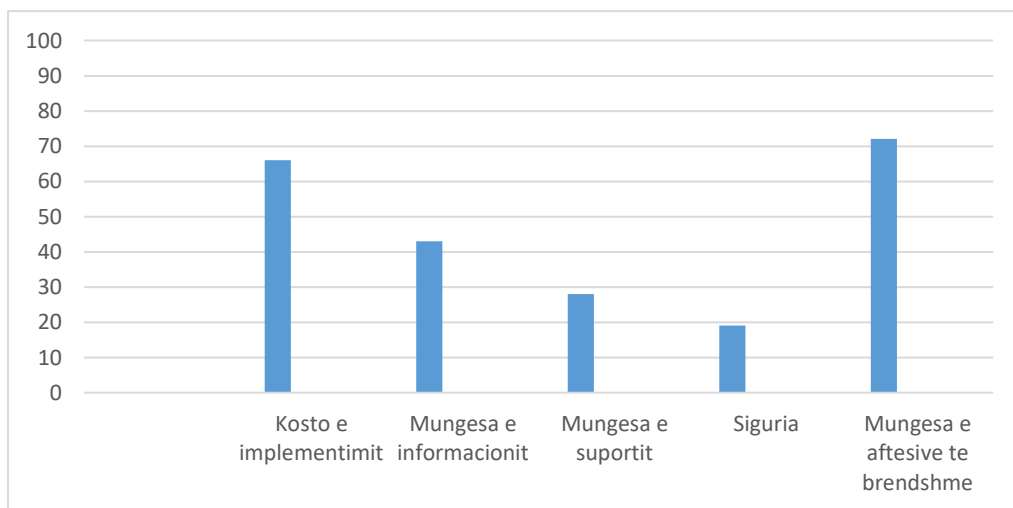

Figura 1: Barrierat e implementimit të TIK në RMV

6. Konkluzioni

Në këtë punim ne tregojmë rëndësinë, ndikimin dhe përdorimin e TIK-ut mbi SME-të në Shqipëri. Analiza dhe hulumtimet e kryera tregojnë një korrelacion të fortë pozitiv midis TIK-ut, efikasitetit ekonomik dhe konkurrueshmërisë së NVM-ve. Ky material ofron dëshmi teorike të efekteve direkte dhe indirekte të TIK-ut mbi performancën e NVM-ve. Nga studimi, ne konkludojmë se TIK mund të përmirësojë performancën e përgjithshme, performancën financiare dhe operacionale të NVM-ve nëse përdoret siç duhet. Fushat ku ndikimi i TIK është më i madh janë: marketingu, komunikimi, rrjetet dhe burimet. TIK ka një ndikim në përmirësimin e komunikimit të jashtëm dhe të brendshëm luan një rol të madh në performancën e inovacionit të NVM-ve.

Koncepti i TIK-ut në përgjithësi është ende jo në nivelin e duhur në Republikën e Maqedonisë së Veriut, dhe si i tillë vazhdon të përballet me një sërë sfidash, duke përfshirë infrastrukturën e dobët të telekomunikacionit, mungesën e stafit të kualifikuar dhe besimin, barrierat psikologjike, ndarjen dixhitale dhe strategjitë dhe planifikimin e dobët në adoptimin e TIK-ut etj. Duket se përkundër të gjitha këtyre sfidave, NVM-të kuptojnë qartë potencialin e vërtetë të TIK-ut.

Në përfundim, TIK nuk është më koncept në planin e dytë, por një arsye e vërtetë dhe forcë shtytëse që u ofron ndërmarrjeve rrugët për të konkurruar në shkallë globale në mënyrë efikase dhe krijon marrëdhënie më të ngushta ndërmjet klientëve dhe furnizuesve. Zhvillimi i sektorit të TIK do të kishte ndikim direkt në rritjen ekonomike duke krijuar vende të punës dhe gjenerimin e të ardhurave, prandaj adoptimi i TIK duhet të shihet shpesh si një mënyrë normale e të bërit biznes.

7. Referenca:

- (Henry Ongori, Stephen O. Migiro, 2010)
- (M. Kapurubandara, R. Lawson , 2006)
- (Tam A.S.M, Chu L.K, SculliD, 2001)
- (Parker, C.M., Castelman, T, 2007)
- (P.Schubert, U.Leimstoll, 2007)
- (P. Schubert, J.Fisher, U.Leimstoll, 2007)
- (2017 SBA Fact Sheet — The former Yugoslav Republic of Macedonia, 2017)
- <http://www.stat.gov.mk>
- (What is an SME? - European Commission, n.d.)
- (D.Jamali, P.Lund-Thomsen, S.Jeppesen, 2015)

PERFORMANCE EVALUATION OF MOBILE AD-HOC NETWORK (MANET) ROUTING PROTOCOLS USING NS3 SIMULATOR

MSc. Eng. Albina TOÇILLA

Lecturer of Computer Networks Polis University – Tirana, Albania

Abstract

Ad-hoc network as a decentralized type of wireless networks, means that users form a temporary network, in order to communicate with each other, without any form of centralized administration. Each node that is part of the network behaves both as a host and as a router and consequently must forward packets to other nodes. A routing protocol is required for this purpose. An ad-hoc network has special features that impose new requirements on routing protocols. The most important feature is the dynamic topology, which is a consequence of the mobility of the joints. Nodes can often change position, which means they can consist of laptops or digital personal assistants, and are often limited to resources such as CPU capacity, storage capacity, battery power, and bandwidth.

A considerable number of routing protocols for MANET have been developed by network researchers and designers to enable the improvement of MANET performance. Examples of the most common routing protocols used for MANET include the Ad-hoc On-demand Distance Vector (AODV), the very dynamic Destination-Sequenced Distance Vector (DSDV) routing protocol, and the Optimized Link State Routing protocol (OLSR) protocol. Understanding the effects of each of these routing protocols on a typical IEEE 802.11 network would help in efficient design and development of appropriate MANETs.

In this paper, we will study the performance of evolution and the comparison between the three routing protocols of these networks: AODV, OLSR and DSDV,

simulating in NS3 the dependence of their characteristics on different network changes.

Keywords: *MANET networks, routing protocol, performance evaluation, nodes.*

1. Introduction

The field of wireless and mobile communications has been developed a lot in the last decade. The devices are becoming smaller, cheaper, friendlier and more powerful. This evolution is leading to an alternative way for mobile communications, where devices create a self-organized and self-administered wireless network, called ad hoc. The lack of infrastructure and the dynamic nature of these networks requires a set of strategies to be implemented in order to ensure end-to-end communication. These networks, MANETs have been studied by many organizations and institutes. Routing on these networks is a major issue that has attracted the attention of many researchers. This has led to the development of several routing protocols. It is not possible to determine exactly which of them performs better and which is worse, as this depends on the characteristics of the network, as well as the conditions, where we can identify the density of the joints and traffic, or the speed of their movement.

2. Motivation

The extension and application of MANET networks in various human activities makes these networks the object of study and interest in many cases. The challenge facing these studies consists on finding the right path. This is "worthy" of specific protocols, three of which will be the focus of our study on this task, as will be addressed in the following sections.

The first section is dedicated to a general overview of MANET networks, their advantages and disadvantages, as well as the areas where they find application the most. In the following, the second section is devoted to the presentation of routing protocols and familiarity with the logic of operation of each of them. Further, we will

get acquainted with the NS3 simulator, through which it has become possible to perform the simulations of this task. The subsequent section includes the performance analysis of AODV, DSDV and OLSR protocols, analyzing the impact of network changes on them, as well as the relevant explanations for each case.

At the end of this task, the key points drawn as a result of the work as a whole, which should remain in our minds regarding the MANET networks, are summarized.

3. MANET characteristics and applications

Ad hoc networks are a very good alternative compared to fixed (connected) networks in some operational situations, but an analysis regarding the advantages and disadvantages it offers will serve us to understand the application and situations in which it is better to used.

a) *Among the advantages of MANETs are:*

- **Easy and fast installation:** the level of flexibility for creating MANETs is high, as it does not require any previous installation or infrastructure and in this case, it can be created and broken down in a very short time.
- **Dynamic Topology:** nodes can move arbitrarily (randomly) across the network and may temporarily disappear from the MANET so the network topology graph can be constantly changing at an indefinite rate.
- **Fault tolerance:** due to limitations of radio interfaces and Dynamic topology, MANETs support connection failures because routing and transmission control protocols are designed to manage these situations.
- **Connectivity:** the use of centralized points is not necessary for communication within MANET, due to cooperation between nodes for transmitting packets.
- **Mobility:** wireless mobile nodes can move in different directions at the same time. Although routing algorithms deal with this issue, performance simulations show that there is a threshold level of joint mobility where protocol operation begins to fail.
- **Cost:** MANETs can be more economical in some cases as they eliminate fixed infrastructure costs and reduce energy consumption in mobile nodes.

- **Possibility of reusing the Spectrum:** due to short communication connections (node to nodes instead of nodes in a central base station), radio emission levels can be kept low. This increases the chance of reusing the spectrum or the possibility of using unlicensed bands.

b) *Some of the problems that MANETs have:*

- **Bandwidth Restrictions:** the capacity of wireless connections is always much lower than in Wired ones. In fact, some Gbps are available for Wired LAN, while nowadays, commercial applications for wireless LANs typically work around 2 Mbps.
- **Processing Ability:** the majority of nodes are tools without a powerful CPU. Moreover, network tasks such as routing and data transmission cannot consume the power resources of the devices, intended to play any other role, such as sensing functions.
- **Power limits:** battery power is limited to all devices, which do not allow unlimited time for joint operations. Therefore, energy should not be wasted and this is why some energy conservation algorithms are applied. A study of energy saving and improving potential energy control capacity in wireless multi hop networks has been done.
- **High Latency:** when an energy conservation design is implemented, it means that the nodes are dormant or idle when they do not have to transmit any data. When data exchange between two nodes goes through the nodes that are sleeping, the delay may be higher if the routing algorithm decides that these nodes need to be woken up.
- **Transmission errors:** weakening and interference are other effects of wireless connections that increase the error rate.
- **Security:** analyzes some of the weaknesses and attacks from which the MANETs may suffer. Possible attacks are divided into: passive attacks, when the attacker only tries to uncover valuable information by listening to traffic on the router and active attacks, which occur when the attacker injects arbitrary packets into the network with a proposal for interference such as network disassembly. Other security issues such as availability, authenticity, integrity, confidentiality and privacy have also been discussed.
- **Location:** addressing is another problem for the network layer in MANETs as information about the IP addressing location used in fixed networks provides some routing facilities that cannot be implemented in MANETs. The way of addressing of course, has nothing to do with the position that the node has. A recent proposal in an IPv6-based addressing scheme for MANETs can be seen.

- **Roaming:** the constant changes in the network connection graph make the fixed network roaming algorithms not applicable in MANETs because they are based on the existence of guaranteed routes in some destinations.
- **Commercially unavailable:** MANETs are still far from being applicable on a large-scale commercial basis.

c) *Applications*

Once we get to know the properties of ad-hoc networks, examples of their potential applications are limited only by imagination.

Thus, the community of applications for Ad-hoc networks is different, from small static networks that are limited by sources, to large-scale, dynamic mobile networks.

Typical applications are those where survival efficiency and dynamic communication need to be established.

The following table provides a summary of existing and future MANET applications.

<i>Application</i>	<i>Services</i>
Tactical networks	Communications and military operations
Emergency Services	Search and Rescue Operations, Recovery after destructive phenomena, Infrastructure replacement in cases of natural disasters, Extinguishing fires, etc.
Civil and commercial environments	E-Commerce: pay everywhere and whenever you want; dynamic access into business databases;
Home and Company Networks	Home or office wireless networks; PAN (Personal Area Networks); Conferences or meetings;
Education	Virtual Classes; Ad-Hoc communications during the meetings;
Entertainment	Multi user games; Wireless Networks P2P; Outside Internet Access; Robotic animals, etc.
Sensor Networks	Body area networks (BAN); Applications of smart sensors in home devices
Context Aware Services	Follow-on Services, Call Forwarding, moving work space; turistic information;

Table 1: MANET Applications

4. Routing in MANET

The routing problems in MANET are as follows:

- ***Asymmetrical connections:*** Most cable networks rely on symmetrical connections which are always fixed, but it is not the same for MANET since the nodes are mobile and change position continuously.

- ***Junction overhead:*** In ad hoc wireless networks, nodes often change location across the network. Thus, they are generated in the routing table which led to an unnecessary routing overhead.

- ***Interference:*** This is the biggest problem of ad hoc mobile networks as the connections come and go in the transmission characteristics, one transmission may interfere with another and the nodes may hear transmissions of other nodes and may corrupt the entire transmission.

- ***Dynamic topology:*** this is also the biggest problem of ad hoc routing as the topology is not constant. The mobile node can move or change features. Road signs should reflect these changes in topology and road algorithms should be adapted.

a) Ad-hoc On-Demand Distance Vector Protocol (AODV)

AODV is a very simple, efficient and effective routing protocol for ad-hoc mobile networks that do not have fixed topology. This algorithm is motivated by the limited bandwidth of the communication tools used for wireless communications. It has taken the concepts that make up the most advantages over the DSR and DSDV algorithms.

AODV is a reactive protocol so routes are created and utilized when needed. The routing table stores information related to the next hop to go to the destination and the sequential number which is taken from the destination. Also the information about the active neighbors is obtained from the discoveries of the destination host. When a route breaks down, neighbors can be notified.

AODV is a routing protocol for ad hoc mobile networks with a large number of mobile nodes. The protocol algorithm creates paths between nodes only when these paths are required by the source node, thus giving the network flexibility to allow nodes to enter or exit the network. These routes remain active only as long as the data packets are traveling from the source to the destination. When the source stops sending packets, the connecting path will do Time Out and close. AODV also supports unicast and multicast.

AODV uses three types of control messages for routing:

RREQ - a Route Request message is transmitted by one node when it searches for a path to another node. As an optimization, AODV uses an extended ring when distributing these messages. Each RREQ holds a TTL (Time to live) time, the value of which stands for as long as this message needs to be forwarded to other nodes. This value is predetermined in the first transmission and increases with retransmissions. Retransmissions occur when no response is received.

Data packets that are expected to be transmitted must be located locally and upon finding the path will be transmitted according to the FIFO method.

RREP- a Route Reply message which returns to the origin node in case the recipient has the required address or has found the way to the required address.

RERR- Nodes monitor the status of the link that belongs to the other hop in the active paths. When a problem is detected in the active path, a RERR is used to notify other nodes of the link loss.

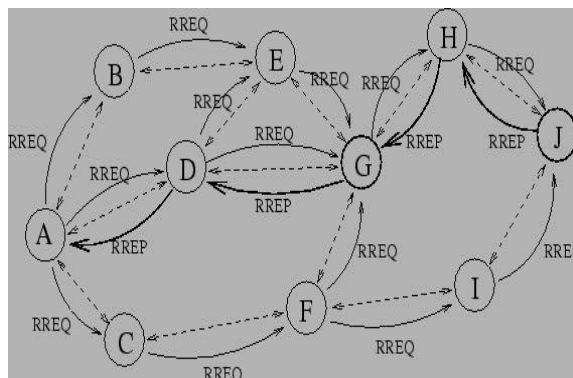

Fig. 1: AODV Protocol Technique

AODV Advantages

- There is no need for a central administrative system to cope with the routing process. Reactive protocols like AODV tend to reduce the overhead of control messages in order to reduce the delay in the process of finding new routes.
- Try to keep the message overhead small. If the host has routing information in the routing table for active routes on the network, then the overhead of routing processes will be minimal. AODV has plenty of advantages in overhead compared to simple protocols that have to keep all the way from the source node to that destination in their messages. The RREQ and RREP messages, which are responsible for path detection, do not significantly increase overhead. AODV

responds quickly to network changes and only makes changes to hosts that may have been affected by the changes, using RRER messages. Hello messages, which are responsible for maintenance, are also limited and do not create unnecessary overhead on the network.

AODV Disadvantages

- Requirements in the broadcast environment: The algorithm expects/ requires that nodes in the broadcast environment can detect each other's broadcast.
- There is no re-use of routing information: Traffic information is always provided through requests, even when it comes to common traffic cases.
- It is vulnerable to bad use: Messages can be used for internal attacks including routine disassembly, node isolation and resource consumption.
- Great delay in road detection: AODV is a reactive protocol. This means that AODV cannot find the way while the information flow has started. This delay turns out to be huge on large mesh networks.

b) Destination Sequences Distance Vector Protocol (DSDV)

DSDV is derived from the traditional Routing Information Protocol (RIP) for routing in ad hoc networks. This protocol adds a new attribute: the sequential number. Using the newest sequential number added, mobile nodes can distinguish old nodes from new ones. DSDV routing table: Each node will hold a table listing all the other nodes that can be recognized directly or via neighboring nodes. Each node has a single input to the routing table. The login will have information about the IP address of the node, the last known sequential number, and the number of hopes to reach that node. Along with these details the table also keeps track of the neighbor located a hop away from the destination node, the time when the last update for that node was made.

DSDV update messages consist of three fields: Destination Address, Sequential Number and Hope Number. Each node uses 2 mechanisms to update. They are:

- 1- Periodic Update. Periodic updates are performed after each `m_periodicUpdateInterval` (default:15s).
- 2- Trigger updates. These are small updates that are made between periodic updates. These updates are performed each time a node receives a DSDV packet which causes a change in the routing table.

DSDV Advantages

- DSDV guarantees free routes.
- We can avoid extra traffic with the increase of updates instead of full updates.

- Choice the path-it (path): DSDV uses only the best path instead of using multiple paths for each destination. With this, most of space in the routing table is reduced.

DSDV Disadvantages

- Use of bandwidth due to unnecessary routing information even when there are no changes in network topology.
- DSDV does not support multipath routing.
- It is difficult to determine the time delay for route notifications.
- It is difficult to keep the roadmap for large networks. Each host on the network must keep a routing table for notifications, but for large networks this would lead to overhead, which consumes more bandwidth.
- DSDV assumes that all wireless connections on ad hoc networks are bidirectional, but this is not true in reality. The wireless environment is different from wired networks due to the asymmetry of connections, lines. One-way lines are more prevalent in wireless networks.

c) Optimized Link State Protocol (OLSR)

Optimized Link State Protocol (OLSR) is a proactive routing protocol, so "nodes" are always available when needed. Topological changes cause "flooding" of topological information of all available hosts on the network. To reduce potential network overhead, the protocol uses Multipoint Relays (MPR). One reduction is finding the shortest path.

OLSR uses two types of control messages: Hello and Topology Control (TC). Hello messages are used to find information about link status and host neighbors. TC messages are used to distribute information about "self-advertised" neighbors, which includes at least a list of the MPR Selector. TC messages are distributed periodically and MPR hosts themselves can transfer TC messages.

There are also *Multiple Interface Declaration (MID)* messages, which are used to inform the other host that the notification host may have multiple OLSR address interfaces. It is also a Host and Network Association (HNA) message that provides external routing of information enabling routing to external addresses. HNA messages are considered a generalized version of TC messages, with the difference that TC messages can inform about deleting a node, while HNA message information is moved only after the time expires.

Multipoint Relays (MPR) is the key idea behind the OLSR protocol to reduce overhead information exchange. Instead of flooding, OLSR uses MPR to reduce the number of hosts that distribute information over the network. The placement of hosts in the MPR is kept small so that the protocol is efficient. In OLSR only MPRs transmit data over the network.

Topology Information: TC messages are distributed over the network and only MPR is allowed to send TC messages. TC messages are generated and distributed periodically on the network and they are sent by the Host in order to advertise its links on the network. The size of the TC message can be very large, so the message can be divided into parts, but the recipient must combine all the parts over a period of time.

OLSR Advantages

- OLSR is a flat protocol, it does not need a central administrative system to cope with its routing processes.
- The reactive nature to topological changes can be adjusted by changing the time interval for the delivery of the Hello message.
- The ease of OLSR in the use of interfaces, provides convenience in integrating the routing protocol into the existing operating system, without changing the format of the IP message header.
- OLSR adapts very well to applications that do not allow large transmission delays.

OLSR Disadvantages

- Continuous use of bandwidth.
- The offered route is not necessarily the shortest route.
- OLSR has delays in routing and bandwidth overhead to MPR nodes, since they act as local routers.
- The size of the routing tables' increases unrealistically and control messages can block current packets.

5. Mobility Model

In general, a MANET network is a set of wireless nodes that communicate with each other in the absence of an infrastructure. A key feature of these networks is the "mobility model", which affects the performance of the studied protocols. The Mobility model is designed to describe the pattern of user movement mobile and how their position or speed change depending on the time. Given the importance of choosing this model, it is preferable to select it in accordance with the scenarios from the applications in everyday life. Otherwise, the conclusions drawn from the simulations may be wrong. Different models have completely different features from each other, for example the nodes in the Random Waypoint model behave completely differently compared to the nodes that move in groups. Real needs require a deeper understanding of these models, but for simulations even the simplest ones are preferred. Since MANET networks are not implemented on a large scale, providing a real mobility model is a challenge in itself. Most researchers have focused on so-called "synthetic mobility models," which are not trace-driven. In previous studies on these models in wireless mobile networks, they have focused mostly on user movement in a given area (for example a cell) at a macroscopic level, such as handover traffic and blocking probability. However in order to analyze MANET's mobility models, we are interested in moving individual nodes at a microscopic level, including node location and relative speed relative to others, because these factors directly determine when connections are formed or disconnected, since we are dealing with peer-to-peer communication.

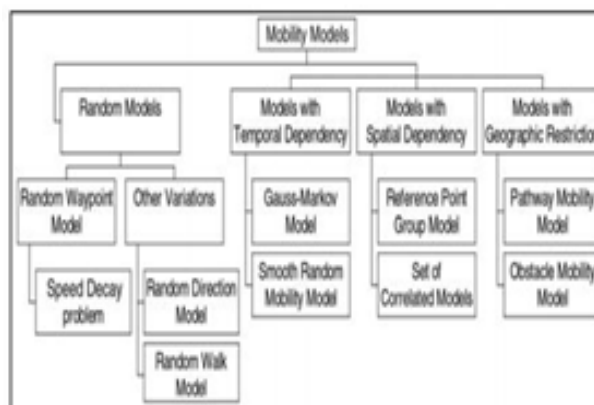

Fig. 2: The Mobility Models

Models based on random mobility

In these models, mobile nodes move randomly and freely without restrictions. To be more specific, the destination speed and direction are chosen randomly and independently of the other nodes. This type of model has been used in many simulation studies.

The Waypoint Random model

This model was originally proposed by Johnson and Maltz. Very soon, it became a “benchmark” mobility model to evaluate MANET routing protocols, due to its simplicity and high availability. To generate trace nodes of the Random waypoint model, the tools from the CMU Monarch group can be used. This tool is widely used in the widely used ns-2 simulator [25].

In the distribution of the network simulator (ns-2), the implementation of this mobility model is as follows: with the start of the simulation, each mobile node randomly selects a location in the simulation field as the destination. It then travels to this destination at a uniformly selected constant speed and randomly from $[0, V_{max}]$, where the V_{max} parameter is the maximum allowable speed for each mobile node [6]. Speed and direction of one node is selected independently of the other nodes. Upon arrival at the destination, the node stops for a duration determined by the “time pause” parameter which is T_{max} . If $T_{max} = 0$, this leads to constant mobility. After this duration, it again selects a random destination in the simulation field and moves in its direction. The whole process is repeated again and again until the simulation is over. As an example, the trace movement of a node is shown in the figure below.

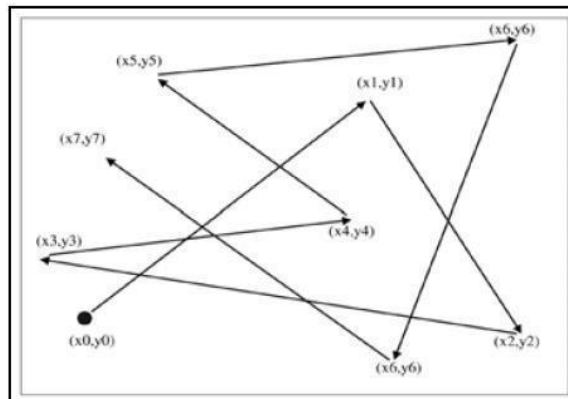

Fig. 3: Example of Random Model

Random waypoint Model Restrictions

Random waypoint Module Restrictions and its variants are designed to imitate the movement of mobile nodes in a more simplified way. Due to its simplicity of application and analysis they are widely accepted. However, they may not adequately capture certain movement characteristics in some realistic scenarios, including temporary dependence, spatial dependence, and geographical constraint.

So some of the limitations are:

1. Temporary Speed Dependence
2. Spatial Dependence of Speed
3. Geographical limitations of the Movement.

6. NS-3 Simulator

We used NS-3 as a network simulator (version ns-3.13). It is a network simulator designed primarily for network research and educational purposes. The predecessor of the NS-3, the NS-2 was the tool for network academic studies, but it had many disadvantages. It required the inclusion of more than one language, such as oTcl and C++ and it required a lot of manual coding and compilation for new modules and features. NS-3 is not an extension of NS-2.

Although both simulators are written in C ++, the NS-3 is a new simulator that does not support the NS-2 simulator APIs. Simulation scripts can be written in C ++ or Python. For the scenarios studied in this task, the simulation scripts are written in C ++.

The NS-3 no longer uses oTcl scripts to control the simulation, leaving behind the problem that arise from the combination of oTcl with C ++ in NS-2. In this way, the NS-3 is much simpler to use and an easily expanded platform.

Architecture of Network Simulation is similar to the stack of IP architecture. Nodes in MNS-3 may or may not have mobility.

The nodes have "network-devices", which transfer packets to the channel and incorporate Layer 1 (Physical Stratum) and Layer 2 (Data Link Layer). Network

devices act as an interface with Layer 3 (Network Path: IP, ARP). Layer 3 supports Layer 4 (Transport Layer: UDP, TCP), which is used by Layer 5 objects (Application Layer).

7. Methodology and simulation parameters

The simulations of this article are based on the execution of the respective scripts of the AODV, DSDV and OLSR protocols in the NS3 simulator and the analysis of the resulting values. For the analysis of these MANET protocols, the simulation conditions used mainly in real life have been selected, so that the analysis is as close as possible to the daily uses of these networks. Changes to these parameters give us an even clearer idea about the behavior of each protocol and its efficiency. Through the values of the parameters presented in the table, the throughput of each protocol during the simulation time of 200 sec was initially analyzed. Via the execution of the corresponding script with the command. `/waf --run script`, `file.csv` is generated which contains data related to the number of packets received in each simulation sequence from each node, as well as throughput. Based on the resultant values contained in `file.csv`, the graphical presentation with gnuplot was performed. As values for the graphical representation with gnuplot is used, lines with point taking only the values every 10 seconds of simulation. Of course the 50 sec part is not considered in the throughput as it is considered as the start time needed to set up the connection. The graphical presentation of the throughput of each protocol through gnuplot enables us clearer visual images of the behavior as well as facilitates the analysis. After presenting the throughput during execution time, some of the above parameters have been changed to analyze the behavior of the protocols and the impact on their use for each case. The following is a table of simulation parameters and their initial values:

Simulation Parameters	Values
Number of nodes	50
Number of sink nodes	10
Movement type	Random
Movement area	300x1500
Protocols	AODV,DSDV, OLSR
DSSS Speed	11Mbps
Packets sizes	64 byte
Nodes Speed	20 m/s
Transmitting power	7.5dBm
Simulation time	200 s

Table 2: Simulation parameters

The table below summarizes the parameters that have been changed and their respective values have been considered:

Changed parameters	Respective values
Number of nodes	20, 40, 60, 80
Speed of nodes	10, 20, 30, 40 (m/s)
Transmitting power	5, 7, 9, 11 (dBm)

Table 3: The parameters' change

The changes of these parameters have been analyzed: how they affect the number of received packets and consequently the throughput. The presentation of these changes is presented through the graphs built into the Excel program.

8. Simulation Results

To analyze the results obtained from the simulations, we referred to the theoretical aspect of the operation of each routing protocol. In this part of the paper, we have

studied the dependence of the throughput on various network factors, such as: the number of nodes, the speed of their movement or the power. In the simulation conditions evidenced in the above section, we have obtained the following results:

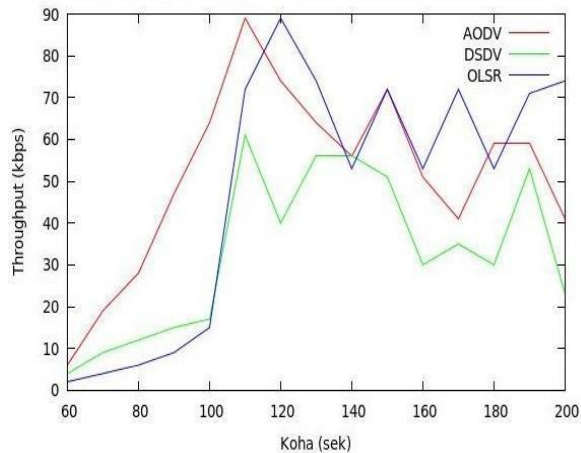

Fig. 4: The throughput of three protocols during the simulation time

Throughput is a very important feature for performance analysis that is done to protocols or networks in general. Throughput expresses the number of packets received during the simulation time, ex. the average packet download speed. The graph above shows the throughput of AODV, DSDV and OLSR, respectively, during the simulation time of 200 seconds. The preconditions for the realization of the simulation, such as the number of nodes, the size of the packets, the speed of movement of the nodes, the power or even the predetermined area where the nodes move affect the performance of these protocols. The graph easily shows the low throughput of the DSDV protocol compared to AODV and OLSR. Since DSDV is a pro-active protocol, each node must memorize in a table the information about the route and periodically update the information. This is an advantage in cases where the number of nodes is large and the “travel” time is reduced since the destination address is known. While in networks with not many nodes, as in our case with 50 nodes, this is not an advantage to DSDV as it is necessary to memorize all the time the routing information while with the AODV protocol is achieved in the destination in a short time since the number of hops is small. This is why DSDV offers lower

throughput than AODV. The simulation shows that the throughput between AODV and OLSR is approximate, with slight improvement from OLSR. This is due to the fact that although just like DSDV is a proactive protocol and needs to memorize routing information at each node, OLSR uses Multipoint Relays (MPR) which offers overhead reduction, finding the shortest path, shorter delay and clearly even higher throughput.

The nodes impact on the performance of protocols

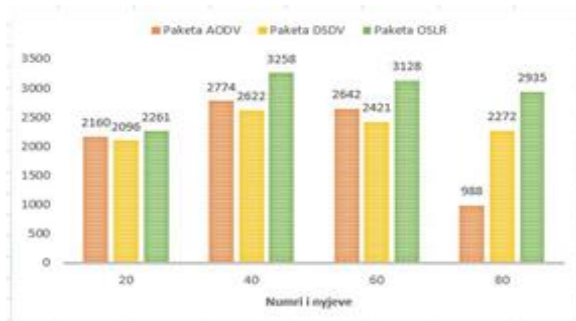

Fig. 5: The relation between the number of received packets and the number of network nodes

We emphasize that throughput is a very important factor that affects the communication and performance of the network. We have expressed this dependence in terms of the number of packets received, which as noted in the graph above, as the number of network nodes increases, so does the number of packets received. OLSR has the highest throughput value compared to AODV and DSDV. Also, we can say that AODV has a higher sensitivity to change in the number of nodes of the network: its throughput decreases significantly with increasing number of nodes. OLSR and DSDV are less sensitive, which means that for small networks AODV is more suitable, as it provides a significant value throughput, but as the number of nodes increases, its performance decreases. In short, we say that AODV has never the largest throughput, in 83.2% of cases OLSR performs better than the other two protocols and only in 16.8% of cases is DSDV the one that performs better, in terms of throughput. This is justified by the very logic of OLSR operation and the flexible nature of the routing it provides and its immediate compatibility with the

network to ensure routing at the time the network needs it. Regarding AODV, we say that with the increase in the number of nodes, more route traffic will be generated (since AODV uses flooding to detect the path), which causes the throughput to decrease as the number of nodes increases.

Influence of nodes movement speed

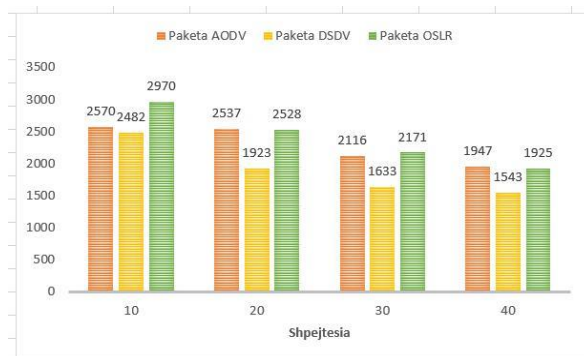

Fig. 6: Dependence of the number of received packets from the speed of nodes movement

As expected, as the speed of the nodes increases, the throughput decreases as finding the roots requires much more routing traffic. So less and less of the channel will be used for data transfer, thus resulting in a reduction of total throughput. As can be seen from the graph above, for the three protocols considered, the tendency to reduce throughput is observed. Rapidly moving nodes mean increased network complexity and difficulty in navigation, so the number of packets received decreases.

Power Influence

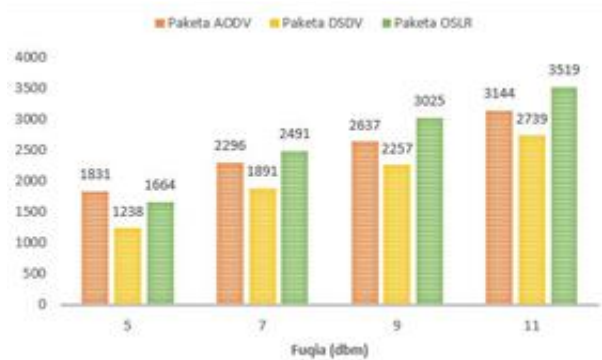

Fig. 7: Dependence of the received packets number from the power

The power consumption in MANET networks is a very important factor. This is because the batteries of each node have a limited power and this consequently limits the services and applications provided by each node. The power of the batteries determines the service life of the nodes. Of course, the power of the nodes must be chosen wisely: not to be much higher than the service requires, thus increasing the unnecessary cost, as well as not to be low enough to achieve a certain function. Of course, for the power of larger batteries, the number of packets received, ex. throughput, is higher. From the graph it is clear that in the OLSR and DSDV protocol the power of the batteries affects the number of packages more than in case of AODV protocol. In general, proactive protocols since they have higher overhead, as they keep routing tables, are more sensitive to battery power. For small power batteries the performance of AODV is better because its overhead is smaller and thus requires less power to perform data transmission.

The impact of modulation speed change DSSS

Fig. 8: The dependence of the number of received packets from the DSSS change

Direct Sequence Spread Spectrum (DSSS) is a modulation technique which is applied on numerical signals. DSSS consists of combining user data with a very large bit rate sequence, otherwise known as chipping code. This method expands the signal band to a much greater value than is needed to transmit a given data. In addition to generating bandwidth, the benefits of DSSS are related to providing the ability to perform signal multiplexing as well as reducing the impact of background noise. Both parties, the transmitter and the receiver, agree in advance on the determination of DSSS, where according to the 802.11 standard there are four different speeds of this bit sequence, namely: 1Mbps, 2Mbps, 5.5Mbps and 11Mbps. Of course, with the increase in the speed of this bit sequence, the bandwidth increases, the space for multiplexing decreases, the transmission delay decreases, the number of packets sent increases. As expected, the simulation results show an increase in the number of packets received from the three protocols AODV, DSDV and OLSR under the dependence of the increase in DSSS modulation speed.

Clearly, the higher modulation speed of transmitted packets with the sequence of bits, results in higher number of packets received, and therefore higher throughput. From the simulation, it results that the AODV protocol gives the number of packets received lower than the DSDV and OLSR protocol under the influence of the DSSS speed change. Generally reactive protocols, in our case AODV, never have better performance compared to proactive protocols like DSDV and OLSR when we have increased DSSS. From the simulation we also notice that OLSR performs better

compared to DSDV in increasing the DSSS rate increase. As mentioned above, thanks to the OLSR operation technique, in almost all cases this protocol presents higher performance in terms of the number of packets received and consequently throughput.

9. Conclusions

In this paper, first of all, we presented MANET networks, their characteristics and their applications in the fields of general activity, such as: emergency services, trade, army, etc. We identified the problem of routing in these networks, as well as introduced the way each of the three protocols in the study works: AODV, DSDV and OLSR. It should be noted that we cannot say for sure which of them is considered the best, as there are many other network factors that determine their superiority over each other. For the effect of this paper, we simulated a Random model network and concretely addressed the dependence of the throughput of each protocol on network changes, such as: number of nodes, speed of their movement, or power.

In the summary graph, it is noticed that OLSR performs better, always in terms of throughput, leaving behind DSDV. We also recently focused on the impact of changing DSSS (modulation speed) on protocol performance.

As expected, the simulation results show an increase in the number of packets received from the three protocols AODV, DSDV and OLSR under the dependence of the increase in DSSS modulation speed.

Although a lot of work has been done over the years to make MANET networks “perfect”, there are still some challenges that need to be overcome that are related to:

- 1) *Security*: Since MANET operates wirelessly this risks them from various attacks.
- 2) *Distribution*: MANET network operation algorithms are based on networks with small node sizes, but what if a coverage for thousands of nodes may be required?! This section needs to review algorithms and future improvements.
- 3) *Increase battery life*

It remains to be seen whether MANET will perform...

References

1. “A review of Current Routing Protocols for Ad Hoc Mobile Wireless Networks”, Elizabeth M Roger, Chai-Keong Toh, 2019.
2. “Advanced Routing Protocols for Wireless Networks”, Miguel Elias Mitre Campista, Marcelo G. Rubinstein, Wiley-ISTE, 2014.
3. “Modeling and Tools for Network Simulation”, James Gross, Mesut Gunes, Klaus Wehrle, Springer-Verlag Berlin Heidelberg, 2010.
4. “Performance Comparison of Manet Routing Protocols based on real-life scenarios”, Samara Chrysoula, 2012.
5. “The Performance Comparison of an AODV, DSR, DSDV and OLSR Routing Protocols in Mobile Ad-Hoc Networks”, Journal of Computer Applications (JCA) ISSN: 0974-1925, Volume V, Issue 2, 2012.
6. “Security of Self-Organizing Networks: MANET, WSN, WMN, VANET”, Al-Sakib Khan Pathan, Auerbach Publications, 2010.
7. “Survey and Simulation based Performance Analysis of TCP-Variants in terms of Throughput, Delay and drop Packets over MANETs”, Prakash B. Khelage, Dr. Uttam Kolekar.
8. <https://www.nsnam.org/docs/tutorial/html/> (accessed on 01/05/2020)

LAW AND POLITICS REASEARCH PAPERS

VEPRIMTARIA E ORGANIZATËS NACIONAL DEMOKRATIKE SHQIPTARE NË ANAMORAVË

Prof. Ass. Dr. Nexhmedin Bardhi

Profesor në Kolegji Universitar “Iliria” Prishtinë

Dr. Sc. Naser Shabani

Profesor në Kolegjin Universitar “Dardania” Prishtinë

Abstrakti

Përfundimi i Luftës së Dytë Botërore, rezultoi edhe me copëtimin e territoreve shqiptare në disa republika jugosllave. Serbia përdori të gjitha mjetet për të terrorizuar popullatën e pafajshme shqiptare, në këto rrethana të krijuara Kosova dhe shqiptarët fituan një status inferior në krahasim me republikat dhe popujt e tjerë të Jugosllavisë.

Historia më e re e Kosovës Lindore e Anamoravës në veçanti, si pjesë e popullit shqiptar në tërësi ka kaluar në periudha tejet të vështira dhe dramatike. Në këto vise filloi rezistenca e armatosur shqiptare kundër vendosjes së pushtetit partizan. Represioni ndaj popullatës shqiptare ishte shumë i ashpër, andaj sikur edhe në pjesët e tjera të Kosovës ashtu edhe në Anamoravë popullata shqiptare shprehu revoltën dhe mori hapat e guximshëm për formimin dhe organizimin e organizatave ilegale në fshatra dhe lokalitete të ndryshme. Vite me radhë në Anamoravë veproi Lëvizja Nacional Demokratike Shqiptare, ku paraqitja e saj për shqiptarët e Kosovës në përgjithësi e të Anamoravës në veçanti ishte shumë e rëndësishme dhe kuptimplote, dhe nga këtu fillon një etapë e re në lëvizjen për çlirim dhe bashkim kombëtar.

Organizimet ilegale të shqiptarëve përcilleshin, përgjoheshin që të zbuloheshin dhe të arrestoheshin. Ngjarjet dhe rrethanat politike që lidheshin me burgosjet dhe dënimet shumë të ashpëra përfshinë gati të gjitha lokalitetet e Anamoravës.

Fjalët kyçe: NDSH-ja, Anamoravë, represion, kongres.

Formimi i Shtabit Suprem të Ushtrisë Popullore Demokratike Shqiptare në Kosovë

Bërthamën e forcave nacionaliste për formimin e Ushtrisë Demokratike Shqiptare e gjejmë diku në mars 1945. Pas formimit të Shtabit Suprem të Kosovës³⁸ të Adem Gllavicës më 1 dhjetor 1944, ku lindi ideja që në çdo pjesë të Kosovës, aty ku jetojnë shqiptarët të formohen organizatat ilegale, si dhe grupet më të vogla të ilegales shqiptare. Në vazhden e këtij aktiviteti të lëvizjeve atdhetare, u formuan shumë organizata patriotike shqiptare, me një distancë kohore të caktuar, e që manifestoheshin sidomos pas vitit 1944 dhe në fillim të vitit 1945. Në këto vite, si në gjithë Kosovën edhe në rrethinën e Gjilanit formohen organizata të fuqishme nacionaliste siç ishin : Organizata Nacional Demokratike Shqiptare (ONDSH) e të tjera më pak të njohura.

Në këto grupime nacionaliste përfaqësoheshin gjerësisht inteligjenca e re shqiptare e cila aspironte për një Shqipëri të bashkuar dhe demokratike.

Nga ana tjetër, është e domosdoshme të nënvizohet se nacionalizmi shqiptar ka një dallim esencial nga nacionalizmat e tjerë ballkanikë. Ai në veprimtarinë e vetë nuk ishte ekstrem, nuk kishte parashtruar revizionizmin e dhunshëm territorial, nuk bazohej në fundamentalizëm fetar dhe në ekskluzivizmin etnik.

Gjatë kësaj kohe u shtrua nevoja e ngutshme dhe e domosdoshme që krerët e lëvizjes të vepronin në ilegalitet të thellë. Kjo do të thoshte që duhej të bëhej një organizim tjetër, të cilën e impononte rrjedha e ngjarjeve, nga ai i mëparshmi. Gjatë kësaj periudhe, u formuan, vepruan dhe njëherit u zbuluan shumë patriotë të shquar. Shumë njerëz u pushkatuan dhe shumë të tjerë u dënuan me shumë vite burg. Kështu, me 15-16 gusht të vitit 1945, Adem Gllavica si komandant i Shtabit Suprem të Kosovës mori qëndrim që t'i ftojë krerët e ilegales shqiptare, dhe përfaqësuesit e të

³⁸ Detyrat e Shtabit Suprem ishin që me kohë të merrte rolin drejtues në të gjitha viset shqiptare nën okupimin jugosllav. Shtabi arriti që në periudhën kohore, nga dhjetori i vitit 1944 deri në pjesën e dytë të vitit 1945, rezistencën shqiptare ta udhëheq, ku zhvilloj beteja frontale ushtarake me karakter të pëgjithshëm, sikur ishte lufta e ferizajt, Gjilanit e në vende tjera në Kosovë ku ushtronte dhe likuidime të shumta ndaj shqiptarëve.

gjitha organizatave ilegale. Tubimi u mbajt në Kopilaçë,³⁹ vend ndërmjet Moravës së Epërme e Karadakut të Shkupit. Në këtë takim kishin ardhur krerët kryesor të forcave nacionaliste si: Hysen Tërpeza, Adem Gllavica, Ibrahim Haki- Kelmendi, Luan Gashi, Tefik Tanisheci, Hasan Kabashi, Dinë Hoxha, Qazim Llugaxhiu, Sylë Hotla, Hoxhë Lipovica etj. Po ashtu merrnin pjesë edhe shumë anëtar të ONDSH-së si: Qemal Ali Skenderi, Mexhid Haki –Zyberi, Xhemail Bllaca⁴⁰ etj, që përfaqësonin KQ të ONDSH-së në Shkup.

Tubimi i Kopilaçës zgjati dy ditë, dhe nga aty dolën qëndrimet më të rëndësishme historike, dhe lëvizja e rezistencës shqiptare do ta konsiderojë tubimin si Kongresi III i Ballit Kombëtar ose si do të quhej më vonë si Kongresi i Parë i ONDSH-së.

Vendimet që kishin rëndësi e peshë të madhe për lëvizjen ishin: Lëvizja e Rezistencës Shqiptare u vendos të quhej Lëvizja për Lirimin e Tokave Shqiptare, Ndër vendimet e tjera, Kongresi mori qëndrim, që Komiteti Qendror i ONDSH-së në Shkup, të jetë organi më i lartë partiak i Lëvizjes për Lirimin e Tokave Shqiptare. Të gjithë nacionalistët, që luftonin për çlirimin e tokave shqiptare të quhen "Ushtria Popullore Demokratike Shqiptare"⁴¹. Po në këtë kongres u vendos se duke pasur parasysh numrin e madh të luftëtarëve, të njëjsteve dhe grupeve që ndodheshin në terren dhe ishin nën armatim, do të bëhet një organizim më i mirë dhe më i avancuar. Në Kongres u formuan pesë batalione. Secili batalion në kuadrin e vet do të ketë edhe Shtabin komandues, i cili nën urdhëratë e tij do të veprojë aty ku paraqitet nevoja. Po në këtë tubim u caktuan edhe komandantët e batalioneve, sipas terrenit se nga ishin luftëtarët. Komandant i Batalionit të Parë, i cili si terren veprimi do të kishte Malet e Kopilaçës dhe pjesën kryesore të Karadakut, u caktua patrioti Hasan Kabashi, ndërsa, Batalion i i Dytë u caktua të vepronte në malet e Presedelit me udhëheqës Bajrush Gjaklin. Batalioni i Tretë, i cili do të vepronte në malet e Keçekollës u caktua të udhëhiqej nga Rexhep Okllapi. Si udhëheqës i Batalionit të

³⁹ Branisllav Bozhoviq, Millorad Vaviq, Surova vremena na Kosovu i Metohiju, Beograd 1991, fq.549, AVII, nj.k.61, 12/1-46-46.

⁴⁰ Daut Bislimi, Formacionet Politiko-Ushtarake në Kosovë 1941-1945, Prishtinë, 1997, f.227-230.

⁴¹ Muhamet Pirraku, Mulla Idriz Gjilani, Mbrojtja Kombëtare e Kosovës Lindore 1941-1951, Prishtinë, 1995, f. 324.

Katërt u caktua Shaban Haliti dhe do të vepronte në Malet e Jezercit dhe të Budakovës. Ndërsa në Malet e Kaçanikut dhe të Shkupit u caktua të vepronte Batalioni i Pestë me udhëheqës Din Hoxhën, i cili ishte një luftëtar i rryer dhe kishte një eksperiencë të begatë organizuese.

Po në këtë tubim u formua edhe Shtabi i luftës. Komandant Suprem i Ushtrisë Popullore Demokratike Shqiptare u caktua Hysen Tërpeza⁴². Në Shtabin e Luftës u caktuan të merrnin pjesë: Adem Gllavica, Luan Gashi dhe Ibrahim Kelmendi, që ishin të caktuar në sektorin e propagandës, por i cili do të veprojë edhe në zonat e Shkupit e Tetovës nën përkujdesjen e Ibrahim Kelmendit, dhe në zonat e Suharekës e Prizrenit nën përkujdesjen e Luan Gashit. Nga ky Kongres, Shtabi Suprem aprovoi edhe platformën që popullit shqiptar t'i drejtohej me një proklamati.

Për tërë aktivitetin që zhvillonte Ushtria Popullore Demokratike Shqiptare dhe anëtarët e Organizatave ilegale, OZNA ishte e njoftuar dhe çdo lëvizje të tyre e përcillte me një kujdes të veçantë. Ajo kishte ndërmarrë masa ndëshkuese kundër forcave nacionaliste, anëtarëve të ONDSH-ës dhe familjeve të tyre. Shpeshherë ndodhte, që në aksionet e shumta UPDSH-ja të largohej me humbje të mëdha, ngase OZNA, e përcillte çdo lëvizje të tyre, andaj nuk ishte e rastit që të zbuloheshin. Për të gjitha këto që ndodhnin në Kosovë ishin të njoftuar Mithat Frashëri dhe Muharrem Bajraktari. Ishte krejt e natyrshme, që në fillim të tetorit 1945, nga këta të vijë një kërkesë për kalimin e forcave të rezistencës për në Greqi, dhe ndaj kësaj kërkesë reaguesh shumë personalitete të nacionalizmës, por ndaj saj reagoi edhe KQ i NDSH-së në Shkup.

Krerët e Shtabit luftarak të UPDSH-së dhe të lëvizjes së rezistencës shqiptare, pas kërkesës së Muharrem Bajraktarit dhe Mithat Frashërit, para vetes kishin dy alternativa: të rrinë në Kosovë, të zhvillojnë një lloj lufte, që do të ndryshonte nga ajo që ishte zhvilluar deri më atëherë, e që pas situatës së nderë që ishte krijuar në vend, mund të pasonte me viktima të mëdha, si në luftëtarë po ashtu edhe në popullsinë e përgjithshme shqiptare, ngase në mënyrë intensive filloi të bëhej ndjekja

⁴² Po aty.

dhe arrestimi i jatakëve të ilegalëve dhe i të gjithë atyre, që strehonin dhe ndihmonin luftëtarët e lirisë.

Alternativa e dytë ishte që për krerët e lëvizjes ishte edhe më e afërt dhe më e pranueshme për ta, largimi jashtë vendit si një shans i mirë, për të shpëtuar luftëtarët dhe, për të kursyer popullsinë nga maltretimet e OZNA-së dhe të UDB-së. Qëndrimi u mor, të përkrahet alternativa e parë, sepse rruga më e mirë ishte mërgimi i luftëtarëve jashtë atdheut, që më vonë për të hyrë në shërbim të planeve globale anglo-amerikane për destabilizimin dhe për rrëzimin e pushtetit komunist në Shqipëri dhe në Jugosllavi, ndërsa çështja e çlirimit dhe e bashkimit të tokave shqiptare të aneksuara jugosllave do të vijë si pasojë e ndryshimeve të sistemit të dy vendeve fqinje, të Shqipërisë dhe Jugosllavisë⁴³.

Edhe pse këto grupe e lëshuan Kosovën, konsolidimi i ri u bë shumë shpejt, dhe në Kosovë vepruan më tepër se 55 grupe ilegale si dhe organizata patriotike- politike⁴⁴, dhe që të gjitha mbanin lidhje të ngushta me KQ të ONDSH-së në Shkup.

Në këto rrethana të reja të krijuara (1945), Kosova dhe shqiptarët fituan një status inferior në krahasim me republikat dhe me popujt e tjerë të Jugosllavisë, prandaj, zemërimi i tyre ishte krejt i natyrshëm, dhe atë zemërim filluan ta manifestonin në mënyra të ndryshme të organizimit. Populli shqiptar u hodh në kryengritja, që partizanët e Titos e shuan me gjak. Nga një formë e hapur e luftës, ata u detyruan të kalojnë në ilegalitet dhe të formojnë organizata ilegale politike patriotike shqiptare për bashkimin e trojeve shqiptare.

Një ndër këto organizata që bëri bujë pa dyshim ishte Lëvizja Nacional Demokratike Shqiptare (LNDSH) në Kosovë, Maqedoni dhe në vise të tjera shqiptare në ish-Jugosllavi. Veprimet dhe ndjenjat patriotike të shqiptarëve, dashuria për atdheun, shfaqja transparente e dëshirës dhe aspiratat shekullore për bashkimin kombëtar, jo

⁴³ Shkresa e Mithat Frashërit, Muharrem Bajraktarit, Fitorja e hidhur, Tiranë, 1993, f. 374-379.

⁴⁴ Shih dokumentin Rekapitulimi i përpiluar nga UDB-a pas vitit 1947, ku specifikohet në detaje numri i pjesëmarrësve dhe udhëheqësve, ky dokument përmbante 220 faqe ku specifikonte se në Kosovë, nga fundi i viti 1944 dhe gjatë tërë vitit 1945, funksionin 55 grupe të armatosura , që udhëhiqen nga një grup prej 60 vetash, grupet përbëheshin nga 1400 persona.

vetëm që nuk u përfillën, por u konsideruan si “shqiptaromëdha” dhe që çonin ujë në mullirin e armikut. Nën presionin e ashpër serb e jugosllav, çështja e Kosovës u tentua të mbyllej në mënyrë që të humbas karakterin si një problem kombëtar e politik.⁴⁵

Historia më e re e Kosovës Lindore, në veçanti e Anamoravës, si pjesë e historisë së popullit shqiptar në tërësi, ka kaluar periudha tejet të vështira, dhe tejet dramatike, prandaj, vlen për të thkesohet se pas “çlirimit” të Gjilanit dhe të Ferizajt më 16 e 17 nëntor të vitit 1944, fillon një etapë e re e zhvillimit të pakënaqësisë së popullit me pushtetin e ri “popullor”. Nga kjo kohë, në këto vise filloi rezistenca e armatosur shqiptare kundër vendosjes së pushtetit partizan.

Me paraqitjen e LNDSH-së, për shqiptarët e Kosovës në përgjithësi dhe të Anamoravës në veçanti, fillon një etapë e re në lëvizjen për çlirim dhe bashkim kombëtar, një kaptinë e përpjekjeve për krijimin e një shteti shqiptar- të një Shqipërie Etnike, pra jo të një Shqipërie të madhe e as të vogël, por të një Shqipërie normale me kufijtë e saj historik e etnik.

Formimi i Komitetit Qëndror të ONDSH-së në Shkup

Komiteti Qendror i ONDSH-së në Shkup u formua në prill të vitit 1945 dhe veprimtarinë e vetë e zhvilloi edhe në Kosovë dhe Maqedoni. Ky Komitet pati jetë veprimi më të gjatë se KQ i Prizrenit, përkohësisht deri më 1946, kur edhe u zbulua veprimtaria e tij. Gjatë tërë kohës komiteti i Shkupit ishte shumë aktiv ngase mbante lidhje edhe me përfaqësuesit e huaj në Shkup si me përfaqësitë angleze, amerikane, franceze, turke etj. S’ka dyshim se rol me rëndësi të veçantë në KQ të Shkupit patën Gjon Sereqi, Hysni Morana dhe gjilanasit si Halim Orana, Haki Sërmaxhaj e Hamdi Berisha⁴⁶ etj.

Në Kongresin I (III), të ONDSH-së të mbajtur në Kopilaçë, nuk morën pjesë të gjithë të ftuarit e tjerë e që mosardhja e tyre ndikoi që të mos zgjidhet KQ i ONDSH-së,

⁴⁵ Lefter Nasi, Mbi statusin Politiko-Juridik të Kosovës pas Luftës së Dytë Botërore 1944-1946, “Çështja e Kosovës një problem historik dhe aktual”, Tiranë, 1996, f. 222.

⁴⁶ Sabile Keçmezi- Basha, Formimi dhe veprimtaria e Organizatës Nacional Demokratike Shqiptare, Kosova 18-19, Prishtinë 1996.

dhe e tërë kjo ngeli që të bëhet më vonë, në kongresin e ardhshëm, ku do të tubohen edhe delegatë të tjerë. U vendos që kongresi i ardhshëm të mbahet më 1 qershor 1945 (respektivisht u caktua të mbahet para dhjetë muajve nga Kongresi I i ONDSH-së). Për këtë tubim të madh të rezistencës kombëtare u ftuan të gjithë përfaqësuesit e të gjitha komiteteve të ONDSH-së që vepronin në atë kohë.

Kongresi IV i ONDSH-së u caktua të mbahej në kushte edhe më të pavolitshme se ai i pari që u mbajt në Kopilaçë. Por, për një veprim të tillë e kërkonte momenti i pikërishtem, se në ndërkohë u zbuluan dhe u arrestuan anëtarët e KQ të ONDSH-së në Prizren. Ky, edhe ishte shkaku që kushtëzoi marrjen e masave paraprake, ngase në Kosovë ishte instaluar pushteti administrativo-ushtarak dhe çdo veprim ilegal ishte i vështirësuar. Kjo ndikoi që, në çështjen e organizimit të merren masa urgjente. Sipas disa të dhënave me të cilat disponohet, në Kongres morën pjesë vetëm 12 delegatë, sepse situata politike ishte shumë e rëndë dhe e tendosur. Çdo veprim apo lëvizje përcillej me dyshim nga organet e pushtetit. Megjithatë të pranishmit morën qëndrim që Kongresi t'i zhvillojë punimet, sepse në të ardhmen askush nuk do të mund të prognozonte për përmirësimin e situatës politike në vend.

Nga ky Kongres doli një udhëheqësi e re e ONDSH-së. Kryetar u zgjodh patrioti dhe veprimtari i dalluar Halim Orana nga Gjilani, Qemajl Skënderi u zgjodh zëvendës-kryetar dhe Azem Morana, sekretar i organizatës, ndërsa anëtarë të KQ të ONDSH-së u propozuan dhe u zgjodhën: Hamdi Berisha, Mehmet Bushi, Hysen Rudi, Januz Balla, Mahmut Dumani, Hasan Bilalli, Mulla Haki Efendi Sërmaxhaj, Osman Cani dhe Mitat Tershana. Kongresin e kishte përshëndetur edhe Luan Gashi, që kishte ardhur nga Perugja e Italisë dhe që në atë kohë ishte sekretar i Komitetit të Ballit Kombëtar. Kongresi gjatë punës që zhvilloi, miratoi një sërë dokumentesh, që më vonë patën një rëndësi të madhe historike. Delegatët me aklamacion miratuan Skemën e organizimit dhe Programin e Lëvizjes për Lirimin e Tokave Shqiptare. Në Kongres vlen të përmendim, se mirënjohje e veçantë, për punën dhe hartimin e dokumenteve iu shpreh Halim Oranës, sepse pa angazhimin e tij puna e Kongresit do të ishte më e zbehtë dhe jo në nivelin e duhur.

Në Kongres u miratua edhe Programi i Lëvizjes për Lirimin e Tokave Shqiptare, i cili në të ardhmen për anëtarët e lëvizjes pati një jehonë dhe një lehtësim për punën e mëtutjeshme të anëtarëve. Programi në fjalë i kishte pesë pika:

1. Liri dhe pavarësi të plotë me të drejta vetëqeverimi në bazë të vullnetit të shfaqur lirisht.
2. Me tokat shqiptare nënkuptoheshin të gjitha vendet, ku banojnë shqiptaret, në 60% pa dallim se si quhet krahina e vendi dhe nga kush është i pushtuar.
3. Lëvizja nuk ka qëndrim armiqësor kundër asnjë populli fqinjë, as kundër partive politike, vetëm insiston se në mënyrë kulturore dhe me armë do të përpiqet t'i arrijë idealet shekullore të kombit shqiptar që të jetë i lirë dhe vetë sundues në shtet të vet me kufij etnik.
4. Mbasi të vendosen kufijtë etnik, pa marrë parasysh kushtet tjera të kufijve: strategjik, ekonomik, politik etj... në mënyrë miqësore do shkëmbehet popullsia e pakicave nacionale, duke i tërhequr shqiptarët që do të mbesin jashtë kufijve në vend të atyre që do të shpërngulën dhe do të përcillen jashtë.
5. Në kohë paqejje, Lëvizja nuk do të pushojë, por do të vazhdojë si shërbim roje i të drejtave të popullit shqiptar, si të atyre të brendshme, ashtu edhe të atyre të jashtme, për të organizuar një regjim, me të vërtetë demokratik dhe për relacione miqësore me popujt fqinjë ballkanik⁴⁷.

Për të funksionuar puna më mirë në terren, ata ndërморën dhe bënë shumë ndryshime organizative. Para Kongresit IV, komitetet e fshatrave dhe të komunave nga rrethi i Gjilanit ishin të lidhura drejtpërdrejt me Komitetin Qendror të ONDSH-së në Shkup, e jo me komitetin e rrethit të Gjilanit. Kjo formë pune iu kishte penguar, prandaj prej kongresit të IV, Haki Sërmaxhaj ishte udhëheqës kryesor për rrethin e Gjilanit dhe në këtë aspekt organizimi dhe aktiviteti ishte më i suksesshëm në çdo drejtim.

Në fillim të vitit 1946, me gjithë angazhimin e forcave të mëdha ushtarake dhe organeve të ndjekjes, me gjithë dhunën, vrasjet, burgosjet, aktiviteti politiko-ushtarak i Lëvizjes së Rezistencës Shqiptare anti-jugosllave jo vetëm që nuk u shua, por përkundrazi, vazhdoi luftën për çlirimin e tokave shqiptare në kushte të reja të

⁴⁷ “Programi i lëvizjes për lirimin e Tokave Shqiptare”.

riorganizimit. U zgjerua rrjeti organizativ i KQ të ONDSH-së, në Shkup, me formimin e komiteteve të reja në Kosovë e Maqedoni, duke u shndërruar në lëvizje masive. Duhet cekur se edhe vetë krerët e OZN-së⁴⁸ u detyruan të pranonin se atëbotë në kuadër të Lëvizjes së Rezistencës Shqiptare anti-jugosllave, të udhëhequr nga KQ i ONDSH-së, vepronin mbi 30.000 mijë veta⁴⁹, ushtarë, ndihmës e bashkëluftëtarë, pra anëtarë aktiv, të organizuar në 54 komitete dhe njësi të shumta guerile në territoret shqiptare nën okupimin jugosllav⁵⁰.

Në pranverë të vitit 1946, në Gjilan u formua Komiteti i Rrethit i ONDSH-së, i cili në mënyrë të drejtpërdrejtë ishte i lidhur me Komitetin Qendror të ONDSH-së në Shkup.

Vlen të spikatet se në këtë komitet ishte përfshirë një numër i madh i intelektualëve të asaj ane, një pjesë e madhe e tregtarëve dhe një numër i konsideruar i nëpunësve, që punonin në organet shtetërore, se fundja, edhe në Programin e ONDSH-së, ishte e cekur se sa më shumë anëtarë të ONDSH-së, të futen në radhët e Partisë Komuniste, të pushtetit, aq më lehtë do të zbulohen qëllimet e pushtuesit.

Në mënyrë mjaft aktive veprroi edhe Komiteti Demokratik i Rinisë Shqiptare, i cili kishte shtrirë aktivitetin e vet deri në fshatrat e Kamenicës. Këtë komitet e udhëhiqnin Hamdi Berisha, Haki Efendi Sermaxhaj, Ramadan Agushi, Destan Budrika, Jakup Malisheva etj⁵¹.

Pas përfundimit të punimeve të kongresit të IV që u mbajt në Shkup, si përfaqësues nga Anamorava merrte pjesë Haki Taib Efendiu, me ç'rast kishte kërkuar që të lirohej prej udhëheqësit të komitetit, por kryesia e KQ të ONDSH-ës në Shkup mori qëndrim që kërkesën e tij ta shqyrtonin më vonë.

⁴⁸ Spasoje Gjaković, Sukobi na Kosovu, Beograd, 1986.

⁴⁹ Aliriza Selmani, Hafiz Avni Aliu, "Myderriz haki Efendiu", Prishtinë, 2005 f.261.

⁵⁰ Sabile Keçmezi Basha, Lëvizja ilegale patriotike shqiptare në Kosovë 1945-1947, Prishtinë, 1998, f.27.

⁵¹ Aliriza Selmani, Hafiz Avni Aliu, "Myderriz Haki Efendiu" 1914-1948, Prishtinë, 2005, f.247.

Në mbledhjen që e thirri, menjëherë pasi u kthye nga Shkupi, Myderrizi kërkoi që të lirohet nga pozita e kryetarit të Komitetit Qarkor, duke propozuar që kryetar operativ të emërohej Rexhep Shemë Dajkoci, personalitet aktiv dhe i vendosur. Myderrizin e donin dhe e çmonin shumë anëtarët e komitetit, megjithëse iu vinte vështirë që ai të largohej nga pozita e kryetarit, dhe me sugjerimin e të pranishmëve, Rexhep Shema do të pranojë formalisht postin e kryetarit, sa për t'i kryer punët në terren, ku nuk mundte të shkonte Haki Efendiu, kurse kryetar nominal i komitetit do të mbetet edhe më tutje Myderriz Haki Efendiu

Kongresi V i ONDSH-së dhe jehona e tij në Anamoravë

Lidhur me mbajtjen e Kongresit të Pestë të NDSH-es, anëtarët e Komitetit Qarkor të Gjilanit dhe anëtarët e tjerë të NDSH-es në Anamoravë ishin njoftuar përmes Kemajl Skënderit. Komiteti aty nga 21 korriku, kishte mbajtur mbledhjen e kryesisë. Mbledhja është mbajtur në shtëpinë e Maliq Sahitit, ku u aprovua vendimi për mbajtjen e Kongresit. Nga ky Komitet u caktuan edhe delegatët, të cilët do të marrin pjesë në të: Rexhep Shema-Dajkoci, Hamdi Berisha dhe nëse kishte mundësi Myderriz Haki Efendiu, ndërsa Maliq Çollaku e kishte propozuar edhe Ramadan Agushin, i cili atë ditë nuk kishte qenë mirë me shëndet, prandaj edhe nuk kishte mundur të marrë pjesë në Kongres, ku do të mblidheshin krerët e ilegales shqiptare⁵². Kongresi V , u thirr të mbahet me 25 qershor 1946 në malet e Lipovicës së Drenicës, por për të humbur gjurmë nga organet e sigurimit jugosllav, lajmërohet se do të mbahet në Kozmaç. Kjo taktikë që u përdor nga ana e udhëheqësish së ONDSH-es, pati sukses, sepse Kongresi u mbajt pa u zbuluar nga organet e ndjekjes. Në Kongres merrnin pjesë mbi 250 delegatë, prandaj edhe llogaritet se ishte nder më masivët⁵³ në illegalen shqiptare të Kosovës. Mirëpo, në prag të mbajtjes së Kongresit, më 14 korrik, burgoset Hamdi Berisha dhe dy ditë më vonë arrestohet pjesa më e madhe e anëtarëve të KQ të ONDSH-es në Shkup, prandaj në Kongresin e Lipovicës si përfaqësues i Komitetit të Rrethit të Gjilanit mori pjesë vetëm Rexhep Shema, kurse në

⁵² Po aty, f.295.

⁵³ Sabile Keçmezi Basha, Lëvizja ilegale patriotike shqiptare në Kosovë 1945-1947, Prishtinë, 1998, f.78.

emër të veprimtarëve të NDSH-së të anës së Dardanës, me propozimin e Rexhep Shemës , mori pjesë Bajram Kryeziu nga Rogaçica, - këtë të dhënë e dëshmon edhe Ibrahim Cërnilla dhënë në hetuesi me 5 gusht 1946, ndërkaq në emër të forcave të armatosura të rezistencës së Kosovës Lindore mori pjesë Shytë Mareci, me 3-4 përcjellës.

Megjithatë në Kongres dolën në pah dy opsione kryesore: 1. Qëndrimi në Kosovë, pa marrë parasysh rrethanat dhe kushtet, dhe 2. Opsioni tjetër mbështeste zbatimin e përkohshëm të Komitetit në Shqipëri, ku do të bashkërenditeshin forcat gjithëshqiptare. Krahu militant i Kongresit mbështeste opsionin e parë, edhe pas një konsultimi të gjatë sikur ishte arritur marrëveshja për formimin e një formacioni të armatosur për depërtim në Shqipëri.

Grupi i Ajet Gërgurit dhe Gjon Sereqit të ndjekur nga UDB-ja dhe nga Mbrojtja Popullore Jugosllave, përkundër planifikimit që të kalonin në Shqipëri dhe t'i bashkëngjiten forcave të Muharrem Bajraktarit, nuk ia dolën. U ndanë në dy grupe. Grupi i Ajet Gërgurit i përbërë prej 16 vetash, në mesin e të cilit ndodhej edhe intelektual i shquar Ibrahim Lutfiu, kalojnë në Malet e Sankocit, ndërsa grupi i Gjon Sereqit kalon në Has të Prizrenit, e mandej kthehen prapë në Blinajë afër Ribarit të Lipjanit, ndërsa nga mesi i gushtit 1946, i shoqëruar nga Osman Abaz Gagica, kalojnë në viset e Kosovës Lindore - në territorin e Kamenicës⁵⁴.

Procesi gjyqësor ndaj anëtarëve të ONDSH-së në Gjilan (1947)

Gjatë viteve 1945-1948, gjyqet ushtarake e civile si në Gjilan, në Prishtinë, në Pejë, në Prizren, në Shkup e në Tetovë u shndërruan në qendra linçi e inkuizicioni. Në fillim nga të arrestuarit kërkohej që të bashkëpunonin me pushtetin për t'i zbuluar shokët dhe anëtarët e tjerë të organizatës, dhe kur kjo mënyrë nuk kishte sukses, atëherë fillonin proceset e gjata gjyqësore, ku shqiptoheshin dënime të rënda, me vdekje ose e pakta 20 vjet heqje lirie. Më vonë shqiptarët dërgoheshin në burgjet më famëkeqe anekënd Jugosllavisë, për të vuajtur e kryer punët më të rënda, e shpesh ndodhte edhe të likuidoheshin.

⁵⁴ Ismet Dermaki, Gjon Sereqi dhe NDSH-ja, dokument arkivor, Prishtinë, 1996, f. 161-163.

Është i njohur procesi gjyqësor i anëtarëve të ONDSH-së të Anamoravës që u mbajt me 1-7 shkurt të vitit 1947. Procesit gjyqësor të grupit të Gjilanit, i jepej publicitet i madh, vetëm e vetëm me një qëllim të caktuar, që në masat e gjëra e liridashëse të futet frika dhe pasiguria. Ky proces ishte një ndër proceset më të mëdha, që u mbajt pas vitit 1945 e këndeje në Anamoravë. Gjatë mbajtjes së gjyqit, popullsia shqiptare ishte e shqetësuar tej mase dhe në ethe priste epilogun e tij. Mirëpo, shqiptarët kudo që ndodheshin nuk ishin të sigurt për të nesërmen, nuk ishin të sigurt për veten dhe të afërmit e tyre. Çdo gjë kishte marrë formën e tmerrit dhe të pasigurisë.

Sipas aktgjykimit të Gjyqit të Qarkut në Gjilan P. Nr. 18/47, thuhet se këtë gjykim e udhëhiqte këshilli i përbërë nga kryetari Zaharija Orgjinikidze (rus), kryetar i këshillit, si dhe gjykatësi porotë Isak Selmani dhe Hafiz Kaculi, anëtarë të këshillit dhe procesmbajtësi Millorad Nikoliq⁵⁵. Nga ata (të burgosurit), shumica ishin të shkolluar, tregtarë dhe fshatarë të ngritur. Të gjithë këta patriotë ishin të akuzuar për vepër penale nga neni 3, alinetë 8 e 14 të ligjit mbi vërtetimin e ndryshimit dhe plotësimit të ligjit mbi veprat penale kundër popullit dhe kundër shtetit.

Tërë këtë aktakuzë e përfaqësonte prokurorit publik i KAKM-së. Me këmbëngulje kërkonte që për anëtarët e NDSH-së të shqiptohen dënimet më drakonike, që ishin dhënë deri më atëherë. Vërtet ashtu dhe ndodhi, nuk u kursyen as njerëzit, as vitet, as torturat vetëm e vetëm për t'i detyruar të nënshkruajnë deklaratatë vetakuzuese. Nga ata 37 persona që dolën para gjyqit, 32 patriotë u dënuan me vite marramendëse burgimi. Njëri prej tyre, Hamdi Berisha, u dënua me vdekje (pushkatim), pesë të tjerë u liruan nga aktakuza. Vlen të përmendet se gjykimi i tyre nuk u mbajt në gjykatore, ku zakonisht mbaheshin gjykimet e rëndomta, por ky proces gjyqësor u mbajt në sallën e edukatës fizike të Gjilanit, që quhej Sokollana. Interesimi për pjesëmarrje në këtë gjykim ishte tejet i madh, ngase të afërmit e të akuzuarve donin së paku t'i shihnin të dashurit e tyre, ndërsa popullsia serbe e Gjilanit dhe e rrethinës kishte shprehur dëshirën që ta përcillnin gjykimin në sallë. Para trupit gjykues dolën gjithsej 37 vetë, ndërsa 32 vetë u dënuan si fajtorë, dhe 5 nga këta u liruan si të pafajshëm. U dënua me pushkatim- Hamdi Berisha, ndërsa për 31 veta u shqiptuan gjithsej 427

⁵⁵ Nga procesi gjyqësor ndaj Hamdi Berishës, 1-7 shkurt 1947, Gjilan.

vjet burg ose mesatarja për çdo të burgosur ishte 10 vjet e 8 muaj e 4 ditë. Moshë mesatare e të dënuarve ishte 30 vjet e 25 ditë, çka do të thotë se ishin në moshën më të mirë, kur mund të kontribuonin si në aspektin familjar po ashtu edhe në aspektin kombëtar.

Veprimtaria e ONDSH-së pas vitit 1948 në Anamoravë

Edhe pse u organizuan shumë procese gjyqësore ndaj anëtarëve të NDSH-së, megjithatë veprimtaria ilegale e tyre nuk do të ndalej edhe në vitet e mëvonshme. Duke e parë situatën e rëndë dhe të mjeruar ku u katandisën shqiptarët, në Anamoravë u rihap përsëri iniciativa që të formohet apo të vazhdojë veprimtarinë e vet organizata Nacional Demokratike Shqiptare. Këtë nismë e morën patriotët e kësaj ane: Ramadan Bejtë Ramadani nga Gjilani, Ramiz Murat Osmani nga Makreshi, Agush Mehmeti nga Bresalci.

Më 1 korrik 1949, u formua ONDSH-ja, me programin e ONDSH-ës të viteve 1945-1947, e që kishte për qëllim çlirimin dhe bashkimin e tokave shqiptare në Shqipërinë Etnike. Sipas të dhënave dhe dëshmimeve të pjesëmarrësve thuhej se mbledhja e parë-konstituive u mbajt natën, në një arë të mbjellë me duhan, pranë çezmës së Stanishorit dhe Gllamës së Gjilanit. Thuhet se në këtë mbledhje morën pjesë mbi njëzetë persona, të cilët edhe u anëtarësuan në organizatën e re. Në këtë tubim morën pjesë njerëz gati nga e gjithë rrethina e Gjilanit.

Kryetar i organizatës u zgjodh Ramadan Bejta, nënkryetar Agush Mehmeti dhe sekretar Ibush Mehmeti. Po në këtë mbledhje u formuan disa grupe për organizim të punës në terren. Për grupin e Gjilanit përgjegjës u caktua Ramdan Bejta; përgjegjës për grupin e Bresalcit u caktua Agush Mehmeti, ndërsa për Makresh (i cili u nda në dy grupe) Ramiz Osmani dhe Imami Musli Osmani.

Edhe pse e re në formim, organizata për një kohë të shkurtër u konsolidua dhe gjatë mbledhjeve të shpeshta që mbante, mori për detyrë që të kryejë shumë aktivitete e aksione në terren. Vlen të përmendet rasti i parë i një aksioni, që bëri bujë të jashtëzakonshme në Anamoravë siç ishte prerja e pesë shtyllave telefonike në linjën Gjilan- Bujanoc, në Brezë të Shillovës, më 21 tetor 1949. Të nesërmen , me 22 tetor

1949, nga atdhetari Agush Mehmeti e në bashkëpunim me Hasan Remnikun, u vra sekretari i Këshillit Popullor të Vendit, Petar Markoviqi. Organizata, pas këtij sukseesi që pati në terren, mori edhe shumë nisma të tjera që okupuesit t'i shkaktojë dëme edhe më të mëdha.

Edhe pse kishin marrë shumë nisma, pas një muaji, anëtarët e OZN-së, u bien në gjurmë, dhe pas shumë përndjekjeve ata arrestohen me 12, 14 dhe 16 nëntor 1949. Procesi gjyqësor u organizua në Gjykatën e Qarkut në Gjilan prej 7-11 prillit të vitit 1950. U dënuan: Ramiz Osmani me 18 vjet burg, Shefki Osmani me 20 vjet burg, Nuhi Mustafa 15 vjet burg, Zylfi Isufi 16 vjet burg, Mulla Musli Osmani 8 vjet burg, Ramadan Bejta u dënua me pushkatim, Agush Mehmeti u dënua me pushkatim, Ibush Mehmeti me 20 vjet burg, Selman Selimi 17 vjet burg, dhe Hysen Aliu me 18 vjet burg.⁵⁶

Grupi i fundit i anëtarëve të ONDSH-së që u dënua në Anamoravë më 1956

Procesi gjyqësor që njëherë llogaritej se ishte edhe grupi i fundit i anëtarëve të ONDSH-së, në Anamoravë, më 23 qershor të vitit 1956, në Gjykatën e Qarkut në Gjilan ishte i njohur si procesi gjyqësor ndaj tre personave: Ali Pecit- Boletinit, Emrush Bejtës dhe Selim Buzukut. Në këtë grup, merrte pjesë edhe atdhetari i njohur nga Letanci i Podujevës- Shaban Shala. Për këtë proces gjyqësor, kryetari i grupit gjykues ishte caktuar Ratomir Paternogiq dhe gjykatësit porot Svetka Stojanoviq dhe Sllobodan Zhivkoviq, për procesmbajtëse – Zagorka Gruiq. Atdhetarët akuzoheshin se ishin tradhtarë të popullit, banda dhe spiunë që punonin për llogari të shteteve tjera perëndimore. Këtyre epiteteve, nuk i shpëtoi as grupi që u dënua në Gjykatën e Qarkut në Gjilan duke u akuzuar për vepra penale kundër shtetit dhe popullit nga neni 110, pika 1 dhe neni 117, pika 1 e 2 të LPJ.

Përfundimi

⁵⁶ Revista “Shqipëria Etnike”, nr. 2, Bern, qershor 2002, f.29-30.

Bërthamën e forcave nacionaliste për formimin e Ushtrisë Demokratike Shqiptare e gjejmë diku në mars 1945. Pas formimit të Shtabit Suprem të Kosovës të Adem Gllavicës më 1 dhjetor 1944, ku lindi ideja që në çdo pjesë të Kosovës, aty ku jetojnë shqiptarët të formohen organizatat ilegale, si dhe grupet më të vogla të ilegales shqiptare. Në vazhden e këtij aktiviteti të lëvizjeve atdhetare, u formuan shumë organizata patriotike shqiptare, me një distancë kohore të caktuar, e që manifestoheshin sidomos pas vitit 1944 dhe në fillim të vitit 1945. Në këto vite, si në gjithë Kosovën edhe në rrethinën e Gjilanit formohen organizata të fuqishme nacionaliste siç ishin : Organizata Nacional Demokratike Shqiptare (ONDSH) e të tjera më pak të njohura.

Në këto grupime nacionaliste përfaqësoheshin gjerësisht inteligjenca e re shqiptare e cila aspironte për një Shqipëri të bashkuar dhe demokratike.

Gjatë kësaj kohe u shtrua nevoja e ngutshme dhe e domosdoshme që krerët e lëvizjes të vepronin në ilegalitet të thellë. Kjo do të thoshte që duhej të bëhej një organizim tjetër, të cilën e impononte rrjedha e ngjarjeve, nga ai i mëparshmi. Gjatë kësaj periudhe, u formuan, vepruan dhe njëherit u zbuluan shumë patriotë të shquar. Shumë njerëz u pushkatuan dhe shumë të tjerë u dënuan me shumë vite burg.

Për të burgosur sa më shumë shqiptarë pushteti i sapoinstaluar okupues, gjente arsye nga më të ndryshmet por më e shpeshta ishte se “shqiptarët” rrezikonin integritetin territorial dhe sistemin e ri politik komunist Jugosllavë. Kishte edhe shumë akuza tjera që pëgatiteshin nga UDB-eja, me theks dënoheshin ata që strehonin të arratisurit, kjo bëhej që të pengohej dhe vështirësohej aktiviteti i të gjithë tyre patriotëve dhe veprimtarëve që luftuan kundër të gjitha padrejtësive që ushtroheshin ndaj popullatës shqiptare dhe me synimin e qartë për një Shqipëri të bashkuar dhe demokratike.

Bibliografia

- Bardhi Nexhmedin, Shkollat shqipe në Anamoravë, zhvillimi i arsimit në Sllatinë, Prishtinë, 2019.

- *Bardhi, Nexhmedin, Gjeostrategjia e re në Ballkan si pasojë e Luftërave Ballkanike, Revista Global Challenge, Vol. IV, nr.1. shkurt 2015, Tiranë, fq. 77- 93.*
- *Bardhi, Nexhmedin, Kolonizimi dhe shpërngulja në fshatrat e Moravës së Epërme 1912, Konferenca Shkencore “ Java e Shkencës” 2015 organizuar nga Ministria e Arsimit Shkencës dhe Teknologjisë, Prishtinë Maj 2015, botuar në librin I Punimet me recensione të Java e Shkencës (Botuar në vitin 2016), fq. 123-129.*
- *Bardhi, Nexhmedin, Kolonizimi dhe shpërngulja në fshatrat e Moravës së Epërme 1912/15, në Revistën shkencore, Studime Albanologjike, nr.11, 2015, Shkup, fq. 65-73.*
- *Bardhi, Nexhmedin, Lidhja Shqiptare e Prizrenit dhe ndikimi i saj në gjeopolitikën shqiptare, Revista Global Challenge, nr. 11, nëntor 2014, Tiranë, fq. 91-98.*
- *Bardhi, Nexhmedin, Pushtimi dhe politika represive serbe në Anamoravë 1912-1915. Prishtinë, 2014.*
- *Bardhi, Nexhmedin, Rëndësia gjeopolitike e territoreve shqiptare dhe diplomacia perëndimore. Shtëpia botuese “Lena Graphic Desing”, Prishtinë, 2020.*
- *Bardhi, Nexhmedin, Siguria dhe bashkëpunimi në Ballkan , roli i NATO-s dhe BE-së, Konferenca e V-të Shkencore Regjionale, organizuar nga Instituti për Studime Ligjore dhe Demokratike (ISLD), Gjilan, 17 shtator 2016, botuar në revistën Reforma, Nr. 4/2016 indeksuar me kod ISSN: 1800-9794, fq, 189-196.*
- *Bardhi, Nexhmedin, Zgjidhja e konflikteve dhe diplomacia imponuese, Konferencë Shkencore organizuar nga Instituti për Studime Ligjore dhe Demokratike (ISLD), Gjilan , 05 shtator 2015, botuar në revistën Reforma, Nr. 2/2015, fq. 409-417.*

- Bardhi, Nexhmedin, Zhvillimet gjeopolitike dhe zgjidhja e çështjës së Kosovës, Revista Shkencore Balkan Journal of Interdisciplinary Research (BJIR). Vol. 1, No. 3 – January 2016, Tiranë, fq. 36-43.
- Dermaku, Ismet, *Gjon Serreqi dhe NDSH-ja*, (dokumente arkivore), Prishtinë, 1996.
- Filipoviq, Krsto, *Vojna uprava na Kosovu 1945 (shenime stenografike)*.
- Frashëri, Kristo, *Lidhja Shqiptare e Prizrenit*, Tiranë, 1977.
- Hrabak, Bogumil, *Arbanashki ustanci 1912*, —Vranjski Glasnikl, knj. XI, Vranje, 1975.
- Hrabak, Bogumil, *Kosovo prema Mladoturskoj Revoluciji 1908 godine*, Obeležje, nr. 5, Prishtinë, 1974.
- Keçmezi- Basha, Sabile, *Zhvillimi historik i PKJ-LKJ-së në Kosovë 1945-1966*, Prishtinë, 1987.
- Keçmezi-Basha, Sabile, *Demonstratat studentore "81- kthesë e madhe në historinë më të re të Kosovës*, (fejton), Epoka e Re, 8-10 maj 2006, 8 maj, 2006.
- Keçmezi-Basha, Sabile, *Formimi dhe veprimtaria e Organizatës Nacional Demokratike Shqiptare*, Kosova 18-19, Prishtinë 1996.
- Keçmezi-Basha, Sabile, *Informbyroja në Kosovë*, në Rilindja, fejton 20 –28 prill 1987, Prishtinë 1987.
- Keçmezi-Basha, Sabile, *Lëvizja ilegale patriotike shqiptare në Kosovë 1945-1947*, Prishtinë 1998.
- Kola, Harilla, *Genocidi serb ndaj shqiptarëve në viset e tyre etnike në Jugosllavi 1941- 1967*, Tiranë 2000.
- *Komiteti Mbrojtja Kombëtare e Kosovës*; Tiranë 2004.
- Programi i Lëvizjes për Lirimin e Tokave Shqiptare.
- Programi i Organizatës Nacional Demokratike Shqiptare
- Rexhepi, Fehmi, *Lëvizja Nacional Demokratike Shqiptare në Anamoravë 1945-1947*, E djathta shqiptare në mbrojtje të Shqipërisë Etnike-3, Prizren- Shkodër, 2006.

КАРАКТЕРИСТИКИ НА ИЗВРШИТЕЛИТЕ НА КРИМИНАЛИТЕТОТ ПОВРЗАН СО ЗЛОУПОТРЕБА НА ДРОГА

Д-р Билјана Богданова-Смилевска¹, Александар Ѓурчески²

¹ Доктор на науки од областа на безбедноста, biljana.bsmilevska@gmail.com

² Министерство за внатрешни работи-Скопје, aleksandargjureski@yahoo.com

Апстракт

Предмет на интерес на трудот се карактеристиките на извршителите на криминалитетот поврзан со злоупотреба на дрога. Во трудот од криминалистички аспект е даден осврт на делинквентската тактика на сторителите на овој криминалитет, вклучувајќи ги сите скалила, од нарко-крималците, дилерите па сè до уживателите на дрога, кои се наоѓаат на последното скалило. Криминалитетот поврзан со злоупотреба на дрога не познава граници, располага со висока мрежна организациска поставеност и распространетост ширум светот. Тој вклучува различни профили на луѓе во зависност од улогата и задачите што ги имаат како дел од од пирамидата на криминалитетот поврзан со злоупотреба на дрога. Колку што е долг патот на дрогата од производството до крајната дестинација, исто толку многу учесници со различни профили се инволвирани. Врз основа на искуствата на стручни лица кои биле во непосреден контакт со овој вид на криминалитет и врз основа на статистички податоци во овој труд ќе се елаборираат криминолошките и криминалистичките карактеристики на извршителите на кривичните дела поврзани со злоупотреба на дрога.

Клучни зборови: *нарко-криминал, нарко-криминалци, дилери, консуматори на дрога, злоупотреба на дрога.*

Вовед

Целокупната глобализација на криминалитетот подразбира и глобализација на криминалитетот поврзан со злоупотреба на дрога. Тој „царува“ на светската криминална сцена во повеќе насоки и како криминал „само за себе“, овозможува високи профити и финансиска платформа, со што се зголемува загриженоста на голем број земји во светот од сè поголемата закана од него. Во последните децении сè повеќе се изразени транснационалните компоненти на трговијата со дрога, трговијата со луѓе, измамите, тероризмот и покрај нивното локално владеење, при што против нив треба да се делува на меѓународните политички пазари на регионално и глобално ниво. Показател за ваквиот интерес се Обединетите Нации кои посветија четири конвенции за прашањата поврзани со тешкиот криминал: Конвенцијата за дрога од Виена од 1988 година, Конвенцијата за спречување на финансирање на тероризмот од 2000 година, Конвенцијата за борба против транснационалниот организиран криминал од 2000 година и Конвенцијата за борба против корупцијата од 2000 година (Мегваер М., Морган Р., Рајнер Р., 2010, 771). Криминалитетот поврзан со злоупотреба на дрога не познава граници, располага со висока мрежна организациска поставеност и распространетост ширум светот. Тој вклучува различни профили на луѓе во зависност од улогата и задачите што ги имаат како дел од пирамидата на криминалитетот поврзан со злоупотреба на дрога. Криминалитетот поврзан со злоупотреба на дрога претставува долг синџир чии алки се состојат од голем број на учесници кои имаат посебна улога и специфични задачи во зависност на која алка од синџирот припаѓаат. На најниското скалило се наоѓаат уживателите, односно консуматорите на дрога, потоа следуваат дилерите на дрога, познати и како растурачи на дрога и на највисокото скалило се наоѓаат нарко-босовите, односно финансиерите. Покрај горенаведените, учество во криминалитетот поврзан со злоупотреба на дрога имаат и производителите, препродавачите, транспортерите, преработувачите, фармаколозите, претставниците од владината елита, корумпираните полициски и царински службеници, сметководителите и многу

други лица кои на било кој начин ќе остварат профит. Секој од учесниците дава свој придонес во криминалитетот поврзан со злоупотреба на дрога, почнувајќи од производство па сè до пласирање на црниот пазар и конзумирање од страна на уживателите на опојна дрога. Тоа овозможува распространување на овој криминалитет ширум светот, што се должи на организираноста, професионализмот и конспиративноста на сите учесници. Сторителите на криминалитетот поврзан со злоупотреба на дрога профитираат доколку е поголема побарувачката, што значи паралелно зголемување на бројот на консуматори на опојна дрога, а со тоа се зголемува производството на дрога. Поголема побарувачка на пазарот значи поголемо производство на дрога и зголемен број на консуматори.

1. Делинквентска тактика на нарко-криминалците и нивни карактеристики

Најтежок облик на криминалитетот поврзан со злоупотреба на дрога претставува нарко-криминалитетот, кој е специфичен од повеќе аспекти: карактеристиките на овој вид на криминалитет, потребата од постојано усовршување на методите и средствата за негова репресија, штетните последици кои ги предизвикува, несразмерно високите профити стекнати со него кои го стимулираат секој учесник како можен начин на богатење, како и постојаното усовршување на средствата и методите за негово извршување. Нарко-криминалитетот не познава граници, „живее“ во целиот свет што се должи на добрата организациона мрежа, како и строгата хиерархиска поставеност и организираност на меѓународните криминални организации (Пошироко: Dimovski, Z., Ilijevski, I., Babanoski, K., 2010,203-214)

Најзначајни карактеристики на нарко-криминалитетот се: меѓународни криминални организации; хиерархиска структура; организираност; конспиративност; транснационалност; професионализам; корупција како средство за постигнување на целта; широко креирање на нарко-патот во светот; профитабилност итн. Нарко-криминалитетот го извршуваат локални

организирани криминални групи или меѓународни криминални организации ширум светот во кои постои строга хиерархиска поставеност. Кривичниот Законик на Република Македонија, под група, банда или друго злосторничко здружение или организација подразбира најмалку три лица кои се здружиле за вршење кривични дела, во кој број влегува и организаторот на здружението.⁵⁷ Според Конвенцијата на ООН против транснационалниот организиран криминал, организираната криминална група е група составена од три или повеќе лица што егзистира одреден период и дејствува со цел да се изврши едно или повеќе сериозни кривични дела установени со оваа Конвенција, заради остварување на директна или индиректна финансиска корист или друг вид материјала корист (Јабовиќ М., 2006). Криминалните организации може да бидат пирамидално поставени или во синцир поврзани луѓе и постои строга конспиративност, високо ниво на организираност и професионалност. Организациската поставеност на криминалните организации се состои од раководство кое ги сочинуваат финансиерите кои се на врвот на пирамидата, кои остваруваат контакт со одговорните на ќелиите и финансиските советници преку кои се одвива целиот транспорт на дрогата во светот. Одговорните на ќелиите контактираат со водачите на потќелиите, бидејќи секоја ќелија се дели на потќелии кои ја разнесуваат дрогата. Секоја ќелија располага со лица од различен профил кои го сочинуваат најниското скалило. Финансиерите вложуваат во легални бизниси (туристички агенции, менувачници, шпедиции, агенции за недвижности, синцири на казина и хотели и сл.) со цел да го прикријат нелегално стекнатиот капитал. Значи, во нарко-бизнисот се вклучени играчи од различен профил: трговци, како луѓе кои имаат капитал за инвестирање, професионални криминалци, транспортери, надворешни соработници, посредници, полициски службеници, царинарници, судии, луѓе од владината елита, шпедитори, пилоти, авионски екипаж, адвокати, фармаколози, студенти и многу други. Тоа се луѓе кои во суштина не припаѓаат на криминалното подземје и многу ретко се сомнителни за органите на

⁵⁷ Член 122 ст. 28 од Кривичниот Законик на Република Македонија-пречистен текст

прогонот и затоа нивната улога се смета за случајна. Сепак остваруваат големи профити и можат да овозможат пристап до клучни ресурси или се наоѓаат на високи позиции кои можат многу да придонесат во нарко-бизнисот.

Значи на највисокото скалило кај организираниите криминални групи се наоѓаат финансиерите, потоа дилерите и на крај уживателите на дрога. Помеѓу второто и третото скалило се наоѓаат производителите, преработувачите, транспортерите, царинските и полициските службеници како „логистика“ во извршување на нарко-криминалитетот. Хиерархиската поставеност е таква што секој учесник не знае за другиот во следното скалило, односно знае само онолку колку што е неопходно. Кај нив постои висок степен на организираност, што овозможува добра координација и поврзаност на меѓународно ниво. Внатре во криминалните организации како главно правило се одржува конспиративноста, како на *modus operandi*, така и на *instrumentum operandi*. Професионализмот е карактеристика за овие криминални организации на што се должи и успешноста во остварување на огромни профити од нарко-криминалот. Нарко-криминалците се во чекор со најновите технички достигнувања и се во постојан стремеж кон пронаоѓање на нови начини за криумчарење на дрога и софистицирање на средствата и методите за остварување на овој вид криминалитет. Нарко-криминалитетот не би успеал без корупцијата како основно средство за успешно криумчарење на дрогата и пласирање на црниот пазар. Поткупувањето на владини претставници, полициски, царински и судски службеници претставува отворен пат за дрогата и овозможува огромна количина на дрога невидливо да пропатува од едниот до другиот крај на светот, а истовремено нарко-криминалците да бидат поштедени од кривичниот прогон. Учесниците во нарко-бизнисот многу вешто ги проучуваат царинските и полициските режими на граничните премини за успешно совладување на сите препреки при транспортот. Нарко-криминалците солидно ја познаваат нарко-рутата низ целиот свет. Долгогодишното искуство на криминалната „сцена“ им овозможува на нарко-криминалците да ја олеснат трговијата со дрога, а со тоа да се пробијат насекаде низ светот не познавајќи граници. „Плодови“ на нарко-криминалитетот се огромните профити кои се

доста привлечни за инволвирање на голем број луѓе во нарко-бизнисот и претставува најдобар начин за енормно богатење.

Организираните криминални групи кои се занимаваат со трговија со дрога стануваат пофлексибилни, прилагодливи, отворени за меѓународна соработка, со бизнис-пристап, често мулти-криминално ориентирани и подготвени да ги прилагодат своите криминални активности во совладување на пречките поставени од страна на органите на кривичниот прогон. Организираните криминални групи често се вклучени во други облици на криминал и многу од нив се вклучени во трговијата со повеќе од еден вид на дрога. Криминалните активности на организираните криминални групи зависат во голема мера од нивната структура, како и способноста да се прилагодат на спецификите на криминалните пазари и на потребите за соработка со други организирани криминални групи. Во поголемиот дел од случаите, повеќето криминални организации во Југоисточна Европа се структурирани на хиерархиски принципи, со еден лидер или мала група на лица, многу тесно поврзани, кои ги координираат и донесуваат одлуки за активностите, развој на нови иницијативи, како и за нови стратегии во дадени ситуации. Но, во многу случаи хиерархиската структура е во комбинација со хоризонталниот развој на групата, со различни единки кои покриваат дел од криминалната активност, со ограничено познавање на другите единки, но координирани од страна на еден лидер. Во некои случаи, особено се однесува за мали групи организирани на мобилните принципи, улогата на лидер се намалува и тој/таа може да се вклучат во задачи на пониско ниво. Поделбата на задачите е многу важна во структурата на криминалната групата од две главни причини. Од една страна, повеќето криминални активности бараат таква поделба заради нивна успешна реализација. Од друга страна, поделбата на задачите обезбедува тајност на криминална активност на организирани криминални групи и заштита на своите членови, особено на оние на врвот на хиерархијата.

Структурата на организираните криминални групи е под влијание на многу фактори. Се разбира профитот е главен фактор, но постојат и други фактори, како на пример тоа што организирањето во криминални групи овозможува

поголема стабилност. Кај организираните криминални групи расте свеста за репресивните мерки кои може да ги преземат органите на кривичниот прогон. Примарната цел на организираните криминални групи е користење контрамерки за заштита на нивната комуникација. Заштитата на комуникацијата е од суштинско значење за да се спречи откривањето на криминални активности и идентификација на членовите на организираните криминални групи од страна на полицијата. Некои од најчестите контрамерки кои се преземаат за оваа намена вклучуваат: користење на еднакратно или на честа промена на мобилни телефони и при-пејд SIM картички, кодиран јазик или термини, лични средби обично на безбедна локација, интернет комуникација и сл (Report on drug seizures in Southeast Europe for 2015, стр. 70). Успехот во борбата против прекуграничната трговија со дрога може да се постигне само преку меѓународна соработка, партнерство, размена на информации за заплени, правци, *modus operandi*, сторителите, модели и профили за поединци и групи. Операциите ќе се организираат на координиран начин со сестран пристап кон специфичностите на регионот и промените на трговијата со дрога со заеднички ресурси на затекнатите земји. Производството и трговијата со дрога е една од најпрофитабилните криминални активности, која генерира милијарди долари за криминалните групи, кои имаат високо ниво на организација и координација. Вкупната проценета вредност на заплена дрога во регионот на Југоисточна Европа во 2015 година изнесувала околу 1,34 милијарди евра. Производството на хероинот се одвива на долго растојание од главните пазари на потрошувачите во Европа, што генерира разновидност во синцирот на снабдување. Југоисточна Европа во однос на географската положба се наоѓа на најкраткиот пат помеѓу земјите на потекло и земјите кои се крајна дестинација за хероинот. Иако најголемото производство во суштина е во Авганистан, не е исклучено организираните криминални групи да се обидат да го приближат производството поблиску до пазарите на лекови, односно фармацевската индустрија. Пријавените заплени количини на хероин за 2015 година се најниски во изминатите четири години. За разлика од изминатите години, во

2015 година податоците од Извештајот на заплени дроги во Југоисточна Европа покажуваат засилена трговија на север кон Црното Море, при што хероинот влегува во регионот на Украина. Северната гранка од Балканскиот пат, поврзан со патот кон северниот дел на Црното Море сериозно го зголемиле своето значење.

Регионот на Југоисточна Европа е релативно мал пазар за кокаин во споредба со хероинот и канабисот. Во однос на трговијата со кокаин, Југоисточна Европа е транзитно подрачје од земјите на Јужна Америка. Најчесто ова вклучува транзитирање на мали количини од земјите на потекло или редистрибуција на локации по воздушен пат, курири и „хранење“ на пазарите во најголем дел од земјите од Западна Европа. Морските пристаништа во регионот на Југоисточна Европа се користат за пренесување на големи количини на кокаин во Западна Европа, а граѓаните на ЕУ од Југоисточна Европа се користат како курири за кокаин во целиот свет. Организираните криминални групи вклучени во шверц на кокаин се стремат кон иновативност во техниките на прикривање и изнаоѓање на нови начини за шверцување, како на пример, кога агрегатната состојбата на кокаинот се променува и се вбригува во различни предмети кои се транспортираат, со цел да не се открие. Канабисот се произведува во сите земји од Југоисточна Европа за да се покрие побарувачката и со намера да биде прекугранично дистрибуиран. Канабисот е најчесто консумирана, произведувана и тргувана дрога во регионот на Југоисточна Европа што се должи на инвестирање во технологијата за одгледување на марихуаната во затворен простор, со што доаѓа до зголемување на производството на канабис, забрзување на процесот на производство и зголемување на квалитетот. Според Извештајот на заплени дроги во Југоисточна Европа за периодот од 2010 до 2015 година, профитот од марихуаната и хашишот, односно од канабис производите е најнизок во споредба со другите дроги, но канабисот останува прворангирана дрога во однос на запленигоста. Новите психоактивни супстанции стануваат сериозен проблем во многу земји во Југоисточна Европа. Во последните години Khat (*Catha edulis* - дрога која потекнува од Африка и Арапскиот Полуостров) сè

повеќе е присутна во регионот на Југоисточна Европа и сите регистрирани случаи се поврзани со трговија по воздушен пат или преку поштенски пратки. Организираните криминални групи често се вклучени и во други криминални активности, а кога станува збор за трговијата со дрога, организираните групи тргуваат со повеќе видови на дрога. Истражувањето покажа дека богатата мултиетничка страна на организираните криминални групи нагласува висока соработката меѓу државјани од различни земји, при што се зголемува учеството на жените во процесот на трговија со дрога, пред сè, нивна инволвираност во транспортот. Една од најзначајните алатки која најмногу ја помага трговијата со дрога е интернетот, бидејќи овозможува поголема информираност, брз и лесен пристап до информации, остварување на контакти и сл. Најчесто интернетот се користи како побезбеден начин за продажба и купување на нелегални супстанции, преку веб сајтови, социјални мрежи, медиуми и сл. Интернетот не е во можност да го совлада физичкиот процес на трговија со дрога, како што е испораката, но во голема мера ја олеснува, скратува и заменува комуникацијата при директен контакт купувач – трговец или го олеснува плаќањето. Се врши програмирање на сајтови каде се нуди широк спектар на алатки за производство и трговија со дрога, од рецепти за лекови, опрема, контакти кои се заштитени и анонимни и ја отежнуваат истрагата.

Патот од производството на дрога до крајните потрошувачи, односно консуматорите на дрога е многу долг. За да се помине оваа релација до последната дестинација потребно е многу време, бидејќи најчесто дрогата се произведува на едно место, а се дистрибуира на сосема друго место, односно на друг континент. Сето ова бара добра организација и сигурност на транспортот, инволвираност на многу луѓе од различни структури и будност низ целиот процес на транспорт. За совладување на просторните граници извршителите изнаоѓаат повеќе методи на шверц, односно пренесување на дрогата по копнен, воден и воздушен пат користејќи ги сите средства што им стојат на располагање. Во однос на копнениот начин на шверцување на дрога од сообраќајните средства најчесто се користат: автомобили, камиони,

автобуси и возови. Најчести облици на криумчарење на дрога во автомобили и камиони се: резервоарот за гориво, резервната гума, возачката кабина, бришачите, под седиштата и во седиштата, таванот на возилото, браниците, легално транспортираната роба, багажот на возачот и совозачот, фаровите, вратите, дулото дно на куферите и на многу други места. Најчесто се изработуваат специјални бункери за криумчарење на дрога помеѓу потпирачот на задното седиште и багажникот на автомобилот, се прават и дупли резервоари за гориво, под патосот, во резервните гуми, во бандашите и сл. Најголемите количини на марихуана во 2015 година во Југоисточна Европа се транспортирани со камиони (60,6% од целата количина), додека 32,5% се транспортирани со патнички автомобили. Најголемите количини на хашиш биле транспортирани со комбиња, автобуси и патнички автомобили. Во Република Македонија во 2015 година на излез на граничниот премин Богородица биле заплени 29,9 кг марихуана која била завиткана во алуминиумска фолија од вино. Покрај превозните средства, за криумчарење на дрога се користат и луѓето и животните. Кучињата, магарињата, гулабите и камилите се многу погодни транспортни средства за пустинските и непроодните предели на Средниот и Блискиот Исток, за да може дрогата да се транспортира до Европа (Петровиќ А., 1978, 668). Помала количина на дрога може да се сокрие во: облеката (ракавици, шешири, перики, поставата на сако и капут, рабови на палто, костуми, пантолони, во внатрешните џебови, вратоврски, чорапи, долна облека, во јаката на кошули и сл.), обувки (најчесто во високите потпетици, ѓоновите на патики и кондури, во чизми и сл.), вештачки гради, вештачки стомаци од пластика, вештачки делови на раце и нозе, ортопедски помагала и сл., намирници (конзерви, кеси од смоки, чипсови, во леб, шишиња, јајца, чоколадни бомбони и сл.), книги (се прави празнина во книгата во која се сместува дрогата или во корицата); украсни предмети, музички инструменти, прибор за хигиена (во паста за заби, во кутии и туби од козметички препарати и сл.), поштенски пливови и пакети, теписи, килими, во човечкото тело (во стомакот преку голтање, во аналните отвори и сл), ситни предмети (играчки, цедиња, касети, мобилни телефони, батерии за

цебна лампа, шаховски фигури, рачка од чадор и сл.) (Водинелиќ В., Алексиќ Ж., 1988, 445-446)

Трговијата со дрога покрај копнениот го опфаќа и водениот пат како начин на криумчарење при што се користат автомобили, камиони, автобуси, кои за да ја избегнат контролата на граничните премини се товарат на фериботи и така стигнуваат до крајната дестинација и тоа најчесто тргнуваат од грчки, турски и албански пристаништа и се истоваруваат на италијанските пристаништа. Медитеранот најчесто се користи за транспорт на морфиум и хероин и тоа директно од земјите – производителачи до земјите – крајни потрошувачи. За криумчарење на дрога се користат следниве морски патишта:

- линија Азија-Европа, преку Медитеранот и Суецкиот канал;
- линија со ферибот помеѓу турските пристаништа (Истанбул, Измир, Трабзон, Самсун, Анталија, Кушадаси) и европските пристаништа и Црното Море;
- линија Турција-Грција, сувоземен пат, а потоа со ферибот од пристаништето Патрас во правец на италијанските пристаништа Бар, Анкона и Бриндизија (Бошковиќ М., 1998, 186)

Огромни количества на кокаин во Холандија пристигнуваат по поморски пат, преку пристаништата во Ротердам и во Амстердам. Иако речиси целиот кокаин што се внесува во Холандија е произведен во Колумбија, има и други земји што играат клучна улога како места за претовар. Такви се Холандските Антили, Суринам, Венецуела, Панама, Еквадор, Перу, Бразил, Никарагва и Костарика, исто така и многу африкански земји (Зигел, Д., Бан де Бунт, Х., Зајиќ, Д., 2009, 7-19). По поморски пат дрогата (најчесто кокаинот) се пренесува во контејнери и тоа поголема количина и се става во стоката што легално се пренесува. Многу често се изнајмуваат бродови за вакви намени. Постојат случаи кога помали количини на дрога се кријат во структурата на бродот. Екипажот на товарните бродови може да крие дрога во личните предмети. Кога контејнерите или бродовите кои пренесуваат дрога ќе пристигнат на саканата дестинација се укотвуваат на пристаништата и дрогата се растоварува или се пренесува во кајчиња, помали рибарски бродови или

глисери и се разнесува. Пристаништата се користат за шверц на поголеми количини на дрога. За шверц на големи количини на марихуана од Албанија во правец на Италија се користат албанските пристаништа, при што што во 2015 година се регистрирани 7 случаи на обиди за шверц, при што биле заплени 1,296.400 килограми марихуана преку албанското пристаниште Драч, а преку албанското пристаниште Валона се регистрирани 7 обиди за пренос на марихуана, при што биле заплени 99,900 килограми марихуана. Во 2012-2013 во Албанија според Извештаите на СЕЛЕК е регистрирана употребата на рибарски чамци и брзински чамци за транспорт на значајни количини на марихуана (5,124.230 килограми во 2012 година и 5,836.93 килограми во 2013 година), но за 2014 и 2015 година во Албанија не е регистриран овој вид на транспорт.

Транспортот на дрогата по воздушен пат исто така е многу развиен. Методите на шверцување по воздушен пат вклучуваат шверцери (курири) на дрога кои дрогата ја шверцуваат во багажот, во лични предмети, во алиштата или во капсули што ги имаат проголтано. Тоа се т.н. голтачи. Сè почести се примери во пракса кога кокаинот се раствора во рум и на тој начин се шверцува, па потоа се претвора од течна состојба во прав. За криумчарење на дрогата по воздушен пат и не секогаш се потребни курири, бидејќи таа се шверцува и како поштенска пратка. Кога дрогата се криумчари преку редовните авио-линии најчесто се сокрива во куфери со двојно дно и лажни прегради, храната и пијалокот, предмети или облека, шупливи потпетици и ѓоновни обувки, со голтање и ставање во телесните шуплини, багажот, разни предмети од рачна изработка и др. Во Албанија во 2015 година е регистриран случај на транспорт на марихуана со мал авион од Албанија кон Италија (Report on drug seizures in Southeast Europe for 2015, 53).

1.2. Делинквентска тактика на дилерите на дрога и нивни карактеристики

Дилерите на дрога заедно со консуматорите претставуваат последна алка од нарко-криминалитетот. Тие се поврзани со консуматорите и претставуваат снабдувачи на дрога или во пракса познати како растурачи на дрога. Дилерите може да се класифицираат во две групи:

- дилери кои вршат продажба на дрога; и
- дилери кои вршат продажба на дрога, но истовремено се и консуматори на дрога.

За нашата држава карактеристична е уличната продажба или продажба на мало. Делинквентската тактика на дилерите се состои во следново: најпрво, дрогата се пакува во помали количини, најчесто во грамови, а потоа се врши дистрибуција, односно продажба на дрогата. Дилерите најчесто со дрога се снабдуваат на следниве начини на: илегално одгледување на индиски коноп (*canabis sativa*) или афион; кражби на лекови во здравствени и фармацевтски установи и објекти (диазепам, апаурин, лексин, метадон и др.) и фалсификување рецепти; злоупотреба на испарливи растворувачи (ацетон, бензин, плин, лепило, етер, хлороформ и др. (Гиноски М., 1994, 7); недозволена трговија со дрога, односно преку криумчарење и препродажба на дрога (Бошковиќ М., 1998, 183).

Одгледување на растението *Canabis sativa* најчесто е во домашни услови, во саксии, дворови, покрај викендици, во околината на градот или насади кои се наоѓаат на диви места, најчесто тешко проодни и недостапни или на изразено голема висина и на места кои многу ретко се посетувани, како што се ридско-планинските предели. Производството и преработката на синтетичките дроги се врши во тајни лаборатории кои се наоѓаат надвор од населените места, на изолирани подрачја како што се напуштени згради, куќи, објекти, викендици, во магацини, подруми, простории кои се користени како кујни, гаражи и сл. Денес ваквите лаборатории се посоефицицирани и се кријат зад многу ординации, здравствени и фармацевтски установи, како и фабрики за лекови кои легално функционираат и се снабдени со современа апаратура која е потребна за преработка на дрогата. Во Република Македонија во 2015 година е откриена инпровизирана лабораторија за нелегално производство на

висококвалитетна марихуана, при што биле откриени и 105 растенија и 91 семка од растението канабис сатива и 0,38 кг хашиш (Report on drug seizures in Southeast Europe for 2015, 53). Во 2018 година во скопското село Грчец, МВР откри и лабораторија за производство на кристал мет.

Начинот на извршување на криминалитетот поврзан со злоупотреба на дрога од страна на дилерите се однесува на пакување и продажба на дрогата. Количината и начинот на пакување зависи од видот на дрогата. Преку анализа на стручната литература од оваа област, како и интервјуата со стручни лица – криминалисти кои работат на откривање на овој вид на криминалитет од Одделението за недозволена трговија со дрога и оружје, начинот на извршување на дилерите е следниот:

Марихуаната најчесто на уличниот пазар се продава во вид на подготвен цоинт, во хартиена паковка или целофанска паковка во помала количина (околу 5 грама), во полиетиленска кеса во количина околу 50 грама и пакувања од 0.5 килограм и 1 килограм завиткана во полиетиленска кеса и обвиткани со салотејп трака. Цоинтот претставува рачно изработена цигара со мешавина од марихуана и тутун. Марихуаната и тутунот се виткаат во ризла (хартија за рачна изработка на цигара) и на едниот крај наместо филтер се става парче картонска хартија која е завиткана во форма на цевче.

Хашишот кој се добива од канабисот може да се најде во цврста состојба пресуван во форма на плочка со големина од околу 100 до 250 грама. Формата на плочката изгледа како плочка чоколада. Хероинот се пакува во паковки од алуминиумска фолија и полиетиленска кеса во количини од 0,25 грама па сè до 5 грама, а може и поголеми количини (20, 30, 50 грама, 0,5 килограм до 1 килограм). Поголемите пакувања од пола и еден килограм се пакуваат во полиетиленски кеси обвивени со гумена обвивка и залепени со салотејп трака. Истите се пресовани во правоаголна форма. Пакувањето на хероинот зависи од начинот на транспорт, а причината поради која се користат повеќе заштитни слоја е да се спречи ширењето на специфичната миризба.

Кокаинот најчесто се пакува во мали зипер кесички, во полиетиленски паковки, во мали пластични или стаклени шишиња. Во поголеми количини

кокаинот се пакува во зависност од начинот на кој се транспортира и тоа пресован во различни форми, обвиткан во полиетиленска кеса, целофанска кеса, леплива трака, гумена обвивка и сл.

Екстазите најчесто се пакуваат во полиетиленски и целофански паковки со цел да се задржи влажноста на истите. Најчесто екстазите се чуваат на ладни места (фрижидер) и подалеку од места кои зрачат топлина за да се задржи квалитетот. Кога се изложени на топлина ја губат влажноста и лесно се распаѓаат. За транспорт се пакуваат во најлонски кеси, кутии во поголеми количини (1000, 2000, 10 000 итн. таблети).

Продажбата ја вршат дилерите или нивни посредници. Консуматорите се поврзани со дилерите на дрога. Најпрво остваруваат телефонски или непосредни контакти, договараат место каде ќе се изврши продажбата. При остварување на телефонски контакти дилерите и консуматорите користат шифрирани поими. Многу често дрогата се остава на договорено место. Најчесто места каде се извршува продажбата на дрога се: неосветлени места, напуштени објекти, станови и куќи кои се користат под наем, влезови од згради, училишни дворови и други места. Продажбата на дрога исто така се врши и на јавни места посетени од поголем број на луѓе како што се: дискотеки, ноќни клубови, музички манифестации и слично.

Сите учесници во криминалитетот поврзан со злоупотреба со дрога почнувајќи од најдолното па завршувајќи до најгорното скалило на нарко-криминалната пирамида имаат тајни начини на комуникација. За тајно комуницирање на сторителите постојат шест можни начини: доставување на двосмислени вести кои ги разбира само примателот; комуницирање преку движења, гестикулирање, викање и пеење, имитирање на животински гласови, звуци и шумови произведени од инструменти, чукање на начин неразбирлив за другите, знаци во писмениот сообраќај (положба на поштенски марки или буквите во адресата и сл.), цвеќе, светлосни сигнали (хелиографи), знаци за распознавање, графички знаци, Криумчарење во сокриени предмети (во постават на облеката, во колач и сл), пишување со невидливо мастило, шатровачки жаргон. При секојдневните контакти дилерите и консуматорите

кои ги остваруваат заради купо-продажба на дрога најчесто се користат со сленгови. Познавањето на сленговите може да биде од големо значење за откривање на голем број кривични дела поврзани со злоупотреба на дрога. За хероин уживателите го користат зборот жуто, црвено, хорс. За цената или количината користат шифрирани изрази како што се: за 500 денари - 5 минути, една паковка, петстотка без да наведат за кој вид на дрога станува збор, единица, двојка, петка, десетка (за грам). Понекогаш во продажбата се инволвирани и такси возила за транспорт на дрогата. Притоа, многу често таксистите и не знаат дека пренесуваат дрога, бидејќи дрогата најчесто ја кријат во предмети кои секојдневно се употребуваат и кои не би привлечеле посебно внимание. Најчесто дрогата кога се пренесува преку такси возила се сокрива во следниве предмети: цд дискови, мали книжни пакувања од прехранбени продукти, лименки, чаеви, пластични кутивчиња и други непрозирни предмети.

Во нашето законодавство карактеристични се две кривични дела кои се инкриминации во сферата на наркоманијата и тоа: чл. 215 Неовластено производство и пуштање во промет на наркотични дроги, психотропни супстанции и прекурзори и чл. 216 Овозможување на употреба на наркотични дроги.⁵⁸

Со чл. 215 Неовластено производство и пуштање во промет на наркотични дроги, психотропни супстанции и прекурзори законодавецот го инкриминира неовластеното произведување, преработување, продавање или нудење на продажба или заради продажба купување, држење или пренесување или посредување во продажба или купување или на друг начин неовластено пуштање во промет наркотични дроги, психотропни супстанции и прекурзори. Сторител на основниот облик на ова дело може да биде секое физичко лице. Првичната кривична санкција предвидена за сторителот доколку е исполнето законското битие на делото беше казна затвор од 1 до 10 години. Меѓутоа законодавецот сфаќајќи ја тежината на ова кривично дело со измените од

⁵⁸ Чл.215 и чл.216 од Кривичен Законик на РМ-пречистен текст, 2016

септември 2009 година казната затвор од 1 до 10 години ја заменува со казна затвор во траење од 3 до 10 години, подигнувајќи ја минималната граница во изрекувањето на оваа казна. Оваа инкриминација опфаќа дејствија со кои се овозможува ширење на наркоманијата: неовластеното производство и неовластената трговија, што значи дека се појавува во два облици. Првиот облик за свој материјален супстрат го има неовластеното произведување или преработување на супстанции или препарати што се прогласени за наркотични дроги, психотропни супстанции или прекурзори. Од самата суштина на делото, произлегува дека производството и преработувањето треба да се вршат заради продажба, односно пуштање во промет, а не и заради задоволување на сопствените потреби. Вториот облик на дејствието на извршување е неовластеното пуштање во промет наркотични дроги, психотропни супстанции или прекурзори по пат на: продавање, нудење на продажба или заради продажба купување, држење или пренесување, или посредување во продажбата или купувањето, или на друг начин. За да постои делото не е важно времето поминато помеѓу производството и пуштањето во промет на дрогата. Притоа, тука не се казнува купувањето, држењето и сл. без намера за продажба, посредување во трговијата, односно пуштање во промет, туку за свои сопствени потреби. Од друга страна, карактеристично е што како сторител на ова дело, покрај физичко, може да се појави и правно лице, па така предвидената кривична санкција е парична казна. Законодавецот предвидел и затвор во траење од 1 до 5 години за оној кој што неовластено прави, набавува, посредува или дава на употреба опрема, материјал или супстанции за кои знае дека се наменети за производство на наркотични дроги, психотропни супстанции и прекурзори. Всушност, станува збор за помошни дејствија и активности со кои се потпомага исполнувањето на законското битие на основниот вид на ова дело. Потешок облик постои во случај на организираност, односно соучесништво и соизвршителство, поточно ако делото е извршено од страна на повеќе лица или сторителот на ова дело организирал мрежа на препродавачи или посредници, при што сторителот ќе се казни со затвор најмалку 5 години. Значи, притоа, потешко се казнува организаторот на мрежа

на препродавачи или посредници (злосторничко здружение што се одликува со посебно разработена стратегија на постапување на одделните членови на здружението).

Законското битие во чл. 216-Овозможување на употреба на наркотични дроги се состои од повеќе дејствија на извршување: наведување друг на уживање наркотични дроги и прекурзори или давање наркотични дроги, психотропни супстанции и прекурзори за уживање или ставање на располагање простории заради уживање на наркотични дроги, психотропни супстанции или на друг начин овозможување на друг да ужива наркотични дроги, психотропни супстанции и прекурзори. Како сторител на основниот облик на ова кривично дело може да биде секое физичко лице, што се потврдува и од терминот „тој што“ употребен на почетокот во овој член. За овој облик на кривичното дело е предвидена кривична санкција казна затвор во траење од 1 до 5 години. Наведувањето кое е едно од дејствијата со кое може да се исполни законското битие на ова кривично дело значи поттикнување на едно или повеќе лица. Со оглед на тоа што законодавецот го предвидел терминот „наведува“, а не „ќе наведе“ или „наведе“, значи дека инкриминирано е и неуспешното поттикнување. За постоење на делото е доволно сторителот да презел дејствија со кои кај друг сака да создаде или зацврсти одлука за уживање на дрога (со наговарање, опишување на ефектите и сл.), при што не е нужно другото лице да започнало да ужива опојна дрога или психотропна супстанција (Богданова-Смилевска, 2017, 57). Давањето на друг опојна дрога или психотропна супстанција значи дејствие на овозможување на друг за нивно уживање. За разлика од претходното дело на пуштање во промет, тука се работи не за трговска операција, туку за непосредно продавање заради уживање на дрогата на друго лице (давањето на друг „да проба“, делењето со друг и сл.). И тука не е неопходно другото лице да започнало со уживање на дрогата. Ставањето на располагање простории е исто така дејствие на создавање услови за уживање на дрогата (давање простории во кои ќе се одржи некоја средба на која ќе се уживаат дроги и сл.). Делото е довршено со самото ставање на просториите на располагање. Овозможувањето на друг начин е секое друго дејствие на

создавање услови, помагање на друг да ужива дрога (така, на пример, давање средства за инјектирање на дрогата, пари за купување дрога и сл.). Пасивен субјект на ова кривично дело е хроничен наркоман или лице што за првпат доаѓа во средба со дрогата. Во однос на субјективниот елемент на делото, тоа е умислено, а умислата на сторителот посебно треба да ја опфати релацијата на овие дејствија со уживањето на опојни дроги (така на пример, не постои одговорност ако некој му го отстапи станот на својот пријател, без да знае дека тој таму ќе ужива опојни дроги). Потезок облик постои ако делото е сторено спрема малолетник или спрема повеќе лица или доколку предизвикало особено тешки последици, при што за сторителот во овој случај е предвидена казна затвор од 1 до 10 години.

Врз основа на статистички податоци за периодот 2010-2019 година на територијата на Република Македонија е даден табеларен приказ за регистрирани кривичните дела поврзани со злоупотреба на дрога и нивните сторители.

Табела 1. Преглед на регистрирани кривични дела поврзани со злоупотреба на дрога и нивни сторители (чл.215 и чл.216 од КЗ на РМ)⁵⁹

Кривични дела и сторители поврзани со злоупотреба на дрога										
Година	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Вкупно регистриран и кривични дела	578	596	604	555	717	611	608	552	789	896
Вкупно регистриран и сторители	713	719	736	668	872	718	708	629	905	1004

⁵⁹ Преземено од www.mvr.gov.mk, [пристапено: 25.05.2012]

Регистрирани кривични дела и сторители по чл.215 и чл.216 од КЗ на Република Македонија										
Година	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Регистриран и кривични дела по чл.215 од КЗ	494	481	468	421	577	515	488	464	673	763
Регистриран и сторители на кд по чл.215 од КЗ	616	588	586	514	714	615	572	532	782	863
Регистриран и кривични дела по чл.216 од КЗ	84	115	136	134	140	96	120	88	116	133
Регистриран и сторители на кд по чл.216 од КЗ	97	131	150	154	158	103	136	97	123	141

Од табеларниот приказ може да се забележи бројот на регистрирани кривични дела поврзани со злоупотреба на дрога и бројот на сторителите на истите за периодот 2010-2019 година, при што во 2018 и 2019 година има драстично зголемување и на кривичните дела поврзани со злоупотреба на дрога и на нивните сторители во споредба со останатите години. Бројот на регистрираните сторители е поголем од бројот на извршените кривични дела, што укажува дека кај овие кривични дела како сторител се јавуваат и повеќе лица.

1.3. Делинквентска тактика на консуматорите на дрога и нивни карактеристики

Консуматорите на дрога или популарно познати како наркомани индиректно се инволвирани во криминалитетот поврзан со злоупотреба на дрога иако не подлежат на кривична одговорност. Тие претставуваат многу значајна алка во синцирот на нарко-криминалот бидејќи се носители на побарувачката за дрога, а со тоа се диктира производството на дрога. Поголем број на консуматори значи поголема побарувачка на дрога, поголемо производство на дрога и поголема заработувачка. Значи, без консуматорите на дрога, криминалитетот поврзан со злоупотреба на дрога, вклучувајќи го и нарко-криминалот не може да егзистира, бидејќи консуматорите се крајните корисници на дрогата и исто така повторни побарувачи.

Постојат различни средини од каде се регрутираат уживателите на дрога. Најголемиот број уживатели на дрога во светот потекнуваат од редовите на најмладите и тоа од студентите, средношколците, но за жал оваа граница е многу пониска и ги опфаќа и основците. Најчесто се работи за уживатели кои потекнуваат од имотни и добро ситуирани семејства и се впуштаат во користење на дрога најпрво од љубопитство, припадност кон друштво кое веќе консумира дрога и така сето тоа преминува во навика која доведува до тешка катастрофа. Покрај љубопитноста, мотив за земање на дрога е и сопствената афирмација во друштвото. Сакајќи себе си да се докажат и да се истакнат многу млади се впуштаат во оваа „игра“, не сфаќајќи дека многу брзо ќе „потонат“. Многу мала група на зависници од дрога потекнува од редовите на здравствените работници и тешко болните лица кои на дрога се навикнати заради секојдневно манипулирање со неа или заради долготрајно лекување со употреба на наркотични средства.

Наркоманијата како социо-патолошка појава не се манифестира јавно, туку во тајност, односно скриено. Покрај скриениот начин на манифестирање на оваа појава консуматорите на дрога може да се препознаат по одредени карактеристики, иако понекогаш е тешко да се препознае консуматор на дрога.

Сепак, постојат повеќе начини на препознавање. Наједноставни начини да се препознае уживателот на дрога е промената на однесувањето, честата промена на расположението, надворешниот изглед, пронаоѓањето на наркотици, пронаоѓањето на рецепти, пронаоѓањето прибор за користење на дрога (шприцеви, игли, фолии, лажици, лулиња, остатоци од цоинт и сл.), исчезнувањето на вредни предмети и пари од дома, губењето апетит, невообичаените мириси на облеката, телото или просториите во куќата и сл.(Томовски Б., 1995,16-26).

Начините на конзумирање дрога зависат од видот на дрогата што се конзумира. Најчести начини на конзумирање на дрога се пер-орални (таблети, напитки, цваќање листови), потоа пушење, вшмркување, вбригување во кожа и инјектирање (интервенозно, интермускуларно, ректално). Инјектирањето како начин на конзумирање на дрога е најризичен, бидејќи може да предизвика многу инфекции и болести. Многу често приборот за инјектирање не е стерилен или го користат повеќе лица и може да предизвика многубројни инфекции како што се ХИВ, жолтица и др. Доколку при инјектирањето течноста наместо во вена се вбригува во артерија може да предизвика гангрена или труење на крвта. Труењето на крвта се предизвикува од инфекција на раната. Покрај споменатите инфекции може да се предизвика предозирање кое настанува по пат на инјектирање директно во крвниот систем на поголема количина на дрога или доколку јачината и количината на дрогата е непозната што најчесто води кон смрт. Кај консуматорите на дрога може да се појави апстиненцијата или апстиненцијалната криза, која се јавува како резултат на нагло прекинување на внесување на дрога кај лице кое подолго време е уживател на дрога. Апстиненцијалната криза се јавува во првите 24 часа, а вториот и третиот ден е со најголем интензитет, а во наредните денови состојбата се стабилизира. Во состојба на апстиненција настануваат голем број промени во организмот на уживателот на дрога, како што се: губење свест, намалување на крвниот притисок, грчеви во мускулатурата, силни халуцинации, а можно е и да се добијат епилептични напади. Во состојба на апстиненција на консумерот на дрога треба да му се укаже медицинска помош,

бидејќи неговиот живот е во опасност. Консумирањето на дрога предизвикува психичка и физичка дестабилизација и подолготрајното консумирање може да доведе до смрт. Во Република Македонија не постои евиденција со која може да се направи прецизна проценка бројот на консуматорите на дрога, бројката зависи од изворната информации. Според податоците кои се достапни во Република Македонија кои консумираат дрога се движи од 15.000-20.000, од кои 6.000 до 8.000 се во Скопје. Прецизна бројка на консуматори е отежната поради тоа што одреден дел од оваа популација е тешко достапна, а постои дел од популацијата кој е недостапен и поради тоа се прават бројни биобиохемикални истражувања. Бројот на лица во одредена популација е важен од два аспекта (Микиќ, В., Кузманоска, Г., Мемети, Ш., 2010, 9):

-Прво, големината на одредена популација е од особено значење при планирањето на програмите, со цел ефикасно да се искористат средствата во однос на бројот на потенцијални корисници на програмата. Додека при оценувањето на успешноста на одреден програм или сервис, важно е да се знае деноминаторот за определените индикатори на успешност.

-Второ, од епидемиолошки аспект, големината на одредена популација е важна за да се разбере динамиката на епидемијата, во смисла на бројот на зафатени лица, а за да се разбере преваленцата, неопходно е да се знае (или да се има разумна процена) деноминаторот на популацијата која е предмет на опсервација.

Нашиот законодавец уживањето на опојните дроги го инкриминирал како прекршок во Законот за прекршоците против јавниот ред и мир, при што е предвидена прекршочна одредба по член 20 која се однесува на уживање на наркотични дроги, психотропни супстанции и прекурзори за што следува глоба во износ од 200 до 500 евра во денарска противвредност.⁶⁰

⁶⁰ Закон за прекршоците против јавниот ред и мир, Сл. Весник на РМ бр. 66/07, 152/15

Табела бр.2- Преглед на прекршоци по чл.20 од ЗППЈРМ- Уживање на наркотични дроги и психотропни супстанции⁶¹

Прекршоци против ЈРМ									
Чл.20-Уживање на наркотични дроги и психотропни супстанции									
Година	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Бр.на прекршоци по чл.20 од ЗППЈРМ	547	450	399	413	328	381	219	314	492

Од дадената табела може да се констатира дека бројот на прекршоци по член 20 од Закон за прекршоци против ЈРМ почнувајќи од 2011 година е во благо опаѓање до 2017, каде има забележително намалување на бројот на прекршоци на 219 и во наредните години се бележи раст, при што во 2019 година се извршени 492 прекршоци. Во 2011 и 2012 година најголем број прекршоци се извршени на подрачјето на Охрид, а од 2013-2019 година најголем број прекршоци по член 20 се извршени на подрачјето на Штип.

ЗАКЛУЧОК

Сите учесници во криминалитетот поврзан со злоупотреба на дрога во континуитет ги осовременуваат начините на извршување на овој вид на кривични дела во насока на олеснување на транспортот, начинот на комуникација, начинот на прикривање и сл. Меѓународните криминалните организации вложуваат огромни финансиски средства за осовременување на методите и техники за извршување на овој вид на криминалитет, го следат трендот на развојот на технологијата и се во чекор со најновите достигнувања. Користат најсовремени лаборатории за производство и преработка на дрога, применуваат најсофистицирани хемиски процеси за екстракција на дрогата, при што се менува агрегатната состојба на дрогата и е невозможно да се открие, ги користат интернет алатките за комуникација и продажба на дрога, го

⁶¹Преземено од www.mvr.gov.mk, [пристапено: 25.05.2012]

осовременуваат транспортот и вложуваат финансиски средства за обуки на различни профили на човечки ресурси.

Посебен акцент треба да се стави на сторителите на кривичните дела поврзани со злоупотреба на дрога на нашата територија, бидејќи дилерите и консуматорите континуирано ги усовршуваат делинквентските тактики со што се овозможува дрогата да е лесно достапна на улица. Неопходна е поголема контрола и заострени превентивни и репресивни мерки од страна на органите на кривичниот прогон.

Библиографија

1. Богданова-Смилевска, Б., (2017), Ефикасноста на органите на кривичниот прогон во спречување, откривање, разјаснување и докажување на кривичните дела поврзани со злоупотреба на дрога, докторски труд, Скопје
2. Бошковиќ, М., (1998), Криминалистичка методика, Полицијска Академија, Београд
3. Водинелиќ, В.,(1976), Криминалистика, Савремена администрација, Београд
4. Водинелиќ В., Алексиќ Ж., (1988) Криминалистичка методика, Центар за образовање на кадри за безбедност и општествена самозаштита „Елисије Поповски-Марко“ Скопје
5. Гиновски, М., (1994), Родителски водич, дроги, опасности, знаци , Скопје
6. Dimovski, Z., Ilijevski, I., Babanoski, K., (2016), Narco-terrorism in the contemporary conditions: Financing of the terrorist activities by the illegal drug trafficking, International scientific conference Contemporary trends in social control of crime, Faculty of security – Skopje, vol. II, Ohrid
7. Закон за прекршоците против јавниот ред и мир, Сл. Весник на РМ бр. 66/07, 152/15
8. Зигел, Д., Бан де Бунт, Х., Зајик, Д., (2009), Глобален организиран криминал-трендови и случувања, Магор, Скопје
9. Кривичен законик на Република Македонија (2016)-пречистен текст
10. Лабовиќ, М., (2006), Власта корумпира на епистемолошко, глобално-политичко и национално ниво: вистината за Македонија и неспроведувањето на квалитативно новата предлог-Национална стратегија против корупцијата и организираниот криминал, Де Гама, Скопје

11. Мегваер, М., Морган, Р., Рајнер, Р., (2010) Оксфордски прирачник за криминологија, Нампрес, Скопје
12. Микиќ, В., Кузманоска, Г., Мемети, Ш.,(2010), Извештај од биобихејвиоралното истражување и процена на бројноста на популацијата кај лица кои инјектираат дроги во Македонија, Институт за јавно здравје на Република Македонија
13. Петровиќ А., (1978), Криминалистичка методика, Виша школа унутрашњих послова-Београд,
14. Report on drug seizures in Southeast Europe for 2015
15. Тодоровски, Љ., (2012), Развивање на стратегии за следење на развојот на наркокриминалот во Република Македонија и поставување на стандардизиран систем на контрола на дрога, докторска дисертација одбранета на Факултетот за безбедност, Скопје
16. www.mvr.gov.mk, [пристапено: 25.05.2012]

POLITIKAT GJEOSTRATEGJIKE TË DISA SHTETEVE NË RENDIN E RI BOTËROR

Msc.Senada LAÇKA

International University of Struga
s.lacka@eust.edu.mk

Abstract

From many international analysts on the parameters and geopolitical meaning, it has been concluded that this definition can be derived: "Geopolitics means any definition and treatment of the relationship between space (size, shape, position, climate, natural resources, etc.) and politics."¹

Since the fall of the USSR and the fall of the Berlin Wall, the new world order has begun a series of uninterrupted transformational processes through which the perfection of changes in models of international relations is occupying the main space of the 21-st century.

In a more academic objective, international relations should be understood as a study of the interaction between different actors who participate in global politics. This involvement may be of a state character, international organizations, governmental or non-governmental, state entities, etc.

Albanian nation is also a part of the geographical area, landslides, influences and geopolitical and geostrategic importance. Albanians are currently organized in two national states (Albania and Kosovo) and one in the process of demographic domination (North Macedonia). However, Albanian national remnants along the energy highway and the Silk Road between Asia, Europe, Turkey and the Russian and Chinese influence remain future challenges, especially in the Balkans.

The definition of such a strategic analysis within a state with geopolitical influence necessarily requires the recognition of diplomatic, economic, cultural, social, political and geographical circumstances through which is determined the objective of geostrategic importance in future periods of geopolitical importance.

States of geopolitical importance that have managed to resist the factors of violent change throughout international developments, especially in the cultural, ethnic and social spheres, those states again constitute strategic importance in future processes of the new order.

Keywords: *Geopolitics, Geostrategic, international relations, states.*

Abstrakt

Nga shumë analistë ndërkombëtar mbi parametrat dhe kuptimin gjeopolitik, është arritur në përfundim se mund të nxirret ky përkufizim: "*Gjeopolitika nënkupton çdo përcaktim dhe trajtim të raportit në mes të hapësirës (madhësisë, formës, pozitës, klimës, pasurive natyrore etj.) dhe politikës*".⁶²

Që nga rënia e BRSS-së si dhe rënia e Murit të Berlinit, rendi i ri botëror ka zënë një fill të proceseve të pa ndalura transformuese përmes së cilave përsosja e ndryshimeve në modele të marrëdhënieve ndërkombëtare po zë hapësirën kryesore të shekullit XXI.

Në një objektiv më akademik, marrëdhëniet ndërkombëtare duhet t'i kuptojmë si një studim i ndërveprimit mes aktorëve të ndryshëm të cilët marrin pjesë në kuadër të politikës globale. Kjo përfshirje mund të jetë e karakterit shtetëror, organizatave ndërkombëtare, qofshin ato qeveritare apo joqeveritare, entitete shtetërore etj.⁶³

Brenda hapësirës gjeografike, rrëshqitjes, influencës e rëndësisë gjeopolitike e gjeostrategjike, bënë pjesë edhe kombi shqiptar. Shqiptarët aktualisht janë të organizuar në dy shtete kombëtare (Shqipëri e Kosovë) dhe një në proces të dominimit demografik (Maqedoni). Megjithatë mbetjet kombëtare shqiptare përgjatë autostradës energjetike dhe rrugës së mëndafshhtë mes Azisë, Evropës, Turqisë dhe ndikimit Rus e Kinez, mbeten sfidat e ardhshme veçanërisht në Ballkan.

Përkufizimi i një analize të këtillë strategjike brenda një shteti me ndikim gjeopolitik, domosdoshmërisht kërkon njohjen e rrethanave diplomatike, ekonomike, kulturore,

⁶² Dr.Sc. Haxhi Ferati, "*Gjeopolitika me Gjeostrategji*", Prishtinë, 2005. Fq. 8.

⁶³ Karen A. Mingst. "*Bazat e Marrëdhënieve Ndërkombëtare*". Tiranë, 2010. Fq. 18-19.

sociale, politike dhe gjeografike përmes së cilave përcaktohet objektivi i rëndësisë gjeostrategjike në periudhat e ardhshme të rëndësisë gjeopolitike.

Shtetet me rëndësi gjeopolitik të cilat kanë arritur t'i rezistojnë faktorëve të ndryshimeve të dhunshme përgjatë zhvillimeve ndërkombëtare, veçanërisht në rrafshin kulturor, etnik e social, ato shtete përsëri përbëjnë rëndësinë strategjike në proceset e ardhshme të rendit të ri.

Fjalë Kyçe: *Gjeopolitika, Gjeostrategjia, marrëdhënie ndërkombëtare, shtetet.*

Hyrje

Historitë e bashkimit të forcave nga fuqitë lokale apo rajonale për qëllime të përbashkëta janë aq të lashta sa zanafilla e njerëzimit. Përmasat e këtyre marrëdhënieve kanë evoluuar, janë ndryshuar e transformuar përgjatë gjithë shekujve deri tek Paqja e Vestfalisë 1648, që ndryshe njihet si lindja nocionit komb.⁶⁴

Marrëdhëniet ndërkombëtare janë një proces i cili lind shumë natyrshëm dhe krijon pjesëmarrje direkt, indirekt apo vrojtuese, varësisht nga pozicioni politik, gjeografik apo i rëndësisë së këtij vrojtimi. Një ngjarje kudo në botë, një gazetë, një lajm me informacione jashtë rëndësisë kombëtare, një interesim mbi zhvillimet e samitit të G-20 -të, përbëjnë një proces fragmentues të marrëdhënieve ndërkombëtare individuale.

Zhvillimet përgjatë viteve të 90 - ta dhe gjatë fillim shekullit XXI, nxorën në pah nevojën e domosdoshme për ndryshim përmbajtjesor të rendit të ri botëror. Me përfundimin e Luftës së Dytë Botërore dhe rënia e Bashkimit Sovjetik, botën e gjeti fati me një fuqi unipolare.⁶⁵

Derisa kjo gjendje unipolare vazhdoi përmbi dy dekada me radhë, fuqia unipolare perëndimore në krye me Shtetet e Bashkuara të Amerikës, ndihmuan procesin e

⁶⁴Eqrem Zenelaj, "Historia e Diplomacisë". Prishtinë, 2013. Fq. 195

⁶⁵ Unipolare: I referohet mbizotërimit në marrëdhëniet ndërkombëtare të një fuqie të vetme kombëtare, apo siç njihet ndryshe si "Superfuqi botërore".

shumë vendeve të dala nga rënia e komunizmit drejtë integritimit brenda një vlere të unionit evropian përmes tregtisë së lirë dhe respektimin e standardeve të reja ndërkombëtare. Procesi i integritimeve evropiane për rajonin brenda një projekti të përbashkët të vlerave e integritimeve, mbetet një ndryshim shumë i madh për cilën mund të thuhet se objektivisht flitet për një rend të ri botëror në shekullin XXI.

Megjithatë, marrëdhëniet ndërkombëtare të shekullit XXI vazhdojnë rrjedhën e rritjeve dinamike të superfuqive të reja rajonale, kontinentale, me objektiva të dominimit botëror. Me ngritjen e këtyre kapaciteteve të reja ushtarake, ekonomike e politike rajonale, si Rusia, Kina, Japonia, Turqia etj., unipolariteti perëndimor vazhdon rrjedhën e transformimit të domosdoshëm, e cila në një aspekt do shënonte fundin e fuqisë perëndimore duke u kthyer me një botë bipolare të rendit të ri botëror gjatë shekullit XXI.

Ndonëse ky transformim vazhdon rrjedhën objektive, jo i gjithë procesi vazhdon natyrshëm siç do dëshironin fuqitë ekonomike e ushtarake. Megjithatë rrethanat bashkëkohore botërore flasin hapur për një nevojë të rendit të ri botëror brenda së cilës influenca dhe fuqia nuk guxon të lihet vetëm brenda një superfuqie botërore pa një kundër peshë me impakt gjeopolitik.

Marrëdhëniet ndërkombëtare të shteteve dhe Rendi i Ri Botëror, tashmë ka filluar. Pozicionimi objektiv, strategjik, ekonomik e ushtarak, është vënë në lëvizje dinamike nga shtetet e ndryshme me impakt ndikimit botëror. Duke u pozicionuar përkrah realizimit të interesave influencues brenda rajonit e më gjerë dhe hapësirës ndërvepruese në 100 vitet e ardhshme. Një gjë duhet të kemi parasysh, çdo ndryshim në rrafshin ndërkombëtar ekziston një kosto për shoqëritë e shtetet, veçanërisht ndaj popujve të vegjël përgjatë linjave të rrëshqitjes të cilat janë pengesa e realizimit objektiv të interesave të fuqive të mëdha ndërkombëtare.

Pozicionimi shqiptar në dekadën e artë përgjatë shekullit XXI përcakton fatin e tyre në këtë rend të ri botëror. E kaluara tek shqiptarët tashmë ka lënë gjurmët e saja përgjatë 100 viteve që lamë pas, e ardhmja gjithashtu përcakton edhe 100 vitet e tjera për kombin tonë që të rroj i bashkuar apo i asimiluar përgjithmonë.

Shtetet më të fuqishme gjeopolitike të shekullit XXI

Parametrat gjeopolitike e gjeostrategjike, mbesin përcaktuesit e variablave të ndryshimeve globale. Ato masin gamën e interesave internacionale, masin rëndësinë strategjike e politike, masin linjat e komunikimit botëror të zhvillimit ekonomik, ushtar e diplomatik. Parametrat gjeopolitik brenda një këndvështrimi të thuktë mund të themi se paraqet skanerin mbi arteriet kryesore ekonomiko - gjeografike të vendeve të fuqishme botërore.

Parametrat mbi hapësirën dhe politikën brenda konceptit të gjeopolitikës, janë përcaktuesit e ndryshimeve të marrëdhënieve ndërkombëtare. Ky raport i këtyre dy elementëve (Hapësira politike dhe marrëdhëniet ndërkombëtare) përcakton pikëtakimin e përplasjeve të interesave ndërmjet këtyre dyjave si dhe arsyes për negociim ndërkombëtar.

Këto fërkime gjeopolitike nga fuqitë me impakt global, kanë përjetuar fërkimet e tyre përgjatë gjitha këtyre zhvillimeve të ri-pozicionimit të tyre nëpër pikat më kulmore gjeostrategjike. Me qëllim të shtjellimit të kësaj, le të ndalemi një çast tek përplasjet ekonomike mes SHBA-ve dhe Kinës në këtë fillim shekulli XXI. I gjithë ky proces mund të përkufizohet si një pozicionim i ri gjeopolitik e gjeostrategjik në vendimmarrjen e ardhshme ndërkombëtare.⁶⁶

Fërkime të ngjashme dhe ri-pozicionime karshi interesave ekonomike me impakt global, tashmë kanë kapluar gjitha superfuqitë botërore ekonomike. Përplasjet BE - SHBA, SHBA - KINË, SHBA - Turqi, përcaktojnë vetëm disa nga segmentet negociuese për tarifatat e ardhshme tregtare dhe peshën gjeopolitike të shekullit XXI. Me gjithë përpjekjet për negociim dhe superioritet nga ana e SHBA-ve përmes vënies së tarifave në tregun ndërkombëtar, superfuqitë si Rusia dhe Kina, mbesin brenda objektivit të përbashkët në hapjen e linjave të reja tregtare dhe garantimin e tyre në tregjet e ardhshme, me fokus tregun evropian dhe balancimin e fërkimeve të ardhshme brenda rrugëve të reja ndërkombëtare.

Këto linja tregtare me fokus tregun evropian, tashmë kanë gjetur hapësirën për zhvillim përmes disa nga vendet ballkanike. Kriza ekonomike evropiane që lamë pas,

⁶⁶<https://www.reuters.com/article/us-usa-trade-wto/us-and-china-clash-at-wto-over-ideology-states-role-idUSKBN1KG22G>

u shfrytëzua si një mundësi reale për investim në tregjet Ballkanike me theks tregun Evropian.⁶⁷ Varësia Evropiane ndaj këtyre furnizimeve, veçanërisht asaj të energjisë, përbënë thelbin kryesor për një raport liberal ndërmjet Ruisë e SHBA-ve në procesin e ardhshëm.

Shtetet si Turqia dhe Japonia, përsëri do të kanë peshën e balancës ndërmjet një trekëndëshi gjeostrategjik në kontinentin evropian gjatë proceseve të ardhshme ndërmjet interesave Ruse, Kineze dhe Evropiane. Japonia përbënë aleatin më të madh në Azi për SHBA-të, e cila për gjatë shekullit XX është përdorur si zëvendës i ndikimit Kinez, ndërsa Turqia gjithashtu përbënë aleatin më të madh ushtarak e gjeostrategjik ndërmjet Ruisë, Azisë dhe Evropës, por i cili gjatë shekullit XX nuk ka arritur të ketë rol të rëndësishëm në energjinë evropiane.

Shekulli XX-të ishte një arenë përplasjesh që kishte filluar me vendet ballkanike dhe kishte përfunduar me një luftë të ftohtë me qendër Evropën. Shekulli XXI, pa asnjë dyshim do të sjellë fërkimet më të mëdha përsëri në vendet e Ballkanit, e cila është një arterie kryesore ndërmjet BE-së, Kinës, Ruisë dhe Turqisë. Ndërsa SHBA do të luaj rol in arbitrit edhe për 100 vitet e ardhshme brenda kësaj arterie vendimtare ekonomike botërore njësoj sikurse në kanalin e Suezit, Panamasë, Dardaneleve dhe Ballkanit.

Arteriet e shekullit XXI ndërmjet Evropës, Ruisë dhe Kinës, kalojnë nëpër hapësirën tokësore gjeografike shqiptare dhe mbetjeve të tyre. Blloqet dhe ripozicionimet e tyre gjeostrategjike tashmë përbëjnë bazën e kësaj pikënisje e cila në dekadën e ardhshme do të formësohet edhe më shumë drejtë përmbushjes objektive strategjike në raportet ndërkombëtare.

Shtetet gjeopolitike të shekullit XXI, marrin trajtën e rëndësisë nga disa faktor. Këta faktor mund të jenë të karakterit gjeografik, ekonomik, ushtarak e politik. Rëndësia dhe pesha e tyre shënon rëndësinë e saj në bazë të fërkimit nga forcat të fuqisë ekonomike e ushtarake.

Në vazhdim, do të paraqesim një kronologji të shteteve me rëndësi gjeostrategjike me rëndësi në marrëdhëniet ndërkombëtare. Ndërveprimi i tyre, pozita gjeografike,

⁶⁷ <https://nationalinterest.org/feature/china-buying-ports-influence-across-europe-26210>

sociale, ekonomike e ushtarake, janë disa nga segmentet e peshës së tyre në procesin e ardhshëm të rendit të ri botëror.

Shtetet gjeostrategjike dhe shtetet përcaktuese në rendin e ri botëror

Shtetet të cilat përcaktojnë zhvillimet dhe përmasat e rendit të ri botëror, jo domosdoshmërisht nënkuptojmë si shtete gjeostrategjike. Ato mund të kanë përmasat e ndikimit ushtarak, ekonomik dhe rëndësisë në institucionet ndërkombëtare, por gjithashtu mund të mos janë vende gjeostrategjike të linjave ndërkombëtare, rast pozita gjeografike e Kinës. Prandaj mbi rëndësinë e shteteve me ndikim brenda rendit të ri botëror do të flasim në mënyrë të veçantë për secilin vend. Shtetet me rëndësi gjeostrategjike parimisht ndërlidhen vendet të cilat ndikohen nga faktorët gjeografik, pasi ato në një aspekt përmes hapësirës dhe pozitës gjeografike paraqesin informacionin, kufizimin apo prekin planifikimin politik e ushtarak të interesave ndërkombëtare.

Thënë ndryshe, gjeostrategjia ndërlidhet me pozitën gjeografike të shteteve dhe rëndësinë e saj përmes pozitës së saj karshi linjave të rëndësisë gjeografike ndërmjet shteteve apo kontinenteve, shembull ngushticat e kalimeve ndërkombëtare siç është Kanali i Suezit, Gjibraltari, Dardanelet etj.⁶⁸

Shtetet e rëndësisë gjeostrategjike mund t'i përkufizojmë në dy lloje të shteteve:

Shtete të cilat përcaktojnë gjeostrategjinë e interesave ndërkombëtare dhe

Shtete të cilat përdoren për gjeostrategji ndërkombëtare.

Shtetet të cilat përcaktojnë gjeostrategjinë dhe gjeopolitikën ndërkombëtare si shkak i pozitës së tyre gjeografike, nuk janë të shumta në numër. Sepse pjesa më e madhe e tyre janë transformuar përgjatë proceseve të ndryshimeve ndërkombëtare sipas interesave gjeostrategjike të superfuqive.

Mesin e shteteve me rëndësi gjeostrategjike, bënë pjesë edhe Turqia. Ajo ka një pozitë të fuqishme ndërkombëtare gjeografike. Pozita e saj është një urë lidhëse mes

⁶⁸ Vep. Ecit. "Gjeopolitika me Gjeostrategji", Prishtinë, 2005. Fq. 25.

Lindjes e Perëndimit. Ajo përbënë boshtin e linjave më jetike evropiane në sektorin e energjisë nga deti Kaspik, Rusia dhe Azia në përgjithësi.⁶⁹

Turqia gjithashtu përgjatë dy luftërave botërore i ka rezistuar një transformimi të dhunshëm karshi rëndësisë gjeostrategjike dhe vazhdon të ruaj ndikimin e saj ndaj së cilës rëndësia gjeopolitike në këtë fillim shekulli XXI është në anën e shtetit turk. Gjithashtu, shtete të rëndësisë gjeostrategjike bënë pjesë edhe Egjipti përmes kanalit të Suezit. Ajo paraqet arterien kryesore detare të transporteve ndërkombëtare kontinentale ndërmjet Azisë, Evropës e SHBA-ve.

Përkundër ndërhyrjeve të shpeshta në menaxhimin e kanalit nga fuqitë perëndimore në veçanti, gjithsesi egjiptianët përsëri kanë kthyer ndikimin e tyre brenda interesave të tyre. Egjipti përgjatë gjithë historisë së tij ka transformuar qytetërimet e ndryshme dhe nuk është transformuar asnjëherë.⁷⁰

Ndërsa sa i përket shteteve të cilat përdorën për strategji ndërkombëtare të cilat kanë target ndikimet gjeopolitike rajonale ndërkombëtare janë të shumta nëpër botë. Ato fillojnë që nga shtetet ballkanike, veçanërisht trojet shqiptare të cilat përbëjnë arterien e rëndësisë gjeostrategjike evropiane, ruse, kineze, turke dhe të shteteve të bashkuara të Amerikës. Shtetet e rëndësisë gjeopolitike që përdorën për strategji nga superfuqitë janë edhe shtetet si Tajvani, Kuvajti, Izraeli e me dhjetëra shtete të ndryshme në nivel global.

Me fjalë tjera, gjeopolitika me gjeostrategji ndërlidhë interesat gjeografike, politike, ekonomike e ushtarake të superfuqive të ndryshme ndërkombëtare për një qëllim të vetëm, atë të ndikimit përgjatë proceseve të rëndësisë së rendit të ri ndërkombëtar dhe përgjatë saj.

Shtetet të cilat menaxhojnë rëndësinë e gjeostrategjisë së tyre me impakt ndërkombëtar janë ato shtete të cilat kanë pozitën gjeografike, ekonomike, ushtarake dhe të popullsisë. Në të kundërtën, cilado që prej tyre mungon, varësia nga shtetet me ndikim gjeopolitik është e pashmangshme.

⁶⁹ <https://www.geopolitica.info/european-energy-diversification/> Kontrolluar me 16.12.2018.

⁷⁰ Ahmet Davutoglu. "Qytetet dhe qytetërimet". Shkup, 2016. Fq. 238.

Rëndësia gjeopolitike e SHBA-ve

Shtetet e Bashkuara të Amerikës, përbëjnë modelin më kulmor botëror të qeverisjes. SHBA është federata më e vjetër botërore e cila përbëhet nga dhjetëra shtete me një popullsi mbi 300 milion banorësh, brenda një hapësire gjeografike e katërta në nivel botëror. Pasuritë e saj nëntokësore e gjeografike janë shumë dimensionale. Ato përbëjnë bazën thelbësore të zhvillimit ekonomik dhe ndikimit të saj në rritjen si superfuqia më e madhe botërore.

SHBA, konsiderohet si vendi i shumë mekanizmave të rëndësishëm ndërkombëtar si bashkëthemelues siç janë Kombet e Bashkuara, Banka Botërore, Fondi Monetar Ndërkombëtar etj.⁷¹ vend në cilin selitë botërore gjenden aty. Ajo është gjithashtu themeluesja e aleancës më të fuqishme botërore, NATO menjëherë pas Luftës së Dytë Botërore.

Politika e jashtme e SHBA-ve është mjaftë e fuqishme, ajo ka një qasje të unifikuar karshi zhvillimeve ndërkombëtare, një element që i shton rëndësinë në vendimmarrjen botërore. SHBA gjithashtu është vendi më i fuqishëm ekonomik, ushtarak e politik në nivel botëror.

Pozita gjeografike tej oqeanike mbetet një favor i rëndësisë së saj gjeopolitike e cila e bën të pa pathyeshme ndaj sulmeve të huaja. Ajo ka një flotë të fuqishme detare e cila kontrollon pjesët më të mëdha botërore të oqeanëve dhe linjave tregtare. Çdo hyrje e dalje në ujërat ndërkombëtare varet nga hapësira e flotës detare të Shteteve të Bashkuara të Amerikës.⁷²

Ndikimi i saj në zhvillimet ndërkombëtare është bazik për zhvillimet brenda një rendi të ri ndërkombëtar. Roli i saj në proceset e ardhshme përcakton jo vetëm peshën e influencës dhe të ardhmes së saj si superfuqi, por gjithashtu përcakton rrjedhën e

⁷¹ https://en.wikipedia.org/wiki/United_States

⁷² <http://www.aei.org/publication/5-ëays-the-us-navy-marine-corps-and-coast-guards-global-presence-matters-right-here-at-home/>

shumë proceseve të rëndësishme të karakterit ndërkombëtar brenda një rendi të ri botëror.

Shumë shtete në nivel botëror varen nga e ardhmja e SHBA-ve. Ajo mund të filloj nga shtetet e Lindjes siç është Izraeli, Kuvajti etj., deri tek vendet ballkanike siç është Kosova, Bosnja etj. Shtetet e Bashkuara gjithashtu përcaktojnë edhe ndikimin dhe fushëveprimin e superfuqive tjera botërore siç janë Kina, Rusia, BE dhe ato në proces e sipër siç është Turqia, Japonia, Meksika.

Rendi i ri botëror nuk mund të imagjinohet pa pjesëmarrjen e SHBA-ve, siç nuk mund të përlllogaritet e ardhmja e politikës ndërkombëtare pa atë. Fuqia e natyrshme e Shteteve të Bashkuara të Amerikës, e koordinuar me pozicionin gjeografik, ekonomik dhe atë ushtarak e bënë këtë të fundit aktorin kyç gjatë shekullit XXI.⁷³

Në shumë raste gjatë këtij fillim shekulli XXI, fuqia amerikane është parë si '*Agimi i epokës Amerikane*'. Shkëndijat e para të këtij ndryshimi mund të themi se paraqesin një zëvendësim të Epokës Evropiane të deritanishme, sepse linjat e pikave të interesave të shekullit XXI kalojnë mundësitë menaxheriale të ndikimit evropian si një politikë vendimmarrëse e bashkuar.

Transformimi i aleancave gjeopolitike e gjeostrategjike amerikane në këtë fillim shekull tashmë është e qartë drejtë një ri pozicionimi të ri përmes aleancave të reja strategjike edhe për 100 vitet e ardhshme.

Shembujt e fuqisë amerikane nëpër botë dëshmojnë hapur se shumë vende të pushtuara nga ajo, janë kthyer në një të ardhme të afërt në aleatët më të fuqishëm rajonal. Shembujt e saj janë Japonia, Koreja e Jugut, Kuvajti, e një të ardhme të afërt edhe Kosova.

E që gjithashtu ky formim i shteteve të fuqishme do të vazhdon përgjatë dekadave të ardhshme që nga Polonia e deri te shtetet e Kaukazit aziatik.

⁷³ George Fridma, "*100 Vitet e ardhshme*". Tiranë, 2010. Fq. 23.

Rëndësia gjeopolitike e gjeostrategjike Ruse

Pas rënies së Stalinit, reformat e thella të ndërmarra nga Mihail Gërbaçov në fund të viteve të 80- ta brenda Bashkimit Sovjetik, përfundimisht i dhanë fund sistemit multipolar ndërkombëtar brenda superfuqive botërore.⁷⁴

Deri në këtë periudhë, bota ishte e balancuar brenda dy superfuqive botërore (SHBS-BRSS) e cila kishte përjetuar gjithashtu edhe një luftë të ftohtë botërore ndërmjet blloqeve perëndimore dhe Paktit të Varshavës.

Përkundër kësaj rënie të BRSS-së, Rusia përgjatë këtyre dekadave të heshtura përsëri në fillim të shekullit XXI po rimerr vetën si një superfuqi botërore e cila ka tendencën e zëvendësimit të sistemit unipolar ndërkombëtar perëndimor.

Rusia është vendi më i madhi gjeografik në botë. Ajo përbëhet nga një popullsi qindra milionëshe dhe një ekonomi mesin e 10 ekonomive më të fuqishme botërore. Arsenalet e saj bërthamore përbëjnë fuqinë më të madhe botërore dhe mbetet si njëri nga fituesit e Luftës së Dytë Botërore kundër nazistëve gjatë Luftës së Dytë Botërore. Pozita gjeografike ruse i jep disa përparësi dominuese në gjeostrategjinë globale. Ajo ka një shtrirje nga kufiri i kontinentit amerikan, evropian dhe përfundon deri në atë aziatik. Ndonëse ka kaluar nëpër një proces të shpërbërjes së shumë shteteve nga federata ruse, ajo përsëri mban primatin e saj të ndikimit në Evropë dhe Azi.

Fuqia ushtarake dhe ekonomike ruse në fillim të shekullit XXI po merr trajtën e rëndësisë së ndikimeve gjeopolitike ndërkombëtare. Historikisht Rusët kanë luajtur rol të rëndësishëm në popullsinë sllave përmes së cilëve është synuar depërtimi në ujërat e ngrohta të vendeve ballkanike.

Ajo është eksportuesja më e madhe botërore e gazit natyror, veçanërisht drejtë vendeve evropiane e ballkanike. Rusia përgjatë dekadave të fundit ka lansuar strategjitë e reja ekonomike e gjeostrategjike ndërkombëtare. Linjat e gazit natyror janë drejtë ndryshimit të diskursit të tyre nga linjat veriore përmes Gjeorgjisë drejtë linjave 'Rrjedha Turke' e cila prek edhe një pjesë të shumë vendeve ballkanike me objektiv tregun ballkanik dhe Evropian.

⁷⁴ Paskal Ory, " *Historia e re e ideve politike*". Pejë, 2008. Fq. 364.

Ne gjeopolitikën ruse, Ballkani mbetet pika më kritike e fërkimeve gjeostrategjike në shekullin XXI për dominim dhe ndikim të drejtpërdrejtë të linjave të reja të energjisë dhe zhvillimit ekonomik e pozicionimit ushtarak. Ballkani për Rusët paraqet dy rëndësi strategjike kombëtare:

Ballkani është rajoni më i populluar në botë me ortodoks në nivelin botëror dhe paraqet boshtin kryesor të trashëgimisë ortodokse, sllave përgjatë zhvillimeve historike;

Ballkani për rusët paraqet rëndësinë e saj gjeostrategjike për depërtim në ujërat e ngrrohta të cilat janë të një rëndësie të madhe ekonomike, ushtarake dhe të sigurisë për ruajtjen e sovranitetit dhe mbrojtjen nga NATO e SHBA-të në rast një sulmi të ardhshëm.

Rëndësia gjeopolitike e BE – së, sfidat në rendin e ri botëror

Unioni Evropian, i frymëzuar nga ideja për t'i dhënë fund luftërave të shumta dhe të përgjakshme midis fqinjëve për shekuj më radhë vazhdon rrugën e saj te integrimi. Me përfundimin e Luftës së Parë e të Dytë Botërore, komuniteti evropian i industrive të rënda filloj bashkëpunimin ekonomik e politik ndërmjet vendeve në kontinentin e vjetër. Këta ishin hapat e parë drejtë frymëzimit të një unioni të përbashkët që ne sot e njohim si BE.

Bashkimi Evropian, ndonëse ende kalon nëpër procese sfiduese për të ardhmen e saj, objektivat kryesor të sigurisë përcaktojnë të ardhmen e saj. Një treg i përbashkët, një forcë e përbashkët për sigurinë dhe garancia mbi lirin e lëvizjes, janë baza substanciale mbi cilën është ndërtuar BE. Traktati i "Mastriht" për Bashkimin Evropian të vitit 1993 dhe Traktati i Amsterdimit në vitin 1999 përbënë forcimin e idesë mbi të ardhmen e BE-së dhe zgjerimin e saj.⁷⁵

Sot, BE është një gjigant ekonomik në nivel botëror, ajo ka monedhën e vet të unionit si dhe ndihmon vendet në tranzicion përmes reformave ekonomike, administrative e politike rajonale, veçanërisht ato në gadishullin ballkanik, drejtë anëtarësimit të plotë brenda familjes evropiane.

⁷⁵ https://europa.eu/european-union/about-eu/history_en

Pozita e saj gjeografike karakterizon një multikulturalizmi të lartë me një popullatë në plakje dhe një depërtim i lartë i refugjatëve nga vendet e Afrikës e të lindjes, si një domosdoshmëri për mbajtjen ekonomisë së saj. Varësia e saj ndaj energjisë ruse, përbënë njërën nga hendekët më të mëdha në sigurinë e kontinentit, ndërsa anën tjetër Rusia konsiderohet si armiku kryesor për zgjerimin drejtë Ballkanit perëndimor me anëtarët e rinj në BE dhe në NATO.⁷⁶

Rëndësia e BE-së në marrëdhëniet ndërkombëtare dhe rendin e ri botëror, është e një rëndësie të veçantë jo vetëm në rrafshin ekonomik por edhe në atë ushtarak e gjeostrategjik. Raportet e saja me SHBA-të mbesin të rëndësishme së madhe mbi sigurinë kombëtare, veçanërisht në mbrojtje kundër zgjerimit rus drejtë kontinentit evropian. SHBA vazhdon të mbetet aleati më i fuqishëm i BE-së, ndërsa shtetet si Turqia që janë ndër anëtarët më të rëndësishëm të NATO-së në skajin evropian, vazhdon të shihen me skepticizëm nga BE për shkak të aspektit religjion dhe epërsisë gjeostrategjike në rolin e ardhshëm mes Azisë, Evropës, Kinës dhe Rusisë.

Rëndësia gjeopolitike e gjeostrategjike e Kinës

Shteti kinez, në rrafshin ndërkombëtar përbënë njërën nga boshtet më të rëndësishme të zhvillimeve ndërkombëtare. Ajo ka një popullsi ndër më të mëdha në botë, me një territor gjithashtu gjigant në nivelin botëror. Kina gjithashtu përbënë njërën nga segmentet më të rëndësishme të tregtisë globale me një rritje enorme tregtare në eksport të mallrave kineze drejt tregjeve ndërkombëtare, veçanërisht atyre evropiane e në SHBA.

Kina është njëri nga 5 anëtarët e përhershëm të Këshillit të Sigurimit dhe është një vend me fuqi nukleare ndërkombëtare. Kapacitetet ushtarake kineze përbëjnë një ushtri gjigante tokësore me një forcë ajrore mjaftë moderne dhe një gjigant i zhvillimit teknologjik në garën hapësinore dhe atë kontinentale. Përveç anëve së favorshme kineze në popullsi, territor, zhvillim ekonomik dhe atë të fuqisë ushtarake, Kina përballlet me njërin nga sfidat më të mëdha në gjitha shekujt, ajo e linjave të reja tokësore e detare për eksportim të tregtisë së saj. Ky element përbënë

⁷⁶ Samuel P. Huntington, "Përplasja e qytetërimeve". Tiranë, 2017. Fq. 144.

sfidën kryesore për shtetin kinez, e cila mbetet ndër strategjitë më kulmore gjatë këtij fillim shekulli XXI. Ajo ka një pozitë të izoluar gjeografike me një territor të pakalueshëm nga ana perëndimore dhe veriore, ndërsa anën detare të cilën e përdor si linjë të tregtisë së jashtme vazhdon të paraqet sfida konfigurimi gjeostrategjik Tajvanez dhe ai i flotës detare amerikane.⁷⁷

Kina gjatë shekullit XXI prioritet të saj ka hapjen e linjave të reja të rrugëve të mëndafshita ndërkombëtare. Njërin ndër opsionet e saj është linja përmes territorit të saj nëpër territorin e Kazakistanit dhe Turqisë që më pastaj të kalon përmes vendeve ballkanike. Gjithashtu Kina mbetet e përkushtuar në investimet e mëdha nëpër portet ndërkombëtare si në Greqi dhe hapjen e linjave të reja përmes lumenjve, siç është projekti i "Lundrimin mbi Moravë" nga porti i Selanikut, Vardarit, Moravës dhe në Danub të Serbisë.

Rëndësia e Kinës në etapat e ardhshme të marrëdhënieve të reja ndërkombëtare brenda një rendi të ri botëror përbënë rëndësinë e saj balancuese në fuqinë e vetos në Këshillin e Sigurimit dhe një fuqi e madhe ushtarake e nukleare. Shtetet gjeopolitike të fuqishme janë ato shtete të cilat përmbushin objektivin strategjik, ekonomik, ushtarak e të popullsisë, Kina përmbush tre parametra përveç atë të hapësirës strategjike ndërkombëtare.

Rëndësia gjeopolitike e gjeostrategjike Turke

Turqia ka qenë historikisht një vend i rëndësisë së madhe gjeopolitike botërore përkundër që kjo nuk përbënë boshtin e rendit të ri botëror. Ajo zë një pozicion të rëndësisë gjeografike ndërmjet Evropës dhe Azisë, zë një hapësirë ndërmjet superfuqive botërore siç është Rusia, Kina, Evropa dhe SHBA-të. Turqia është aleati më i hershëm i NATOS. Ajo gjatë periudhës së Luftës së Ftohtë, përbente një aset gjeopolitik të rëndësisë për bllokun perëndimor.

Me rënien e bashkimit sovjetik, Turqia përsëri ka marrë vëmendjen ndërkombëtare të rëndësisë strategjike. Ajo ka një pozitë gjeografike midis tregjeve të mëdha të

⁷⁷ <https://worldview.stratfor.com/article/geopolitics-china-great-power-enclosed>

energjisë të cilët janë prodhuesit më të mëdhenj botëror. Rusia dhe Kaukazi përbëjnë njërin nga këta segment me rëndësi të madhe të transitit të energjisë drejtë Evropës dhe perëndimit.

Në anën tjetër, Turqia është njëra në mesin e 20 ekonomive më të fuqishme botërore. Ajo ka një popullsi kryesisht të re dhe të madhe me rreth 100 milion banor. Historikisht është dëshmuar si një superfuqi e përmasave botërore në Perandorinë Osmane të dikurshme, e cila gjithashtu vazhdon rrugëtimin drejt këtij objektivit në shekullin XXI.

Lidhjet e saj kulturore, fetare, etnike dhe të mbetjeve osmane nëpër botë përfshinë një gjeografi të madhe si në Azi, Afrikë e po ashtu edhe në Evropë e Ballkan. Ndikimi i saj përmes këtyre elementëve konsiderohet në botën Islame si vendi më me ndikim në Botë dhe vlerësohet si një shpresë e ringjalljes së qytetërimit islam gjatë dekadave në vazhdim.⁷⁸

Pavarësisht se Turqia përmbush disa nga segmentet e rëndësisë gjeopolitike siç është ana strategjike gjeografike, ekonomike e ushtarake, gjithsesi ana e popullsisë ende vazhdon të tkurrë ndikimin e saj si një lojtar i përcaktimit të rolit të saj në rendin e ri botëror. Turqia është njëri ndër aleatët më të besueshëm të SHBA-ve dhe konsiderohet si një aleancë e fuqishme e NATO-së, por që dekadën e fundit ka pësuar një diskurs të raporteve të reja gjeostrategjike, ekonomike e ushtarake me Rusinë. Pavarësisht këtyre diskurseve, interesat ballkanike turke e amerikane, janë elementët të cilët i bashkojnë drejtë një objektivit të përbashkët brenda peshës së influencës amerikane dhe interesave gjeostrategjike turke në rendin e ri botëror.

Konkluzion

Fuqitë e reja ushtarake, ekonomike e politike të shekullit XXI tashmë gjenden para një projekti gjigant për linjat e rëndësisë dhe peshës në marrëdhëniet e ardhshme ndërkombëtare të interesave globale. BE është njëra nga këto superfuqi botërore, një projekt nga SHBA-të i dal pas dy luftërave botërore dhe i bashkuar si kurrë më parë drejt një fuqie të vetme ekonomike, ushtarake e politike. Prandaj, në procesin e

⁷⁸ Vep. Ecit. "*Thellësia strategjike*". Fq. 615.

ardhshëm të rendit të ri botëror, BE dhe SHBA, përbëjnë peshën e rëndësishme ndërkombëtare brenda këtij rendi të ri.

Në anën tjetër, forcimi ekonomik e ushtarak Rus dhe ai Kinez, përbëjnë boshtin tjetër të rëndësishme politike dhe të marrëdhënieve të ardhshme ndërkombëtare brenda një rendi të ri botëror.

Këto marrëdhënie ndërmjet këtyre katër superfuqive botërore për një rend të ri botëror, mbetet të konkretizohet gjatë etapave të ardhshme roli dhe rivaliteti në fushëbetë ekonomike, ushtarake dhe të sigurisë globale.

Çfarë forme mund të marrin marrëdhëniet e reja ndërkombëtare, cila do të mbetet pesha e shteteve gjeostrategjike brenda politikës së re të rendit të ri, siç janë shtetet si Japonia, Turqia, Tajvani, Gjeorgjia, Polonia, Meksika dhe disa nga vendet ballkanike që përfaqësojnë rëndësinë gjeostrategjike të 4 fuqive me bosht të rendit të ri botëror.

Meksika, ndoshta në këtë mes duket fare pak e rëndësishme, megjithatë ajo është duke u transformuar me një dinamikë të shpejtë në rajon e cila do të bashkërenditë një fuqi rajonale në proceset e ardhshme përgjatë Amerikës latine. Meksika ka një popullsi në rritje dhe një ekonomi gjithashtu në rritje. Roli i saj në proceset e ardhshme do të jetë vendimtar për politiken e jashtme të SHBA-ve, kur kihet parasysh rivalitetin e forcave tjera si Rusia, Kina në vendet evropiane dhe aziatike. Të kujtojmë rolin e Kubës gjatë periudhës së Luftës së Ftohtë, e cila ishte kthyer në një bosht të rëndësishme gjeostrategjike të dyja blloqeve mes SHBA-ve dhe BRSS.⁷⁹

Megjithatë, diskursi i ri i marrëdhënieve ndërkombëtare brenda një rendi të ri botëror do të prekë shumë nga segmentet e rëndësishme të mekanizmave ndërkombëtar. Ato mund të lëvizin traktatet dhe rolin e OKB-së dhe Këshillin e Sigurimit. Tashmë kërkesat për këto ndryshime janë dëgjuar në çdo sesion të OKB-së dhe KS. Prandaj një ndryshim i mundshëm përgjatë viteve të ardhshme është i paevitueshëm.

Shikuar nga rrethanat aktuale të marrëdhënieve ndërkombëtare mbi linjat e rëndësishme të shteteve me ndikim ndërkombëtar, Kina dhe Rusia përbëjnë bërthamë në procesin

⁷⁹ <https://www.mytutor.co.uk/answers/5373/IB/History/The-Cold-War-Analyse-the-part-played-by-Cuba-in-the-development-of-the-Cold-War/>

e ardhshëm. Kjo bërthamë anën tjetër është fuqizuar dekadave të fundit si rrjedhojë edhe e zhvillimeve brenda perëndimit në mes të marrëdhënieve mes SHBA-ve dhe BE-së.

Natyrisht një grindje të përmasave të tilla mes SHBA-ve dhe BE-së, Rusia e sheh me rëndësi gjeopolitike në hapësirën evropiane për shkak të interesave të saj ekonomike e tregtare. Anën tjetër, SHBA ka një qasje të re në marrëdhëniet me Kinën, pavarësisht se ato në vitet e fundit paraqiten si të komplikuar ndërmjet tyre, megjithatë ka një interes të ndërsjellë në proceset e ardhshme politike dhe ekonomike.

Veprimet kineze tashmë flasin hapur se rruga e saj është drejtë globalizimit kundër proteksionizmit, përmes së cilës synon përfitime të shumta përmes marrëveshjeve ndërmjet BE-së dhe SHBA-ve. Megjithatë, Kina vazhdon të thëllon anën tjetër marrëdhëniet e saj me Rusinë dhe vendet sllave në vendet Ballkanike.

Vetëm në dekadën e fundit, Kina ka investuar miliarda dollar amerikan në projektet gjigante ekonomike, kryesisht në shtetet sllave në Ballkan, si linja të reja ekonomike me karakter strategjik. Njëri ndër këto projekte është edhe blerja e porteve greke dhe realizimin e projektit gjeostrategjik të daljes nga lumi Danub në detin Egje përmes Serbisë, Maqedonisë dhe Greqisë.⁸⁰

Prandaj si përfundim, fuqitë e reja të dala me ndikime globale në rrafshin ekonomik, ushtarak dhe ndikime gjeopolitike duke prekur marrëdhëniet ndërkombëtare, përbëjnë boshtin e rregullave dhe ekuilibrave të reja brenda një rendi të ri botëror.

Shtetet të cilat kanë pozita gjeostrategjike dhe përbënë boshtin e rëndësishëm të sigurisë mbi linjat ekonomike të tregtisë dhe arterieve kryesore të energjisë përgjatë shekullit XXI, përbëjnë pikëtakimet e fërkimeve të ardhshme të shteteve përcaktuese të rendit të ri.

⁸⁰http://www.rapp.gov.rs/Storage/Global/Documents/Prezentacije/Schiller%20Institute%20presentation_final.pdf Fq. 6.

Literatura:

1. Eqrem Zenelaj, "*Historia e Diplomacisë*". Prishtinë, 2013. Fq. 195
2. Karen A. Mingst. "*Bazat e Marrëdhënieve Ndërkombëtare*". Tiranë, 2010. Fq. 18-19.
3. Malcom D Evans, "*E drejta Ndërkombëtare*". Prishtinë, 2015. Fq. 134.
4. Arkivi i Kosovës, "*Lidhja shqiptare e Prizrenit në dokumentet Angleze*". Prishtinë, 1978. Fq. 61.
5. Milazim Krasniqi, "*Krimet e vjetra dhe marrëzitë e reja*". Shkup, 2018. Fq. 242.
6. Dr.Sc. Haxhi Ferati, "*Gjeopolitika me Gjeostrategji*", Prishtinë, 2005. Fq. 8.
7. Ahmet Davutogllu, "*Thellësia strategjike*". Shkup, 2010. Fq. 610.
8. Vep. Ecit. "*Gjeopolitika me Gjeostrategji*", Prishtinë, 2005. Fq. 25.
9. Ahmet Davutoglu. "*Qytetet dhe qytetërimet*". Shkup, 2016. Fq. 238.
10. George Fridma, "*100 Vitet e ardhshme*". Tiranë, 2010. Fq. 23.
11. Paskal Ory, "*Historia e re e ideve politike*". Pejë, 2008. Fq. 364.
12. Samuel P. Huntington, "*Përplasja e qytetërimeve*". Tiranë, 2017. Fq. 144.

Materiale online

1. <https://www.abysinialaw.com/study-on-line/item/475-the-historical-development-of-international-organizations>
<http://www.un.org/Depts/los/Links/UN-links.htm>
2. https://www.kuvendikosoves.org/common/docs/Dek_Pav_sh.pdf
<http://www.hurriyetdailynews.com/turkey-urges-un-to-reform->

security-council-138749

3. <http://www.un.org/en/sc/members/>
<https://www.reuters.com/article/us-usa-trade-wto/us-and-china-clash-at-wto-over-ideology-states-role-idUSKBN1KG22G>
4. <https://www.geopolitica.info/european-energy-diversification/>
<https://nationalinterest.org/feature/china-buying-ports-influence-across-europe-26210>
5. https://en.wikipedia.org/wiki/United_States
<http://www.aei.org/publication/5-days-the-us-navy-marine-corps-and-coast-guards-global-presence-matters-right-here-at-home/>
6. https://europa.eu/european-union/about-eu/history_en
7. <https://worldview.stratfor.com/article/geopolitics-china-great-power-enclosed>
8. [https://en.wikipedia.org/wiki/New_World_Order_\(conspiracy_theory\)](https://en.wikipedia.org/wiki/New_World_Order_(conspiracy_theory)) <http://www.un.org/en/sections/history/history-united-nations>
9. https://www.nato.int/cps/ie/natohq/declassified_139339.htm
10. <https://www.history.com/topics/cold-war/cold-war-history>
11. <https://www.mytutor.co.uk/answers/5373/IB/History/The-Cold-War-Analyse-the-part-played-by-Cuba-in-the-development-of-the-Cold-War/>
12. http://www.rapp.gov.rs/Storage/Global/Documents/Prezentacije/Schiller%20Institute%20presentation_final.pdf Fq. 6.

KRIJIMI DHE SHUARJA E MARRËDHËNIEVE JURIDIKE FATKTET JURIDIKE DHE PUNËT JURIDIKE (VEPRIMET JURIDIKE)

Albina Shala-Budakova

albina.budakova@outlook.com

Univerisiteti i Prishtinës, Fakulteti Juridik ‘‘Hasan Prishtina’’ në Prishtinë, Kosovë

Abstrakt

Objekt i këtij punimi kërkimoro-shkencor janë krijimi dhe shuaraja e marrëdhënieve juridiko-civile, faktet juridike dhe punët juridike. Shikuar historikisht sjelljet e njerëzve jo çdo herë kanë qenë të rregulluara me norma juridike kështu ata zhvillojnë modele të ndryshme të sjelljeve të cilat i korrespondojnë kryerjes së një sërë veprimesh ose ndalimit të kryerjes së tyre në funksion të një jetese sa më të përshtatshme. Mënyrat e tilla sjellje të përsëritura marrin formën e rregullave të natyrave të ndryshme. Në Kosovën e paraluftës kanë shërbyer ligjet e Ish Republikës Federative të Jugosllavisë mirpo tek shqiptarët duhet cekur se rregulla të mirësjelljes ka qenë Kanuni i Lekë Dukagjinit i cili është përmbledhje e ligjeve, rregullave, zakoneve shqiptare të Shqipërisë në një libër në rrjedhen disa qindvjeqarëve para dhe pas jetës së Lekë Dukagjinit. Ligjet e Kanunit pesëqind vjeqarë ka qenë mënyra e themelt të sjelljes shoqërore dhe vetëqeverisjes për klanet e Shqipërisë së veriut kur rajoni sundohej nga Perandoria Osmane. Për më tepër rregullat e tij vazhdojnë ende të urshetrojnë një ndikim të ndjeshëm ndër shqiptarë që jetojnë Shqipëri në Kosovë. Ne çdo ditë krijojmë shuajmë një marrëdhënie juridike, qoftë në mënyrë të vetëdëshme apo në mënyrë të pavetëdëshme. Rendi në shoqëri imponohet nga rregulla të cilat përshkruajnë sjellje të pranueshme. Marrëdhëniet që mbajnë të lidhur njerëzit me njëri-tjetrin në shoqëri kërkojnë detyrimisht një rregullim, një renditje, një organizim sipas parimesh të përcaktuara që kthehen në norma. Andaj e drejta e bënë një rregullim të tillë.

Përfundim apo rekomandim

Marrëdhëniet juridiko-civile janë pra ato marrëdhënie shoqërore ku krijimi, ndryshimi dhe shuarja e saj është e lidhur me konstatimin e rrethanave (fakteve juridike) të njohura nga normat e të drejtës civile, të tilla që sjellin pasoja juridiko-civile. Marrëdhënia juridiko-civile është tërësi e tre elementeve subjekti, objekti dhe përmbajtjes së marrëdhënies juridiko-civile. Pra është logjike se pa marrëdhënie ndërmjet subjektëve nuk mund të kemi edhe rregullim juridik mirpo edhe pa e paraparë normat juridike atë raport ndërmjet subjekteve nuk mund të ekzistojnë edhe marrëdhëniet juridike-civile, sepse situata duhet paraprakisht të parashihet në leter për një situatë të tillë.

1.Nocioni i marrëdhënies juridike civile

1.1Krijimi dhe shuarja e marrëdhënies juridike civile

Marrëdhëniet janë të shumëllojshme, ato mund të jenë politike, juridike, civile, ekonomike etj. Marrëdhëniet juridike nuk janë marrëdhënie të veqanta në kuptimin e përmbajtjes së tyre ato janë marrëdhënie midis njerëzve të rregulluara nga normat e së drejtës. Nga ana tjetër marrëdhënia juridike është një proces i domosdoshëm i realizimit të normës juridike sepse pa ekzistencën e saj nuk mund të krijohet dhe të nxirret një normë juridike. Marrëdhënia juridike civile është rezultat i veprimit të rregullimit nga normat e të drejtës civile. Si në çdo marrëdhënie edhe marrëdhënia juridike civile bazohet në bashkëveprimin midis dy ose më shumë subjektëve të cilave bazohet në bashkëveprimin midis dy ose më shumë subjektëve të cilat janë në një raport të caktuar me njëri tjetrin ku njëri paraqitet si bartës i së drejtës dhe tjetëri si bartës i një detyrimi të caktuar. Në një marrëdhënie juridike lidhja ndërmjet të drejtave dhe detyrimeve është e kuptueshme sepse subjektët e marrëdhënies juridike paraqiten në të njëjtën kohë si bartës të të drejtave dhe detyrimeve.

Marrëdhënia juridike civile dallon nga marrëdhëniet tjera juridike jo vetëm për faktin se ajo është rezultat i veprimit dhe rregullimit të së drejtës civile por në thelb duhet të ekzistojë vullneti midis subjektëve pjesëmarrës të saj çka e bënë që marrëdhënia juridike civile të konsiderohet si një marrëdhënie e bazuar në lirinë e shprehjes së

vullnetit. Marrëdhënia juridike civile do të konsiderohet e vullnetëshme kur në shumicën e rasteve në të shprehen dëshirat e drejtpërdrejtra të palëve sepse norma juridike është ndërtuar në mënyrë të tillë që ajo të përmbajë mundësitë që do të kenë palët në realizimin e një marrëdhëniet juridike. Por nga ky rregull i përgjithshëm ka edhe përjashtim mund të lindin marrëdhëniet juridike-civile pa vullnetin e subjektëve siç është rasti i shkaktimit të dëmit jashtëkontraktor. Në këtë rast marrëdhënia juridike lind si rezultat i veprimit të forcës ligjore pa ekzistuar vullneti.

Karakteristikë dalluese e marrëdhënieve juridiko-civile është edhe fakti se këto marrëdhënie rregullojnë atë kategori të caktuar të drejtash të cilat janë të drejta pasurore ,të drejtat që qëndrojnë në themel të korrelacionit që vendoset midis subjektëve të një marrëdhënie juridike-civile, p.sh marrëdhëniet e pronësisë , marrëdhëniet kontraktore, të drejten autorit.

Në literaturën kemi hasur në përkufizime të ndryshme të marrëdhënies juridike-civile gjithashtu kemi hasur edhe në elemente të ndryshme të saj pasi disa autor parashohin më shumë disa më pak elemente të marrëdhënies juridike civilevarësisht pra nga këndvështrimi i autorëve.

Më poshtë do ti paraqesim disa definicione si dhe disa nga elementët e marrëdhënies juridike civile:⁸¹

Marrëdhëniet juridiko-civile- janë marrëdhënie pasurore dhe vetjake jo pasurore, ku subjektët e tyre, personat fizik dhe juridik paraqitën si mbajtës të së drejtave subjektive dhe të detyrimit juridiko-civil dhe rregullon normat e të drejtës civile.

Marrëdhëniet juridiko-civile përkufizohen edhe si marrëdhënie shoqërore, krijimi, ndryshimi dhe shuarja e të cilës është e lidhur me konstatimin e

1.Abdulla Aliu "E drejta civile " Pjesa e Përgjithëshme, Prishtinë 2008
Dr. Dorina Gjipali Tema XII" Marrëdhëniet juridike, elementet e saj, faktet juridike".
Burime nga internet <http://juristat.files.wordpress.com/2012/> e drejta civile.

rrethanave (fakteve juridike) të njohura nga normat e të drjetës civile, të tilla që sjellin pasoja juridike civile.

2. Elementet e marrëdhënies juridiko-civile

Në shkencën e së drejtës ekzistojnë pikëpamje të ndryshme në lidhje me elementet e marrëdhënies juridiko-civile. Sipas pikëpamjeve ne kemi hasur në tri kalsifikime të elementëve të marrëdhënies juridike-civile:

-sipas grupit të parë marrdhënia juridiko-civile konsiderohet tërësi e tre elementëve pra ato janë subjekti, objekti si dhe përmbajtja e marrëdhënies juridike-civile,

-sipas grupit të dytë elemente të marrëdhënies juridiko-civile janë subjektët e së drejtës dhe të drejtat dhe detyrimeve të tyre,

-sipas pikëpamjës së tretë elemente të marrëdhënies juridike janë vetëm të drejtat dhe detyrimet e subjekteve që marrin pjesë në të, që nënkupton aktin e marrëdhënies juridike-civile krijohet pra nga subjektët e së drjetës.

Kjo pikëpamje e ka argumentin saj në faktin që marrëdhënia juridike është një marrëdhënie midis njerëzve prej nga ata paraqiten si bartës të të drejtave dhe detyrimeve dhe ka për qëllim ardhjen e një qëllimi të caktuar p.sh në kontratën e shitjes së mallrave, me qka synohet që të arrihet kalimi i mallit nga shitësi tek blerësi.

Në marrëdhëniet e pronësisë pronari gëzon tagrat e disponimit të sendit dhe personat e pakufizuar janë të detyruar që ta respektojnë atë. Që një person fizik të jetë subjekt i së drejtës civile ai duhet të gëzojë një status të posaçëm juridik që është zotësia e veprimit që arrihet në moshën madhore që është mosha 18 vjeçare. Zotësinë e veprimit personi duhet ta gëzojë gjatë gjithë gjallërisë së tij dhe në rast se ajo kufizohet ose hiqet edhe pozicioni i tij si subjekt nuk ekziston apo ekziston me kufizime varësisht nga çështja nëse zotësia juridike i është hequr apo ose kufizuar dhe këtë e hasim nga përvojat e tona të përditëshme. Ndërsa si subjekte të së drejtës e drejta pozitive njih edhe personat juridik e të cilët ndahën në dy grupe:

Personat juridik publik, personat juridik privat.

Si në çdo lëmi kemi objektin e lëndës edhe marrëdhëniet juridiko-civile kanë objektin e tyre të studimit që pa të cilin nuk do të ekzistojë, pra edhe marrëdhëniet

juridike-civile kanë objektin e saj, elementet e saj prej të cialve përbëhet që bënë të dallohet nga marrëdhëniet tjera. Pra objekt i saj është një send ose një e drejtë mbi të cilën drejtohen synimet e palëve për të arritur qëllimin e caktuar. Kur flitet për objekt të marrëdhënies juridike në të drejtën civile kuptohen vetëm sendet pavarësisht nga fakti se e drejta civile në themel të saj ka marrëdhëniet me karakter pasuror pasi sendet janë vetëm një nga elementet e marrëdhënies juridike-civile. Mund të parashtrahet pyetja se për çfarë sendesh bëhet fjalë të cilat kanë një rol mjaft të rëndësishëm në fushën e drejtësisë.

Ajo çfarë e bënë të rëndësishëm sendin në lëmin civile qëndron në atë sendi është objekt i marrëdhënies juridiko-civile është i pranishëm edhe në të drejtën kontraktore p.sh në një kontratë qiraje, kontratë shitje, kontratë huapërdorje, kontratë qiraje etj. Personi i cili pëson dëm të ndryshëm nga ai pasuror, ka të drejtë të shpërblehet pra çka nënkupton që objekti i marrëdhënies juridike në këtë rast do të jetë nderi, personaliteti, emri i personit. Objekt i marrëdhënies juridike civile mund të jenë edhe produktet e krijimtarisë intelektuale. Kështu me Ligjin nr.7564 i datës, 19.05.1992 Mbi të drejtën e autorit, e përcakton se ky ligj mbron veprat letrare, artistike, publicistike dhe veprat e tjera ku futet çdo krijimtari origjinal intelektual, pavarësisht nga forma e shprehjes.

Të gjitha marrëdhëniet juridike kanë karakter vullneti në to është shprehur vullneti i shtetit. Janë marrëdhënie intelektuale pasi janë formuar duke kaluar nëpër ndërgjegjien e pjeëmarrësve të tyre.

Marrëdhënia juridike civile përbëhet nga këto elemente :

Subjekti i së drejtës

Objekti i së drejtës

Përmbajtja dhe të drejtat dhe detyrimeve

2.1 Subjektët e së drejtës

Subjekti i së drejtës quhet personi që merr pjesë në një marrëdhënie juridike por që ka të drejta dhe detyrime. Siç e dimë ekzistojnë personat fizik dhe personat juridik. Personat fizik kanë : zotësi juridike, zotësi për të vepruar .

Zotësia juridike – nënkupton aftësinë e individit për të qenë bartës i të drejtave dhe detyrimeve. Vëllimi i zotësisë juridike të shtetasëve është shumë i gjerë. Të gjitha të drejtat dhe detyrimet e shtetasëve bëjnë pjesë në zotësinë juridike. Zotësia juridike mund të kufizohet sipas moshës të caktuar nga ligji.⁸²

Zotësia për të vepruar- është aftësia e individit për të realizuar vetë të drejtat e tij dhe për të marrë përsipër detyrime. Kjo zotësi nuk i përket çdo shtetasi. Këtë zotësi shtetasi e ka kur ai⁸³ në bazë të ligjit ka fituar mundësinë të gëzojë personalisht të drejtat e tij dhe të marrë detyrime .Shtetasi si subjekt i së drejtës në marrëdhënien juridike civile quhet person fizik.

2.2 Përmbajtja

E drejta si element i marrëdhënies juridike është pushteti që ka subjekti i së drejtës për të vepruar në mënyrë të rregullt dhe për të kërkuar nga personat e tjerë një sjellje korrespoduese. Pushteti juridik i subjektit të së drejtës për të vepruar në mënyrë të caktuar dhe për të kërkuar një sjellje korrespoduese nga subjektët e tjera të së drejtës quhet e drejtë në kuptimin subjektiv.

2.3 Detyrimi

Detyrimi si element i marrëdhënies juridike qëndron në faktin se subjekti i së drejtës që është pjesëmarrës i marrëdhënies juridike duhet të veprojë në një mënyrë të caktuar, duhet të kryejë veprime të caktuara ose të abstenojë nga kryerja e veprimeve të caktuara. Detyrimi si element i marrëdhënies juridike është detyrim juridik-ligjor. Çdo subjekt i caktuar i së drejtës ka të drejta dhe detyrime. Tërësia e të drejtave dhe

Nergjivane Dauti " E derjta e detyrimeve" botimi I fundit

⁸³ Ligji për të drejten e Autorit neni 1

detyrimeve e përbën gjendjen juridike të subjektit të së drejtës. Dihet që normat juridike nuk krijojnë marrëdhënie juridike por ato parshikojnë mundësitë e lindjes së një marrëdhënie juridike .pikërishtë rrethanat që shkaktojnë lindjen, ndryshimin apo shuarjen e marrëdhënies juridike në përgjithësi pra edhe të marrëdhënieve juridike në veçanti do të quhen fakte juridike.

3.Përkufizimi i fakteve juridike

Fakti juridik është rrethana që mund të ndikojë në krijimin dhe, ndryshimin dhe shuarjen e marrëdhënies juridiko-civile respektivisht të të drejtës subjektive civile për arsye se një normë juridike nuk është e aftë që të ketë ndikim në krijimin, ndryshimin apo shuarjen e të drjetës subjektive respektivisht të marrëdhënies juridiko-civile. Sikurse marrëdhënia juriko-civile që është paraparë në mënyrë të ndryshme nga autorë të ndryshëm ashtu edhe fakte juridike janë të parapra nga disa autorë dhe secili ka dhënë mendimin dhe përkufizimin në mënyrën e tij. Duke vazhduar me teorinë, faktet juridike ndahen:

- fakte natyrore ose ngjarje,
- fakte njerëzore .

Të parat janë ato që nuk varen nga veprimtaria e ndërgjegjëshme e njeriut, ndonëse kanë të bëjnë me vetë njeriun të tilla siç janë: lindja, vdekja, sëmundja mendore, zjarri etj. Të dytat , të quajtura përgjithësisht veprime të njerëzve janë ato që realizohen nga vetë subjektët e së drjetës në sajë të veprimeve të ndërgjegjëshme.

Disa autorë bëjnë ndarjen si në vijim:

- Ngjarje
- Veprime juridike
- Shkelje e së drejtës

Ngjarja konsiderohet si fakt juridik atëherë kur norma e së drejtës lidh me të lindjen, ndryshimin ose shuarjen e marrëdhënies juridike.Veprimet e njerëzve në rastet e parashikuara nga hipoteza e normës juridike krijojnë ndryshojnë dhe shkruajnë të drejta dhe detyrime dhe pra sjellin me vete lidhjen, ndryshimin ose shuarjen e marrëdhënies juridike p.sh veprim juridik është lidhja e çfarëdo kontrate. Shkelja e

së drejtës nga ana e çfarëdo personi është shkelje e një norme juridike në fuqi dhe e të drejtave të një personi tjetër. Shkelja më e rëndë e së drjtës është kryerja e një krimi që janë të parapara në lëmin e të drejtës penale. Personi që kryen veprë penale vë veten në një marrëdhënie të caktuar kundrejt organeve ndëshkimore të shtetit. Ngjarjet e zakonshme të jetës dhe veprimet e njerëzve bëhen fakte juridike vetëm atëherë kur një normë juridike i parashikonë në hipotezën e saj këto ngjarje ose veprime si fakte juridike për marrëdhënien juridike përkatëse.

Ndërsa sipas Prof.dr.sc Abdulla Aliu fakt juridik mund të përkufizohet çdo ngjarje natyrore ose veprim njerëzor, me vërtetimin e së cilës rendi juridik parashikon ardhjen e një pasoje juridike të çfarëdoshme, krijimin, ndryshimin ose shuarjen e një marrëdhënie juridike.

3.1 Tubi i fakteve juridike

Është i rrallë që vetëm një fakt juridik të shkaktojë krijimin, mbarimin ose ndërrimin e ndonjë të drejte objektive gjegjësisht të raportit juridik, megjithëse ka edhe raste të tilla p.sh gjetja e sendeve. Të gjitha faktet juridike që duhet të mblidhen për krijimin mbarimin ose ndërrimin e ndonjë të drejte e përbëjnë tubin e fakteve.

Në literaturë si tubë i fakteve juridike për të lindur e drejta subjektive e fitimit të pronësisë me trashëgimi merret rasti i trashëgimisë testamentare ku kërkohet ndodhja e vdekjes së trashëgimëlënësit që është punë juridike por njëkohësisht duhet të konstatohet edhe ekzistenca e testamentit që është punë juridike e njëanëshme e trashëgimëlënësit . Andaj , veprimet e kërkuara ligjore për hapjen e trashëgimisë testamentare mund të krijohet vetëm me rastin e konstatimit të dy fakteve:

- vdekja e trashëgimlënësit,
- ekzistimit të testamentit.

Lidhur me trashëgiminë disa numërojnë më shumë rrethana si fakte juridike dhe atë:

- vdekja e trashëgimlënësit,
- pasurinë e trashëgimlënësit
- trashëgimtarët e gjallë në momentin e vdekjes së trashëgimlënësit ,⁸⁴

Ligji mbi trashigimië i Republikës së Kosovës, botimi I fundit

- aftësia për të trashëguar të trashëgimtarëve,
- në fund duhet të ekzistojë edhe testamnet.

3.2 Veprimet e njerëzve

Veprimet e njerëzve gjithashtu paraqesin fakte respektivisht rrethana për të cilat ligji e lidhë krijimin, ndryshimin apo shuarjen e ndonjë të drejte subjektive. Kur janë në pyetje veprimet e njerëzve si fakte juridike në të shumtën e rasteve rrethana e tillë është e varur drejtpërdrejt nga vullneti i subjeteve të së drejtës që do të thotë se nuk është një ngjarje natyrore por një pasojë e veprimit të njeriut. Kjo sjellje e njeriut që pranohet si fakt juridik që shkakton krijimin, ndryshimin apo shuarjen e ndonjë të drejte subjektive respektivisht marrëdhënies juridiko-civile që duhet të jetë i lejuar nga rendi juridik ose kjo sjellje të jetë në kundërdhim me rendin juridik por që krijon pasojë të caktuara juridike.

Veprimet juridike varësisht se a i lejon sistemi juridik apo krijohen në kundërshtim me të drejtën pozitive ndahen në :

- veprime të lejuara,
- veprime të palejuara.

3.3 Veprimet e lejuara

Veprimet e lejuara janë ato veprime ndërmarrja e të cilave është në pajtueshmëri me normat imitative, moralin e shoqërisë dhe parimet kushtetuse, pra janë veprime me ndërmarrje të cilave tjetrit nuk i shkaktohet dëm respektivisht janë rezultat i deklarimit të vullnetit. Veprimet e lejuara të njeriut ndryshe quhen veprime juridike e më të shpeshta janë punët juridike. Puna juridike është deklarimi i vullnetit të palëve i drejtuar për krijimin e efekteve juridike të lejuara.

Këto veprime ndahen në:

- veprime të vullnetit,
- veprime të cilat janë në pajtim me *drejtësinë*.

Abdulla Aliu "E drejta civile" Pjesa e Përgjithëshme, Adrian Nuni " Veprimet juridike".

3.4 Deklarimi i vullnetit

Për krijimin e një marrëdhënie civile-juridike palët duhet të dekalrojnë në mënyrë të lirë dhe të qartë vullnetin e tyre pra vullneti i brendshëm të jetë në pajtushmëri me deklaratën e shprehur. Vullneti mund të dekalrohet në fomë verbale, me shkrim dhe me veprime të ashtuquajtura veprime konkludente. Veprimet konkludente janë shenja dhe sjellje të caktuara të cilat palës tjetër ia bëjnë me dije dekalrimin e vullnetit për krijimin, ndryshimin ose shuarjën e një marrëdhënie juridike.

3.5 Supozimet (Prezumimet) dhe Fiksionet

Supozimet janë mjet shumë i dobishëm i teknikës juridike sidomos asaj pronësore-juridike p.sh mirëbesimi i posedimit supozohet d.m.th nga fakti se dikush është posedues nxirret ai është posedues me mirëbesim gjersa të argumentohet e kundërta. Me fiksionet për dallim për dallim nga supozimet merret se ekziston, kjo bëhet për arsye që të lehtësohet teknika juridike p.sh fiksioni se fëmija i filluar është i lindur nëse është fjala për interesat e tij. Me supozimet në të drejtën civile kanë rëndësi të madhe dhe paraqesin mjet shumë të dobishëm sepse e thjeshtësojnë krijimin, ndryshimin apo shuarjen e të drejtave subjektive civile. Në literaturë thuhet se supozimi është fakt i tillë juridik që konsiderohet e provuar derisa nuk vërtetohet e kundërta p.sh poseduesi i cili mban sendin konsiderohet se është me mirëbesimin derisa të vërtetohet kundërta, pra mirëbesimi i posedimit në këtë rast është i supozuar. Kjo do të thotë shprehja ligjore konsiderohet se gjithmonë e ka kuptimin e supozimit. Ka raste kur nuk lejohet të vërtetohet e kundërta e supozimit dhe në këtë rast bëhet fjalë për supozimin e parrëzueshëm. Për këtë thuhet se prezumimi i provuar ndërsa kundër të provuarit nuk lejohet si bie fjala Ligji për Familjen e Kosovës, neni 99 parg. 1 ku thuhet "Ati i fëmijës së lindur në martesë, konsiderohet burii i nënës së fëmijës nëse fëmija është lindur gjatë martesës ose brend afatit 300 ditësh pas mbarimit të martesës". Ky supozim për fëmijën është i rrëzueshëm gjithë jetën i rrëzueshëm, pra lejohet që fëmija ta vërtetojë edhe të kundërtën, këtë e

parasheh edhe LFK-ja neni 115, parg. 3, ku thuhet “e drejta e padisë së fëmijës nuk parashkruhet”, ndërsa babi i fëmijës këtë e ka brenda një kohe, LFK-ja neni 113. Parag.2 “ Padia për kundërshtim e atësisë , mund të paraqitet brenda afatit prej gjashtë muajsh nda dita e marrjess në dijeni të faktit që vë në dyshim atësinë e tij. Kërkesa nuk mund të dërgohet më vonë se afati prej 10 vjetësh nga lindja e fëmijës”. Supozimi është rasti i denjësisë së trashëgimitarit. Nëse vërtetohet e kundërta, atëherë paraqitet padenjësia për të trashëguar, e paraparë në Ligjin për Trashëgiminë i Kosovës ku thuhet se “ nuk mund të trashëgojë personi i padenjë për të trashëguar”.

3.6 Fiksionet

Fiksionet ekzistojnë atëherë kur një fakt juridik merret se ekziston edhe pse në të vërtetë nuk ekziston kjo bëhet për arsye që të lehtësohet teknika juridike për shkak se e drejta për krijimin, ndryshimin apo shuarjen e ndonjë të drejte subjektive, respektivisht marrëdhënieve juridike, shërbehet me fiksionin.

Në literaturë thuhet se “fiksioni është fakt juridik për të cilin dihet se aspak nuk ka ndodhur ose se asnjëherë nuk nuk do të ndodhë, por merret sikursr ka ndodhë që të mund të lind, ndryshohet ose të shuhet ndonjë marrëshënie juridike”. Kjo do të thotë se te fiksioni si fakt juridik për të cilin dihet se aspak nuk ka ndodhur ose asnjëherë nuk do të ndodhë, por merret sikurse ka ndodhë që të mund të lind, ndryshohet ose të shuhet ndonjë marrëdhënie juridike”.Kjo do të thotë se se te fiksioni si fakt juridik merret diçka që nuk ekziston edhe pse dihet se nuk ekziston p.sh fëmija i palindur konsiderohrt i lindur kur mbrohet interesi i tij trashëgimor, që ndryshe e quajmë nasciturus por natohabetur, në këtë rast trashëgimia ndahet midis trashëgimtarëve të gjallë si dhe atij i cili është ende i palindur por konsiderohetse është i lindur. Fiksioni ekziston edhe te regjistrimi në librat e tokave ku merret se është pronar ai i cili është i regjistruar respektivisht në rastet kur nuk lejohet të vërtetohet e kundërta e faktit të regjistruar, parimi i njohur me emrin fiksioni i saktësisë absolute.

4. Punët juridike (veprimet juridike)

Me punë juridike në kuptim të gjerë kuptojmë çdo shprehje të vullnetit me të cilën krijohet, ndryshohet ose pushon ndonjë marrëdhënie juridike-civile. Shprehjet e vullnetit përfaqësojnë faktet juridike me të cilat krijohen marrëdhëniet të llojllojshme juridike, një lloj shprehjeje të vullnetit dallohet për nga efekti e këto janë shprehjet e vullnetit me të cilën jo vetëm që ndryshohet ndonjë marrëdhënie juridike por me të barten ndonjë send apo ndonjë vlerë tjetër pasuroe nga një pasuri në tjetrën. Nga kjo mund të konstatohet se me punë juridike si mjet i qarkullimit juridik nënkuptojmë shprehjen e vullnetit e cila krijon të drejta dhe detyrime relative/detyrimore. Autorët e ndryshëm parashohin edhe përkufizime të ndryshme në lidhje me punët juridike.

4.1 Subjektët

Puna juridike sjell pasoja juridike në lidhje me të paktën një subjekt. Kur një subjekt ka fuqinë të shpallë vullnetin e tij me pasojat e lidhura me një situatë të dhënë juridike konsiderohet që është i legjitimuar. Gjithsesi personi për të marrë pjesë në punë juridike si subjekt dhe që veprimi të jetë juridikisht i vlefshëm dhe të sjell pasoja juridike është e domosdoshme që të ketë zotësi juridike dhe zotësi për të vepruar. Ndërsa zotësia juridike ekziston tek të gjithë personat me lindjen e tyre, zotësia për të vepruar fitohet me arritjen e moshës madhore dhe madje mund të kufizohet ose të hiqet nga gjykata në rastet kur sëmundja psikike bën personin e paaftë për të kuptuar rëndësinë e veprimeve që kryen dhe të pasojave që vijnë prej tyre. Veprimet juridike mund të kryhen vetëm nga personat me zotësi të plotë juridike për të vepruar ose nga çersona me zotësi të kufizuar për të vepruar me pëlqimin paraprak të përfaqësuesit ligjor, përndryshe janë ose deklarohen të pavlefshme.

4.2 Vullneti / të metat e vullnetit

Vullneti është element dinamik i punëve juridike, është element esencial që i jep jetë veprimit juridik. Por një vullnet që mbetet brenda shpirtit të subjektit nuk ka të bëjë me të drjetën. Duhet që ky vullnet të nxirret jashtë tu deklarohet edhe individëve tjerë. Dëshira për kryerjen e veprimit juridik përfaqëson vullnetin e brendëshëm të personi, një dukuri psikologjike, një gjendje e brendshme psikike që nuk ka mundësi

as të përceptohet drejtëpërsëdrejti e as të nxirret tërthorazi, por nëpërmjet sjelljes së jashtme të personit, asaj që quhet deklarim i lirë i ⁸⁵palëve. E kundërta e kësaj janë të metat e vullnetit të cilat në studimin e procesit formues të vullnetit gjejmë shkaqe që influencojnë në mënyrë trubulluese. Konsiderohen të tilla gabimi. Kanosja, dhe mashtrimi.

Gabimi- është prezantim i rremë i realitetit i cili synon të përcaktojë vullnetin e subjektit. Mungesa e çdo njohje të realitetit pra gabimi barazohet në këtë kontekst me njohjen jo të përkryer pra me gabimin. Gabimi është dy llojsh: juridik dhe faktik. Gabimi juridik konsiston në njohjen jo reale pse mos dijeninë e normës që e ka përcaktuar vullneti e subjektit. Megjithatë njohja jo reale e ligjit që ka përcaktuar keq vullnetin, mund të vlerësohet për pasojat e shkaktuara mbi veprimin juridik të lidhur mes palëve dhe të qojnë në anulimin e efekteve juridike të vetë veprimit. Të themi subjekti X blen nga subjekti Y një pronë relativisht të lartë pa ditur që në vendin ku ndodhet trualli ekziston një servitut sipas të cilit janë të ndaluara të gjitha ndërtimet mbi 5m. X ndërton më pas autoritetet ia imponojnë të shkatërrojë gjithë ndërtimin mbi kufirin e lejuar. Ai nuk mund të shmangë detyrimin me aesityimin e prishjes së shtëpisë me justifikimin se nuk njihte ligjin, por ai mund të kërkojë eventualisht anulimin e shitblerjes sepse në qoftëse do të njihte kufizimin nuk do ta blinte truallin. Në të gjitha rastet tjera gabimi nuk është shkak që mund të përcaktojë anulshmërinë e veprimit as kur gabimi ka influencuar direkt ndikimin në formimin e vullnetit.

Dhuna psikie- Kanosja si e metë e vullnetit konsiston në kërcnimin që shfaqet në ndikimin e vendosjes nën kërcnimin e frikës. Duke folur për divergjencën mes vullnetit dhe deklarimit të tij duket që dhuna fizike dhe absolute është shkak i pavlefshmërisë sepse e heq çdo vullnet nga subjekti duke influencuar direkt mbi shfaqjen (p.sh drejtoj dorën e atij që shkruan). Ndërsa si pasojë e dhunës psikike procesi formues i vullnetit ndryshohet nën influencën e një kërcënimi dhe rezulton

Nerxhivane Dauti " E drejta e Detyrimeve", pjesa material
Abdulla Aliu "E drejta Civile" pjesa e përgjithëshme.

një vullnet jo i lirë dhe për këtë arsye defektoz. Dhuna është shkak i anulshmërisë së veprimit juridik apo punës juridike.

Mashtrimi-Shprehja mashtrim përdoret si mashtrim i paligjshëm dhe e dërdon subjektin në gabim. Tek i mashtruar do të ekzistojë mungesa e vullnetit por një mungesë e tillë merret parasysht vetëm sepse është sjellë nga një veprimtari e veçantë , specifike e paligjshme e një subjekti mashtrues. Nëse në një raport juridiko-civil kemi shfaqjen e mashtrimit si element qenësor i punës së vlefshme juridike, në mes subjekteve të së drejtës, atëherë personi i cili ka vepruar me mashtrim ka përveç përgjegjësisë civile ai do të përgjigjet edhe në procedurë penale për veprën penale të mashtrimit.

Ndarja e punëve juridike- Punët juridike civile që mundësojnë krijimin , ndryshimin dhe shuarjen e të drejtave dhe detyrimeve respektivisht të marrëdhënies juridike-civile duke u mbështetur në kritere të ndryshme:

- punët juridike formale dhe joformale,
- punët juridike midis të gjallëve(intervivos) dhe në rast vdekje (mortiscausa),
- punët juridike të njëanëshme dhe punët juridike të dyanëshme,
- punët juridike komutative dhe punët juridike aleatore,
- punët juridike fiduciare,
- punët juridike të simuluar,
- punët juridike barrësore dhe bamirëse.⁸⁶

Literatura e përdorur:

E Drejta Civile“Pjesa e Përgjithshme”Prof.Dr.Abdulla Aliu, Porf.Dr.Ardian Nuni “Veprimet Juridike” , Burime nga interneti .

Literatura e përdorur: E Drejta Civile“Pjesa e Përgjithshme”Prof.Dr.Abdulla Aliu, Porf.Dr.Ardian Nuni “Veprimet Juridike” , Burime nga interneti .

Abdulla Aliu “E drejta civile ”, Pjesa e Përgjithshme fq.355 Prishtinë 2015.

Nerxhivane Dauti “ E drejta e Detyrimeve”, pjesa material

Abdulla Aliu “E drejta Civile” pjesa e përgjithëshme.

Ligji mbi trashigimië i Republikës së Kosovës, botimi I fundit

Abdulla Aliu “E drejta civile” Pjesa e Përgjithëshme, Adrian Nuni “ Veprimet juridike”.

LAW AND SOCIOLOGY AS ACADEMIC DISCIPLINES

Robert Dauti

Abstract

“Law and sociology have always had a close, if troubled, relationship as academic disciplines. They share common origins in the eighteenth century as attempts to understand and regulate the social world according to rational principles... Sociology of law – independently of the researcher’s theoretical orientation – explains the reasons for certain phenomena and their effects, or strives to picture and increase understanding of both official and unofficial legal institutions and actors. Nevertheless, despite some attempts to bring the two disciplines closer together they remain frustratingly apart”⁸⁷.

Keywords: law, sociology, academic disciplines.

INTRODUCTION

Where deficiencies or inequities in the law are noted, they have been deemed amenable to scientific knowledge and expertise. Researchers in law have invoked scientific procedures as the basis upon which remedies should rest. They have insisted that theories be tested-that important concepts be operationalized and submitted to the "strict" canons of empirical verification before changes in the law are made. An acceptance of the necessity of law is" a primary characteristic of theories in the sociology of law. Theorists who have written in this area have tended to perceive the law as a necessary and positive ingredient .in the maintenance of

⁸⁷(Banakar & Travers 2002, p. 1).

social order and the attainment of progress and, consequently"; .have taken the present system of law for granted.

However, despite this emphasis on research, theories and research on law have been unable to account for hostility directed against law or for the failure of scientific remedies to be instituted or to work as planned once they are accepted. It is necessary to recognize that theories are not objective pronouncements generated by a disinterested, objective assessment of the world. Instead, theories are generated by tensions in the theorist's personal world which he feels must be assuaged; intuitive hunches, which are rarely explicated and even less often subject to verification, provide the basis upon which theories are constructed⁸⁸. The reasons for such failure may be seen in the assumptions of the theories as well as in the beliefs of both theorists and researchers that scientific social engineering is dependent only upon the operationalization of concepts and the accumulation of knowledge, and that these can exist apart from, or remain uninfluenced by, assumptions about the world.

There are also many different approaches to law and society that cannot always be distinguished from one another in a clear-cut way. Legal sociology, legal anthropology, legal history, legal psychiatry as well as law and economics, among others, have established themselves as distinct research disciplines⁸⁹.

Law can be approached from many different perspectives and in a variety of ways. The traditional legal scientist sees law as an autonomous system, the official legal system, the rules of which he or she systematises and interprets. A social scientist, again, sees law as part of the societal system, whereby he or she observes law as part of society.

Theories of natural law claim that there is an essential link between law and morality. Indeed the requirements of the law and the requirements of morality are sometimes intended to be inconsistent; their matching is not simply a matter of chance that can be detected empirically. The historical origin of the natural law tradition is very ancient, and this division will examine the traditional or "classic" version of the

⁸⁸ Gouldner, 1970; Phillips, 1974.

⁸⁹ <https://www.scandinavianlaw.se>

theory. The classical theory of natural law was first developed by such ancient authors as Plato, Aristotle, and Cicero, and achieved its systematic submission to the medieval Christian philosophy of St. Thomas Aquinas. Traditionally, people have been persuaded by mere doctrines, customs, or fears of violence, where the latter's role was so great that there was even an expectation to identify the law with violence. Gradually, however, some thinkers began to raise the question: Morally, why should one obey the law? It cannot be morally right to obey the law just because it has become a habit for people to obey it, for it is clear that habits can be both irrational and even bad. From the fact that something has become a habit to do, it does not necessarily follow that it must be done. The same goes for violence. The threat of force can certainly give a person a motive, but that cannot serve as support for the law's reasonable requirement to have our conviction. To think otherwise would mean what Wall called a "naturalistic mistake" - the mistake of believing that one can derive a theory of what should happen as a result of an appreciation of what actually happens⁹⁰.

In this way, because of what constitutes some logical disregard for any evaluation of natural duty, often the moral theory of natural law seems arbitrary and confused — an attempt to explain something dark through something even darker.

When attempting to be clear, natural law theorists often fail to provide clarity at the price of uselessness, as is the case when Aquinas presents us with what follows as the first principle of natural law theory "Do Good and Avoid Evil".

It is difficult for one to object to the sentiments expressed in this sentence, but one who may have some concern of a moral character will find this very general counsel to be of no use. Aristotle and Aquinas saw natural law as a mechanism that served to set tasks and provide guidance for a virtuous life. Natural law, in its late and far more individualistic formulation in the form of "natural rights", which came to light during the Enlightenment and exerted influence during the French and American revolution, was thought to impose certain rights, such as the right to property.

⁹⁰ Prof. Dr. Ferat Polisi, "Sociology of law". Struga, 2019.

freedom, which was supposed to have all human beings simply by the fact that they are such beings.

In all its forms this doctrine is unprotected, in the opinion of its critics, against the assault that it must rely either on the dogmatic program of an unconvincing worldview, or on the subjective judgments of the individual's personal conscience - where none of these basics do not deserve to be served to a wise man. A representative of such critics, Jeremy Bentam, one of the philosophers who created a special school of philosophy, according to which the basis of our actions is the attainment of pleasure and the principle of utility serves to justify our actions. He excels at the simplicity of his thoughts by claiming that an action is good when it is useful for achieving pleasure and reducing pain.

Bentam put forward his philosophical ideas in such works as "Introduction to the Principles of Morality and Legislation", "The Catechism of Parliamentary Reform", and "Excerpts on Government". In these works he states that nature has placed humanity in the governance of two sovereign masters that are pain and pleasure, and it is these two that determine what we do and what we should do. All human beings are subject to pleasure and pain and also desire to attain pleasure and avoid pain. Bentam then shifts from the fact that all human beings desire pleasure, to the judgment of how they should pursue pleasure, that is, from a psychological fact to a moral principle of utility.

By the moral principle of utility, Bentam meant principles that approve or disapprove of any action according to the tendency it exhibits to achieve pleasure or to reduce toothache. According to Bentam to approve or disapprove of a particular action is kind of like saying an action is good or bad, right or wrong, and only an action that is appropriate to the principle of usefulness is a action to be taken or right action. Acknowledging the value of the principle of utility in the performance of human actions, Bentam acknowledged that the so-called "high" theories of morality were either reduced to the principle of utility, or were inferior to this principle as they lacked a clear or no meaning. could be pursued on an ongoing basis. As an example,

Bentam takes social contract theory as an explanation of our obligation to obey the law.

Despite the difficulty of determining whether or not such a contract ever existed, Bentam insisted that the obligation to obey the law even the social contract theory itself rests on the principle of utility because it says that greater happiness is achieved only by obeying it. law. The same can be said of cases where we accept that "good" and "right" in an action determine feelings or moral understanding or right reason or theological principles of God's will, and all these are reduced to the principle of utility only.

In addressing the meaning of human actions, Bentam acknowledged that just as pleasure and pain give real value to our actions, they are also effective causes of our behavior. He identified four sources from which pleasure and pain can identify them as causes of our behaviors and called these sources sanctions. According to Bentam, the sanction is the one that gives the binding force to a punishment or law, and these four sanctions are: physical, political, moral and religious, and he shows the particular character of each sanction with an example. Suppose a person's home furnishings were burnt by fire⁹¹.

They have varied according to any dominant perception of science, and also according to the discipline and theoretical tradition, within which the definition has been formulated.

A societal perspective on law has also at an international level been depicted through a variety of terms, such as, Sociology of Law, Law and Society Studies, Socio-Legal Studies and Empirical Studies of Law⁹². Characteristic of all these research areas is a multidisciplinary approach. In many instances these different research orientations

⁹¹ Prof. Dr. Ferat Polisi, "Sociology of law", Struga, 2019.

⁹² Campbell & Wiles 1976, pp. 549-555, Cotterrell 1994, pp. xi-xiii, Galanter & Edwards 1997, pp. 375-376, Mather 2003, p. 276, Brockman 2003, pp. 286-287.

also intertwine. Sociology of law has during different periods of time been given a variety of characterisations and definitions.

Third, law and society may be seen as homologous, whereby their structure and origin are so intertwined that they cannot be separated one from the other⁹³. The perspective on law offered by sociology of law differs essentially from the perspective of the core of legal science, legal dogmatics. Their points of departure, research methods, goals and perceptions of law differ one from the other. The following figure presents the differences between the perspectives of legal dogmatics and sociology of law (see also Black 1989, p. 21, Friedrichs 2001, p. 119). The interrelation between law and society can be distinguished in three different ways. Law may first be seen as an autonomous system, whereby law should be understood on its own terms independent of the social context. Second, the relationship between law and society may be understood as interactive. According to this view law and society are distinct phenomena, but they interact at many different levels.

Sociology of law may be approached as an institutionalised subject in university studies. In many Western universities there are chairs in sociology of law, and sociology of law is an established part of university curricula. Research and teaching in the sociology of law is organised in varied ways in different countries. In some countries the sociology of law forms part of research and teaching in social sciences, whereas in other countries it is part of research and teaching in legal science. However, it is often noted that the sociology of law is at the margin of both these disciplines⁹⁴.

Sociology of law is a multidisciplinary research orientation, located at the borderline of legal science and general social sciences, sociology.

There are a variety of opinions about the sociology of law as a scientific research orientation, and also about its tasks. There has, among others, been talk about “lawyers’ sociology of law” and “sociologists’ sociology of law”, reflecting the

⁹³ (Friedrichs 2001, pp. 5-6).

⁹⁴ (Luhman 1985, pp. 1-2, Tomasic 1985, p. 126, Friedman 1986, pp. 773-780).

researcher's affinity to questions formulated in legal science or sociology⁹⁵. These are, among others, dependent on whether sociology of law is approached from the perspective of sociology or legal science, from which theoretical tradition (in social sciences) it is approached, and also what perceptions the researcher has about the nature of reality and knowledge.

Views about how legal science and social sciences relate to each other are dependent on three central points of departure, that is, how they distinguish

- 1) law and society,
- 2) legal science and social sciences, and
- 3) how the relationship between law and society is perceived.

Social scientists have often seen sociology of law as a special field of sociology along with sociology of the family, organisational sociology, sociology of health or sociology of religion⁹⁶. On this score sociology of law, its tasks and methods, are perceived on par with sociology in general. In this perspective emphasis is placed on differences between legal science⁹⁷ and social sciences. Also legal scholars have often related sociology of law to social sciences and excluded it from the field of legal science has been most outspoken in safeguarding the purity of sociology of law from a sociological perspective. He has advanced the view that normative arguments or rules that lawyers see as binding are not facts that can be analysed in the sociology of law. He has also emphasised that "pure" sociology cannot for example examine the effects of legal rules, because then it gets involved in "unscientific" speculations. Black rejects teleology in sociology that he considers as "bad science".

⁹⁵ Aubert 1968, p. 20-22.

⁹⁶ Mathiesen 1980, p. 9, DalbergLarsen 1990, pp. 18-19, Uusitalo 1999, p. 818, Kyntäjä 2000, p. 16, Laitinen 2002, pp. 7-8.

⁹⁷Tuori 2000, pp. 303-305. Black 1995, s. 862-864.

Summarising he notes: "In my sociology, social life has no goals, purposes, values, needs, functions, interests, intentions, or anything else not directly observable by anyone." Black's theoretical points of departure have received much criticism⁹⁸.

They should not be confident that social scientists investigate reality in such a way that it would be of significance for law and legal policy. Sociology of law can thus also be seen as a branch of legal science. There are others, who consider that research in the sociology of law is needed to enhance an understanding of the inner world of law that is of relevance for law and legal policy. From this perspective it is seen that the sociology of law cannot merely be perceived from the theoretical tradition of sociology, but also legal scholarship is needed. According to Eckhoff⁹⁹, for example, lawyers should take empirical research "in their own hands".

CONCLUSION

By way of summary, the sociology of law is a demanding interdisciplinary field of research. On the one hand, it requires the mastery of methods in social sciences, but on the other, it also requires an understanding of legal thinking, and the way in which the content of law is determined and the decisions are reasoned in the legal world. The sociology of law can enhance an understanding of legal phenomena in ways that the traditional legal science cannot. At the same time it can offer new perspectives for social sciences. From the perspective of legal science, research in the sociology of law has above all been justified on grounds that lawyers lack tools for handling facts about reality. To perceive and picture reality is often seen as unproblematic among lawyers¹⁰⁰. Lawyers have often also been accused of seeing social facts as things that may be manipulated and as means for pursuing a certain policy of action,

⁹⁸ Nonet, 1976, pp. 525- 534.

⁹⁹ Eckhoff, (1985, pp. 32-36).

¹⁰⁰ (Tolonen, J. 1997, pp. 300-308).

and not so much as data that would give them a reason to change their own perspective¹⁰¹.

The sociology of law should also be recognised as a genuine field of research that encompasses many different sub-orientations and a variety of actors. It is thus not meaningful to narrowly delimit or define the sociology of law out of the tradition of a specific research discipline or profession. One should instead rather accept theoretical pluralism and see the sociology of law as a field where researchers from different traditions can discuss together. In a small country it also requires networking and cooperation among different research entities. It appears that in the sociology of law cooperation has during past years increased among different universities and sectoral research institutions. There also appears to be increasing cooperation among different research orientations such as criminology, sociology of law, legal policy research, legislative research and evaluative research¹⁰².

LITERATURE

Banakar & Travers, 2002.

Gouldner, 1970; Phillips, 1974.

<https://www.scandinavianlaw.se>

Campbell & Wiles, 1976.

Cotterrell, 1994.

Galanter & Edwards 1997.

Prof. Dr. Ferat Polisi, "Sociology of law", Struga, 2019.

Mather, 2003.

¹⁰¹ (Munger 1998, pp. 26-27).

¹⁰² <https://www.scandinavianlaw.se>.

Brockman, 2003, pp. 286-287.
Friedrichs 2001, pp. 5-6.
Luhman, 1985.
Tomasic, 1985, p. 126,
Friedman, 1986, pp. 773-780.
Aubert, 1968, p. 20-22.
Mathiesen, 1980, p. 9,
Dalberg Larsen, 1990, pp. 18-19,
Uusitalo, 1999, p. 818,
Kyntäjä 2000, p. 16, Laitinen 2002, pp. 7-8.
Tuori 2000, pp. 303-305.
Black 1995, s. 862-864.
Nonet, 1976, pp. 525- 534.
Eckhoff, (1985, pp. 32-36).
Tolonen, J. 1997, pp. 300-308.
Munger, 1998.

KRIMET MJEDISORE DHE LEGJISLACIONI PENAL NË REPUBLIKËN E SHQIPËRISË DHE REPUBLIKËN E MAQEDONISË SË VERIUT (RASTE STUDIMI 2015-2020)

Doc. Dr. Emin Hseini

(e.huseini@eust.edu.mk)

Lektor pranë Universitetit Ndërkombëtar në Strugë

Bsc.Armand Braho

(a.braho@eust.edu.mk)

Përgjegjës i bibliotekës së UNS dhe koordinator për aktivitete në UNS

Abstrakt:

Mjedisi është një nga elementet jetësore të padiskutuar për qenien njerëzore, por faktikisht njeriu shërben si një element shkatërrimtar i këtij faktori. Shpesh herë Kombet e Bashkuara dhe Organizatat Ndërkombëtare kanë bërë të mundur krijimin e akteve të ndryshme ndërkombëtare, të cilat do të frenojnë dëmtimin e ambjentit jetësor nga vetë njeriu.

Aktet Ndërkombëtarisht të dala për çështjet mjedisore janë ratifikuar në pjesën më të madhe të shteteve të cilat kanë qënë pjesë e konventave të ndryshme me fokus "të gjelbër". Të njëjtat pika të dakortësuara janë sanksionuar dhe në legjislacionet vendase të shteteve të ndryshme. Nëse mund të themi Shqipëria dhe Maqedonia e Veriut, kanë aderuar në konventat më të rëndësishme mjedisore, të cilat janë bërë pjesë e legjislacionit vendas dhe janë saktësuar në kodet përkatëse.

Por dhe pse nga qeveritë e ndryshme ka zotim për mbrojtje të mjedisit, ka dhe nga ata persona të cilët quhen "Kriminel mjedisor", madje për këtë gjë ka një kapitull të posaçëm në kodet penale të vendeve të ndryshme. Nëse flasim konkretisht për Shqipërinë dhe Maqedoninë e Veriut, mund të flasim për vende të ekspozuara kundrejt fenomeneve kriminale të kryera në mjedis.

Shembuj të tillë shihen çdo ditë, që nga prerja e pyjeve, ndotja e ambjenteve ujore, tokësore dhe ajrore, shkatërrimi, prerja dhe djegia e pyjeve etj. Gjithashtu dhe

rastet që kanë marrë sanksion juridiko-penal kanë pësuar rritje të dukshme. Por si të gjitha krimet e mundshme dhe ky lloj kriminaliteti ka shpesh herë metoda të sofistikuara të tij, të cilat duhen luftuar nga autoritetet.

Sa është forca e mekanizmave shtetëror për luftimin e kriminalitetit dhe cilat janë këto mekanizma? Është një pyetje e cila lakohet në këtë sferë, edhe pse tashmë çdo ditë dhe më shumë po kuptohet rëndësia e mbrojtjes së mjedisit.

Fjalë Kyçe: Krim, Mjedis, Fenomen, Mekanizma, Kodi Penal, Autoritet

Hyrje:

Krimet mjedisore të formave dhe llojeve të ndryshme, tashmë janë bërë sfidë tepër e madhe për organet ligjvënëse dhe ligjzbatuese. Duhet thënë se këto krime vijnë duke evoluar në mënyrën sesi ushtrohen. Nga ana tjetër edhe normat dispozitive sanksionuese kanë një prirje, që të forcohen dhe të ashpërsohen në këtë drejtim.

Krimet kundër mjedisit, indirekt sjellin krimin kundër një mase të madhe individësh. Nëse përmendim vetëm një nga krimet mjedisore, ndotja e elementit të ujit, të gjithë konsumatorët e tij preken nga ky veprim i kundërligjshëm. Nëse shohim dhe ndotësi bëhet subjekt i veprës penale. Pjesa e sanksionit për këto krime mjedisore është në propocion të drejtë me dëmin real të krijuar.

Teoria e kriminalitetit në kontekst me sanksionin penal "Sa më i lartë të jetë niveli i kriminalitetit, aq më të ashpra janë masat represive që akordon shteti kundrejt kryrësit", vërteton dhe njëherë fare qartë që niveli i këtij kriminaliteti është në një rritje progresive, pasi dhe sanksioni juridiko-penal është rritur, për veprat penale në shtetet si Shqipëria dhe Maqedonia e Veriut.

Republika e Shqipërisë dhe Maqedonisë së Veriut, në aspektin legjislativ me fokus veprimi mjedisin, ka ecur në koherencë me konventat të cilat kanë dalë nga Ogranizatata Ndërkombëtare. Shohim se dhe pse këto akte ndërkombëtare janë përshtatur në aktet e brendshme të Shqipërisë dhe Maqedonisë së Veriut, përsëri aspekti ekzekutiv praktik i ligjit është në norma shumë minimaliste.

Kjo shpreh dhe një herë kapacitetet e dobëta të insitucioneve dhe nivel të ulët të koshiençës qyetare mbi rëndësinë e një mjedisi konfort standarteve të përcaktuara. Gjithsesi përveç karakterit ligjor të praktikuar nga instancat kompetente, së fundmi rol tepër të rëndësishëm ka patur dhe promovimi i kryer nga Grupet e Interesit.

1. Ç'janë krimet mjedisore?

Nëse flasim për krimet mjedisore, do të shohim një aspekt të konsumimit të veprave penale, mbi dëmtimin apo kryerjen e veprimeve dhe mosveprimeve që siellin pasoja mjedisore, në periudha afatshkurtra apo afatgjata. Këto veprime të caktuara, sjellin pasoja mjedisore ose indirekt veprime kundër trupit dhe shëndetit. Pëe këtë arsye egzistojnë dhe mekanizma shtetërorë të cilët shërbejnë si mburojë, e cila do të mbaj në mbikqyrje mjedisin, që të mos dëmtohet nga individë apo subjekte të dryshme. Edhe në Kushtetutën e Shqipërisë neni 59, pika D, e tij saktëson që: *"Shteti, brenda kompetencave kushtetuese dhe mjeteve që disponon, si dhe në plotësim të nismës dhe të përgjegjësisë private, synon: një mjedis të shëndetshëm dhe ekologjikisht të përshatshëm për brezat e sotëm dhe të ardhshëm"*¹⁰³ Nga kjo dispozitë kushtetuese, kuptojmë që mjedisi ka një rol të rëndësishëm dhe në aspektin ligjor, të paraparë dhe në legjislacionet Pozitive të Shqipërisë dhe Maqedonisë së Veriut.

1.1- Llojet e krimeve mjedisore?

Sot egzistojnë disa lloje të krimeve mjedisore, të cilat kryhen nga individë të ndryshëm, që shpesh herë siellin pasoja jo të vogla. Për këtë pjesë, në Kodet Penale të të dyja vendeve ka një kapitull të veçantë mbi "Krimet Mjedisore", ku klasifikohen të njëjtat dhe sanksionohen dënimet në rast të konsumimit të elementeve të tyre.

¹⁰³ Shih: Neni 59, pika D, Kushtetuta e Shqipërisë

Tek llojet e Krimeve Mjedisore mund të përmendim:

- ***Ndotja e Ajrit;***
- ***Prerja, djegja, shfarrosja e pyeve;***
- ***Peshkimi i pa autorizuar;***
- ***Ndotja e ujrave;***
- ***Transportimi i mbeturinave dhe lëndëve toksike, etj.***

Këto elemente janë të parapara dhe në Kreun IV të Kodit Penal të Republikës së Shqipërisë.¹⁰⁴

2. Ndotja e ajrit dhe aspekti penal

Ndotja e ajrit është një nga aspektet më sfiduese në dekadën e fundit, mbi të cilën autoritet dhe instrumentat shtetërore po bëjnë të pamundurës de facto dhe de juro, që kufizojnë këtë fenomen aspekt të shëndetëshëm. Nga statistikat të dala *shkalla e vdekshmërisë përsa i përket ndotjes së ajrit për 100 mijë banorë është 171.4, pra afërsisht 5,000 qytetarë shqiptarë në vit rrezikojnë vdekjen nga ky shkak.*¹⁰⁵ Për këtë situatë mund të themi se qytetet më të ndotura në Shqipëri janë Tirana dhe Elbasani, ndërsa në Maqedoninë e Veriut janë Shkupi dhe Tetova, kjo gjë ndodh për shkak të industrive të gjendura në territoret e këtyre qyteteve.

2.1- Ndotja e arjit dhe legjislacioni penal për të në Shqipëri

Në Shqipëri 44% e emetimeve të gazeve serrë vijnë nga sektori energjitik, sipas të dhënave nga Forumi Ekonomik Botëror.¹⁰⁶ Tek perqindja tjetër kemi dhe emetimet e gazrave të cilat dalin në masë të pakontrolluar dhe jashtë parametrave, këtu kemi të bëjmë dhe me elementet e konsumimit të veprës penale. Padyshim ky vrasës i heshtur është krijimi i forcës dhe vullnetit të individëve, që vjen si pasojë e

¹⁰⁴ Shih: Kreu IV Kodi Penal i Republikës së Shqipërisë

¹⁰⁵ <http://agroeeb.org/archive/?id=10&l=1589>

¹⁰⁶ <http://agroweb.org/archive/?id=10&l=1589>

nevojës të rritjes së kapitaleve të të njëjëve. Ose për ta thënë më shkurt, ndotja vjen si rezultat i punës për përfitime nga ana e subjekteve industriale, por jo vetëm. Përkatësisht nëni 201 i Kodit Penal të Republikës së Shqipërisë, jep sanksionin Juridiko-Penal¹⁰⁷, për ndotësit e ajrit saktëson gjobë ose dënim deri në dy vite heqje lirie. Në raste kur kjo vepër penale siell pasoja më të rënda dhe dëme shëndetësore tek qytetarët, masa e ndëshkueshmërisë rritet deri në 10 vite heqje lirie.

Po në të dispozitë që kryerjes penale

njëjtën saktësohet elementet e së veprës

konsumohen në momentin kur: Ndotja e ajrit përmes çlirimit të tymrave, gazrave dhe

¹⁰⁷ Shih: Neni 201, Kodi Penal i Republikës së Shqipërisë, i Azhornuar

lëndëve të tjera toksike radioaktive e bërë tej kufirit të normave të lejuara¹⁰⁸ Rastet në Shqipëri kanë treguar se ndotësit më të mëdhenj janë industritë prodhuese, të cilat emetojnë gazra dhe elemente të tjera kimike shumë të dëmshme në ajër. Nga një investigim i vitit 2019 i Revistës Monitor, shihet një tabelë e cila e rendit Maqedoninë e Veriut si vendin e dytë në Europë për vdekshmërinë e qytetarve sipasojë e ndotjes së ajrit.¹⁰⁹ Rrjedhimisht dhe vendi i dytë më i ndotur.

Nga ana tjetër po e njëjta Revistë, ka përcaktuar që Shqipëria është vendi që Ekspozimin ndaj ndotjes së ajrit e ka 100%¹¹⁰, që do të thotë në të dyja rastet, të dyja shtetet kanë kapacitetet ligjor për monitorimin, kontrollin dhe parandalimin e ndotjes së ajrit, por nuk kanë kapacitet faktike të cilat mund të bëjnë implementimin ligjor. Padyshim një nivel kaq i lartë i ndotjes së ajrit, tregon pafuqishmërinë e organeve, për të gjetur dhe ndëshkuar ndotësit e ajrit.

Siç duket dhe tek statistikat e mësipërme mund të konstatojmë që problemi i ndotjes së ajrit, nuk është vetëm një problem i cili dëmton natyrën, por pësuesi direkt i kësaj ndotje është njeriu, i cili mund ta paguaj dhe me jetën e tij ekspozimin ndaj ndotjes.

3. Ndotja e ujërave si pjesë e krimit mjedisor

Në kuazën e Veprave Penale mjedisore dhe një ndër veprat më të rënda që klasifikohet si krim i drejtpërdrejt jo vetëm kundrejt mjedisit, por edhe njeriut, është ndotja e ujërave. Edhe në këtë rast vjen si konstatim konsumimi i veprave penale, me paramendim ose nga pakujdesia. Nëse flasim për "Ndotjen e Ujërave" si vepër penale e ndodhur me paramendim ose nga pakujdesia, do të shohim se mënyrat e konsumimit të kësaj vepre, janë:

Parashikuar nga neni 203 i kodit penal të Republikës së Shqipërisë parashikohet Ndotja e ujërave të deteve, lumenjve, liqeneve apo burimeve të

¹⁰⁸ Shih: Po aty.

¹⁰⁹ <https://www.balkanweb.com/nga-ndotja-e-ajrit-ne-europe-ku-renditet-shqiperia/>

¹¹⁰ <https://www.monitor.al/raporti-100-e-banoreve-ne-shqiperi-te-ekspozuar-ndaj-ndotjes-se-ajrit/>

rrjetit grumbullues e shpërndarës të ujërave me lëndë toksike, radioaktive apo substanca të tjera, që prishin ekuilibrin ekologjik, dënohet me burgim nga një gjer në pesë vjet.¹¹¹

Dispozita e mësipërme ka një sanksion më të ashpër në rastet kur, vepra penale shkakton një dëm më të madh apo shkakton dhe rrezikim të jëtës së individëve.

Tek veprat penale (ndotja e ujërave) të kryera me paramendim, do të hasim rastet e ndryshme kur individët e ndryshëm, injektojnë në tubacione, bazene apo në mjediset ujore, substanca të cilat shkaktojnë direkt pasoja tek ekosistemi apo tek individët. Ky veprim i qëllimshëm vjen si shkak, për përfitim apo thjesht për dëmtim të popullatës. Ndërsa rastet e tjera, nga pakujdesia do të jenë rastet kur nga ana e ndotësit nuk dihet vlera reale e dëmit duke mos kuptuar pasojën e sjellë.

Por nuk mund të quhet ndotje e ujit përdorimi shtëpiak, komunal, bujqësor, përfshirë ujitjen dhe ujin për blektorinë, akuakulturën, transportin ujqor, prodhimin hidroenergjitik, tregëtimi, argëtimi, përshtirja e udhëtimit për argëtim në ujë, etj.¹¹² Siç duket dhe më sipër në momentin kur ne përdorimin e elementit ujë, si në rastet e mësipërme, pa e cënuar kimikisht, apo pa injektuar në të elemente të ndryshme të cilat konsiderohen si ndohtëse, elemente këto që kryejnë ndryshimin apo cënimin e përpërjes kimike të tij, nuk konsiderohet si ndotje, por si përdorim i tij. Që do të thotë se në elementet e mësipërme, nuk kemi shkelje të dispozitave të kodit penale apo dhe ligjeve të tjera në fuqi.

4.Shkatërrimi i pyeve si pjesë e krimit mjedisor

¹¹¹ Shih: Neni 203 Kodi Penal i Republikës së Shqipërisë

¹¹² Shih:Fq.144. Distertacion Doktorature: "Mbrojtja Juridike Penale e Mjedisit" Kandidati: Enkelejda Turkeshi

Pozicioni i vendosjes Gjeografike të Shqipërisë dhe Maqedonisë së Veriut favorizon një relievin, ku në përbërje të tij lehtësisht kemi të bëjmë me pemë dhe pyje. Realisht nevoja për lëndë drusore, për përdorim industrial apo ngrohje është një nevojë në rritje. Ku burimet konsiderohet të pamjaftueshme ndërsa kërkesa e lartë, për këtë lloj materiali. Nëse bazohemi tek argumenti i mësipërm, konstatojmë që me edhe pse këto burime janë të pamjaftueshme, përsëri ka tentativa nga subjekte apo individë, për të plotësuar tregun me këtë material. Kështu që lind dhe pjesa abuzive, ku tregëtarët apo prodhuesit, bëjnë jo rrallë herë prerjen e pakontrolluar të këtyre pemëve apo dhe pyjeve në masë.

Gjithsesi K.Penal i Shqipërisë e konsideron prerjen në masë të pemëve, si një V.Penale por jep një sanksion tepër të lehtë për subjektet kundravajtëse. Neni 205 i Kodit Penal *"Prerja e paligjshme e pyjeve Prerja apo dëmtimi i pyjeve pa leje apo në kohë dhe vende të ndaluara, kur vepra nuk përbën kundërvajtje administrative, përbën kundërvajtje penale dhe dënohet me gjobë ose me burgim gjër në një vit."*¹¹³

Por me prekje të pyjeve nuk kemi vetëm prerje të tyre, nga ana tjetër: Zjarret, shkatërrimi, pushtimi apo tjetërsimi¹¹⁴ janë elementë të veprave penale që mund të kryehn nga individët apo subjektet. Kodi Penal i Shqipërisë, përcakton në nenin 206/a edhe shkatërrimin me zjarr të pyeve. Konkretisht këtu kemi të bëjmë dhe me sanksione më të rënda për personat të cilët bëhen shkak për zjarrëvenjet në pyje.

"Shkatërrimi apo dëmtimi me dashje, me pasoja të rënda materiale, i fondit pyjor, i fidanishtes pyjore, i grumbullit pyjor ose i çdo njësie të ngjashme me to, me zjarr, dënohet me burgim nga pesë deri në tetë vjet. Po kjo veprë, e kryer me qëllim ndryshimin e kategorisë dhe destinacionit të tokës, dënohet me burgim nga pesë deri në pesëmbëdhjetë vjet. Po kjo veprë, kur ka shkaktuar pasoja të rënda për pronën, shëndetin ose jetën e njerëzve apo shkaktan dëme të rënda dhe të zgjatura në kohë

¹¹³ Shih: Neni 205, Kodi Penal i Republikës së Shqipërisë

¹¹⁴ Shih:Fq.166. Distertacion Doktorature: "Mbrotjta Juridike Penale e Mjedisit" Kandidati: Enkelejda Turkeshi

ndaj mjedisit apo zonave të mbrojtura, dënohet me burgim nga dhjetë deri në njëzet vjet."¹¹⁵

Por nëse shohim pjesën ligjore dhe implementimin e ligjit në vendet tona, do të konstatojmë që një pjesë e konsiderueshme e këtyre personave apo shkelësve që kryejnë veprë penale në fushën mjedisore, konkretisht në prerjen e pyjeve nuk marrin ndëshkim, madje dhe nuk arrestohen për shkak të mekanizmave të dobët të hetimit për këtë çështje nga ana e shtetit.

Nga ana tjetër zjarret në pyje nuk kanë kosto direkte vetëm për dëmin që kryehet, por tërthortazi shkakton dhe një dëm ekonomik në buxhetin e mekanizmave të ndryshme shtetërorë. (Shpenzimet për karburante të zjarrëfikses apo rrogat shtesë për zjarrëfikësit, gjithashtu në raste të tjera, konsiderohen si shpenzime shtesë dhe përdorimi i kimikateve të ndryshme për shuarjen e zjarreve apo dhe përdorimi i mjeteve fluturuese si helikopterët, të cilët asistojnë në shuarjen e zjarreve.)¹¹⁶

Një tjetër formë e krimeve në fushën e prerje së pemëve, kemi të bëjmë dhe me prerjen e pemëve të cilat janë vendosur për aspekt dekorativ apo dhe pemët frutore. Së pari për pjesën e prerjes së pemëve dekorative në ambiente të përbashkëta publike, duhet marrë një leje përkatëse nga institucionet vendore, pas arsyetimit para se ato të priten. Në raste se këto pemë priten pa këtë leje, pesoni që kryen prerjen automatikisht bëhet subjekt i kodit penal, për kundravajtje penale. Konkretisht neni 206 i K.Penal shprehimisht thotë: *"Prerja e drurëve dekorativë dhe dëmtimi i lulishteve dhe parqeve nëpër qytete përbëjnë kundërvajtje penale dhe dënohen me gjobë. Prerja e drurëve në pemëtore, ullishta e vreshta, pasi është refuzuar më parë leja e prerjes nga organet kompetente, përbën kundërvajtje penale e dënohet me burgim gjer në tre muaj.*"¹¹⁷

Madje me ligjet pozitive, edhe prerja e pemëve frutore dhe pse mund të jenë pronë private e dikujt, duhet paraprakisht të merret leje për prerjen e tyre. Nëse ky veprim

¹¹⁵ Shih: Neni 206/a, Kodi Penal i Republikës së Shqipërisë

¹¹⁶ Shih Fq 50. Vlerësimi Pasuror I Krimeve Mjedisore Në Shqipëri

¹¹⁷ Shih: Neni 206, Kodi Penal i Republikës së Shqipërisë

kryhet nga persona të cilët, presin pemë frutore që i takojnë dikujt tjetër, këtu kemi të bëjmë dhe me shkatërrim të pronës private, parashikuar dhe në Kod Penal.

Padyshim rëndësia dhe sanksioni rritet nëse përta më sipër, konstatohet që pemët kanë qënë në zonë ku përcaktohet si e mbrojtur, apo dhe në periudha të përcaktuara dhe me ligj kur ndalohet kategorikisht prerja e pemëve, pra në kur kemi të bëjmë me një moratorium. Këto dy raste jo vetëm që caktohet sanksioni penal i parapar në K.Penal të vendit, por mbi ta implementohet dhe sanksioni i paraparë në vet moratoriumin në fuqi.

Konkluzione

Gjatë këtij punimi konstatojmë një çështje sensitive, që është marrdhënja ndërmjet mjedisit dhe ligjit. Kryesisht çdo person me sy të lirë, padyshim mund të shohi në shumë raste krimet mjedisore, të cilat mund të shkaktohen nga individë të ndryshëm apo subjekte të ndryshme. Por në realitet nuk e kupton faktikisht pasojën që mund të shkaktohet në mjedis, e aq më tepër tek shëndeti i njeriut.

Të "dhunosh" mjedisin, tangjentalisht ke dhunuar dhe vetë personin. Krimet mjedisore jo pak herë kanë sjellë pasoja direkte dhe tek shëndeti i shumë individëve. Vetëm nëse përmendim si më sipër, rastet e zjarrëvënjes së pyeve, apo dhe helmimit të ujit, ne do të kuptojmë që kemi të bëjmë indirekt me dëmtim të shëndetit të individëve, që në raste të përshkallzuar mund të shkoj deri në humbjen e jetës së tij.

Nga ana tjetër nga mungesa e funksionit të mekanizmave të ndryshëm që janë përgjegjës për mbrojtjen e mjedisit, kuptohet dhe rëndësia direkte mbi to dhe mbi shtetin, i cili ka forcën të mbikqyri mjedisin, por edhe të mbrojtë qytetarët. Nga studimi i nxier nga ky punim, kuptuam që këto mekanizma janë tepër të dobët, për t'u përballur me kryesit e veprave penale, për shkak të mungesës së shumë elementeve të domosdoshëm.

Duke konsideruar dhe çështjet e pakta ku kryesit e veprës penale janë sanksionuar nga Gjykata, ku në raste të ndryshme në propocion të zhdrejtë me dëmin që ata kanë kryer. Do të kuptojmë, që institucionet e drejtësisë ende nuk e dinë vlerën

reale të dëmit që kryet në natyrë nga këta shkelës. Ose njëhrazi konstatojmë dhe dobësi të kësaj hallke të shtetit të së drejtës.

Vetë shkelësit apo dhe "kriminelët" e mjedisit ende nuk e kuptojnë dëmin që vetë ata shkaktojnë, nga veprimet e tyre që ndonjëherë kryhen dhe nga padnjeia e pasjoave të ndryshme.

Rekomandime:

Rekomandimet për këtë temë, kryesisht bazohen për kategoritë e mëposhtme:

- Institucionet Ekzekutive shtetërore dhe mekanizmat e tyre;
- Institucionet e sistemit të drejtësisë;
- Grupet e interesit;
- Kryesit e veprave penale;
- Mediave;

Së pari, Institucionet Ekzekutive Shtetërore dhe Mekanizmat e tyre, duhet të përforcojnë masat në zbatim të ligjshmërisë, duke kryer kontrole të shpeshta, nëpërmjet statistikave, analizave, apo intervistave të ndryshme dhe duke marrë hapa konkrete mbi parandalimin e krimeve mjedisore, si hap i parë. Dhe në raste të ndryshme, mos pasja e "mëshirës" në aspekt ligjor, për kryesit e veprave penale në këtë sferë.

Së dyti, Institucionet e Sistemit të Drejtësisë, duhet të tregojnë fleksibilitet në lidhje me gjykimet e çështjeve të mjedisit, duke mos i konsideruar ato si çështje të dorës së dytë. Njëhërazi dhe trajnimet e gjyqtarve në lidhje me këto tema duhet të jenë më të shpeshta, për të kompletuar njohuritë në sferën e mjedisit.

Së treti, Grupet e interesit paraprakisht nuk duhet të merren vetëm me edukimin e qytetarve nëpërmjet fletpalosjeve, por edhe nëpërmjet policimit në komunitet. E nevojshme për qytetarët është dhe njohuria mbi rëndësinë e mosprekjes dhe mosdëmtimit të mjedisit.

Së katërti, Kryesit e veprave penale duhet të marrin një sanksion të lartë për veprimin e kryer, si garanci për ripërsëritjen e tyre. Pasi në shumë raste është evidentuar përsëritja e një vepre penale, disa herë nga i njëjti person.

Së pesti, Mediat duhet të kryejnë edukimin e publikut dhe jo vetëm transmetimin e propagandës institucionale në këtë sferë. Është domosdoshmëri, paraqitja e spoteve të ndryshme sensibilizuese mbi temat që lidhen mbi mjedisin.

Bibliografia:

1. Kushtetuta e Republikës së Shqipërisë 2015
2. Kodi Penal i Republikës së Shqipërisë i Azhornuar
3. Vlerësimi Pasuror I Krimeve Mjedisore Në Shqipëri
4. Distertacion Doktorature: "Mbrojtja Juridike Penale e Mjedisit"
Kandidati: Enkelejda Turkeshi
5. <http://agroweb.org/archive/?id=10&l=1589>
6. <https://www.monitor.al/raporti-100-e-banoreve-ne-shqiperi-te-ekspozuar-ndaj-ndotjes-se-ajrit/>
7. <https://www.balkanweb.com/nga-ndotja-e-ajrit-ne-europe-ku-renditet-shqiperia/>

ANALYSIS OF THE WORKING TIME, NIGHT SHIFT WORK, DAILY AND WEEKLY REST AND ANNUAL HOLIDAY THROUGHOUT THE REGULATIONS OF THE EUROPEAN DIRECTIVE AS WELL AS THE REGULATIONS OF THE REPUBLIC OF THE NORTH MACEDONIA

Suzana Stoshevska-Nikolovska

RhD candidate, Republic of the North Macedonia, stosevska79@yahoo.com

ABSTRACT

The topic of this study is to analyse the working time, night shift work, week and annual holiday as the human rights included in the regulations of the European Directive as well as the regulations of the Republic of North Macedonia. In this study a comparison between the specified regulations which can be used to differentiate the importance and the meaning of the relevant components has been made. Taking into account the significance of the worker's remuneration for the performed work, that is at the same time the existential question of every family in the Republic of North Macedonia, and which is directly connected to the number of working hours and the right of every person to a holiday, the need was imposed to give importance and to perform this survey in terms of this aspect. Namely, the idea of Europe as a culturally and politically unique territory appeared long before the twentieth century. The need to establish an inner peace in Europe led to strengthening the idea for a united Europe through the formation of the associations for the European Unification in different countries. However, after the political consciousness advanced in the period between the two World Wars which led to great disruption in the existing relationships in the world, a serious attitude towards creating a united Europe appeared. It is true that the integration of counties is a very slow and not in the least a simple process and it still lasts changing its size and importance every year. In the process of upgrading the size and significance of the EU there is a big importance in the development of human rights which contain the

social rights of the working people as one of the stakeholders of society. Aspiration towards the European Union, among other things, means to have aspiration for implementing and respecting the European rules. Of course, the integration of countries is a very slow and no simple process and it is still changing its scope and meaning every year. Every human right is important; nevertheless, when it comes to human rights with existential character we should be especially careful. The focus of this study is the right to working time as a period in which the working person makes his work energy available to the employer; however it will also be about the right of the worker to a daily and weekly rest and an annual holiday; a holiday which is an essential segment in accomplishing all the rights starting with the right to life of every individual. The results of the study show an adaptation of the legislation in the Republic of North Macedonia to the European Directive as a positive trend in keeping and developing of human rights.

Key words: working time, European Directive, rest/holiday

АНАЛИЗА НА РАБОТНО ВРЕМЕ, НОЌНА РАБОТА, ДНЕВЕН, НЕДЕЛЕН И ГОДИШЕН ОДМОР НИЗ ПРОПИСИ НА ЕВРОПСКАТА ДИРЕКТИВА И ПРОПИСИТЕ НА РМ

Сузана Стошевска-Николовска

Докторант, Република Северна Македонија, stosevska79@yahoo.com

АПСТРАКТ

Предмет на ова истражување е анализа на работното време, ноќна работа, дневен, неделен и годишен одмор како човечки права низ прописите на Европската Директива и прописите на Република Северна Македонија. Во ова истражување е направена споредба помеѓу наведените прописи со кои би се издиференцирале важноста и значењето на релевантните компоненти. Имајќи

предвид колку е значаен надоместокот на вработениот за сработеното, кој секако е и егзистенцијално прашање на секое семејство во Република Северна Македонија, а кое директно е поврзано со бројот на сработените часови како и правото на секој човек на одмор се наложи потребата да се даде значење и да се направи истражување по однос на овој аспект. Имено, идејата за Европа како културна и политичка единствена територија се појавила многу пред дваесетиот век. Потребата за воспоставување на внатрешен мир во Европа допринела до зајакнување на замислата за обединета Европа со формирање на асоцијации за обединување на Европа од различни земји. Меѓутоа дури со созревање на политичката свест, помеѓу двете Светски војни кои довеле до големи разорувања на дотогашните односи во Светот, се доаѓа до сериозен став за создавање на обединета Европа. Секако, интегрирањето на земјите е многу спор и нималку едноставен процес и тој сеуште трае менувајќи го својот обем и значење секоја година. Во процесот на надоградување на обемот и значењето на ЕУ секако големо значење има развојот на основните права на човекот во кои се содржани и социјалните права кои се од големо значење за работникот како чинител на едно општество. Стремеж кон Европската Унија значи воедно и streмеж кон воведување и почитување на Европските правила. Секако, интегрирањето на земјите е многу спор и нималку едноставен процес и тој сеуште трае менувајќи го својот обем и значење секоја година. Секое човеково право е значајно но, имајќи во предвид кога се работи за правата на човекот од егзистенцијален карактер треба да сме посебно внимателни. Во фокусот на ова истражување е правото на работно време како период во кој работникот ја става на располагање својата работна сила на работодавачот но, ќе стане збор и за правото на работникот на дневен, неделен и годишен одмор; одмор кој претставува суштински сегмент во остварувањето на сите права почнувајќи од правото на живот на секој поединец. Резултатите од истражувањето покажуваат адаптација на законодавството на Република Северна Македонија со Европската Директива како позитивен тренд на зачувување и унапредување на човековите права.

Клучни зборови: работно време, Европска Директива, одмор.

Вовед

Со донесување на Уставот, било непосредно на референдум или преку своите претставници во Парламентот, граѓаните ги воспоставуваат границите до кои може да се протега државната власт. Тие граници ги претставуваат човековите права и во овој контекст тие може да се наречат инструмент за ограничување на власта. Ова е првобитно и сега застарено сваќање за човековите права кое почива на ставот дека нивната цел е единствено да добијат слобода наспроти интервенцијата на државата. Меѓутоа, современите уставни на граѓаните им гарантираат низа на човекови права кои им овозможуваат од државата да бараат определено чинење. Затоа е поисправно да се каже дека со човековите права се утврдува правната положба на поединецот спрема државната власт. Предмет на овој труд е всушност споредба на одредбите за правата и заштитата на човековите права како што се работно време, ноќна работа, неделен и годишен одмор содржани во Директивата 2003/88 и Законодавството на РМ и при истражувањето и изготвувањето на трудот ќе бидат користени повеќе методи се со цел поцелосна и продлабочена анализа од која ќе може да се извлечат оправдани заклучоци.

Проучувањето на предметот на истражувањето ќе се врши со примена на дескриптивниот метод. Ќе биде користен и методот на анализа за да се утврдат основните карактеристики и обележја на појавите кои се предмет на истражување.

1. Европска Директива 2003/88

1.1 Работно време

Според Директивата 2003/88 работно време е временски период во кое работникот работи, стои на располагање на работодавачот и ги

извршува своите работи и работни задачи во согласност со националните прописи и /или националната пракса.

Согласно член 6 од Директивата : државите членки ги превземаат сите мерки за да се осигураат дека во согласност со потребата за заштита , сигурноста и здравјето на работникот:

- Бројот на работните часови неделно да биде утврден со законите и другите прописи или колективни договори или договори помеѓу социјалните партнери;
- Просечен број на работни часови во секој седмодневен период , вклучувајќи ги и прекувремени часови да не надмине 48 часа.¹¹⁸

Оваа Директива не се применува кога другите правни акти на Заедницата содржат посебни одредби во врска организацијата на работното време за определен вид на занимања или дејствија поврзани со таквите занимања¹¹⁹.

Не доведувајќи го во прашање правото на државите членки , зависно од промените во поглед на работното време да создаваат различни закони и други прописи или договорни уредби но, под услов да се почитуваат минималните услови утврдени во Директивата односно спроведување на Директивата не претставува услов за намалување општото ниво на заштита на работниците.¹²⁰

1.2 Ноќна работа

Државите членки на ЕУ превземаат мерки за да бидат сигурни дека:

- Вообичаениот број на работни часови во ноќта да не бидат повеќе од просечните осум часа во тек на 24 –те часа;
- Работници кои работат преку ноќ и кои се изложени на опасност при работа или се изложени на тешки физички и ментални работи да не работат повеќе од 8 (осум) часа во текот на 24-те часа .

За потребите на работниците кои работат ноќе , со националните прописи и/или пракса или пак со колективните договори или договори помеѓу социјалните партнери одредуваат која работа се смета како

¹¹⁸ <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/ALL/?uri=CELEX:32003L0088>

¹¹⁹ Службен лист на Европска Унија 31, L299/9, стр.7 , член 14.

¹²⁰ Службен лист на Европска Унија 31, L299/9, стр.14 , член 13.

опасна работа или тежка физичка работа и работа со ментален напор, земајќи ги во предвид последиците и опасностите при ноќна работа.¹²¹

Државите членки на ЕУ ги превземаат сите потребни мерки како би се осигурале дека :

Работниците кои работат преку ноќ имаат право на бесплатен здравствен преглед пред почетокот на ноќна работа , како и понатамошен преглед во определени временски периоди;

Работници кои работат ноќе , а кои имаат здравствен проблем заради работа преку ноќ – можно е да бидат преместени на дневна работа доколку се способни да ја извршуваат.¹²²

Бесплатните прегледи на работниците кои работат преку ноќ претставуваат лекарска тајна и истите можат да се направат во националните здравствени установи.

Дневен , неделен и годишен одмор

Државите членки ги превземаат сите неопходни мерки за да секој работник чие работно време е подолго од 6 часа добие пауза за одмор. Времетраењето на паузата за одмор во текот на работното време се пропишува со колективни договори или договори помеѓу социјалните партнери и доколку не постојат ваков вид на колективни договори во тој случај времетраењето на паузата за одмор се определува согласно националните прописи.

Според Европската Директива секој работник во период од седум дена има право на најмалку 24 часа непрекинат одмор дополнително со 11 часа на дневен одмор.

Доколку објективните, технички или организациските услови за работа тоа го оправдуваат тогаш би можело и најкраткиот неделен одмор да биде само 24 часа.¹²³

Секој работник според Директивата 2003/88 има право на платен годишен одмор во траење од најмалку 4 недели во согласност со условите за стекнување

¹²¹ Службен лист на Европска Унија 31, L299/9, стр.6 , член 8.

¹²² Службен лист на Европска Унија 31, L299/9, стр.6 , член 9.

¹²³ Службен лист на Европска Унија 31, L299/9, стр.5 , член 5.

на правото на одмор како и одобрување на истиот утврден со националните прописи и / или националаната пракса. Најкраткиот платен годишен одмор не може да се замени со паричен надомест освен во случај на престанок на работа.

2. Одредби за работно време, ноќна работа и неделен и годишен одмор во законодавството на РМ

Законот за работни односи ги уредува работните односи помеѓу работниците и работодавачите кои се воспоставуваат со склучување на договор за вработување. Покрај Законот за работни односи, работните односи се уредуваат и со друг закон, колективен договор и договор за вработување. Во работниот однос секоја од страните е должна да ги исполнува пропишаните и договорените права, обврски и одговорности. Работниот однос може да престане само на начин и под услови утврдени со закон и колективен договор.¹²⁴

2.1 Работно време

Во Законот за работни односи 74/15 уредена е комплексната проблематика за работното време која ги опфаќа прашањата за : полно работно време и прекувремена работа; забрана за вршење на работа подолга од полно работно време; скратено работно време во посебни случаи и во посебни услови; распоредување и прераспоредување на работното време; работа во смени, ноќна работа; ограничување на работата ноќно време; евиденција на полното работно време и електронско евидентирање на полното работно време и прекувремената работа, како и дополнителна работа.

Полното работно време, според членот 116 од ЗРО¹²⁵, изнесува 40 часа неделно. Работната недела по правило трае пет работни дена. При распоредувањето, полното работно време може да биде распоредено и поинаку: во минимум четири работни, односно максимум шест дена во неделата.¹²⁶

¹²⁴ D. Jacimovic, Priracnik za rabotnite odnosi, Skopje, 2015, str.21.

¹²⁵ Закон за работни односи

¹²⁶ Закон за работни односи. *Службен Весник на Република Македонија* 62/05, 106/08, 161/08, 114/09, 130/09, 50/10, 52/10, 124/10, 47/11, 11/12, 39/12, 13/13, 25/13, 170/13, 187/13, 113/14, 20/15, 33/15, 72/15, 74/15 член 125.

Со Законот , односно колективниот договор може да се одреди како полно работно време, работното време кое е пократко од 40 часа неделно, меѓутоа не помалку од 36 часа неделно.¹²⁷

Работното време на работникот кој се уште не наполнил 18 години возраст не смее да биде подолго од осум часа дневно и 40 часа неделно.¹²⁸

2.2 Ноќна работа

Во членовите од 127 до 131 од ЗРО се уредени низа прашања во врска со ноќната работа и правата на работниците кои работат ноќно време.

Со измената на ЗРО (Службен Весник на РМ 130/09) од 05.11.2009 година во член 127 од ЗРО , кој се однесува на ноќна работа , е извршено прецизирање на дефиницијата на ноќна работа и ноќно време и се воведува обврската за работодавачот кој организира работење во ноќно време да ја извести инспекцијата на трудот. Според овој член ноќна работа се смета работењето во ноќно време, а тоа е периодот помеѓу 22,00 часот и 6,00 часот наредниот ден.¹²⁹

Според член 128 од ЗРО, критериуми за определување на работниците кои имаат право на посебна заштита за работна ноќно време („ноќни работници“) се:

- 1) Работникот да работи ноќно време минимум три часа од својата редовна дневна работна обврска, односно
- 2) Работникот да одработува ноќно време третина од полното работно време од својата годишна работна обврска.

На овие работници работодавачот е должен на негов трошок да им обезбеди:

- 1) Подолг одмор;
- 2) Соодветна храна;

¹²⁷ Закон за работни односи. *Службен Весник на Република Македонија* 62/05, 106/08, 161/08, 114/09, 130/09, 50/10, 52/10, 124/10, 47/11, 11/12, 39/12, 13/13, 25/13, 170/13,187/13, 113/14, 20/15, 33/15, 72/15, 74/15 член 16 став 3.

¹²⁸ Закон за работни односи. *Службен Весник на Република Македонија* 62/05, 106/08, 161/08, 114/09, 130/09, 50/10, 52/10, 124/10, 47/11, 11/12, 39/12, 13/13, 25/13, 170/13,187/13, 113/14, 20/15, 33/15, 72/15, 74/15 член 174 став1.

¹²⁹ Закон за работни односи. *Службен Весник на Република Македонија* 62/05, 106/08, 161/08, 114/09, 130/09, 50/10, 52/10, 124/10, 47/11, 11/12, 39/12, 13/13, 25/13, 170/13,187/13, 113/14, 20/15, 33/15, 72/15, 74/15 член 127 ставови 1 и 2.

- 3) Стручно раководство на работниот , односно производниот процес;
- 4) Лекарски прегледи, пред нивно ангажирање во ноќна работа, така и во редовни временски периоди утврдени со закон и
- 5) Услови за превоз до и од работа.¹³⁰

За работниците кои работат шест часа и повеќе од шест часа, пауза за време на дневното работно време трае 30 минути.¹³¹

За работници кои работат со скратено работно време но, најмалку четири часа дневно, е утврдена пауза во траење од 15 минути.¹³² За скратеното работно време под четири часа не може да се одреди пауза.

2.3 Дневен, неделен и годишен одмор

Во членовите 133 и 134 од ЗРО, се предвидува траењето на :

А) дневниот одмор, најмалку 12 часа непрекинато меѓу два последователни работни дена во текот на 24 часа, и

Б) неделниот одмор, најмалку 24 часа непрекинато плус 12 часа дневен одмор. Работникот пак, на возраст под 18 години има право на одмор од 16 последователни часови во текот на периодот од 24 часа (член 174 став 3 од ЗРО).

Правото на годишен одмор е уставно загарантирано право на секој работник. Членовите (137 – 145) со кои се уредено правото на работникот на годишен одмор, во изминатиот период беа изложени на повеќе измени и интервенции на Уставниот Суд на РМ. Позначајна е измената од 04.09.2008 година (Службен Весник на РМ 106/08) со која целосно се новелирани условите за стекнување на право на цел годишен одмор и за траењето на годишниот одмор. Не помалку е значајна и измената на ЗРО (Службен Весник на РМ 11/12), во сила од 01.02.2012 година, со која уште еднаш се менуваат условите за плаќање на неискористениот дел на годишен одмор (член 146 од ЗРО, види потточка

¹³⁰ D. Jacimovic, Priracnik za rabotnite odnosi, Skopje, 2015, str.202.

¹³¹ Закон за работни односи. *Службен Весник на Република Македонија* 62/05, 106/08, 161/08, 114/09, 130/09, 50/10, 52/10, 124/10, 47/11, 11/12, 39/12, 13/13, 25/13, 170/13,187/13, 113/14, 20/15, 33/15, 72/15, 74/15 член 132 став 1.

¹³² Закон за работни односи. *Службен Весник на Република Македонија* 62/05, 106/08, 161/08, 114/09, 130/09, 50/10, 52/10, 124/10, 47/11, 11/12, 39/12, 13/13, 25/13, 170/13,187/13, 113/14, 20/15, 33/15, 72/15, 74/15 член 132 став 2.

14.10). И конечно, измената на ЗРО (Службен Весник на РМ 33/15) во сила од 13.03.2015 година, донесува нови решенија во поглед на можност годишниот одмор да се користи во повеќе делови.¹³³

Правото на платен годишен одмор е едно од основните слободи и права на човекот и граѓанинот утврдено со членот 32 став 4 од Уставот на РМ, во рамки на економските, социјалните и културните права. Уставот на РМ става посебен акцент на неприкосновеноста на правото на одмор за неговиот носител, со определба дека од ова право вработениот не може да се откаже.

Основните одредби за траењето на годишниот одмор се содржани во членот 137 ставови 1 и 2 од ЗРО. Според нив, работникот има право на платен годишен одмор од најмалку 20 работни дена, со тоа што со колективниот договор или договор за вработување годишниот одмор може да се продолжи до 26 работни дена.

Заклучок

Примерите за правата и институциите за заштита на човековите права објаснети во претходните поглавја покажаа дека сите тие права не се од иста природа и исто значење. Тие постојано се развиваат. Советот на Европа усвојува многу Конвенции и Повелби се со цел поголема и применлива заштита на човековите права. Јасно е дека сите нормативни акти немаат иста правна тежина, некои од нив (конвенциите) се од големо значење затоа што ги обврзуваат државите да ги почитуваат одредбите додека другите (декларациите) воопшто немаат обврзувачки карактер односно не допринесуваат кон создавање на норми од кои произлегува облигација.

Сепак, ЕУ цврсто стои на ставот дека ЕУ ќе оди кон натамошен развој и дека развојот ќе допринесе кон поголем социјален напредок и дека социјалниот напредок ќе допринесе за намалување на нееднаквоста, зголемување на работните места и напредок на европскиот човечки капитал.

Надлежноста на ЕУ е да нуди поддршка и дополнување на активностите на земјите членки во голем број на области за луѓе во и надвор од пазарот на

¹³³ D. Jacimovic, Priracnik za rabotnite odnosi, Skopje, 2015, str.207.

трудот, а тоа се работници, оние кои бараат работа и невработените. Целта е да се подобрат работните договори, социјалната сигурност и заштита, здравје и сигурност на работникот т.е интеграција на луѓето вклучени во пазарот на трудот.

Библиографија

Blanpain ,R.&, Hendrickx ,F.(2002), eds., *European Labour Law and Social Security Law*, Codex, Kluwer.

[Consolidated versions of the treaty on European Union and of the treaty establishing the European Community](#)" (PDF). [Eur-lex](#). конс. 2007-06-12.

[EC.europa.eu](#)

Hantrais ,L.(2000), *Social Policy in the European Union*, New York.

Jacimovic ,D.(2015), *Priracnik za rabotnite odnosi*, Skopje.

http://www.academia.edu/11685900/Skripta_radno_pravo_PF_Nis

<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/ALL/?=CELEX:32003L0088>

https://mk.wikipedia.org/wiki/%D0%95%D0%B2%D1%80%D0%BE%D0%BF%D1%81%D0%BA%D0%B8_%D0%A1%D1%83%D0%B4_%D0%BD%D0%B0_%D0%9F%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%B4%D0%B0%D1%82%D0%B0

<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/ALL/?uri=CELEX:32003L0088>

Lyon-Caen ,G.(1976), *Droit social international et europeen*, Paris.

Pennings ,F.(2001), *Introduction to European Social Security Law*, Kluwer.

Teyssie ,B.(2001), *Droit Europeen du travail*, Paris.

Закон за работни односи. *Службен Весник на Република Македонија* 62/05, 106/08, 161/08, 114/09, 130/09, 50/10, 52/10, 124/10, 47/11, 11/12, 39/12, 13/13, 25/13, 170/13,187/13, 113/14, 20/15, 33/15, 72/15 и 74/15 .

Службен лист на Европска Унија 31, L299/9.

МЕЃУНАРОДЕН ТЕРОРИЗАМ

д-р Митко Вељуслиев

МО на РМ „Орце Николов“ бб 1000 Скопје, Р. Македонија

(veljuslievmitko@yahoo.com)

Апстракт

Иако терминот тероризам не подлежи на универзално договорена дефиниција, тероризмот може да биде широко сфатен како метод на принуда при која се користи или се заканува да користи насилство за да може шири страв и со тоа оствари политички или идеолошки цели. Така, според законодавствата се разликува од „обичното“ насилство преку класичниот терористички „триаголник“: А го напаѓа Б, за да го убеди или присили В да ја промени својата позиција во однос на некоја акција или политика посакувана од страна на А. Нападот шири страв бидејќи насилството е насочено, неочекувано, против невини жртви, што пак врши притисок врз трети страни, како што се владите, да ги променат своите политики или позиција и став. Современите терористи користат многу форми на насилство и неселективно таргетираат цивили, воени објекти и државни службеници меѓу другите. Предизвиците за борба против тероризмот не се нови, и навистина имаат долга историја, а се почесто се случуваат на меѓународно тло, што е особен фокус на овој труд. Еволуцијата говори дека терминот „тероризам“ првично беше креиран за да се опише владеењето на теророт, во периодот на Француската Револуција, за време на која револуционерната Влада спровела насилство и остри мерки против граѓаните за кои постои сомневање дека се непријатели на Револуцијата. За возврат, популарен отпор на инвазијата на Наполеон на Шпанскиот Полуостров доведе до нова форма на борец - „герила“, која потекнува од шпанскиот збор гера, што значи „мала војна“ (Фридландер, 1976). Како оружје за политика и војување, сепак, употребата на тероризам од страна на групите може да се проследи уште во античко време, и како што е забележано од Фалк,

„во различни форми, тероризмот е стар колку и владата и вооружената борба и како широко распространета“ (Фалк, 1990).

Клучни зборови: тероризам, меѓународен тероризам, напад, конфликт, цели

Концептот на тероризмот како појава

Меѓународната заедница во голем број случаи силно го осуди тероризмот во сите свои облици и манифестации, извршени од кого и да е, и каде и да е, со било кои цели, како една од најсериозните закани за меѓународниот мир и безбедност. Во иста насока, цврсто ја отфрли идентификацијата на тероризмот со која било националност, религија или етничка припадност. Тероризмот е сериозно дело и не може и не смее да биде поврзано со која било националност, религија или етничка припадност. Иако во меѓународното право не постои универзално договорено дефинирање на тероризам, да се значи чин како „тероризам“ е да се тврди не само дека тој поседува одредени карактеристики, но исто така и дека апсолутно не може да се оправда со какво било политичко, филозофско, идеолошко, расно, етничко, религиозно или друго размислување. Сепак, постои оспорувана идеја дека може да биде легитимно да се користат одредени форми на насилство под посебни околности и нивната употреба во вакви случаи не треба да се квалификува како тероризам. Понатаму, претерано широка дефиниција за тероризам може да се злоупотреби за да се затворат ненасилните дисиденти и да го поткопа демократското општество. Според тоа, воспоставувањето точна дефиниција за тероризмот е клучно за ефикасна борба со тероризмот на начин што е во согласност со владеењето на правото и меѓународните стандарди за човекови права. Ова не е само заради политичките и моралните конотации што го придружуваат терминот. Примената на терминот исто така има значајни импликации, како на домашно така и на меѓународно ниво, во однос на правната основа, на пример, за споделување разузнавачки информации, давање на меѓусебна правна помош, замрзнување и конфискација на средства и екстрадиција. Тероризмот се јавува во многу

различни контексти и носи различни форми. Без да се дефинира тероризам, вообичаените негови карактеристики честопати вклучуваат:

- Опасност (за живот или имот);
- Обид за намерно поткопување на демократската влада, особено обидувајќи се да влијаат врз законодавците и на законодавците; и
- Недискриминачки пристап кон таргетирање, со цел да се инспирира страв и терор низ целата популација.

Терористичките акти се кривични дела и, според тоа, се предмет на нормални строги мерки на кривично-правниот систем. Стандардите за човекови права се применуваат без оглед на тоа дали одреден инцидент се смета за терористички акт, наспроти кое било друго сериозно кривично дело. Решение во целата таа тешкотија во дефинирањето на тероризмот може да биде ако се стави фокус на спречување и/или казнување на однесување што е од терористичка природа. Меѓународната заедница, иако не може да се согласи сеуште за дефинирање на тероризам, се согласи дека одредени акти претставуваат терористички престапи. Овие дела (на пр. грабнување на авион) сега се предмет на 18 меѓународни конвенции и протоколи донесени под покровителство на Обединетите нации или неговите агенции. Врз основа на ова, Советот за безбедност на ООН во својата резолуција 1566 (2004) користи три кумулативни критериуми за да го карактеризираат тероризмот: (а) намера; (б) намена; и (в) специфично однесување, кое се состои од следново:

- а) кривични дела, вклучително и против цивили, сторени со намера да предизвикаат смрт или сериозна телесна повреда, или да земат заложници;
- б) без оглед на тоа дали се мотивирани од размислувања за политичка, филозофска, идеолошка, расна, етничка, верска или друга слична природа, со цел провоцирање на состојба на терор во пошироката јавност или во група на поединци или посебни лица, заплашување на население или принудувајќи влада или меѓународна организација да изврши или да апстинира од извршување на кој било акт; и
- в) дела кои претставуваат прекршоци во рамките на, и како што е дефинирано во, меѓународните конвенции и протоколи во врска со тероризмот.

Кумулативниот пристап применет во резолуцијата 1566 за дефинирање на тероризмот беше поддржан од првиот Специјален известувач на ООН за промоција и заштита на човековите права додека се спротивставува на тероризмот. Со првите два критериуми за намера и цел утврдени со резолуцијата 1566 „Тероризмот“ и сродните престапи треба да бидат формулирани во домашното законодавство со јасност, прецизност и на недискриминаторски и неретроактивен начин. Релевантните закони и регулативи треба да бидат достапни за јавноста и законски да се применуваат од јавните власти, вклучително и полицијата и судството, на транспарентен начин. Ова е предуслов луѓето да го разберат законот и соодветно да го прилагодат своето однесување. Исто така, неопходно е да се обезбеди основа за ефективно и одговорно дејствување против тероризмот, вклучително и полицијата, преземена во согласност со владеењето на правото и меѓународните стандарди за човекови права.

Краток историјат и еволуција на тероризмот

Етимолошки, зборот терор е изведен од латинскиот глагол *Tersere*, кој подоцна станува *Terere* и означува „да се исплаши“, и се поврзува со „страв“, „ужас“. Последната форма се појавува кај европските јазици уште во 12 век; неговата прва позната употреба на француски јазик е зборот *terrible* во 1160 година. До 1356 година се користи зборот *terreur*. Ова е потеклото на средноанглискиот поим *terror*, кој подоцна станува современ збор „терор“.

Терминот *терорист* се верува дека потекнува уште од времето на владеењето на теророт (5 септември 1793 година - 28 јули 1794 година) во Франција. Тоа беше период од единаесет месеци за време на Француската револуција кога владејачките Јакобинци вршеа насилство, вклучително и масовни егзекуции, со цел да ги заплаши непријателите на режимот и да принуди послушност кон државата. Јакобинците, најпознати Робеспјер, понекогаш се нарекувале себеси како „терористи“. Сепак, некои современи научници не сметаат дека владеењето на теророт е форма на тероризам, делумно затоа што тоа го

спроведе француската држава. Францускиот историчар Софи Ваних вели дека не треба да има споредба меѓу револуционерниот терор на Француската револуција и терористите од нападите на 11 септември, бидејќи едноставно, не се работеше за борба за слобода.¹³⁴

Повеќето научници денес го следат потеклото на современата тактика на тероризам кај еврејските Сикари Зелоти кои ги нападнале Римјаните и Евреите во Палестина од 1 век. Тие го следат неговиот развој од Персискиот ред на атентаторите до анархистите до 19 век. „Владеењето на теророт“ обично се смета за проблем на етимологијата. Терминот тероризам главно се користи за да се опише насилството од страна на не-државни актери, отколку на владино насилство од анархистичкото движење од 19 век.

Со сето ова произнесено, терминот сè уште не го добива своето окарактеризирање во целост. Тероризмот е генерализирана конструкција, произлезена од нашите концепти на морал, закон и правила на војување, додека вистинските терористи се формирани од култура, идеологија и политика, специфични, идентични фактори и идеи кои ги мотивираат различните активности. Можеби највпечатлив развој е што тероризмот стана се покрвав, во смисла на какви дела се сторени и колку жртви се вклучија во овие акти. Бројот на истите се зголеми скоро со секоја наредна деценија.

Во истражување спроведено во 1985 година¹³⁵, повеќето експерти предвидуваа хемиски тероризам до крајот на дваесеттиот век; но кога отровен гас беше ослободен во метрото во Токио во 1995 година, последиците беа помалку сериозни отколку што се замислуваше. Биолошкото војување се одвиваше само во мали размери, како во случајот антракс од 2001 година. Во текот на 1960-тите и 1970-тите се појавија стравувања од нуклеарни црни пазари и нуклеарен тероризам. Овој страв се засили со пропаѓањето на Советскиот Сојуз и изложеноста на нуклеарниот арсенал на корупција и организиран криминал. Но, иако нуклеарниот тероризам останува загриженост, тоа сè уште

¹³⁴ Wahnich, Sophie (2016). *In Defence of the Terror: Liberty or Death in the French Revolution* (Reprint ed.). Verso. p. 108.

¹³⁵ Jenkins, M. B., (2006), *The new age of Terrorism*

не се случило, ниту пак градовите биле држени како заложници со оружје за масовно уништување.

Современ тероризам

Современиот тероризам ги надминува националните граници; всушност, ова е она што првично го направи предмет на меѓународен интерес. Постојат два начина на кои тероризмот може да биде *меѓународен*. Прво, терористите можат да нападнат странски цели: странски авиони, амбасади и локални канцеларии и вработени во мултинационални корпорации - растечко тело на субјекти чии активности во една земја, ненамерно или по дизајн, ги прават учесници (а со тоа и цели) во локалните конфликти. За да привлечат меѓународно внимание, засраменост, да ја зголемат својата моќ врз локалните самоуправи или да принудат меѓународна интервенција, терористите бомбардираа амбасади, атентираа или киднапираа дипломати и држеа директори на компанијата за откуп. Повеќето инциденти на меѓународен тероризам спаѓаат во оваа прва категорија. Второ, терористите можат да ги преминат националните граници за да извршат напади во странство, повторно за да добијат меѓународно внимание или да ги изолираат своите непријатели од нивните домаќини - или едноставно затоа што оддалечените цели не се толку заштитени како целите дома. Палестинците, инспирирани од терористичката кампања на Алжирската војна за независност во копното Франција, беа првите што систематски го прифатија овој пристап, но други наскоро следеа. Многу терористи ги сметаат своите борби како глобални. Марксистичките револуционери се пример. На пример, кон крајот на дваесеттиот век, марксистичките лидери се сметаа себеси за надвор од границите и се обединија во револуција. Во 1966 година, Три-континенталната конференција во Хавана требаше да ги собере светските герилски движења. Не се појави координирано револуционерно движење, но на крајот се развија некои интересни сојузи, како на пример меѓу јапонската Црвена армија - бунтовници кои бараат кауза - и Народниот фронт за ослободување на

Палестина, кој беше и палестински и марксистички и култивиран странски регрутер и врски. Кратката сообразност на левичарските терористички групи во Европа доведе до загриженост за „Евротероризам“ и ирската републиканска армија (ИРА) и Шпанската „Euskadi Ta Askatasuna“ (ЕТА) разменија техничко знаење. Цихадистите, инспирирани и водени од идеологијата на Ал-Каеда, претставуваат понатамошен и очигледно потраен историски развој, Ал-Каеда никогаш не била централно насочена, дисциплинирана организација, дури и кога управувала кампови за обука во Авганистан. Остана лабава асоцијација, способна за централно насочено дејствување и за прибирање ресурси за специфични операции, но секогаш повеќе мрежа отколку хиерархија. Нејзината природа се покажа како нејзина сила во време кога опстанокот бара децентрализација. Ал-Каеда е навистина глобална организација, привлекува регрути и финансира од целиот свет, одржува врски во 60 земји и спроведува операции за можеби наредни 20 години. Може и да се нарече глобално востание - фаза што подразбира и скалила и достигнувања. Помалите движења кои се глобални по кауза и амбиција, иако далеку под цихадистите во оперативните способности, вклучуваат неонацисти, екстремисти за правата на животните и некои сегменти на различното движење за антиглобализација. Причините за тероризмот се чини дека се разновидни. Не постои само еден изолиран фактор што ги тера луѓето да се вклучат во терористички акти. Научниците ги категоризираат мотивациите за тероризмот да вклучуваат *психолошки, идеолошки и стратешки* мотивации. Невозможно е да се каже со сигурност што е она што предизвикува тероризам. Навистина, тероризмот може да се појави за психолошки, идеолошки и стратешки основи одеднаш. Поединецот може да одлучи дека тероризмот одговара на неговиот или нејзиниот поглед кон светот - дека има смисла. Група може да го искористи тероризмот затоа што со тоа понатаму напредува и е поддржано од нивната идеологија. Конечно, групите или лицата можат да користат тероризам затоа што тоа одговара на нивните стратешки цели.

Преку драматични акти на насилство, терористите секогаш привлекуваа внимание, алармираа, предизвикуваа нарушувања, поттикнуваа кризи и ги

обврзуваа владите да ги пренасочуваат ресурсите кон безбедноста и повремено да направат отстапки. Стратешки, сепак, тие беа помалку ефикасни. Тие понекогаш може да ги вознемируваат преговорите и да го попречат решавањето на конфликтите. Во крвките демократии тие понекогаш може да предизвикаат соборување на владата од страна на оние, обично вооружените сили, кои беа решени да заземат посилна линија против тероризмот. Но, терористите ретко создадоа моќни политички движења. Тие не беа во можност фундаментално да ги менуваат националните политики и директно не урнаа никакви влади. Сепак, терористите постепено развија начини за постигнување стратешки резултати. Најдобар пример е 11.09. во САД, што не само што уби речиси 3.000 луѓе, предизвикаа стотици милијарди долари штета, и сè уште влијае на американската економија, но исто така има големо влијание врз американските политики. Таа ја направи „глобалната војна против теророт“ рамка за идна политика, предизвика две инвазии и доведе до некои длабоки промени во владината организација. Друг пример на стратешки ефекти се наоѓа во Ирак. Во 2004 година ирачките бунтовници киднапираа и обезглавуваа или се заканија дека ќе им ги обезглават странските државјани - службеници за помош, договорни работници, новинари - и покрај целокупното високо ниво на насилство во Ирак, беа во можност да создадат политички кризи во земјите кои учествуваат во мултинационалната коалиција, особено каде имаше силно домашно спротивставување на војната. За возврат за ослободување на заложниците, киднаперите, меѓу другото, побараа владите да ги повлечат силите или компаниите да престанат со работа. Само една влада, Филипините, се повлече; но, доаѓајќи во време кога Соединетите држави се обидуваа да ги убедат дополнителните земји да влезат во коалицијата, киднапирањата, повеќе од засилување на конфликтот, ги убедија другите да останат настрана - ниту една нова земја не се приклучи. Киднапирањето, исто така, ги принудило организациите за помош да ги стопираат или намалат своите активности, а со тоа и забавување на економската реконструкција и пролонгирање на мизеријата тоа го олеснува натамошното вработување од страна на бунтовниците. Терористичката стратегија не се заснова на

постигнување на воена супериорност, туку на тоа да го направи животот на непријателот неподнослив со напади непрестајно (ова придонесе за одлуката на Израел да се повлече од Либан); со нанесување бесконечни жртви (стратегијата на самоубиствените бомбашки напади на Палестинците); со уништување на туризмот и обесхрабрување на инвестициите и со тоа нанесување на економска болка; и со извршување на спектакуларни операции како што е 11.09. Ова е парадоксот на тероризмот. Терористите честопати успеваат тактички и со тоа да привлечат внимание, да предизвикаат аларм и да привлечат регрути. Но, нивната борба не им донесе успех мерен според нивните наведени цели. Во таа смисла, тероризмот не успеа, но феноменот на тероризам продолжува.

Традиционална типологија на тероризам

Двете најосновни, традиционални и најчесто користени типологии на тероризам се домашен наспроти меѓународен тероризам и типологија по мотивација. Дали овие традиционални класификации соодветно го рефлектираат тероризмот во неговите современи форми, треба да се процени. Прво, и основно, се прави разлика помеѓу *домашниот* и *меѓународниот тероризам*. Оваа дистинкција се чини дека станува сè понејасна, особено ако „меѓународниот тероризам“ е дефиниран како терористички активности спроведени на територијата на повеќе од една држава или се вклучени граѓани на повеќе од една држава (како жртви или сторители). Големи множества податоци за тероризам и анти-терористичко законодавство на многу држави сè уште ја користат оваа дефиниција. Малкумина аналитичари и сетови на податоци смислиле повеќе нијансирани и поадекватни дефиниции за домашниот тероризам. Во минатото, разликата помеѓу меѓународниот и чисто домашниот (домашен или внатрешен) тероризам никогаш не бил строг и разделувањето на едното од другото не било целосно точно, затоа што тие два отсекогаш биле интимно меѓусебно поврзани. Терористичката активност, особено кога се извршува на редовна, систематска основа, ретко е целосно

самостојна и содржана во границите на една држава. Интернационалистичката идеологија на терористичка група честопати бараше да ги прошири своите активности надвор од национален контекст (како што е пример за атентатите на лидерите на повеќе европски држави од страна на италијански анархисти, кон крајот на 19 век). Покрај тоа, терористите честопати мораа да ги интернационализираат финансиските, техничките, пропагандите и другите аспекти на нивната активност. На пример, во раните 1900-ти руски социјалистички револуционери (СР и Ес) најдоа прибежиште, планираа терористички напади и произведуваа експлозив во Франција и Швајцарија. Тероризмот користен од антиколонијални и други национални ослободителни движења кон крајот на 19 и 20 век (на пр. Против британското владеење во Индија) беше интернационализиран де факто, ако не и де јуре. Високиот степен на интернационализација беше исто така една од главните карактеристики на левичарскиот тероризам во Западна Европа и на други места во 1970-тите и 1980-тите, кога терористите од повеќе европски држави монтираа заеднички операции или заедно тренираа, на пример во палестинските кампови за обука на Средниот исток. Во тоа време, припадниците на јапонската црвена армија честопати се преселуваа од една во друга земја. До крајот на 20 век, разликата помеѓу домашните и меѓународниот тероризам стана сè повеќе нејасен од кога и да е.

Оние терористички групи чијашто политичка агенда остана локализирана во одреден политички или национален контекст, имаат поголема тенденција да интернационализираат дел или повеќето од нивната логистика, собирање средства, пропаганда, па дури и активности за планирање, понекогаш истите да ги прошируваат во региони далеку од нивните главни области на работење. Дури и терористичките групи со локализирани цели сега веројатно ќе бидат делумно базирани и ќе работат од странство. Всушност, во современиот свет има малку групи кои користат терористички тактики кои зависат само од домашни ресурси и средства. Групите ангажирани во вооружени судири на многу оддалечени места (на пр. Маоистите во Непал) кои се потпираа пред се на внатрешните ресурси, сепак градат идеолошки врски со истомисленици (во

случајот на непалските маоисти, со движењето насалитите во Индија, меѓу другите) и се здоби со финансиска или логистичка поддршка од странство. Во мирно опкружување, актите на чисто домашен тероризам обично се ограничени на изолирани терористички напади од леви или десни екстремисти (на пр., Бомбашки напади во градот Оклахома во април 1995 година во САД). Треба да се нагласи дека високиот степен на интернационализација на терористичките активности и од комунистичката и од другите левичарски групи и од неодамнешните насилни исламистички мрежи, ретко се водени само од прагматични логистички потреби. Исто така, тоа е природна прогресија на нивната интернационалистичка (транснационалистичка, наднационална) идеологија и поглед на светот. Така, на пример, некои од полу- или целосно автономни исламистички терористички ќелии во Европа, кои се состојат од радикални муслимани кои можат да бидат државјани на европски држави, може да имаат ограничено - или не - директно оперативно упатство, финансиска поддршка или други логистички врски со останатите на транснационалното насилно исламистичко движење. Сепак, терористичките активности на овие ќелии сè уште треба да се сметаат за манифестации на транснационален тероризам сè додека тие се водени од универзалист, квази-религиозна идеологија и се спроведува во името на целата ума и како реакција на западните интервенции во Авганистан, Ирак или на друго место. Ова е транснационален тероризам, дури и ако резултира во цивилни жртви пред се меѓу сограѓаните на извршителите.

Важно е да се направи разлика помеѓу различните форми, нивоа и фази на постепената ерозија на строгата поделба помеѓу меѓународниот и домашен тероризам. Ерозијата, на пример, може да биде ограничена на едноставна интернационализација на активностите на терористичката група: спроведување терористички акти во странство или проширување на логистиката и активности за собирање финансиски средства во странски земји. Може да има и понапредна форма на транснационализација: почнувајќи од поактивна интеракција помеѓу независни групи во различни земји, до формирање на целосно воспоставени меѓу-организациски мрежи или дури и,

на крај, до појава на транснационални терористички мрежи. Накусо, од примарно значење денес не е механичката разлика помеѓу домашниот и меѓународниот тероризам, туку дали севкупните цели и агенда на групата се ограничени на локално и национално ниво или се навистина транснационални или дури и глобални. Оттука, терминот „интернационализиран“ се применува за тероризам и групи кои се вклучени во терористичка активност на ниво од локално до регионално, кои ги даваат приоритетите на целите во национален контекст. Терминот „транснационален“ е резервиран за терористички мрежи кои работат и унапредуваат агенда на меѓурегионално или дури и глобално ниво. Втората традиционална типологија на тероризам упатена тука се заснова на доминантната мотивација на групата. Според овој критериум, терористичките групи обично се распределуваат на една од трите широки категории:

- а) социо-политички (или секуларен идеолошки) тероризам на револуционер левичар, анархист, десничар или слично;
- б) националистички тероризам, почнувајќи од оној што го практикуваат националните ослободителни движења кои се борат против колонијалната или странската окупација до онаа што ја користат етно-сепаратистичките организации против централните власти; и
- в) религиозен тероризам, практикуван од групи кои се движат од тоталитарни секти и култови до пошироки движења чија идеологија доминира од религиозни императиви.

Можеби не е секогаш јасно која мотивација е доминантна; една мотивација може да ја замени друга со време или тие можат постепено да се спојат. Некои од најчестите комбинации вклучуваат: (а) синтеза на десничарскиот екстремизам и религиозен фундаментализам; (б) мешавина на национализам и левичарскиот радикализам; и (в) религиозниот екстремизам споен со радикалниот национализам (на пр. палестинските групи Хамас и исламскиот цихад и исламизираните националистички групи на ирачкото движење на отпорот) или со етно-сепаратизам (на пр. сепаратистите на Сиките, Кашмири и Чеченија). Така, иако мотивациската типологија останува важна, таа не

секогаш соодветно и прецизно ја одразува сложената, дијалектичка природа на мотивации и идеологии на терористички групи.

Може да се користат најмалку три главни критериуми за да се разликува тероризмот од другите форми на насилство со кои често се меша, особено во контекст на идеолошкото и организациското потекло на ова многу пошироко движење, поточно го отсликува фактот дека движењето повеќе не е ограничено на цихадските ветерани мрежи што се појавија во текот на антисоветскиот цихад во Авганистан и го формираа јадрото на ал-Каеда. Структурно, ова пошироко движење претставува нов вид на организација; ова движење, исто така, честопати се споменува, особено во западната литература, како „глобален цихад“, „глобален цихад на Салафи“ или „струја на цихади-салафи на глобалниот цихад“. Исклучоци се неколку случаи кога се користеше како една од неколкуте насилни тактики во револуции или востанија (како што е првата руска револуција од 1905-1907). Ако одредено дело или закана од насилство одговара на сите три критериуми, може да се карактеризира како терористички акт. Првиот критериум - политичка цел - го разликува тероризмот од криминал мотивиран од економска корист, вклучително и организиран криминал. Политичката цел може да се движи од конкретна до апстрактна. Иако таквата цел може да вклучува идеолошки или религиозни мотивации или да се формулира во идеолошки или религиозни термини, таа секогаш има политичка димензија. Во некои случаи, терористичките напади можат да бидат делумно мотивирани од економската корист, но ова не е единствената или доминантна акција на овие групи. Исто така, треба да се нагласи дека тероризмот не е самата политичка цел, туку специфична тактика за постигнување на таа цел (значи, има смисла да се повикаме на „терористички средства“, а не на „терористички цели“). Вториот критериум - цивили како директна цел на насилство - помага да се разликува тероризмот од некои други форми на политички мотивирано насилство, особено оние што се користат за време на вооружените судири. Тероризмот е претстава што вклучува употреба или закана од употреба на насилство врз цивили, но која е поставена специјално за некој друг да го гледа. Најчесто, намерната публика е државата (или група или

заедница на држави) и терористичкиот чин е со цел да ја уценува државата да направи или да се воздржи од правење нешто. Државата како краен примател на пораката на терористите води до трет дефинирачки критериум - асиметрична природа на тероризмот. Меѓународното право што го регулира не-меѓународниот вооружен конфликт (Протокол II) не им забранува на припадниците на бунтовничките сили да користат сила против владини војници или имот, под услов да се почитуваат основните начела што регулираат ваква употреба на сила. Она што ја разликува терористичката активност од овие и некои други форми на политички мотивирано насилство врз цивили и не-борци е асиметричниот аспект на тероризмот. Се користи како оружје на „слабиот“ против „силниот“. Покрај тоа, таа е тактика на страната која не само што е физички и технички послаба, туку има и понизок формален статус во асиметрично соочување („статусна асиметрија“). Асиметричната природа на тероризмот ја објаснува потребата на терористите да извршат напад врз цивили или не-борци.

Одговор на меѓународниот тероризам

Историски гледано, има бројни одговори на тероризам. Овие вклучуваат употреба на насилство за да се спротивстават на терористите, употреба на преговори и, конечно, употреба на меѓународни конвенции за создавање меѓународни норми во борбата против тероризмот. Додека овие три не се, во никој случај, единствените начини на кои владите се обидоа да се справат со тероризмот, тие секако се меѓу најпопуларните. Употребата на сила и насилство против тероризмот се демонстрира периодично. Воената акција на САД против Талибанците во Авганистан е пример за употреба на сила против тероризам. Талибанците, кои ја прифаќаат организацијата Ал Каеда, беа цел на воената акција на САД. Во друг пример, во 1988 година тројца осомничени припадници на ирската републиканска армија беа застрелани и убиени во Гибралтар од припадници на британските специјални воздушни служби. Во овој случај, била употребена сила против осомничени членови на терористичка

организација. Употребата на сила е и стратегија, како и обид да се спречи способноста на терористите да работат. Преговорите се втор метод за справување со тероризам. На пример, Велика Британија долго време одбиваше да преговара со ирската републиканска армија и нејзиното политичко крило Шин Феин. Сепак, надвор од гледиштето на јавноста, преговорите продолжија, што на крајот доведе до Договор. Друг пример е преговорите што се одвиваа меѓу Африканскиот национален Конгрес (АНЦ) и владата на Апартхејдот во Јужна Африка. АНЦ беше прогласена за терористичка организација, а владата предвидуваше какви било преговори со АНЦ. Сепак, зад сцената се одвиваа преговори, што на крајот резултираше со крај на апартхејдот во Јужна Африка. Меѓународните договори се уште еден обид за решавање на тероризмот. Меѓународните организации, како Обединетите нации, усвојуваат резолуции и се обидуваат да поттикнат поголема политичка акција меѓу земјите-членки. Тероризмот не е нова појава во човечкото искуство. Насилството се користело низ целата човечка историја од оние што избрале да им се спротивставуваат на државите, кралевите и кнезовите. Овој вид насилство може да се разликува од она што се нарекува тероризам. Тероризмот, сепак, се карактеризира со употреба на насилство врз цивили, со изразена желба да се предизвика терор или паника кај населението. Тероризмот не е единствен за 20 и 21 век. Тероризмот постоел уште во револуционерна Франција од 18 век за време на владеењето на теророт, како и меѓу Зелите на Палестина во спротивност со римското владеење пред околу 2000 години. Денес, терористичка активност може да се нотира во Израел, Индонезија, Велика Британија, Шри Ланка, Колумбија и Соединетите држави, за да се именува неколку. Особена загриженост предизвикаа самоубиствените напади на 11 септември во Светскиот трговски центар и Пентагон и обидот за напад што резултираше во пад на авионот во Пенсилванија. Како последица на тие напади, американската влада иницираше војна против тероризмот и нејзините спонзори, таргетирајќи го Осама бин Ладен, анти-западен, исламски милитант, и неговата организација „Ал Каеда“. Владата на САД претрпе големи критики во

правдањето дека нејзините напори не се насочени против исламот, туку против тероризмот и неговите спонзори.

Една основна разлика што се прави во академската литература и базите на податоци е меѓу меѓународниот и домашниот тероризам. Првиот е извоз на оваа форма на насилство преку меѓународните граници или против странски цели во државата или потеклото на терористите. Домашниот тероризам е ограничен на еден специфичен локалитет или регион во рамките на границите на една држава. Во пракса, секако е многу тешко да се пронајдат примери за чисто домашен тероризам. Во скоро секој случај, е вклучено некое прекугранично движење на терористи, или терористичко оружје и експлозив. И во скоро секоја терористичка кампања сторителите на насилството бараат да го привлечат вниманието на меѓународните медиуми и да влијаат врз странското мислење и влади.

Клучна карактеристика на движењето Ал Каеда е нејзината експлицитна посветеност на масовни жртви терористички напади. Нападите од 11.09., во кои беа убиени скоро 3.000 и цела низа други напади на Ал Каеда, вклучително и оние во Најроби, Бали, Ирак, Мадрид и Лондон, покажуваат дека движењето нема никакво двоумење или компонирање за убиство на стотици невини цивили, вклучувајќи ги и колегите муслимани. Најголем катализатор за ЕУ да започне амбициозен план за акција за борба против тероризмот (март 2004 година) беше бомбардирањето во Мадрид на 11 март 2004 година, во кое загинаа скоро 200 цивили. Ова доведе до тоа да се продлабочи меѓународниот консензус и да се зајакнат меѓународните напори за борба против тероризмот и безбедноста на регионот.

Сепак, иако не постои политички лек за ставање крај на тероризмот, постојат многу мерки кои владите и сојузниците можат ги преземат, за што се надеваме, ќе бидат од огромно значење за намалување на заканата од мрежата на Ал Каеда и останати терористички организации. Мора да се вложат многу поголеми напори за подобрување на квалитетот на разузнавањето, особено човечката интелигенција, за терористичките групи и нивните планови. Треба да се инвестираат повеќе ресурси за вработување и обука на високо квалитетни

службеници за разузнавање, вклучително и обезбедување ресурси за потребната јазична соработка и културно запознавање.

Многумина во западниот свет ја прифатија претпоставката дека тероризмот и националното ослободување се наоѓаат на два спротивни краја на еден спектар што ја легитимира употребата на насилство. Борбата за „национално ослободување“, наводно, се наоѓа на позитивно и оправдано завршување на спектарот на насилство, додека тероризмот е неправедно и негативно поларно спротивно. Разликата помеѓу „тероризмот“ и „борбата за слободата“ не е субјективна разлика врз основа на гледиштето на набудувачот. Наместо тоа, тоа произлегува од идентификување на целите и методите на работење на сторителот. Тероризмот е средство - алатка - за постигнување крај и тој „крај“ може да ја ослободи татковината од јаремот на странски окупатор. Организацијата може да биде, во исто време, и национално ослободително движење и терористичка група.¹³⁶

Од 11 септември, меѓународниот тероризам се појави на врвот на националните и меѓународните агенди за безбедност, широко се смета за сериозна и многу реална закана за светскиот мир. Тоа е закана што бара меѓународно усогласување и соработка на невидено ниво. Ваквиот висок степен на соработка не може да се воспостави или одржи, сепак, без договор за најосновниот заеднички именител - дефиниција за тероризам. Постигнувањето широк меѓународен договор во врска со дефиницијата за тероризам може да бара меѓународната заедница да примени воени закони што

¹³⁶ Оние што го делат ова мислење - всушност мнозинството во оваа област - обично го цитираат она доста познатото „*терорист за еден човек е борец за слобода за друг човек*“, со цел да се изрази дека според нив, прашањето за дефиницијата на тероризмот е субјективно. Како таков, не може да се постигне дури и делумен консензус за неговата содржина. Луис Хенкин (1989) го потврди тоа во 1990 година велејќи дека: „*Тероризмот... не е корисен правен концепт*“. Оние кои не ја сметаат дефиницијата како критична, веруваат дека меѓународниот систем - а особено безбедносното воспоставување - можат да управуваат без консензус за ова прашање. Тие тврдат дека терористите, во извесна смисла, вршат редовни злосторства - изнуда, убиство, подметнување пожар и други кривични дела што веќе се опфатени со конвенционалното кривично право. Затоа, нив може да им се суди за извршување на овие кривични дела без потреба од посебна криминална класификација, а со тоа и дефиниција, за тероризам.

забрануваат намерно таргетирање на цивили, но да дозволи намерен напад (во согласност со другите прописи) на воениот персонал на непријателот. Ваквата дефиниција не дозволува вештачка разлика што често се прави помеѓу „лош“ тероризам и „добар“ или „толерантен“ тероризам. Наместо тоа, тој се придржува кон принципот „тероризмот е тероризам“, без разлика кој го спроведува - муслиман, христијанин, евреин или член на која било друга религија. Тероризмот би се сметал за нелегитимен и забранет метод на работа во сите случаи, под сите околности. Идеолошката или културната позадина на сторителите; и верските, политичките, социјалните или економските мотиви на делото; сите би биле небитни во класификацијата на акт на тероризам. Многумина сметаат дека напорите да се постигне широк меѓународен договор за тероризам се безнадежни и наивни. Сепак, Резолуцијата 1566 на Советот за безбедност, која беше едногласно прифатена од членовите на Советот во октомври 2004 година, може да биде основа за надеж дека земјите ќе ги надминат претходните спорови, ќе се издигнат над нивните сопствени интереси и ќе постигнат договор во блиска иднина во врска со меѓународната дефиниција на тероризам. Резолуцијата 1566, без да послужи како самата дефиниција, веќе воспоставува еден основен принцип врз кој може да се гради меѓународна дефиниција. Тој предвидува дека тероризмот е кривично дело против цивилите, што во никој случај не може да се оправда со политички, филозофски, идеолошки, расни, етнички, религиозни или други размислувања.

Заклучни согледувања

Темата за тероризмот е комплексна и емотивна. Сложена е затоа што комбинира толку многу различни аспекти на човечкото искуство, вклучувајќи теми како што се политика, психологија, филозофија, воена стратегија и историја, но и многу други. Тероризмот е исто така емотивен и затоа што искуствата со терористички акти предизвикуваат огромни чувства и затоа што оние што терористите ги сметаат за оправдани, честопати имаат силни чувства во однос на исправноста на употреба на насилство. Клучен предизвик за разбирање на тероризмот е и признавањето на моралниот бес на терористички акти, а во исто време се обидува да го разбере образложението за тероризмот.

Ефективно справување со феноменот на тероризам, бара локална и меѓународна акција на две нивоа - решавање на мотивацијата на терористите и нивните оперативни способности. Одговорност и должност на државата е да ги заштити своите граѓани и затоа мора да работи на намалување на оперативните способности на терористичките организации преку превентивно и навредливо дејствување (а понекогаш и дефанзивно дејствување) засновано врз разузнавачки извори. Со развојот на современиот тероризам и неговиот постојан меѓународен дострел, физичката и моралната штета направена од терористички акти е зголемена до таква мерка што може да се закани на правилно функционирање на отвореното општество, светската економија и одржувањето на хуманитарните и либералните вредности - правејќи ги контра-терористичките напори уште поважни. Ефективно спротивставување на заканата од тероризам и мрежите на Глобалниот џихад, бара добро координирана и мултидисциплинарна кампања, која ги искористи сите можни ресурси - разузнавачки информации, економски, безбедносни и дипломатски. Во изминатите години, меѓународната заедница во многу случаи беше во можност ефикасно да ги спречи терористичките заговори. Создаден е прозорец на можности како резултат на ваквите краткорочни достигнувања, дозволувајќи и на меѓународната заедница потенцијално да се справи со корените на тероризмот - мотивациите што водат кон тероризам, пропаганда и поттикнување на насилство засновано врз радикални исламски оправдувања и процес на радикализација како целина, што продолжи со генерации преку радикални исламски движења, организации и поединци низ целиот свет.

Користена литература

1. Ganor, B. (2014), *Trends in Modern International Terrorism, Chapter 2*,
2. Jenkins, M. B., (2006), *The new age of Terrorism*, RAND Corporation, Chapter 2
3. OSCE, (2014), *Preventing Terrorism and Countering Violent Extremism and Radicalization that Lead to Terrorism: A Community-Policing Approach*, Published by the Organization for Security and Co-operation in Europe, Vienna, February 2014

4. Stepanova, E., (2008), *TERRORISM IN ASYMMETRICAL CONFLICT IDEOLOGICAL AND STRUCTURAL ASPECTS*, SIPRI Research Report No. 23
5. United Nations, (2018), *UNIVERSITY MODULE SERIES: Counter-Terrorism, Module 1: INTRODUCTION TO INTERNATIONAL TERRORISM*. UNITED NATIONS OFFICE ON DRUGS AND CRIME, EDUCATION FOR JUSTICE
6. United States Institute of Peace, *Teaching Guide on International Terrorism: Definitions, Causes, and Responses*
7. Wilkinson, P. (2005), *International terrorism: the changing threat and the EU's response*, Institute for Security Studies, European Union, Paris
8. Караѓулески, П. (2015), *СОРАБОТКАТА НА ИНТЕРПОЛ, ООН И НАТО ВО БОРБАТА СО СОВРЕМЕНИТЕ ФОРМИ НА ТЕРОРИЗАМ ВО СВЕТОТ ВО XXI ВЕК*, [магистерски труд], УНИВЕРЗИТЕТ „ГОЦЕ ДЕЛЧЕВ“ – ШТИП, ПРАВЕН ФАКУЛТЕТ
9. Манојлов, Ј. (2013), *ПРИМЕНА НА ВОЕНАТА ДИПЛОМАТИЈА КАКО ИНСТРУМЕНТ НА ДРЖАВНА (ПОЛИТИЧКА) МОЌ ПРИ СПРАВУВАЊЕТО СО СОВРЕМЕНИОТ ТЕРОРИЗАМ*, [магистерски труд]
10. Сали, Ф. (2017), *МЕЃУНАРОДЕН ТЕРОРИЗАМ*,
11. Сивов, К. (2019), *Анализа на стратегиските пристапи на САД и ЕУ за справување со тероризмот*, [магистерски труд], Институт за безбедност, одбрана и миг, Последипломски студии од областа на безбедноста
12. Стојановски, Г. (2014), *Тероризам – актуелни аспекти во категоријалниот апарат и видови на тероризам*, Трета меѓународна научна конференција во организација на Асоцијацијата за корпоративна безбедност – Скопје: “КОРПОРАТИВНАТА БЕЗБЕДНОСТ И СОВРЕМЕНИТЕ БЕЗБЕДНОСНИ РИЗИЦИ ВО ДЕЛОВНОТО РАБОТЕЊЕ”
13. Ташковски, И., Таневски, Н. (2018), *РАЗРЕШУВАЊЕ КОНФЛИКТИ И МЕЃУНАРОДЕН ТЕРОРИЗАМ*, Национална и универзитетска библиотека "Св. Климент Охридски", Скопје

TRAFIKIMI I QËNIEVE NJERËZORE NGA EVROPA LINDORE DHE METODAT E SKLLAVËRIMIT MODERN

Bsc. Desara Gashi

(d.gashi19@eust.edu.mk)

Bsc. Armand Braho

(a.braho17@eust.edu.mk)

Abstrakt:

Evropa Lindore është një rajon nga i cili, ka lulëzuar trafikimi i qënieve njerëzore në 20 vjeçarin e fundit. Kjo formë e skllavërimit modern, kryesisht ka qenë evidente në vendet si Rusia, Rumania, Bullgaria etj. Padyshim që njëherazi krimi i organizuar në këto shtete, ka një përparësi në veprimtari të ndryshme të jashtëligjshme, ku dhe instancat shtetërore nuk kanë kapacitete për t'i mbajtur në kontroll këto organizma të jashtëligjshëm.

Trafikimi i qënieve njerëzore tregon jo vetëm një fenomen juridiko-penal, por edhe një fenomen social e kulturor, i cili po pasqyron standartet e një shoqërie e cila ka frikë nga ligji dhe nga institucionet ligj-zbatuese. Qëllimi i trafikimit padyshim është rigjenerimi i të ardhurave për furnizimin e krimit të organizuar.

Kryesisht synimi i trafikantëve të Evropës Lindore, që merren me trafikimin e qënieve njerëzore, është të rrisi nivelin e skllavërimit modern kryesisht tek femrat, që trafikohen për ofrim të trupit të tyre në "tregjet" e Europës Qëndrore. Edhe në këtë punim do trajtohen metodat e softistikuara që përdoren nga trafikantët, për trafikimin e femrave, gjithashtu dhe dëmet direkte që vijnë sipasojë e trafikimit, në shoqëri, në institucione, apo edhe tek vetë individët.

Evropa Lindore është zgjedhur si objekt studimi, pasi në këtë rajon janë konstatuar shifrat më të larta të trafikimit të femrave në dhjetëvjeçarin e fundit në Europë. Padyshim dhe mekanizmat institucional-shtetëror kanë bërë të pamundur tkurrjen e shifrave që progresivisht ishin në rritje gjatë viteve 1990-2005. Fillimi i viteve 1990 bëri të mundur dhe rënien e regjimeve majtiste, ku dhe shoqëritë e

shteteve në Europën Lindore, ndryshe nga Shoqëritë e shteteve Europiane Perëndimore, u hasën me probleme të shumta sociale dhe ekonomike, gjë kjo e cila bëri dhe lulëzimin e grupeve kriminale të cilat participojnë edhe sot, madje kanë dhe si objekt të punës së tyre trafikimin e femrave.

Fjalë Kyçe: Trafikim, Femrave, Evropa Lindore, Krim i Organizuar, Fenomen.

Hyrje

Trafikimi i qënieve njerëzore i metoforizuar tashmë me një term të ri si “Skllavërimi Modern” është një nga fenomenet negative, nga të cilat shekulli i 21-të nuk ka mundur ende të shpëtojë. Në këtë studim , përveç se një paraqitjes së një tabloje të situatës në rajonin e Europës Lindore dhe asaj Juglindore, fokusi kryesor do t’u jepet studimit të dy shteteve tona.

Si dy shtete të brishta , fenomeni i trafikimit të qënieve njerëzore, ndikon në to, si një sfidë më vete për të vënë në provë aftësinë të mekanizmave të shteteve, për t’u garantuar qytetarëve të tyre sigurinë që ata duhet të kenë , cilësinë e jetesës si dhe nëse shtetet janë krahas shteteve të tjera në luftën e mbrojtjes së të drejtave të njeriut dhe luftën kundër trafikimit të qënieve njerëzore që është mënyra më denigruese , më poshtëruese me të cilën mund të ulësh qënien njerëzore.

Herë pas herë mekanizmat ligjor kanë evoluuar duke bërë të mundur, kufizimin në masë të këtij fenomeni. Parandalimi ka qënë fokusi kryesor i shtetit, i cili ka zhvilluar mekanizmat të ndryshme të brendshëm dhe ndërkombëtar në kuadër të luftës kundër trafikimit të qënieve njerëzore. Jo gjithmonë janë arritur objektivat e vëna nga organet ligjzbatuese të brendshme dhe ndërkombëtare, por shprehimisht statistikave e kohëve të fundit tregojnë në kufizim të fenomenit në fjalë.

Nga çka është në dukje, kryesisht vendet e Evropës Lindore kanë shërbyer si "furniturë", të qënieve njerëzore që shërbejnë për qëllime të ndryshme. Kjo vjen dhe për shkak të shtetit në këto vende kanë një influencë të dobët të zbatueshmërisë

ligjore, përball organizatave kriminale që i bëjnë konkurrencë të fortë ligjit. Logjikisht një vend ku bandat funksionojnë tejte të strukturuar madje dhe me elemnete brënda drejtimit të shtetit, do të kemi një lulzim të veprimtarive të kundraligjshme.

1- DEFINIMI I TERMIT “TRAFIKIM I QËNIEVE NJERËZORE”

Askush nuk duhet të mbahet si skllav ose në robëri : skllavëria dhe tregtia e skllavëve janë të ndaluara në të gjitha format. ¹³⁷

Sistemi që praktikonte shfrytëzimin e një qenie njerëzore , nga një qenie tjetër njerëzore në kushte skllavërie , nuk është një sistem i ri . Kjo lloj praktike në ditët e sotme njihet me terminologjinë “Trafikimi i Qënieve Njerëzore” dhe ka një trajtë më të modernizuar (dhe pse në thelb , ngelet i njëjti qëllim, shfrytëzimi për përfitime,) . Mirëpo çfarë do të nënkuptojë saktësisht termi trafikim?

Definimi i këtij termi do të ketë të bëjë me tre proceset bazë ose thelbësore të trafikimit: **1.Akti (rekrutimi); 2.Mjetet (mënyra e rekrutimit) dhe 3.Qëllimi (arsyeja e ose thënë në mënyrë të shkurtër ,shfrytëzimi).** Proceset e lartpërmendura tregojnë tërë pika kyçe të procesit të trafikimit dhe të gjitha këto procese bëhen të mundura falë një fenomeni psikologjik i njohur me emrin e “Koercion”¹³⁸(nga ang. Coercion). Ky fenomen përfshin praktika si **a) kërcënime fizike ndaj personit ; b) skema të cilët do t'i bëjnë invidët e përfshirë që moskryerja e një veprimi a akti të caktuar , do të çojë në dëmtimin fizik të një personi tjetër dhe c)kërcënimi nëpërmjet një procesi abuzues ligjor.** ¹³⁹

Definicioni i këtij termi bazuar në Protokollin e Kombeve të Bashkuara për Parandalimin dhe Ndëshkimin e Trafikut të Personave veçanërisht të Grave dhe

¹³⁷ Shih: Deklarat Universale e Të drejtave të njeriu (1948)/ Neni 4

¹³⁸ Koercion (ang. coercion)- praktika e bindjes së dikujt për të bërë diçka duke përdorur forcë ose kërcënime

¹³⁹ Shih: Fq 5,Human Trafficking ; Interdisciplinary Perspectives , Prof.Asoc .Mary.C.Burke

Fëmijëve / Neni 3/ Pika A, i njohur ndryshe edhe si Protokollin e Palermos, është si më poshtë:

“Trafik personash” nënkupton rekrutimin, transportimin, transferimin, fshehjen ose pritjen e personave nëpërmjet kërcënimit, përdorimit të forcës e formave të tjera të shtrëngimit, mashtrimit, marrjes me forcë, dredhisë ose abuzimit të pushtetit ose të pozitës vulnerabël ose dhënien apo marrjen e pagesave ose përfitimeve për të arritur pëlqimin e një personi që kontrollon një person tjetër, për qëllime shfrytëzimi. Shfrytëzimi përfshin, së paku, shfrytëzimin e prostitucionit të të tjerëve ose format e tjera të shfrytëzimit seksual, punën ose shërbimet e detyruara, skllavërinë ose praktikat e ngjashme me skllavërinë, heqjen e organeve ose servitutet.”

1.1- QËLLIMET PËR TË CILAT TRAFIKOHEN QËNIET NJERËZORE

Duke u bazuar në raportin global të publikuar nga UNODC¹⁴⁰ trafikimi për qëllime të shfrytëzimit seksual zë rreth 79 % dhe ndiqet pas nga puna e detyruar që zë 18 % . Ajo çka këto statistika na lënë të kuptojmë është fakti që këto rezultate mund dhe të jenë disi të njëanshme për vetë faktin që shfrytëzimi seksual është lloj më i dokumentuar i trafikimit për shkak të raportimit më të lartë se llojet e tjera të trafikimit . Por kjo nuk do të thotë se llojet e tjera të trafikimit janë inekzistente , thjesht dokumentimi dhe raportimi i tyre është më i paktë.

Nëse do të duhej të tregoheshin disa nga formate tjera më të përhapura, ato do të vijonin si më poshtë:

1. Praktika pune të caktuara ose lidhja e borxheve është një formë e trafikimit njerëzor që më së shumti paralelizon skllavërinë, në të cilën një person merr ose është mashtruar në marrje të një hua. Personi (Viktima) do të duhej më pas të paguante borxhin dhe zakonisht trafikuesit nuk e mirëpërcaktojnë punën që viktima duhet të

¹⁴⁰ UNDOC-United Nations Office on Drugs and Crime (Zyra e Kombeve të Bashkuara për Drogën dhe Krimet)

kryejë për të paguar borxhin. Në rastet më “bujare” viktimës i sigurohet ushqimi dhe strehimi si një mënyrë “pagese” për punën e bërë. Në rastet të tjera , jo vetëm që viktimize nuk u sigurohet ushqimi dhe strehimi si formë pagese , por madje u ngarkohen në borxh elementet e mësipërme duke ua zgjatur borxhin në mënyrë të tejzgjatur ku ndodh që borxhi të kalojë në gjenerata të tëra. Vlen për t’u përmendur që jo të gjitha praktikat e punës së kësaj natyre listohen nën termin e Trafikimit të Qënieve Njerëzore.

2. Martesa në moshë të hershme ose martesa e detyruar¹⁴¹ – konsiderohet si lloj i trafikimit ku femrat detyrohen të martohen me dikë, pa të drejtën e zgjedhjes. Në vijim ato jetojnë si shërbëtore të gjinisë tjetër dhe ndodh shpeshherë të përjetojnë dhunë fizike ose seksuale .Përvec abuzimeve të kësaj trajte , femrat zakonisht izolohen dhe abuzohen dhe emocionalisht dhe psikologjikisht. Në objektet personale të tyre ushtrohet kontroll, u kufizohen kontaktet me familjarët dhe botën e jashtme dhe kanë kufizim ose pothuajse fare liri.Mund të ndodhë që atyre t’u mohohet edhe e drejta për shërbime mjekësore apo ligjore.

3.Puna e detyruar – Zakonisht në këtë lloj trafikimi kemi të bëjmë më individë të ndryshëm të cilat janë të detyruar, kundrejt dëshirës së tyre, nën kufizimin e lirisë, pa asnjë të drejtë kompensimi dhe zakonisht kjo ndodh nën mjetet e kërcënimit dhe të dhunës.

4.Shfrytëzimi Seksual- Lloji më i përhapur, më traumatik dhe më denigrues i trafikimit. Ku viktima detyrohet të kryejë akte dhe favore seksuale nën trysinë e forcës, mashtrimit dhe koercionit. Pjesë e këtij lloj trafikimi mund të bien të gjithë , por kryesisht bëhet fjalë për gratë dhe vajzat. Për të marrë kontrollin e viktimize , trafikuesit përdorin një sërë metodash duke filluar nga burgosja ose izolimi, abuzim fizik, përdhunimi, kërcënime për abuzim fizik ndaj familjarëve të viktimize, aplikimi i substancave narkotike nëpërmjet dhunës fizike mbi viktimat etj. Viktimat e këtij lloj trafikimi vuajnë nga pasoja psikologjike dhe fizike që do të diskutohen në vijim në këtë punim.

¹⁴¹ Shih: : Fq 7,Human Trafficking ; Interdisciplinary Perspectives , Prof.Asoc .Mary.C.Burke

5. Trafikimi i fëmijëve- përfshin trafikimin e fëmijëve për qëllime përfitimi ekonomik. Njësoj si të rriturit, edhe fëmijët trafikohen për punë të detyruar dhe shfrytëzim seksual ose mund të përfundojnë në tregun e trafikut të organeve ku dëmi më i rëndë u bëhet në momentin kur shëndëti fizik dhe mendor i fëmijës dëmtohet. *Përsa u përket mjeteve dhe metodave të përdorura nga trafikuesit për të joshur viktimat e tyre, ato mund të fillojnë që nga ; **forca , mashtrimi, shantazhi, presioni , koercioni etj.** Trafikantët kërkojnë persona të ndjeshëm dhe lehtësisht të manipulueshëm si emocionalisht dhe psikologjikisht, e sidomos duke shfrytëzuar vështirësitë ekonomike të viktimave. Vështirësitë gjuhësore, frika nga trafikantët dhe mungesa e besimit në organet përkatëse i bën viktimat të mos kërkojnë ndihmë dhe të stepen, duke e bërë gjithnjë e më të vështirë, kërkimin e ndihmës duke e bërë trafikimin dhe personat përgjegjës një krim të fshehtë dhe të vështirë për t'u identifikuar.

2- TRAFIKU I QËNIEVE NJERËZORE NË EUROPËN LINDORE DHE ATË JUGLINDORE

Ekspertë të ndryshëm të Kriminalistikës, si shkaktar kryesor të kthimit të Europës Lindore të një prej rajoneve më të mëdha trafikuese botërore, është pikërisht shpërbërja e Unionit Sovjetik (BRSS). Trafikimi i qënieve njerëzore filloi të rritej me shifra të frikshme në këtë rajon gjatë viteve të fundit të BS, pra rreth viteve 1980.¹⁴²

Fillimisht, trafikimi u përqëndrua kryesisht për gjininë femërore, por pas shpërbërjes së BRSS, u zhvilluan forma të reja trafikimi, të cilat morën një hov të madh falë zhvillimit të organizatavë të reja kriminale, lehtësimit dhe hapjes së kufijve midis vendeve, niveleve të larta të korrupsionit si dhe falë paaftësisë së shteteve për t'u garantuar qytetarëve sigurinë. Trafikantët përfituan nga fakti, që pas rënies së regjimit socialist, vendi ishte në një

¹⁴² Shih: Fq. 174 Human Trafficking, Global Perspective -Dr. Louise.I. Shelley

kolaps social dhe ekonomiko-politik. Miliona njerëz ishin të papunë, të corientuar dhe ishin vulnerabël dukë i bërë targetin perfekt për t'u trafikuar. Me qëveri të brishta ish-shtetet e unionit sovjetik dështuan t'u jepnin qytetarëve, sigurinë që u duhej.

Në ditë e sotme , edhe pse vendet Baltike janë tashmë pjesë e Unionit European edhe kanë të insaluar regjime demokratike dhe kanë një ekonomi tq qëndrueshme, sërish ato se bashku me vendet e rajonit , kanë shifra të larta për sa i përket trafikimit. Ato shërbejnë si **burime, tranzit apo vende pritëse** për trafikantët. Rusia ,zë vendin e dytë në botë pas SHBA-së si vend pritës (host) për migrantët dhe për një vend i cili nuk e ka pasur në drite migrimin, përvec se gjatë periudhës së instalizmit të sistemit komunist, është një vend shumë i përshtatshëm i pritjes për trafikimin e qënieve njerëzore.

Por është më rëndësi të bëhet dallimi midis Trafikimi dhe Kontrabandimit të Migrantëve¹⁴³

1.Dhënia e aprovimit. Edhe pse kontrabanda ndërmerret në kushte të rrezikshme dhe në mënyrë ilegale, personat që do të hyjnë ilegalisht me vendin tjetër (klandestinët)e kanë dhënë aprovimin e tyre dhe po kontabandohen me dëshirën e tyre . Nga ana tjetër personat e trafikuar nuk kanë rënë dakord asesi dhe ato trafikohen kundër dëshirës së tyre, nëpërmjet ushtrimit të dhunës dhe forcës ose koercionit.

2.Shfytëzimi- Në kontrabandim, gjithcka mbaron sapo migrantët arrijnë në destinacionin e tyre ndërsa trafikimi vazhdon sepse viktima do të shfrytëzohet vazhdimisht.

3.Trans-nacionaliteti- Kontrabanda zhvillohet gjithmonë në mënyrë trans-nacionale , pra nga një shtet në tjetrin , ndërsa trafikimi jo gjithmonë, Ai mund

¹⁴³https://www.unodc.org/unodc/en/humantrafficking/faqs.html#How_is_human_trafficking_different_to_migrant_smuggling

të ndodhë të jetë dhe brenda kufijve të një shteti.

4.Burimet e fitimit- Fitimet e kontrabandimit vijnë zakonisht nga transportimi dhe lehtësimi i hyrjes në një shtet tjetër i migrantëve, ndërsa fitimet e trafikimit vijnë nga shfrytëzimi i vazhdueshëm i viktimave

2.1 Rusia dhe Europa Lindore si rajonet më të mëdha burimore dhe pritëse botërore

Ndërsa Azia, konkretisht, Kina dhe Pakistani janë vendet burimore më të mëdha për trafikimin e qënieve njerëzore e ndërsa si vendet më të mëdha pritëse por njëkohësisht janë dhe vende të mëdha burimore por jo aq të larta në numër sa vendet e mësipërme ,njihen Rusia, Ukraina dhe Moldavia dhe këtë ja detyrojnë faktit që sistemi i tyre i drejtësisë nuk është aq i aftë që të mund t'i evidentojë të gjitha rastet e trafikimit në kohën e duhur.

Tregu kryesor për rajonin e Europës Lindore, ndodhet në Turqi(Edhe pse jo gjeografikisht në Europën Lindore) , ku viktima të trafikimit kryesisht janë të marrë nga shtëpitë e fëmijëve apo jetimoret. Në rastet më të këqija, Trafikues nga Rusia apo vendet Lindore kanë një marrëdhënie a “Kontratë” me drejtues të shtëpive të fëmijëve, të cilët e ndjekin “kontratën” në mënyrë perfekte duke përzgjedhur, persona rreth moshës 18-vjeçare për t'i dërguar drejt e në duart e bandave të trafikuesve

Arsyet e lulëzimit në masë të gjerë të trafikimit të qënieve njerëzore në Europën Lindore dhe në shumë pjesë të Ballkanit , pas rënies së regjimit komunist ishin; **1.Mungesa e respektimit të të drejtave të njeriut, si një traditë e mbetur nga periudha e komunizmit, 2.statusi i ulët i femrave në shoqërinë lindore, 3.Korrupsioni, 4.Organizatrat kriminale të cilët ishin të lidhura me qeveritë drejtuese të vendeve, 5. Ligjet jofunksionale .**

2.2. Raste Konkrete të Trafikimit nga Vendet e Europës Lindore dhe asaj JugLindore

Në Europën Lindore, nënat shtatëzëna do të trafikoheshin në mënyrat që foshnjat e tyre të mund të adoptoheshin. Rast konkret do të shfaqej ne Francë, në një gjyq të hapur për publikun , ku një gra shtatëzëna nga Rumania ose Bullgaria, do të trafikoheshin në Francë, dhe foshnjat e tyre do t'u shiteshin familjeve Rumuno-Franceze për adoptim sepse këto familje nuk do të përmbushnin kushtet ligjore që të adoptonin fëmijët nërrugë të ligjshme. Sapo fëmijët të lindnin, nënat do të ktheheshin në vendlindje.¹⁴⁴

Por jo vetëm fëmijët do të binin pre e trafikimit për qëllime përfitimi. Në fund të viteve '90 , invalid të cilët kishin humbur gjymtyrët e tyre, gjatë luftërave, do të detyroheshin të dilnin për të lypur në qytete të mëdha si Moska etj. Ato do të përjetonin trajtime çnjerëzore dhe denigruese nëse ata do të dështonin që të siguronin para nga lypja e tyre,

Ironia më e madhe qëndron në faktin që viktimat jo vetëm trafikohen por në rast të kundërshtimit të vazhdueshëm ato eliminohen sepse fatkeqësisht , trafikantët nuk kanë kohë për të humbur në biznesin e tyre shumë fitimprurës. Në Uralet , vargmalet Ruse¹⁴⁵ , do të gjendej në vitin 2007, një vend varrimi i shumë femravë të shfrytëzuara si skllave seksi . Identifikimi i kufomave do të arrihej të bëhej falë dëshmime të të afërmeve, të cilat i kishin deklaruar sit ë humbura prej shumë vitesh, Midis kufomave të gjetura ishte ajo e një 15-vjecareje me inicialet O.B e cila ishte larguar nga qyteti i saj për të kaluar disa ditë pushime. Përveç saj kishte dhe kufoma të tjera rreth kësaj moshe , të cilat u identifikuan nga prindërit e tyre. Asnjëra nga viktimat nuk do t'ë arrinte në vendin për në të cilin ishin nisur. Autorë kryesorë të këtyre krimeve dhe krijimit të kësaj varreze masive, ishin dy vëllezër të cilët ishin të përfshirë në organizata kriminale të përfshira në prostitucion , por ata nuk ishin vetëm, Bashkëpunëtorë me ta ishin dhe gjashtë përsona të tjerë po më të njëjtën

¹⁴⁴ French Baby-smuggling Case Begins, 22 Janar 2007, <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/6286059.stm> (aksesuar në Maj 2020)

¹⁴⁵ <https://www.kp.ru/daily/23848.4/62919/>

prejardhje. Një nga teoritë më të besueshme nga ana e autoriteve lokale është që këto të mitura janë bërë dhe pjese të trafikut të organeve por identifikimi i kësaj teorie ngelet vetëm fiksional, sepse kufomat tashmë ishin të dekompozuar në masë të madhe dhe të dëmtuara pothuajse plotësisht.

Edhe grupet Kriminale nga Shqipëria dhe Kosova nuk kishin si të ngelnin pas . Grupet nga dy vendet e lartpërmendura do të trafikonin fëmijë nënmoshë, për qëllime të ndryshme kryesisht adoptimi apo dhe qëllime lypjeje. Por nuk përjashtoheshin rastet kur fëmijët e trafikuar nga Shqipëria detyroheshin të vidhnin apo të bëheshin pjesë e krimeve akoma më serioze.¹⁴⁶ Në dhjetëvjeçarin e fundit trafikimi ka filluar të marrë një prizëm të ri në Shqipëri duke mos u mjaftuar vetëm me situatat e sjella mësipër. Një vit më parë, Agjencia Kombëtare e Krimeve në Mbretërinë e Bashkuar (NCA) publikoi raportin vjetor përse i përket trafikimit të qënieve njerëzore , dhe Shqipëria mbante vendin e dytë për numrin më të madh të viktimave të trafikuar , ku konkretisht vetëm në gjysmën e parë të viti , numërontë 354 viktima të trafikimit nga të cilat **288 ishin të rritur nga keta kryesisht 179 ishin trafikuar për shfrytëzim seksual, 99 për punë të detyruar etj , 66 ishin të mitur nga të cilët kryesisht 44 ishin trafikuar për punë të detyruar, 7 për shfrytëzim seksual dhe pjesa e mbetur për shkakë të panjohura.**

Shteti i Maqedonisë së Veriut kryesisht ka shërbyer si vend stacionar,pritisë apo herë-herë dhe vend burimor. Konkretisht viktimat silleshin në qytete të ndryshme të këtij shteti pranë zonave ushtarake (Ka pasur raste dhe në Strugë dhe Ohër) ku viktimat kanë dëshmuar që shumica e “klientelës” ishte nga ushtarë të huaj, kryesisht nga misionet “paqe-ruajtëse”, megjithatë pati një rënie të ndjeshme të pjesëmarrjes nga të mësipërmit, pasi adoptimit nga Kombet e Bashkuara të politikës “zero tolerancë” për trafikimin e qënieve njerëzore. Por ka pasur dhe pjesëtarë të

¹⁴⁶ Vasilika Hysi, “Organised Crime in Albania: The Ugly Side of Capitalism and Democracy,” in *Organised Crime in Europe Concepts, Patterns and Control Policies in the European Union and Beyond*, Cyrille Fijnaut and Letizia Paoli, eds. (Dordrecht: Springer, 2004),546–51.

autoriteteve lokale si dhe politikanë të përfshirë në këtë biznes qoftë si drejtues kryesorë të këtij biznesi , qoftë edhe vetëm si klientë.¹⁴⁷

Përvec përmendjes si vende burimore dhe pritëse , vendet tona shërbejnë dhe si vende tranzit dhe ka pasur mjaft raste të evidentuara nga policitë e shteteve përkatëse , konkretisht në Republikën e Maqedonisë së Veriut , në Shkurt të vitit 2020 do të kemi identifikimin e 53 migrantëve të cilët dyshoheshin që ishin viktima të trafikuar të cilët , dyshohej që të kishin pasur si vend nisje Greqinë dhe identifikimi i tyre u bë pranë kufirit të shtetit të Maqedonisë së Veriut me Bullgarinë dhe Greqinë. Me kombësi të ndryshme , kryesisht nga Lindja e Mesme, viktimat do të trafikoheshin drejt Europës Veriore dhe asaj Lindore për qëllime të ndryshme, ende të paidentifikuara¹⁴⁸

3- PASOJAT SOCIALE, EKONOMIKE DHE SHËNDETËSORE TË TRAFIKIMIT.

Dukë lënë paksa mënjane anën shkencore dhe duke u fokusuar më shumë tek stigma sociale që shkakton fenomenin e trafikimit, duhet thënë që është një nga damkat më të mëdha në fytyrën e njerëzimit. Të gjithë viktimat e trafikimit do të vuajnë pasoja afatgjata si në shëndetin fizik dhe në atë mendor-psikologjik.

***Pasoja në shëndetin fizik dhe atë psikologjik, mendor**

Viktimat zakonisht janë të prirur të kenë imunitet të dobët për shkak të dhunës dhe keqtrajtimit të vazhdueshme. Kushtet sanitare jo të duhurat, kushtet çnjerëzore të jetesës, dhunë fizike brutale e ushtruar, mungesa e ushqimit, mungesa e higjienës personale , kushtet e rrezikshme të vendeve të punës dhe mungesa e kushteve shëndetësore do të jenë shkaktaret kryesore të pasojave që viktimat vuajnë. Problemet shëndetësore evidente janë si më poshtë:

¹⁴⁷ Shih: Trafficking in Human Beings in South Eastern Europe publikuar nga UNICEF/UNOHCHR/OSCE - ODIHR

¹⁴⁸ <https://www.infomigrants.net/en/post/22774/north-macedonia-police-find-53-migrants-crammed-into-a-truck>

1. Sëmundje seksualisht të transmetueshme, HIV/AIDS si dhe trauma të tjera të shkaktuar nga puna në industrinë e seksit

2. Shtatëzani të shkaktuara nga përdhunimi apo prostituimi

- 3. Infertiliteti i shkaktuar nga sëmundjet e lartpërmendura apo nga abortet e kryera në mënyrë jo të sigurtë gjatë periudhës së trafikimit,
- Probleme kardiovaskulare , respiratore apo probleme me traktin urinar
- 5. Probleme të paidentifikuara si kancer apo diabet për shkak të trajtimit nga të ashtuquajtur “mjek” në kushtet jo të duhura higjeno-sanitare.
- 6. Varësi nga substancat narkotike, kryesisht të shkaktuar nga injektimi i tyre nga ana e trafikuesve tek viktima.
- 7. Trauma psikologjike të shkaktuara nga dhuna e përditshme mendore, tortura psikologjike, ndjenja e turpit, konfuziteti, sulme paniku etj.
- 8. Ndjesi frike, turpi, shoku, mosbesimi, refuzimi dhe mbyllje në vetvete. Depression, stres, ankth dhe mund të cojë deri në vetëvrasje.

***Stigma Sociale dhe privimi ekonomik**

Viktimat përveç vuajtjes individuale, ato përjetojnë dhe një lloj stigma sociale. Shoqëria kryesisht ajo me tipare konservatore, do të dallojë dhe do t'a distancojë duke bërë që t'ja shtojë ndjenjën e fajit, viktimës. Falë ostracizmit social¹⁴⁹, viktimat e kanë shumë të vështirë të kërkojnë ndihmë apo të përfshihen në rrethet sociale. Specifikisht, vikimat që kanë qënë pjesë e biznesit të shfrytëzimit seksual, marrin një reafim negative nga ana e shoqërisë e sidomos nga ana e familjes së tyre.

Ato gjithashtu e kanë shumë të vështirë rehabilitimin dhe kthimin në gjendjen normale të jetesës dhe për këtë arsye dhe punësimi i tyre është shumë i vështirë. Në rast se ato nuk arrijnë të reabilitohen , ato mund të bëhen pjesë lehtësisht

¹⁴⁹ Përrjashtim nga një grup social

pjesë e bizneseve ilegale si e vetmja fushë ku ata nuk do të paragjykohen për të shkuarën e tyre si viktime të trafikut të qënieve njerëzore.

4- Mekanizmat Ligjore të R.së Maqedonisë së Veriut dhe R. së Shqipërisë

Në raportin e publikuar nga Departamenti Amerikan i Shtetit mbi dy vendet tona, Shqipëria¹⁵⁰ dhe Maqedonia e Veriut¹⁵¹ tregohet qartazi që shtetet tona nuk i plotësojnë kushtet minimale për parandalimin dhe evidentimin e trafikut të qënieve njerëzore dhe kjo është arsyeja përse ato klasifikohen në nivelin e dytë

Kodi Penal Shqiptar, ku konkretisht neni 110/a dhe neni 128/b parashikojnë dënime deri në 15 vitë për trafikim të moshavë madhore dhe deri në 20 vite për trafikimin e moshave të mitura. Kodi Penal i shtetit të Maqedonisë së Veriut , konkretisht neni 418 /a dhe /d ku përcaktohej një sanksion minimalisht prej katër vitesh për trafikimin. Me anë të amendamenteve kushtuese u parashikua dy here ndryshimi i këtij neni ku njëherë do të kishim ngritjen e dënimit minimal në tetë vjet dhe më pas ai sërish do ulej në pesë vjet.

Qeveritë e të dyja vendeve në dy vitet e fundit akorduan fonde të përcaktuar për pagat e punonjësve të qendrave të rehabilitimit të viktimave ku konkretisht qeveria shqiptare akordoi në vitin 2019 , 201,770\$ dhe qeveria maqedonase akordoi 3.07 milion denarë, dhe akorduan dhe fonde ekstra për shpenzime të tjera.

Përpjekjet e tyre duken dhe në numrat e personave të gjykuar apo të dyshuar si prgjegjës për trafikimet. Duhet theksuar fakti që shifrat e larta të kohëve të fundit tregojnë qartë përpjekjet kolosale për të identifikuar personat përgjegjës, por ana tjetër e medaljes , këto shifra alarmante, janë një tregues fatkeq, i faktit që trafikimi i qënieve njerëzore ende mbetet një problem madhor për dy shtetet tona.

Ndihma që vjen nga Organizatat më të mëdha Ndërkombëtare për të eliminuar dhe për të frenuar këtë fenomen, vjen në trajtën e krijimit të drafteve dhe ligjeve , por dhe ne trajtën e burimeve për t'i zbatuar këto ligje. **Kombet e**

¹⁵⁰ <https://www.state.gov/reports/2019-trafficking-in-persons-report-2/albania/>

¹⁵¹ <https://www.state.gov/reports/2019-trafficking-in-persons-report-2/north-macedonia/>

Bashkuara e përqëndrojnë ndihmesën e tyre në tre pika kryesore:

1. Parandalimi i Trafikimit të Personave

2. Mbrojtja e viktimave të Trafikimit të Personave

3. Ndjekja penalisht e personave përgjegjës, edhe këto pika janë të përkrahura gjithmonë nga protokollet apo planet strategjike për zgjidhjen apo për krijimin e partneriteteve midis shteteve për të luftuar këtë fenomen.

Përfundimet

Në përfundim të këtij punimi vërejmë që rrugët e Ballkanit mbeten ende si një nga zgjedhjet kryesore të trafikantëve. Kjo është as më pak e as shumë përveç faktit të brishtësisë së kontrollit të autoriteteve shtetërorë, por asgjë nuk mbetet me kaq.

Por megjithatë qasja nuk ka gjithmonë vetëm tipare negative. Edhe pse ky fenomen është çnjerëzor dhe çdo praktikë e tij bie ndesh me të drejtat themelore të njeriut, shtetet kanë bërë gjithmonë përpjekje të vazhdueshme për t'Unioni European dhe Kombet e Bashkuara kanë krijuar struktura të mirëpërcaktuara të cilat merren me studimin e këtij fenomeni dhe janë në përpjekje të vazhdueshme për të gjetur mënyra se si t'a parandalojnë dhe t'e eliminojnë plotësisht atë.

-REKOMANDIME

Rekomandimet për këtë punim bazohen në disa pika të cilat janë shtjelluar përgjatë gjithë punimit. Ato konsistojnë në zbatimin e sanksioneve ndaj personave përgjegjës për trafikimin e personave në bazë të neneve përkatëse në kodet penale respektive të secilit prej shteteve, por ky është vetëm fillimi.

Hapi tjetër duhet të konsistojë në trajnimin dhe specializimin e institucioneve dhe mekanizmave përkatës në identifikimin dhe evidentimin e rasteve të trafikuar dhe rehabilitimin e viktimave duke u ofruar mbrojtjen dhe kujdes e

nevojshëm dhe po këto mekanaizma duhet të sigurohen që qytëtarët e tjerë të mos u kërcënohet siguria dhe cilësia e jetesës.

Rekomandimi tjetër u takon gjykatave sidomos, gjykatave dhe prokurorive të rretheve që të specializohen dhe trajnohen për zbatimin e ligjit, hetimin dhe ndjekjen penale dhe gjykimin e rasteve të trafikimit të personave dhe shfrytëzimit të prostitucionit sepse jo gjithmonë delegimi i çështjeve është zgjidhja e përhershme.

Qeveritë duhet të rrisin fondet e akorduara ndaj organizatave dhe mekanizmave të cilat shërbejnë si strehëza për viktimat e trafikimit. Po ashtu duhen rritur mundësitë që viktimat të kenë mundësi të kenë sërish një qasje e një jeteese të rikthyer në normalitet. Riintegrimi dhe arsimimi duhet të jenë një pikë primare në listën e përkrahjes së viktimave

Dhe së fundi alokimi i burimeve të mjaftueshme për t'u siguruar viktimave , kompensim financiar si dhe specializimi i autoriteteve kombëtare dhe lokale , për mbrojtjen e popullsisë lehtësisht të cënueshme nga ky fenomen , apo dhe migrantët e minoritet.

Bibliografia

Deklarat Universale e Të drejtave të njeriu (1948)

Human Trafficking ; Interdisciplinary Perspectives , Prof.Asoc .Mary.C.Burke

Human Trafficking , Global Perspective -Dr. Louise.I. Shelley

French Baby-smuggling Case Begins, 22 Janar 2007,

<http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/6286059.stm> (aksesuar në Maj 2020)

Vasilika Hysi, “Organised Crime in Albania: The Ugly Side of Capitalism and Democracy,” in *Organised Crime in Europe Concepts, Patterns and Control*

Trafficking in Human Beings in South Eastern Europe publikuar nga UNICEF/UNOHCHR/OSCE - ODIHR

<https://www.state.gov/reports/2019-trafficking-in-persons-report-2/albania/>

<https://www.state.gov/reports/2019-trafficking-in-persons-report-2/north-macedonia/>

<https://www.britannica.com/topic/human-trafficking>

<https://www.unodc.org/unodc/en/human-trafficking/what-is-human-trafficking.html>

<https://www.dhs.gov/blue-campaign/ehat-human-trafficking>

<https://www.kp.ru/daily/23848.4/62919/>

https://www.unodc.org/unodc/en/humantrafficking/faqs.html#How_is_human_trafficking_different_to_migrant_smuggling

<https://www.infomigrants.net/en/post/22774/north-macedonia-police-find-53-migrants-crammed-into-a-truck>

REVIEW OF THE REGULATION OF THE PROPERTY RELATIONS OF SPOUSES IN MACEDONIAN LEGISLATURE

Iliina Stefanovska Zdravevska LL.M

PhD Candidate, Faculty of Law “Iustinianus Primus” University “Ss. Cyril and
Methodius” Skopje

e-mail: ilina.stefanovska@yahoo.com

Abstract

The establishment of property relations of spouses has attracted a lot of attention in the science because of the crucial significance of the marriage for one society. The meaning of the marriage underwent serious changes throughout the years, and that results in the need for different establishment of property relations between the spouses. The author of this text indicates the need for wider utilization of agreed property regime by contracting marriage agreement. For that purpose the author previews the Macedonian legislature in the constitution of property relations of spouses and at the same time alerts towards justice gap. The justice gaps in the constitution of the property relations of spouses will be regulated with the establishment of marriage agreement. Marriage agreement is quintessence of the principle of freedom of contracting which is also a basic principle in obligation law. By contracting marriage agreement spouses will have the chance to choose different property regime from the one that is offered from the permanent legislature.

Keywords: marriage, property, property relations, marriage agreement, freedom of contract.

ПРЕГЛЕД ВО УРЕДУВАЊЕТО НА ИМОТНИТЕ ОДНОСИ НА БРАЧНИТЕ ПАРТНЕРИ ВО МАКЕДОНСКОТО ЗАКОНОДАВСТВО

Апстракт

Уредувањето на имотните односи на брачните партнери од секогаш предизвикувало големо внимание во науката поради суштественото значење на бракот за едно општество. Сфаќањето за бракот со годините претрпувало сериозни измени, а следствено на тоа настанала и потребата за поинакво уредување на меѓусебните имотни односи меѓу брачните партнери.

Авторот во овој текст укажува на потребата од поширока примена на договорниот имотен режим, односно воведување на брачен договор. За таа цел во овој текст авторот прави преглед на позитивното право на Република Северна Македонија во уредувањето на имотните односи на брачните партнери и притоа укажува на правните празнини. Недореченостите на законодавецот при уредувањето на имотните односи на брачните партнери би се уредиле со воведување на брачен договор. Брачниот договор е олицетворение на начелото на слобода на договарањето кој е и основно начело во облигационото право. Оттука произлегува дека со склучување на брачен договор, брачните партнери би имале можност да уредат поинаков брачен имотен режим од оној што го нуди постојното законодавство.

Клучни зборови: брак, имот, брачен договор, слобода на договарањето.

Вовед

Семејството е основна клетка на секое општество, а основа на едно семејство е токму бракот. Склучувајќи брак, брачните партнери¹⁵² остваруваат меѓусебно повеќе функции, меѓу која и економската функција. Економската функција се изразува придонесувајќи заеднички или самостојно со што за времетраењето на брачната заедница брачните партнери создаваат имот. Имотот претставува збир на права и обврски кои му припаѓаат на еден правен субјект, физичко или правно лице.¹⁵³ Имотот е поширок поим од сопственоста и во себе ја вклучува. Наблудувајќи го бракот како институција сега и порано, неспорно е дека сфаќањето за значењето на бракот е видно променето. Ако некогаш брак се склучувал во „добро и во зло“ сега тоа е реткост. Големите општествени промени доведоа до драстично менување на значењето на бракот,¹⁵⁴ заради што се неопходни реформи во семејното законодавство на Република Северна Македонија. Со оглед на тоа дека новото општествено – правно економско уредување се базира на начелото на слободата на пазарот и претприемништвото, а приватната сопственост има сè поголемо значење, неминовно се наметнува прашањето за ревидирање на одредбите со кои се уредува имотот на брачните партнери.¹⁵⁵ Уредувањето на имотните односи добива сè поголемо значење и поради јакнењето на економската функција на бракот.

¹⁵² Со оглед на тоа што терминот брачни другари е одамна напуштен, во овој текст ќе се употребува терминот брачни партнери, освен каде се цитираат законските решенија, каде сеуште се применува терминот брачни другари.

¹⁵³ Повеќе за поимот имот кај Kovacevic, Kustrimovic Radmila I Lazic Miroslav, *Stvarno pravo*, Nis:2009.

¹⁵⁴ Повеќе за промените во бракот во современото општество кај Мицковиќ Дејан, *Семејството во Европа XVI-XXI*, Блесок:2008.

¹⁵⁵ Љиљана Спировиќ Трпеновска, Дејан Мицковиќ, Ангел Ристов, *Семејно право* Скопје: Блесок, 2013, 314.

Преглед во уредувањето на имотните односи на брачните партнери согласно Законот за сопственост и други стварни права

Бракот во македонското законодавство е уреден во Законот за семејството каде бракот е со закон уредена заедница на живот на маж и жена во која се остваруваат интересите на брачните другари, семејството и општеството.¹⁵⁶ Додека пак, имотните односи на брачните партнери се уредени во Законот за сопственост и други стварни права¹⁵⁷ од 2001 година кога одредбите кои ги уредуваа истите беа преземени од Законот за семејството.

Македонското законодавство при уредувањето на имотните односи на брачните партнери ги применува законскиот имотен режим и договорниот имотен режим на уредување. Но, несомнено е дека приматот го има законскиот имотен режим. Имено, при уредувањето на имотните односи законодавецот поаѓа од законскиот имотен режим притоа делејќи го имотот на заеднички и посебен имот на брачните партнери.¹⁵⁸

Заеднички имот е имотот кој што брачните партнери ќе го стекнат за време на бракот. Законодавецот ја употребува формулација „стекнат за време на брак,“ за разлика од поранешниот Основен закон за бракот од 1965 година каде законодавецот се одлучил за формулацијата „имот стекнат со работа.“¹⁵⁹ Уште поодамна, во поранешниот Основен закон за бракот од 1946 година, законодавецот ја употребил формулацијата „стекнат со заеднички труд.“¹⁶⁰ Тоа значи дека настанале промени во поглед на толкувањето на поимот заеднички имот. Ако некогаш тој означувал имот стекнат со заеднички труд, па имот

¹⁵⁶ Член 6 од Закон за семејството, *Службен весник на Република Северна Македонија* бр. 80/92, Изм. 9/96, У. бр. 149/99, У. Бр.15/01, 38/2004, 33/06, 84/08, 156/10, 44/12.

¹⁵⁷ Законот за сопственост и други стварни права, *Службен весник на Република Северна Македонија* 18/2001, 31/2008, 92/2008, 139/2009, 35/2010.

¹⁵⁸ Имотот на брачните другари може да биде заеднички и посебен, член 66 од Законот за сопственост и други стварни права, *op cit*.

¹⁵⁹ Имотот со кој сопружниците се здобиле со работа со законот за бракот е нивен заеднички имот, член 8, став 1 од Основен закон за бракот, *Службен весник на Социјалистичка Федеративн Република Југославија* бр. 28/1965.

¹⁶⁰ Имотот на брачните другари што тие го стекнале со заеднички труд во текот на бракот е нивни заеднички имот, член 10 од Основен закон за бракот од 1946 година.

стекнат имот со работа, сега законодавецот не го утврдува начинот на стекнување на истиот. Оттука произлегува, дека сега законодавецот широко го толкува стекнувањето на имотот во брак. Заради тоа, за имот стекнат во брак се смета и имотот кој што не е стекнат со заеднички труд, како што е и имотот стекнат со самостојна работа.

Согласно судската пракса за заеднички имот се смета и имотот стекнат врз основа на договор за доживотна издршка иако како давател на издршката фигурира само едниот брачен партнер.¹⁶¹ Имено, се смета дека двата брачни партнери заеднички ја давале издршката. Заеднички имот е и имотот кој што е стекнат по основ на кредит земен од едниот брачен партнер, бидејќи се смета дека долгот е враќан од двата брачни партнери. Следствено на ова, под заеднички имот се подразбира и имотот стекнат од приходите како од посебниот, така и од заедничкиот имот на брачните партнери. Во оваа категорија спаѓаат и каматите од штедните влогови.

Правото на сопственост на брачните другари врз недвижностите кои претставуваат заеднички имот се запишува во јавните книги на името на двајцата брачни другари како нивни заеднички имот. Ако во јавните книги како сопственик на заедничкиот имот е запишан само едниот од брачните другари ќе се смета дека уписот е извршен на името на двајцата брачни другари.¹⁶²

Горенаведеното го претставува законскиот имотен режим во уредувањето на имотните односи на брачните партнери. Договорниот имотен режим е видлив во заедничкото управување и располагање со заедничкиот имот. Имено, во членот 70 од Законот за сопственост и други стварни права е утврдено дека брачните другари заеднички и спогодбено управуваат и располагаат со заедничкиот имот. Со својот дел во заедничкиот имот пред тој да се определи брачниот другар не може самостојно да располага ниту да го товари со правно дело меѓу живите. При продажба на определен дел од заедничкиот имот кој му

¹⁶¹ Повеќе за заедничкиот имот на брачните партнери во Семејно право *op. cit.* 309.

¹⁶² член 68 став 1 и 2 од Законот за сопственост и други стварни права, *op. cit.*

припаѓа на едниот брачен другар се применуваат правилата за првенствено купување на сосопствениците.¹⁶³

Брачните партнери можат во писмена форма да се договорот околу управувањето и располагањето со заедничкиот имот или со дел од него.¹⁶⁴ Ваквиот договор може да се однесува на сите работи на управување и располагање или само на редовното управување или на точни определени работи, а ако не е поинаку договорено, управувањето опфаќа и располагање во рамките на редовното работење. Секој брачен другар може да го раскине договорот за управување или располагање со заедничкиот имот во секое време, освен кога со раскинувањето очигледно му се нанесува штета на другиот брачен другар.¹⁶⁵ Доколку вршењето на работите ги надминува рамките на редовното управување, односно располагање со имотот, потребна е согласност на брачниот другар изразена во форма која се бара за соодветното правно дело. Ако за управувањето со заедничкиот имот или за одделна работа во врска со управувањето, брачните другари не можат да се спогодат, а ниту еден од нив не бара утврдување на деловите на заедничката сопственост, судот во вонпарнична постапка може по предлог на еден од брачните другари да определи потребни мерки кои се однесуваат на управувањето.¹⁶⁶

Освен управувањето и располагањето со заедничкиот имот, договорниот имотен режим е изразен и во можноста на брачните партнери спогодбено да го поделат заедничкиот имот, како за времетраењето на бракот, така и по престанокот на бракот. Доколку делбата е за времетраењето на бракот, имотот добива режим на посебен имот на брачните партнери. Во отсуство на спогодба за поделбата на заедничкиот имот, делбата ја врши судот во вонпарнична постапка на барање на еден од брачните партнери. При утврдувањето на деловите на брачните другари во заедничкиот имот, судот

¹⁶³ Член 70 од Законот за сопственост и други стварни права, *op. cit.*

¹⁶⁴ Брачните другари во писмена форма можат да се договорот управувањето и располагањето со заедничкиот имот или со дел од него да го врши едниот од нив, член 71, став 1 од Законот за сопственост и други стварни права, *op. cit.*

¹⁶⁵ Член 71, став 3 од Законот за сопственост и други стварни права, *op. cit.*

¹⁶⁶ Член 73 од Законот за сопственост и други стварни права, *op. cit.*

тргнува од фактот дека заедничкиот имот на брачните другари се дели на еднакви делови.¹⁶⁷ Во постапката за делба на заедничкиот имот, по барање на еден од брачните другари, во неговиот дел првенствено ќе се внесат оние ствари од заедничкиот имот кои служат за вршење на неговата дејност. Од заедничкиот имот ќе се издвојат и ќе му се предадат на брачниот другар, покрај неговиот дел и оние ствари стекнати од работа во текот на брачната заедница кои служат исклучиво за негова лична употреба.¹⁶⁸ Но, доколку вредноста на овие ствари е несразмерно голема во однос на вредноста на сиот заеднички имот, ќе се изврши делба и на тие ствари, освен ако брачниот другар кој овие ствари би требало да ги добие, не ја надомести на другиот брачен другар соодветната вредност или на другиот брачен другар со негова согласност, не му отстапи други ствари.

При делба на заедничкиот имот од страна на судот, законодавецот ги имал предвид и стварите кои им служат на децата, се наменети само за нивна непосредба употреба како и оние предмети за кои е очигледно дека е во интерес да бидат во сопственост на брачниот другар на кого децата му се доверени. Имено, во членот 77 од Законот за сопственост и други стварни права е утврдено дека на брачниот другар на кого му се доверени заедничките деца на чување и воспитување, му се доделуваат во сопственост, покрај неговиот дел и стварите кои им служат на децата или се наменети само за нивна непосредба употреба. Исто така, при делбата за заедничкиот имот на брачниот другар на кого се доверени заедничките деца на чување и воспитување му се доделуваат и оние предмети за кои е очигледно дека е во интерес да бидат во имот и во сопственост на брачниот другар на кого децата му се доверени. Доколку при ваквата поделба на имотот на брачните партнери, сепак се утврди дека на едниот брачен партнер му припаднал значително помал дел, на барање на тој брачен партнер, судот може да определи тој дел да му се надомести.

¹⁶⁷ Член 75 став 3 од Законот за сопственост и други стварни права, *op. cit.*

¹⁶⁸ Член 76, став 2 од Законот за сопственост и други стварни права, *op. cit.*

Врз имотот стекнат во брак, брачните партнери засновуваат заедничка сопственост, односно држењето, користењето и располагањето им е заедничко. Заедничката сопственост е дефинирана во членот 59 од Законот за сопственост и други стварни права како сопственост на повеќе лица на неподелена ствар кога нивните делови се определиви, но не се однапред определени во пари.

За разлика од заедничкиот имот кој претставува имот стекнат во брак, посебниот имот е имотот кој брачниот другар го имал во времето на склучувањето на бракот. Како и при стекнување на заедничкиот имот, така и при посебниот имот, законодавецот не го дефинира начинот на стекнување на истиот. Слична е и одредбата од Основниот закон за бракот од 1965 година „Имотот што еден брачен другар го има во време на склучување на брак останува негов сопствен, и тој го задржува правото да го управува и да располага со него самостојно.“¹⁶⁹

Како посебен имот се сметаат и имотот и правото врз имотот што брачниот другар ќе го добие по основа на наследство, легат и подарок, како и стварите стекнати во бракот, а кои исклучиво служат за задоволување на личните потреби на еден од брачните другари, доколку не претставуваат несразмерно голема вредност во споредба со вредноста на вкупниот заеднички имот.¹⁷⁰

Освен правото на сопственост на брачните партнери, Законот за сопственост и други стварни права ги уредува и обврските на брачните партнери кои ги имале пред склучување на бракот и личните обврски по склучувањето на бракот, формирајќи го севкупниот имот на брачните партнери.¹⁷¹ Во таа насока, во членот 79 од Законот за сопственост и други стварни права е предвидено дека за обврските што еден брачен другар ги имал пред склучувањето на бракот, не одговара другиот брачен другар. Тука несомнено законодавецот смета дека овие обврски спаѓаат во посебен имот. Додека пак, обврските што едниот брачен другар ги примил спрема трети лица

¹⁶⁹ Член 7, Основен закон за бракот, *Службен весник на Социјалистичка Федеративн Република Југославија* бр. 28/1965.

¹⁷⁰ Член 68, став 2 од Законот за сопственост и други стварни права, *op.cit.*

¹⁷¹ Имот е збир на права и обврски и е поширок поим од сопственоста. Во себе ги вклучува покрај правото на сопственост и обврските на еден субјект.

за намирување на тековните потреби на брачната заедница, како и за обврските што според општите прописи ги товарат двата брачна другари, брачните другари одговараат солидарно. Оттука произлегува дека овие обврски претставуваат заеднички имот на брачните партнери. Оној брачен другар кој од својот посебен имот ја исполнил солидарната обврска има право да бара другиот брачен другар да му го надомести делот на обврската што паѓа на него.¹⁷²

Под посебен имот законодавецот ги сместува и подароците кои што брачните другари си ги дале на себе. Имено, во членот 80 од Законот за сопственост и други стварни права е утврдено дека подароците што брачните другари си ги дале еден на друг пред склучувањето на бракот или во текот на бракот не се враќаат. Оваа одредба, несомнено упатува дека подароците се посебен имот.

Договорниот имотен режим при регулирањето на посебниот имот на брачните партнери е изразен само при можноста брачните партнери да можат да се договорат околу управувањето и располагањето со посебниот имот. Имено, во членот 68 став 3 од Законот за сопственост и други стварни права е утврдено дека секој брачен другар самостојно управува и располага со посебниот имот, доколку брачните другари во писмена форма поинаку не се договорат. Оваа одредба им остава слобода на брачните партнери да се договорат околку управувањето и располагањето со посебниот имот.

Воведување на брачниот договор во македонското законодавство

За брачниот договор постојат различни дефиниции, во зависност од конкретното законодавство каде што е уреден, но секаде е со исти карактеристики. Негова основна карактеристика е дека се склучува меѓу брачните партнери, односно соодветно меѓу верениците во зависност од тоа дали е договорот е склучен по стапувањето на бракот или пред бракот со одложен услов на примена до стапување на бракот. Оттука, произлегува дека

¹⁷² Член 79, став 3 од Законот за сопственост и други стварни права, *op. cit.*

е двостран договор, но и двостранообврзувачки, бидејќи произведува права и обврски за двете страни. Во законодавствата каде е дозволено склучување на договорот пред бракот, тој е несамостоен (аксесорен) договор, бидејќи е условен од склучување на бракот. Врзаноста на содржината на договорот со личноста на субјектите, укажува дека тој е *intuitu personae* договор и правата и обврските кои произлегуваат од него се непреносливи. Заедничка карактеристика за сите дефиниции на брачниот договор е неговата каузалност, односно целта на договорот е однапред видлива. Исто така, заедничка карактеристика на брачниот договор е дека тој е строго формален договор и се склучува во форма предвидена со закон, во зависност од пропишаните правила на конкретната држава.

Слободно може да се каже дека брачниот договор е еден од најактуелните договори во семејното право и е предмет на реформи во сè повеќе законодавства. Тој е уреден во законодавствата на Хрватска, Србија, Русија, Бугарија, Црна Гора, Унгарија, Германија, Швајцарија, Австрија, Франција, во Соединетите Американски Држави, Англија и многу други.

Како што беше претходно напоменето, во македонското законодавство при уредувањето на имотните односи на брачните партнери, законодавецот применува законски имотен режим и договорен имотен режим. Законскиот имотен режим го дели имотот на брачните партнери на заеднички и посебен имот, додека пак договорниот имотен режим е изразен само во можноста на брачните другари да се договорот околу управувањето и располагањето со имотот, како и поделба на заедничкиот имот. Недореченоста на законодавецот за голем дел од различните животни ситуации укажуваат на потребата од воведување на брачен договор со кој би се покриле сите правни празнини во уредувањето на имотните односи на брачните партнери. Правните празнини особено се изразени при дефинирање на посебниот имот на брачните партнери. Тука недостасуваат и решенија за приходите од правата од интелектуална сопственост, како за правата стекнати по склучување на бракот, така и за правата стекнати пред склучување на бракот, а приходите настанале во текот на траењето на брачната заедница. Недостасува решение за приходот од

посебен имот, имотот стекнат врз основа на игри на среќа, како и имотот стекнат од осигурување. Овие и уште многу недоречености на законодавецот при дефинирање на посебниот имот можат да се уредат со склучување на договор пред склучување на бракот или потоа, односно со склучување на брачен договор, кој што македонското законодавство сеуште не го предвидува.¹⁷³

Со брачниот договор брачните партнери би имале можност имотните односи да ги уредат согласно нивните потреби, како и истиот да трпи промени за времетраењето на бракот, како што се менуваат нивните потреби и желби. Сегашното решение во Законот за сопственост и други стварни права не го нуди тоа. Напротив, со самото склучување на бракот, имотот е веќе поделен за заеднички имот и посебен имот.

Брачниот договор во својата суштина претставува олицетворение на начелото на слобода на договарањето. Склучувајќи го брачниот договор брачните партнери ја изразуваат својата слободна волја која ја уживаат во Законот за облигационите односи.¹⁷⁴ Слободната волја на договарањето е загарантирана и со Уставот на Република Северна Македонија. Имено, во членот 55 од Уставот е утврдено дека „Се гарантира слободата на пазарот и претприемништвото.“¹⁷⁵ Меѓутоа, слободната волја при договарањето во македонското законодавство не е неограничена, бидејќи Законот за облигационите односи ги пропишува општите граници во договарањето, а тоа се: Уставот, законите и добрите обичаи. Тоа подразбира дека доколку македонското законодавство го воведо брачниот договор, сепак, брачните партнери не смеат при уредувањето на

¹⁷³ Претходно беше напоменето, брачен договор во Република Северна Македонија може да се склучи само по склучувањето на бракот и тоа само за управувањето и располагањето на заедничкиот имот, како и за поделба на истиот.

¹⁷⁴ Учесниците во прометот слободно ги уредуваат облигационите односи во согласност со Уставот, законите и добрите обичаи. Член 3 од Закон за облигационите односи. *Службен весник на Република Северна Македонија* 18/2001, 78/2001, 4/2005, 5/2003, 84/2008, 81/2009, 161/2009.

¹⁷⁵ Член 55 став 1 од Устав на Република Северна Македонија. *Службен Весник на Република Северна Македонија*, 52/1991, 1/1992, 31/1998, 91/2001, 84/2003, 107/2005, 3/2009, 13/2009, 49/2011, 6/2019.

имотните односи да ги прекршуваат императивните прописи уредени со Уставот и законите, како и обичајните правила во средината.

Тука особено е важно да се напомене дека за македонското законодавство сметам дека предметот на брачниот договор треба да е исклучиво уредување на имотните односи на брачните партнери, за разлика од законодавствата од англоамериканското право кои со брачниот договор можат да уредат и прашања надвор од имотните односи на брачните партнери.

Исто така, предлагам договорното уредување на имотните односи од страна на брачните партнери да е факултативно. Имено, иако слободната волја на субјектите при договарањето е особено значајна за современото семејно право, сепак, тие не мора да го користат ова нивно право. Факултативноста на брачниот договор произлегува од познатата максима од римското право која има особена примена во граѓанското право „*iure sue nemo cogitur*“ кој означува дека носителот на правото не мора да го користи своето право.¹⁷⁶ Па така, и при уредувањето на имотните односи на брачните партнери, склучувањето на брачен договор не може да е задолжително. Во отсуство на брачен договор, ќе се применува законскиот брачен имотен режим. Како што зависи склучувањето на брачниот договор од страните на договорот, така и сите подоцнежни измени или раскинување на брачниот договор зависат од волјата на страните на договорот.

Заклучок

Македонското законодавство при уредувањето на имотните односи на брачните партнери ги применува законскиот имотен режим и договорниот имотен режим на уредување. Но, несомнено е дека приматот го има законскиот имотен режим. Имено, при уредувањето на имотните односи законодавецот

¹⁷⁶ Така и Радмила Ковачевиќ – Куштримовиќ „Правните субјекти се оставени сами да одлучат дали ќе го користат или не своето право - принцип познат со максимата *iure sue nemo cogitur*, кој означува дека носителот на правото не мора да го користи своето право“ во *Граѓанско право (Општи део)*. Друго измењено и допуњено издање, Ниш: Сириус, 1995, 274.

поаѓа од законскиот имотен режим притоа делејќи го имотот на заеднички и посебен имот на брачните партнери.

Честите проблеми во практиката со кои се среќаваат судиите, нотарите, адвокатите и генерално граѓаните на Република Северна Македонија во врска со имотните односи на брачните партнери укажуваат на фактот дека тие не се доволно уредени во Законот за сопственост и други стварни права. Глобалните општествени промени, не ги поштедија и граѓаните на Република Северна Македонија кои се соочуваат со чести проблеми во праксата, токму поради застарените решенија во уредувањето на имотните односи на брачните партнери.

Недореченоста на законодавецот за голем дел од различните животни ситуации од семејното право укажуваат на потребата од воведување на брачен договор со кој би се уредиле сите правни празнини во уредувањето на имотните односи на брачните партнери. Со воведување на брачниот договор се отвара можност брачните партнери да уредат брачен имотен режим каков што нив им одговара согласно нивните желби и потреби.

КОРИСТЕНА ЛИТЕРАТУРА

1. Галев Гале, Јадранка Дабовиќ – Анастасовска, *Облигационо право*. Скопје: Универзитет „Св. Кирил и Методиј“ Скопје, Правен факултет „Јустинијан Први“, 2008.
2. Галев, Гале. „Некои теориски сфаќања за природата на слободата на договарањето“. *Годишник на Правниот Факултет во Скопје*. (1994-1995): 31- 40.
3. Галев, Гале. „Слободата на договарањето и нејзината економска основа – стоковното производство“. *Годишник на Правниот Факултет во Скопје*. (1999-2001): 147- 165.

4. Д. Мариен Блер, Мерл Х. Вајнер, Меѓународно семејно право: Конвенции, статутни, регулаторни материјали, Магор, 2009.
5. Куштримовиќ – Ковачевиќ, Радмила. *Граѓанско право (Општи део)*. Друго измењено и допуњено издање. Ниш: Сириус, 1995.
6. Куштримовиќ – Ковачевиќ, Радмила, Мирослав Лажиќ. *Стварно право*, Ниш:2009.
7. Мицковиќ, Дејан, Семејството во Европа XVI-XXI век, Блесок, 2008.
8. Мицковиќ, Дејан, „Бракоразводните системи во земјите на Европската Унија“, *Евродијалог, списание за европски прашања*, 2/2002, Студентски збор, Скопје, 2002.
9. Мицковиќ, Дејан, Ристов, Ангел, „Промените во семејството и реформите во семејното право во Европските земји“, *Зборник на Правниот Факултет „Јустинијан Први“ во Скопје во чест на проф. Наум Гризо, Правен Факултет „Јустинијан Први“ во Скопје*, 2011.
10. Спировиќ - Трпеновска, Љиљана, Дејан Мицковиќ, Ангел Ристов, *Семејно право*, Скопје: Блесок 2013.

Нормативни акти

1. Законот за облигационите односи. *Службен весник на Република Северна Македонија* 18/2001, 4/2005, 5/2003, 84/2008, 81/2009, 161/2009 и 78/2001.
2. Основен закон за бракот, *Службен весник на Социјалистичка Федеративна Република Југославија* бр. 28/1965.
3. Закон за семејството, *Службен весник на Република Северна Македонија* бр. 80/92, Изм. 9/96, У. бр. 149/99, У. Бр.15/01, 38/2004, 33/06, 84/08, 156/10, 44/12.

4. Законот за сопственост и други стварни права, *Службен весник на Република Северна Македонија* 18/2001, 31/2008, 92/2008, 139/2009, 35/2010.
5. Устав на Република Северна Македонија. *Службен Весник на Република Северна Македонија*, 52/1991, 1/1992, 31/1998, 91/2001, 84/2003, 107/2005, 3/2009, , 13/2009, 49/2011, 6/2019.

EMERGJENCA E EDUKIMIT LIGJOR TË PUBLIKUT (VLERËSIME DHE ANALIZA NGA AKTUALITETI SHQIPTAR)

Dorian Leka, Ph.D. (cand.)
(Lecturer)

International University of Struga
d.leka@eust.edu.mk
Nehemiah Gateway University
dorian.leka@ng.university

Abstrakt

Punimi orientohet në drejtim të analizës dhe vlerësimeve mbi procesin e edukimit ligjor të publikut, duke synuar jo vetëm shpjegimet e kuptimit të procesit aktual, pasqyrimin e një tabloje përmbledhëse nga legjislati, deri tek reagimet institucionale, por edhe me përgjegjësitë e individëve dhe zgjidhjet e përshtatshme.

Informacionet janë siguruar nga burime zyrtare publike që korrespondojnë me statet kohore në trajtim; Strategjia për Edukimin Ligjor të Publikut; Botimet dhe Vendimet e Kuvendit dhe Komisionit të Posaçëm; statistikat dhe të dhënat sasiore nga INSTAT, vjetarë dhe botime periodike në nivel ministror dhe OJF-sh; botime shkencore dhe rrjete zyrtare elektronike informuese.

Ky punim shkencor, Emergjencia e Edukimit Ligjor të Publikut (Vlerësime dhe analiza nga aktualiteti shqiptar), është shkëputje e një cikli prej disa periudhash kohore që autori po hulumton aktualisht edhe në temën e doktoraturës, e cila është në proces dhe bazohet mbi funksionin e Edukimit Ligjor dhe Vullnetit Politik të Zgjidhjeve në Republikën e Shqipërisë.

Fjalët kyce: *Edukim ligjor i publikut, Strategji, Ndërgjegjësim, Çështje ligjore, Institucione vendimmarrëse, Ligj, Akte nënligjore, Raport, Vendim.*

Fjalorth:

ELP – Edukimi Ligjor i Publikut;

GENL - Grupi i Ekspertëve të Nivelit të Lartë;

EURALIUS - Projekt i Asistencës Teknike të Bashkimit Evropian për Shqipërinë;

OPDAT - Programi i Ndhmës dhe i Trajnimit të Zhvillimit të Prokurorisë;

OSBE – Organizata për Bashkëpunim dhe Siguri në Evropë

KUVENDI – Kuvendi i Republikës së Shqipërisë

KOMISIONI I POSAÇËM - Komisioni i Posaçëm Parlamentar për Reformën në Sistemin e

Drejtësisë

SH.C. – Shoqëria Civile

SELP – Strategjia për Edukimin Ligjor të Publikut

TLAS – Shërbimi Ligjor Falas në Tiranë

1. Shpjegimi dhe rëndësia e Edukimit Ligjor të Publikut

Jetesa njerëzore kushtëzohet nga bashkëveprime dhe ndërveprime të ndryshme që në formalizimin e tyre janë të kushtëzuara ligjërisht, informacioni mbi përcaktimet ligjore është thelbësor, pasi ndihmon qytetarët të jetojnë në harmoni me njëri tjetrin dhe institucionet. Informacioni i munguar mund t'i privojë nga gëzimi i të drejtave të tyre dhe në raste të tjera, t'i ngarkojë me përgjegjësi dhe pasoja.

Por, edukimi ligjor i publikut shkon përtej informimit mbi të drejtat dhe proceset ligjore, duke synuar ndërtimin e kapacitetit intelektual për kuptimin e drejtë apo interpretimin e çështjeve ligjore të identifikuar nga publiku, apo që lidhen drejtpërdrejtë me ta. Pra, të aftësohen për të diferencuar kur një çështje ka karakter

ligjor; konfidencialiteti mbi procesin apo punën e njerëzve të përfshirë në të; aftësia për të komunikuar siç duhet ngjarjen konkrete; mbajtja e qëndrimit të hapur apo gatishmëria për të pranuar zgjidhjet, si në rezultat, ashtu edhe në kohë; të dinë kur dhe ku mund të drejtohen për ndihmë ligjore.

Njohuritë ligjore mbi procesin janë thelbësore, nuk mund të kërkojmë një të drejtë, nëse nuk jemi në dijeni se sa na takon ajo e drejtë, nëse jemi përfitues apo jo? Kompleksiteti i ngjarjeve që kërkojnë shpjegim ligjor mund të lidhen me një formim bazik të individit (aspirata për të përfituar nga një e drejtë me burim kushtetues), por jo pak raste vijnë në trajtim çështje që rregullohen me dispozita specifike nga ligje dhe akte nënligjore që kërkojnë interpretim të specializuar.

Kapaciteti intelektual për të kuptuar këto çështje kërkon aftësi, njohuri dhe një tërësi qëndrimesh për të menaxhuar siç duhet situatat ligjore, si vetëm, ashtu edhe në ndihmë nga juristët e specializuar, apo avokatë dhe studio ligjore, që operojnë në fushën përkatëse. Përgjithësisht, si institucionet përgjegjëse për informim, po ashtu edhe qytetarët e përfshirë në një proces që orientohet kah një problematike të caktuar ligjore, fillimisht fokusohen tek informimi, i cili jo gjithmonë është efektiv. Arsyet janë të larmishme: Keqkuptimi i Ligjit (dispozitave konkrete); keqinterpretimi i tyre apo marrja në konsideratë e një ligji, pa analizuar më tej plotësimet nga aktet nënligjore (nëse ka të tilla për rastin); mosnjohja e hierarkisë së normave ligjore dhe mundësia e fokusimit të gabuar në akte ligjore me fuqi më të ulët juridike nga akti (prioritar) që rregullon çështjen konkrete; keqkuptimi i afateve procedurale dhe zbatimi i gabuar i tyre; ngarkimi me kosto financiare procedurale të panevojshme dhe të paqartësuar.

Elementët që mund të veçohen nga ky punim në funksion të aftësisë për të kuptuar dhe identifikuar çështjet ligjore përmendim:

- a. Komunikimi sa më i drejtë i çështjes, ngjarjes apo ndodhisë;
- b. Identifikimi i problemit kryesor;
- c. Renditja e fakteve, duke përjashtuar efektin emocional;

- d. Fiksimi i materialit/eve dhe ruajtja në një dosje të personalizuar me dokumentet e siguruar të çështjes, pa bërë kategorizim të rëndësisë së tyre, të paktën në fazën fillestare, por në një rend kronologjik kohor, duke e shumëfishuar në të paktën një kopje më shumë;
- e. Formulimi i një prezantimi në formën e narrativës logjike, sa më herët të jetë e mundur (version personal i ngjarjes nga ana e personit);
- f. Informimi mbi juristët e specializuar (apo studiot ligjore) që trajtojnë problematikën e identifikuar dhe drejtimi i çështjes për opinion/këshillim ligjor.

2. ELP nën përcaktimet e legjislacionit (kronologjiksht)

Nga studimet e publikuara të deritanishme, domosdoshmëria e trajtimit të kësaj çështje (ELP) ka marrë rëndësinë e analizës dhe trajtimit të veçantë institucional fill pas publikimit të Analizës së Sistemit të Drejtësisë në Shqipëri nga ana e Kuvendit të Republikës së Shqipërisë, nëpërmjet Komisionit të Posaçëm Parlamentar për Reformën në Sistemin e Drejtësisë, nga i cili u vlerësua se *“Institucionet shtetërore nuk kanë projekte dhe plane për të promovuar e mundësuar këtë formë edukimi. Nuk ka një strategji kombëtare për edukimin ligjor të publikut. Nuk ka një koordinim dhe planifikim të mirë të edukimit të vazhduar ligjor të publikut. Nuk ka një ndarje të detyrave institucionale dhe të shoqërisë civile, për edukimin dhe informimin vazhduar ligjor të publikut”*.¹⁷⁷

Për të siguruar mbarëvajtjen e një procesi që përfshin identifikimin dhe analizën e çdo problematike të mundshme në Shqipëri, duke pranuar edhe mungesën e strategjive konkrete apo planeve të veprimit, natyrisht që do të pasonte me një angazhim më të specializuar dhe burokraci administrative dhe organizative, por jo në pak raste edhe në dobi të procesit.

Kështu që pranë Komisionit të Posaçëm do të ngrihet edhe Grupi i Ekspertëve të Nivelit të Lartë (GENL), i mbështetur nga një Sekretariat Teknik, të cilët pas gjetjeve

¹⁷⁷Kuvendi i Republikës së Shqipërisë (Komisioni i Posaçëm Parlamentar për Reformën në Sistemin e Drejtësisë), Analizë e Sistemit të Drejtësisë në Shqipëri, Qershor 2005, fq. 223 http://www.reformanedrejtesi.al/sites/default/files/dokumenti_shqip_0.pdf (vizituar së fundmi në 16:00, dt. 29/05/2020)

dhe punës së përbashkët rezultuan me Strategjinë e Reformës në Sistemin e Drejtësisë dhe Planin e Veprimit për zhvillimin e Strategjisë për Reformimin e Sistemit të Drejtësisë në Shqipëri.¹⁷⁸ Miratimi i këtyre dokumenteve dhe përmbajtja e tyre do të ndikojë drejtpërdrejtë në hartimin e ndryshimeve kushtetuese, si dhe paketës së projektligjeve, nëpërmjet të cilave pritet zbatimi i Reformës në Drejtësi.

Në Strategjinë e Reformës në Sistemin e Drejtësisë parashikohet “Edukimi ligjor dhe arsimi juridik”, si një nga 7 shtyllat bazë të reformës në sistemin e drejtësisë. Në datën 16 dhjetor 2016 u prezantua në Komisionin e Posaçëm paketa prej 27 projektligjesh, hartuar nga GENL së bashku me ekspertët ndërkombëtarë të EURALIUS, OPDAT dhe OSBE. Pjesë e paketës së akteve të reformës në drejtësi është edhe Strategjia për Edukimin Ligjor të Publikut në Republikën e Shqipërisë.¹⁷⁹

Në mbështetje të akteve të mësipërme, Komisioni Drejtues i Rrjetit Kombëtar për Edukimin Ligjor të Publikut do të marrë dy vendime, me të parin¹⁸⁰ do të krijojë Bordin Këshillimor me përbërje nga pedagogë të Fakultetit të Drejtësisë dhe Shkollës së Magjistraturës, si edhe ekspertë me përvojë në fushën e edukimit ligjor; ndërsa me Vendimin nr.2¹⁸¹ do të publikojë organizatat e Sh.C. që do të jenë anëtare të rrjetit kombëtar për ELP (Qendra Aleanca Gjinore për Zhvillim, Fondacioni Qendra Europiane, Organizata të ndryshëm dhe të barabartë, MEDIUS dhe LECA), ndërsa 2 organizatat anëtare të Komisionit Drejtues të Rrjetit do të jenë TLAS (shërbim ligjor falas) dhe Qendra A.L.T.R.I.

¹⁷⁸ Miratuar me Vendim Nr.14, dt.30.07.2015 "Për miratimin e Dokumentit 'Analiza e Sistemit të Drejtësisë në Shqipëri", dhe me Vendimin nr.15, datë 30.07.2015 "Për miratimin në parim të Strategjisë dhe Planit të Veprimit për Reformën e Sistemit të Drejtësisë në Shqipëri"

¹⁷⁹ Vendimi Nr. 47/2019 Për Miratimin Strategjisë për Edukimin Ligjor të Publikut 2019-2023, Kuvendi i Republikës së Shqipërisë, Tiranë 18/04/2019, fq. 5

¹⁸⁰ Vendimi Nr.1/2019, Për Krijimin e Bordit Këshillimor, Komisioni Drejtues i Rrjetit Kombëtar për Edukimin Ligjor të Publikut, Tiranë 10/10/2019

¹⁸¹ Vendimi Nr.2/2019, Për Pjesëmarrjen e Organizatave të Shoqërisë Civile Rrjetin Kombëtar për Edukimin Ligjor dhe në Komisionin Drejtues, Komisioni Drejtues i Rrjetit Kombëtar për Edukimin Ligjor të Publikut, Tiranë 10/10/2019

Nga kuadri institucional dhe përgjegjësitë e institucioneve në kuadër të ofrimit të Edukimit Ligjor të Publikut, sipas Strategjisë së ELP mund të diferencojmë të ngarkuar me punë:

- Ministrinë përgjegjëse për arsimin (sot MASR)
- Institutin për Zhvillimin e Arsimit (IZHA)
- Agjencinë Shtetërore për të Drejtat dhe Mbrojtjen e Fëmijës
- Institucionet e Arsimit të Lartë
- Organizatat e Shoqërisë Civile

Ndërsa grupet e identifikuar me nevoja të veçanta janë:

- Të rinjtë
- Të miturit
- Vajzat dhe gratë
- Personat në kushte të veçanta
- Bizneset

Në tabelën në vijim reflektohen parashikimet e edukimi ligjor në legjislacionin e brendshëm dhe në aktet ndërkombëtare. Secili nga grupet e mësipërme gjen një mburojë të hekurt normative, si çdo qytetar global (të paktën si subjekt i përfitimit nga aktet ndërkombëtare), por edukimi i tyre për hapësirat që ju ofron kjo gamë ligjore kërkon një harmonizim të kuadrit institucional dhe një proces ripërtëritës, sipas kushteve dhe rrethanave, përtej përcaktimeve të ngurta të strategjisë, të cilat janë duke përjetuar pengesa të herëpashershme procedurale, ligjore dhe politike.

NR. LEGJISLACIONI I BRENDSHËM

AKTET NDËRKOMBËTARE

1.	Kushtetuta	
2.	Ligji nr. 10221, datë 4.2.2010 "Për mbrojtjen nga diskriminimi"	Deklarata Universale e të Drejtave të Njeriut miratuar nga Organizata e Kombeve të Bashkuara
3.	Ligji nr. 9970, datë 24.07.2008 "Për barazinë gjinore"	Konventa e UNESCO-s Kundër Diskriminimit në Edukim

4.	Ligji Nr. 18/2017 "Për të drejtat dhe mbrojtjen e fëmijës"	Konventa e OKB-së kundër Eleminimit të të Gjitha Formave të Diskriminit Racor
5.	Ligji nr.37/2017 "Kodi i Drejtësisë Penale për të Miturit"	Pakti Ndërkombëtar mbi të Drejtat Civile dhe Politike
6.	Ligji Nr. 69/2012 "Për sistemin arsimor parauniversitar në Republikën e Shqipërisë"	Pakti Ndërkombëtar mbi të Drejtat Ekonomike, Sociale dhe Kulturore
7.	Ligj Nr. 139/2015 "Për vetëqeverisjen vendore"	Konventa e OKB-së për Eleminimin e të Gjitha Formave të Diskriminimit ndaj Grave
8.		Konventa e OKB-së për të Drejtat e Fëmijës
9.		Konventa e OKB-së për të Drejtat e Personave me Aftësi të Kufizuara

Table 1

3. Kontributi i Shoqërisë Civile dhe fushata ndërgjegjësuere

Edukimi ligjor i shtetasve synon rritjen e ndërgjegjësimit dhe kuptimit të drejtë të të drejtave dhe lirive të njeriut. Grupet e synuara të veprimtarisë së edukimit ligjor janë ato të cilat kanë shfaqur nevojë më të madhe për t'u njohur me garancitë kushtetuese dhe ligjore siç janë nxënësit e shkollave të mesme dhe universiteteve, aktivistët e shoqërisë civile, personat e privuar nga liria dhe shtresat e tjera në nevojë, votuesit për herë të parë, etj.¹⁸² - shprehet Komiteti Shqiptar i Helsinkit, në portalin me dritare elektronike të personalizuar për Edukimin Ligjor, i cili jo më larg se viti i kaluar ka publikuar edhe një raport mbi “njohjen dhe zbatimin efektiv të legjislacionit për ndihmën juridike të garantuar nga shteti në Shqipëri”.

Vlen të përmendet edhe studimi që ka bërë mbi Edukimin Ligjor të Publikut në rajonin e Lushnjës Qendra A.L.T.R.I, me temë “Qytetarë Aktivë të informuar dhe aksesit në drejtësi”, një studim i cili nëse shtrihet në të gjitha rajonet e Shqipërisë, atëherë do të ishte një kontribut i konsiderueshëm, që do të shërbente edhe vetë

¹⁸² <https://ahc.org.al/fushat-e-veprimtarise/edukimi-ligjor/> (vizituar së fundmi në 16:00, dt. 31/05/2020)

Rrjetin Kombëtar dhe institucionet e përfshira për zbatimin e SELP me gjetje të rëndësishme për këtë proces dhe rekomandime të individualizuara sipas zonave në studim. Kjo qendër ka përdorur edhe metoda të thjeshta informuese, si video-mesazhet e animuara, të cilat janë trend i kohës.

TLAS ka publikuar raportin mbi Vlerësimin e Nevojave Ligjore në Shqipëri dhe rezultatet janë të një alarmi që nuk duhet shpërfillur nga institucionet, edhe pse SELP dhe Reforma në Drejtësi kanë adresuar zgjidhjet duke identifikuar institucionet dhe organizatat që do të implementojnë strategjinë, sërish efektiviteti është i çalë dhe arsytet janë të shumta. Gjatë raportit përmendet se “95% e njerëzve me vështirësi ekonomike që janë përballur me një problem ligjor vitin e kaluar vlerësojnë që ky problem ka pasur pasoja negative në jetën e tyre të përditshme. Nga këta, pothuaj çereku i ka vlerësuar këto pasoja si të rënda. Sipas pyetësorit, 85% e njerëzve që kanë ndeshur një problem vitin e kaluar kanë përjetuar ndërlikime si pasojë dhe 22% e tyre janë klasifikuar si të rënda.”¹⁸³

Mund të konstatojmë lehtësisht se me Edukimin Ligjor të Publikut janë angazhuar tërësisht vetëm OJF-të e anëtarësuara në Rrjetin Kombëtar për ELP dhe kryesisht disa që e kanë në funksionin e tyre të drejtpërdrejtë operativ, ndërsa të tjerat vijojnë me projekte dhe trajnime mbi demokracinë, vendimmarrjen, qytetarinë aktive nëpërmjet trajnimeve, por jo aktiviteteve konkrete, etj. Në asnjë rast nuk tentohet që nëpërmjet këtij punimi të nënvlerësohen OJF-të që kanë qëllime të tjera strategjike, të diferencuara nga edukimi ligjor i publikut, por as ato nuk mund t’i realizojnë qëllimet dhe objektivat e tyre, nëse gjendja aktuale vijon të rëndohet. OJF-të, po ashtu si institucionet publike, duhet të ofrojnë minimalisht njohuri falas ligjore mbi fushat që mbulojnë në drejtim të qytetarëve të interesuar.

¹⁸³ <https://tlas.org.al/sq/publikimi-i-raportit-mbi-vler%C3%ABsimin-e-nevojave-ligjore-n%C3%AB-shqip%C3%ABri> (vizituar së fundmi në 18:00, dt. 31/05/2020)

Duke ju referuar statistikave të regjistrimeve në arsim 2017-2018 nga INSTAT, dhe në krahasim me vitin e kaluar akademik, vlerësohet se ka një ulje të konsiderueshme të pjesëmarrjes së nxënësve dhe studentëve në studime, sipas niveleve të ndryshme të shkollimit, konkretisht¹⁸⁴:

1. Arsimi në total - ulje prej 3,8 %,
2. Arsimi Parashkollor – 1.2 %
3. Arsimi 9-vjeçar – 2.5 %
4. Arsimi Parauniversitar - ulje prej 2,9 %,
5. Arsimi i Lartë 7,3 %

Vlerësohet, gjithashtu, se gjatë vitit akademik 2016-2017, rreth 25 mijë studentë shqiptarë, studiojnë në vende të ndryshme të botës. Problematika të tjera rezultojnë: bursa e ulët e akorduar nëpërmjet grantit për nivelet vendore; fazat e shkurtra të rregjistrimit 48 orëshe; kosto të larta akreditimi për programe të reja dhe bashkëkohore, sipas kërkesës së tregut; ndalimi i këshillimit të karrierës dhe ofrimi i panairëve në zona larg lokacionit të universiteteve jashtë metropolit; mungesa e evidencave publike të studentëve që studiojnë jashtë shtetit dhe fiktiviteti i strategjisë për trajtimin e rikthimit të studentëve nga jashtë.¹⁸⁵

... ndoshta ligji mund të mos ndryshojë zemrat e njerëzve, por ai ndryshon me siguri zakonet e njerëzve. – shprehet Martin Luter King¹⁸⁶. Mungesa e fushatës ndërgjegjësuese, apo edhe e implementimit të duhur të SELP sjell aktualitetin e sotëm, me sjellje të kushtëzuara nga nevoja. Edukimi është arsyeja kryesore për stanjacionin e gjatë që po pëson ndër vite Shqipëria. Nuk jemi në kushtet për edukim gradual, konceptimi dhe aplikimi i paketës edukuese ligjore duhet të implementohet paralelisht dhe të zbatohet në parim gjithëpërfshirës dhe të personalizuar. Pra, duke

¹⁸⁴

http://databaza.instat.gov.al/pxweb/sq/DST/START_ED_GRA/NewGRA02/table/tableViewLayout2/?rxid=08c34ce0-981e-4f3b-9c3e-d28b3074a32a

¹⁸⁵ Dorian Leka, Ph.D. Cand, Vertebra Arsimore me Reformime dhe Deformime Kronologji Ligjore Mbi Arsimin Shqiptar (II), International Scientific Conference New Emerging Trend on Western Balkan – NETwB 19, International University of Struga, 18 Maj 2019, fq. 319

¹⁸⁶ Karen E. Hayden, Society and Law, Merrimack College, Lanham: Rowman & Littlefield Publishing Group, Inc., London, United Kingdom 2019, fq. 199

nisur që nga përfshirja në kurrikulën mësimore të nxënësve disa prej pjesëve bazike të ligjit dhe së drejtës, deri tek takimet publike (në nivel lokal) mbi ndryshimet ligjore që ndikojnë tek funksionaliteti i biznesit, organizatat (fitimprurëse ose jo) apo qoftë edhe administrata publike.

Përfundime dhe Rekomandime

Edukimi Ligjor i Publikut është një e drejtë e pamohueshme e qytetarit, prej disa vitesh jemi ndër fazat e implementimit të SELP, por ky proces rezultoi i çalë dhe me një indiferencë si nga ana e institucioneve (kryesisht lokale dhe të linjës), po ashtu edhe e OJF-ve. Nuk mohohet as neglizhenca e qytetarëve dhe mungesa e vullnetit për të qenë pjesë e vendimmarrjes, sipas instrumentave të përfaqësimit të drejtëpërdrejtë, apo edhe prezencës fizike, por duke marrë në konsideratë situatën e brishtë financiare dhe humbjen e besueshmërisë ndaj institucioneve, kemi të bëjmë me një barrierë më shumë në padijen dhe mosedukimin ligjor.

Gjatë punimit u theksua se ka disa mënyra që mund të orientojnë individët të jenë vigjilentë për t'u kujdesur kur përballen me një çështje që kërkon trajtim të specializuar ligjor, por një përqindje e lartë e tyre kanë rezultuar konfuzë, të pasqaruar dhe me pasoja të rënda për situatën problematike konkrete.

Jetojmë në efektet e globalizimit të të drejtave dhe përveç kornizës ligjore kombëtare, një mburojë e fortë e të drejtave sigurohet edhe nga aktet ndërkombëtare të ratifikuara, por edhe këto akte nuk mund të jetësohen, nëse nuk zotërohen njohuritë bazike ligjore.

Disa nga rekomandimet për tejkalimin e krizës së ELP, janë si në vijim:

- Informimi së pari i personave/institucioneve në kontakt të drejtëpërdrejtë me qytetarin, për të paktën të një pakete problematikash më të shpeshta.
- Rritja e monitorimit të aktorëve të përzgjedhur për implementimin e SELP dhe korrektimi i gabimeve apo përsheptimi i fazave të vonuara.

- Përshejtimi i zbatimit të Reformës në Drejtësi dhe Reformës në Administratën Publike.
- Botimi i një përmbledhje të përgjithshme legjislacioni (kryesisht të normave e rregullave që lidhen me respektimin e të drejtave dhe lirive themelore të njeriut (arsimi dhe edukimi), të drejtën e informimit të publikut, detyrimin e institucioneve për trajtimin e kërkesave dhe ankesave të qytetarëve; Përgjegjësitë dhe roli i institucioneve të linjës dhe pushtetit vendor etj.), por të jetë i përshtatshëm për t'u kuptuar nga të gjitha grupmoshat, duke qartësuar disa nga problematikat më të shpeshta, me raste konkrete dhe këshillime ligjore.
- Shoqërimi i çdo ligji të ri, apo akti nënligjor me shpjegime të thjeshtësuara për subjektet të cilave ju drejtohet.
- Nxitja me financa apo me mbështetje projektesh të orientuar mbi Edukimin Ligjor të Publikut nga ana e OJF-ve.
- Krijimi i klimës së pranimit dhe mundësi të reja për arsimim, punësim dhe angazhim të rinjve, duke frenuar emigrimin e tyre – *le të jetë një zgjedhje, por jo zgjidhje.*

Literatura e shfrytëzuar:

Botime:

- Kuvendi i Republikës së Shqipërisë (Komisioni i Posaçëm Parlamentar për Reformën në Sistemin e Drejtësisë), Analizë e Sistemit të Drejtësisë në Shqipëri, Qershor 2005
- Karen E. Hayden, Society and Law, Merrimack College, Lanham: Rowman & Littlefield Publishing Group, Inc., London, United Kingdom 2019
- Dorian Leka, Ph.D. Cand, Vertebra Arsimore me Reformime dhe Deformime Kronologji Ligjore Mbi Arsimin Shqiptar (II), International Scientific Conference New Emerging Trend on Western Balkan – NETwB 19, International University of Struga, 18 Maj 219

Vendime:

- Vendimi Nr.14, dt.30.07.2015 "Për miratimin e Dokumentit 'Analiza e Sistemit të Drejtësisë në Shqipëri", dhe me Vendimin nr.15, datë 30.07.2015

"Për miratimin në parim të Strategjisë dhe Planit të Veprimit për Reformën e Sistemit të Drejtësisë në Shqipëri"

- Vendimi Nr. 47/2019 Për Miratimin Strategjisë për Edukimin Ligjor të Publikut 2019-2023, Kuvendi i Republikës së Shqipërisë, Tiranë 18/04/2019
- Vendimi Nr.1/2019, Për Krijimin e Bordit Këshillimor, Komisioni Drejtues i Rrjetit Kombëtar për Edukimin Ligjor të Publikut, Tiranë 10/10/2019
- Vendimi Nr.2/2019, Për Pjesëmarrjen e Organizatave të Shoqërisë Civile Rrjetin Kombëtar për Edukimin Ligjor dhe në Komisionin Drejtues, Komisioni Drejtues i Rrjetit Kombëtar për Edukimin Ligjor të Publikut, Tiranë 10/10/2019

Burime elektronike:

- <https://www.parlament.al/Files/Akte/20190424122731vendim%20nr.%2047,%20dt.%2018.4.2019%20-Teksti%20i%20Strategjise.pdf>
- http://www.drejtesia.gov.al/wp-content/uploads/2017/10/Analiza_e_sistemit_te_drejtësisë_FINAL-1.pdf
- http://databaza.instat.gov.al/pxweb/sq/DST/START_ED_GRA/Ne_wGRA02/table/tableViewLayout2/?rxid=08c34ce0-981e-4f3b-9c3e-d28b3074a32a
- <https://www.idp.al/strategjia-per-edukimin-ligjor-te-publikut/>
- https://www.idp.al/wp-content/uploads/2020/01/Vendimi_nr_47_dt_18_4_2019.pdf
- https://www.idp.al/wp-content/uploads/2020/01/Vendimi_nr_1.pdf
- https://www.idp.al/wp-content/uploads/2020/01/Vendimi_nr_2.pdf
- <http://www.qendra-list.org/aktivitete/edukimi-ligjor/>
- <https://ahc.org.al/fushat-e-veprimtarise/edukimi-ligjor/>
- <https://albania.savethechildren.net/sites/albania.savethechildren.net/files/library/RAPORT%20MBI%20EDUKIMIN%20LIGJOR%20T%C3%8B%20PUBLIKUT%20Lushnje%201.pdf>
- <https://tlas.org.al/sq/publikimi-i-raportit-mpi-vler%C3%ABsimin-e-nevojave-ligjore-n%C3%AB-shqip%C3%ABri>

KRIMI I TË RINJËVE DHE DREJTËSIA E RINIS

Kosovare Sopi

Universiteti i Prishtinës “ Hasan Prishtina”

Prishtinë, Kosovë

Kosovaresopi@gmail.com

Abstrakt

Çështjet e krimit tek moshat e reja në Republikën e Kosovës është duke u rritur në mënyrë enorme, dhe tanimë është bërë problematik shoqërore, shtrohet pyta se ku qëndron pikënisja apo më mir të themi ku qëndron faji? Tek familja, tek rrethi shoqëror, tek papunësia, apo kushtet e dobëta ekonomike, apo mos funksionimi si duhet i aparatit shtetëror, dhe këtu vihen në dilem shumë pyetje që shumë vështirë është t’iu gjejmë përgjigjrrjen. Le të marrim një vështrim më të gjerë të kësaj çështje si faza kryesore e kursit të jetës, është padyshim rinia e cila demonstron përgjithësisht disa qëndrime, sjellje dhe akte shoqërore, të cilat janë të përbashkëta, pavarësisht nga vendodhja e të rinjëve. Rinia si një periudhë ku individët nuk janë as adoleshnet dhe as pjesëmarrës të plotë në jetën e të rriturëve shoqërohet vazhdimisht me dilemme të shumta. Ajo ka gjithmonë një status të ndërmjetëm dhe një rolë që gjendet gjithnjë mes varësisë dhe pavarësisë njerëzitetit dhe medojnë rinin si moshe idiale për një jetë të gjallë, dinamike, të dhënë pas aktiviteteve krijuese, udhëtimeve, dashurisë, jetës shkollore dhe atë universitare. Duke pasur parasysh zhvillimet shumëdimensionale në Kosovë sidomos gjatë dy dekadave të fundit në Kosovën e pas luftës si një vend i tranzicionit bartja e popullësisë nga vendet rurale në ato urbane, migracioni gjatë kohës së luftës dhe kthimi , marrja e kluturave negative nga shumë vende të Evropës dhe botës , kanë ndikuar që të rinjtë të devijojnë në sjelljet e tyre dhe të bëjnë sjellje devijante dhe duke u futur në disa lloje të krimit si krim të organizuar, trafikim me qenie njerëzore, përdorimi i lëndëve narkotike dhe substancave psikotrope , marrja me prostitucion etj .

Andaj, duke marrur parasysh shqetësimet e gjithë shoqërisë lidhur me këtë çështje vështërsitë që hasin çdo ditë prindërit me fëmijët në mosha delikante e, përmes këtij

punimi jam munduar të bëj sqarimin se si vijnë deri tekë sjelljet devianjte të të rinjëve në moshë të re të cilët bien ndesh me ligjin!.

Fjalët kyçe: Krimi tek të rinjët; sjelljet devijante ; sanksionimi i të rinjëve ;

1. Hyrje /Vështrime të përgjithshme

Ky studim është një përpjekje për të realizuar një prezantim të përgjithshëm të situatës së kriminalitetit mes moshave të reja, duke u ndalur kryesisht tek faktorët e riskut dhe profilin e individëve që rrezikohen të përshihen në sjellje penale. Në këtë kuadër është e domosdoshme të qartësohet kufiri i moshës së individëve që janë objekt i këtij studimi.

Sipas tekstit të Kodit i Drejtësis për të Mitur në shtetin e Kosovës Fëmijë-konsiderohet personi i cili nuk e ka mbushur moshën tetmbëdhjetë 18 vjeç , ndërsa i mitur konsiderohet personi ndërmjet moshës katëmbëdhjetë 14 vjeç dhe gjashtëmbëdhjetë vjeç 16 ndërsa I mitur i rritur –personi ndërmjet moshës 18 tetëmbëdhjetë vite . Në disa dispozita të tjera përdoret edhe termi “fëmijë”. Në nenin 1 të Konventës për të drejtat e fëmijës theksohet se “fëmijë konsiderohet çdo qenie njerëzore nën moshën 18 vjeç, përveç rasteve kur ligji i brendshëm vendos një kufi më të ulët”.

Legjislacioni në shtetin e Koosvës si kufirin maksimal të miturisë ka vendosur moshën 18 vjeç’. Në disa vende të Europës Perëndimore, kur studiohet kriminaliteti i të miturve, studjuesit bëjnë dallim ndërmjet të miturve dhe një kategorie të veçantë që po njih shtrirje të madhe, të të ashtuquajturve “të rritur të rinj”. Fjala është për persona të grupmoshës 18 deri në 21 vjeç por sipas rasteve edhe deri në 23 apo 25 vjeç. Në kontekstin kulturor shqiptar, termat fëmijë dhe i ri përdoren rëndom me diferenca disa vjeçare nga përkufizimet e cituara në paragrafin e mësipërm. Kështu, përgjithësisht, trajtohen dhe konsiderohen si fëmijë individët deri më 16 vjeç, më pas, nga 16 deri më 18 – 20 vjeç, ata konsiderohen si të rinj. Ky dallim në vlerësimet moshore të individëve të përfshirë në sjellje penale, nuk ka kaluar pa ndikuar edhe

studimin tonë. Është kjo arësyeja që gjatë gjithë studimit ne do të përdorim në mënyrë të vazhdueshme termat të mitur dhe të rinj në konflikt me ligjin duke synuar prezantimin sa më të mirë të moshave të reja në konflikt me ligjin duke ja përshtatur kufirin moshor të këtij grupi edhe kulturës dhe mentalitetit të mjedisit kosovar.

Sidoqoftë, sqarimi i kufinjve moshorë për individët e përfshirë në aktivitete kriminale do të na ndihmojë për të studjuar dhe identifikuar më mirë dhe më saktë faktorët që ndikojnë tek ata, karakteristikat e personalitetit të tyre, por edhe masat parandaluese e trajtuese që duhen realizuar për të ulur efektin e sjelljeve dhe aktiviteteve të tyre. Përfshirja e fëmijëve dhe të rinjve në aktivitete kriminale është kthyer në një shqetësim për shqiptarët, veçanërisht në dhjetë vjeçarin e fundit.

2.Faktorët që ndikojnë në sjelljet devijante tek të rinjtë

2.1. Faktorë të hershëm

Në moshat e reja periudha parashkollore dhe mosha e re shkollore faktorët e riskut kanë natyrë inividuale dhe familjare. Tregues të veçantë sigjanë agresiviteti ose niveli I lartë I impulsivitetit ose të kërkuarit e vëmndjes,janë produkte të shumë influencave që fillojnë nga geni deri tek mjedisi ku rritet fëmija. Agrisitiviteti provohet të jetë treguesi më I mirë I sjlljes së ardhëshme kriminale. Nga të gjitha studimet e bëra në botë rezulton se fëmijët me sjellje agresive që në moshat fare të reja madje që në kopësht , kanë rezultuar të jenë adoloshentë dhe të rinjë të përfshirë në vepra penale. Sjelljet asni-sociale të takuara në moshat e reja janë gjithashtu një tregues I kriminalitetit në moshat e rritura . Ky fakt është më shumë I lidhur me sjelljen penale të takuar djemtë. Loeber një nga studujuesit e sjlljes penale në moshat e reja , pohon se të miturit dhe të rinjët që përfshihen në dhunime të pronës spo në sjellje të dhunshme shfaqin disa nga sjlljet : kanë problem të sjlljes që në moshën parashkollore , kanë sjellje agresive dhe problematike si tendenca për të gënjyer dhe vjedhur , kanë sjellje hiperatkive dhe impulsive qe në moshat e reja.

Arësimi dhe shkollat

Shumë studjues të krimit në moshat e reja e vënë theksin tek roli I shkollës . sistemi arsimorë vlerësohet si factor kryesor për të luftuar varfërinë dhe mungesën e stabilitetit në familje.

Shkolla është vendi ku fëmijët edukohen, formohen dhe rriten . Të miturit dhe të rinjtë e sotëm nuk e kanë mundësinë në 100 përqind të tyre të arrijnë nivelin e dëshiruar arsimor. Varfëria , mungëgesa e transportit mungesa e shkollave me konvikte , mungesa e sigurisë etj e bëjnë të pamundur një gjë të tillë . Nga ana tjetër kurikula e sotme shkollore , nuk është ngritur mbi parime të praktikitetit të vlefshmërisë jetike. Nxënësit nuk arrijnë të marrin njohuri të vlefshme për t’I përdoror për të përmisuar jetën e tyre. Në këto kushte, për disa prej tyre është më e lehtë të largohen prej shkollës dhe të merren me aktivitete që ndikojnë në përmirësimin e situatës familjare siç mund të jenë angazhimi me tokën , kujdesi për bagatinë , shitja në tregun e zonës apo aktivitete të tjera larg zonës së banimit deri në përfshirje në aktivitete criminale si vjedhje , grabitje, shpërndarje dhe transport të bimëve narkotike etj.

Vetëm kështu mund të shpjegohet rritja e vazhdueshme e numërit të të miturëve që largohen nga shkolla pa mbaruar arësimin e detyruar . mësueit dhe edukatorët ndjehen ende të pamotivuar për të indentifikuar dhe zgjidhur shumë nga problemet me të cilat ballafaqohen nxënësit e tyre .

Studimet e bëra lidhur me ndikimin e shkollës ndaj sjelljeve anti-sociale kanë treguar në vazhdimësi se rezultatet e dobëta në mësimet janë direct të lidhura me sjelljen e fëmijëve me prvalecën dhe shfaqjen e kriminalitetit që në moshën të herëshme. Lidhjet e dobëta me shkollën , dëshira e pakët për shkollim , aspiratat e ulëta për arësimim dhe niveli I uët I motivimit e vendosin fëmijën në kushte tejet të rrezikuara për t’u përfshirë në sjellje penale. Organizimi dhe procesi Brenda shkollës mund të luajnë rolin e faktorëve të rrishtit në momentë të caktuara .

Shkollat me numër të kufizuar mësuesish përkundrajt numërit të lartë të nxënësve mbartin gjithnjë rrezikun e mungesës së rregullit dhe disiplinës që nga ana e tyre

ndikojnë në rritjen e mundësis për sjellje anti-sociale dhe përfshirjes në sjellje problematike.

Përkatësia etnike dhe gjinore

Ndërthurja përkatësis etnike dhe gjinore me përfshirëjen e herëshme në sjellje problematike është një terren pothuaj i paekspolruar dhe i pastudjuar . Shpeshherë, harutesit e politikave , profesionistët e ligjit por edhe ata të shërbimeve sociale, në aktivitetin e tyre mbështet në stereotype dhe supozime lidhur me përkatësinë etnike dhe gjinore.

Të miturit me ngjyrë janë shpesh më të takuarit në pozita e të akuzrëve apo të dënuarëve për sjellje penale. Numri I tyre është shumë I lartë në raport me popullësinë që ata përfaqësojnë përkundrejtë pjesës tjetër të popullsisë. Nga ana tjetër, numrin e popullëssë që ato prezantojnë, por shpesh janë të taukeshme në pozicionin e viktimës së sjelljeve penale të meshkujëve. Në këto kushte është e domosdoshme që në të gjitha studmiet që do të vijonë duhet mbajtur mirë parasysh dhe duhet eksploruar marrëdhënia përkatëse etnike dhe gjinore në raport me sjlljen penale.

Bashkëmohatarët

Në të vërtet, për të vërtetuar rolin dhe ndikin e bashkëmohatarëve në sjlljet penale nevojiten studime dhe kërkime të mëtejme. Migjithatë, të dhënat e deritanishme tregojnë se përfshirja e të miturëve dhe të rinjëve në sjllje penale është rezultat i kombinimit të faktorëve të mëpoashtëm:

-tendecat anti-sociale të fëmijëve me sjllje të çrregulluar në moshë të hershme dhe në vazhdimësi¹⁸⁷

-shoqëri me bashkëmohatrët që kanë shfaqur sjellje problematike

-pasoja negative e përjashtimit nga grupet e bashkëmohatarëve

Ndërsa fëmijët rriten, ndjekin shkolën dhe përfshihen në komunitetin ku ata banojnë ,spektri I faktorëve të riskut rritet . Shumë studime provojnë lidhjen që ekziston midis

¹⁸⁷ Analizë e shkaqeve dhe faktorëve të kriminalitetit tek të miturit në Shqipëri Prof. Asoc. Dr. Edlira Haxhiymer qeshor 2007 fq 20;

grupit problematic me të cilin lidht fëmija dhe sjllje së tij penale . Pytja që kërkon përgjighe në këtë rast është se cili nga variantet është I vërtet ‘‘shoqëria e keqe të prish’’ apo ‘‘të qinjët mblidhen bashkë’’ . Shumë hipoteza sugjerojnë se grupet problematike e tërheqin dhe e nxisin inivididin pa histori kriminale të mëparshe , drejt sjlljes penale ose rrisin ndjeshëm kriminalitetin atje ku ai ka ekzistuar edhe më parë. Të rinjët e përfshirë në sjllje penale që shoqërohen me grupe problematike janë më të prirur të përfundojnë me shpejtë në burg se sa ata q nuk janë pjesë e grupeve problematike. Për më tepër ,studimet tregojnë së vëllai apo motra më e madhe e përfishrë në sjllje penale mund të shërbejë si një nsitës I fuqishëm për fëmijën për t’u përfishrë në të tilla sjllje . Kjo bëhet edhe më evidente kur fëmijët janë shumë të lidhur me njërin-tjetërin dhe janë afër me moshë.

3. Dispozitat ligjore në zbatim sanksionimit të të rëniëve në shtetin e Kosovës

3.1 Masat dhe dënimet e zbatueshme ndaj të miturëve

Masat që mund të shqiptohen të miturëve janë : masat e diversitetit dhe masat edukativeMasat e diversitetit qëllimi i kësaj mase është që të parandalojë , kur është e mundur fillimin e procedurës ndaj kryerësit të mitur , të ndihmojë rehabilitimin pozitiv dhe riintegrimin e të miturit në bashkësin e tij me qëllim të parandalimit të sjelljes recidiviste . Masa e diversitetit mund të shqiptohet ndaj të miturit i cili ka kryer vepër penale për të cilën është paraparë dënimi me gjobë apo me burgim deri në tri vite ose për vepër penale të kryer nga pakujdesia për të cilën është paraparë dënimi deri në pesë vite burgim me përjashtim të atyre të cilat sjellin pasojë vdekjen. Kushtet për shqiptimin e kësaj mase: Pranimi i përgjegjës për veprën penale nga i mituri. Shprehja e gashtishmërisë nga i mituri që të pajtohet me palën e dëmtuar Pëlqimi i të miturit ose prindërit ,prindit adoptues apo kujdesatarit në emër të miturit për të zbatuar masën e duhur.

3.2Llojet e masave të diversitetit

- Masat e diversitetit që mund të shqiptohen të miturit janë :

- pajtimi në mes të kryerësit të mitur dhe palës së dëmtuar , duke përfshirë edhe kërkim faljen nga i mituri nda palës së dëmtuar
- Pajtimi ndërmjet të miturit dhe familjes së tij
- Kompensimi i dëmit të palës së dëmtuar në bazë të marrëveshjes së ndërjellë ndërmjet të dëmtuarit të miturit dhe përfaqësuesit ligjor në përputhje me situatën financiare
- Vijimi i rregullt në shkollë
- Pranimi i punësimit apo aftësimit në një profesion adekuat me adtësi dhe shkathtësi e tij
- Kryerja e punës pa pagesë në dobi të përgjithshme në pajtim me aftësin e kryerësit të mitur pëe kryerjen e punës së tillë .Kjo masë mund të shqiptohet me pëlqimin e të miturit në kohëzgjatje prej dhjetë dite në gjashtëdhjetë orë
- Edukimi ne rregullat e trafikut dhe
- Këshillimi pskilogjik

4.Masat edukative

Qëllimi i masave edukative është që të kontribojë në rehabilitimin dhe zhvillimin adekuat të kryerësit të mitur duke ofruar mbrojtje , ndihmë dhe mbikëqyrje duke siguruar edukim dhe aftësim profesional duke zhvilluar përgjegjësin e tij personale dhe kështu duke ndaluar sjljen recidiviste.¹⁸⁸

4.1 Llojet dhe kohëzgjatje e masave edukative

-masat disiplinore

-masat e mbikëqyrjes së shtuar dhe masat inititucionale

4.2 Masat disiplinore janë qortimi gjyqësor shqiptohet ndaj të miturit, interesat e të cilit më së miri përfillen me një masë afatshkurtër, veçanërisht nëse vepra penale është kryer nga pamaturia apo pakujdesia.

¹⁸⁸Po aty fq 10

4.3 Masat e mbikëqyrjes së shtuar janë mbikëqyrja e shtuar nga ana e prindit, nga prindi adoptues ose kujdestarit të të miturit, mbikëqyrja e shtuar nga familja tjetër dhe mbikëqyrja e shtuar nga organi i kujdestarisë. Këto masa shqiptohen ndaj të miturit interesat e të cilit nuk kërkojnë izolimin nga mjedisi i tij i mëparshëm dhe mbahen me masë afatgjate që të miturit i ofron mundësinë e edukimit, rehabilitimit apo trajtimit. Kohëzgjatja e kësaj mase nuk mund të jetë më e shkurtër se tre (3) muaj apo më e gjatë se dy (2) vjet.

4.1894. Masat institucionale edukative janë, dërgimi i të miturit në institucion edukues korrektues dhe dërgimi i të mitur në institucionin e kujdesit të posaçëm. Këto masa shqiptohen ndaj të miturit interesat e të cilit më së miri përfillen me veçimin e tij nga mjedisi i mëparshëm dhe me masë afatgjate, që të miturit i ofron mundësinë e edukimit, rehabilitimit apo trajtimit. 5. Kohëzgjatja e masës edukative nuk mund të kalojë afatin maksimal të burgimit të paraparë për veprën penale

5. Ekzekutimi i dënimeve

Edhe ndaj të miturëve gjykata mund të shqiptoj ndonjërin nga llojet e dënimeve ashtu sic ka paraparë Ligji mbi ekzekutimin e sanksioneve penale dhe ndaj të miturit mund të shqipëtohen këto llojë të dënimeve;

-Ekzekutimi i gjobës

-Ekzekutimi i urdhrin për punë në dobi të përgjithshme

-Ekzekutimi i burgut për të mitur

5.1 -Ekzekutimi i gjobës

Dispozitat e Ligjit mbi ekzekutimin e sanksioneve penale lidhur me ekzekutimin e gjobës zbatohen përshtatshëm për ekzekutimin e gjobës të shqiptuara për të mitur.

¹⁸⁹Kodi Nr. 06/L-006 14 shtator 2018

¹⁹⁰ Shih: Komentarin e Kodit Penal të Kosovës. Prishtinë, 2012. Fq11

Gjoha e shqiptuar ndaj të miturit e cila nuk është paguar nuk mund të zëvendësohet me burgim.

5.2-Ekzekutimi i urdhrin për punë në dobi të përgjithshme

Dispozitat e Ligjit mbi ekzekutimin e sanksioneve penale për ekzekutimin e dënimit me urdhrin për punë në dobi të përgjithshme zbatohen përshtatshëmrisht për ekzekutimin e urdhrave për punë në dobi të përgjithshme të shqiptuara ndaj të miturve. Nëse është në interes të të miturit, shërbimi sprovues mund të kërkojë ndihmë apo bashkëpunim me organin e kujdestarisë apo përfaqësuesin ligjor të të miturit. Kujdes i veçantë duhet kushtuar që puna në dobi të përgjithshme të mos pengojë vijimin e rregullt në shkollë ose aktivitetet tjera të rëndësishme. Gjykata e cila e ka shqiptuar dënimin për punë në dobi të përgjithshme, zyrtarët e shërbimit sprovues i dorëzojnë raport me shkrim dhe e njoftojnë për çfarëdo pengese në ekzekutimin e kësaj mase. Nëse i mituri nuk mund të kryejë punën në dobi të përgjithshme për shkak të ndryshimit të mëvonshëm të rrethanave për të cilat ai nuk është përgjegjës, shërbimi sprovues nga gjykata kërkon rishqyrtimin e urdhrin për punë në dobi të përgjithshme. Varësisht nga rezultatet e arritura, gjykata mund ta ndryshojë urdhrin apo ta pushojë ekzekutimin e masës.

5.3-Ekzekutimi i burgut për të mitur

Dispozitat e këtij Kodi që rregullojnë dërgimin, pranimin, qëndrimin dhe shtyrjen e ekzekutimit, caktimin e grupeve arsimore, të drejtat në vizitë dhe angazhimin në ushtrime fizike, përcaktimin e punës dhe edukimin, mundësinë e shkollimit të rregullt, dënimet disiplinore të të miturve në institucionet edukative dhe procedurat për ankesa dhe lutje, gjithashtu vlejnë edhe për ekzekutimin e dënimeve me burg

¹⁹¹ Hajdari Azem E drejta e procedurës penale e të miturëve Prishtinë 2005

për të miturit. Dispozitat e Ligjit mbi Ekzekutimin e Sanksioneve Penale për ekzekutimin e dënimit me burgim zbatohen përshtatshëm për ekzekutimin e dënimit me burgim për të mitur në rastet kur nuk janë në kundërshtim me këtë Kod. I mituri i cili është dënuar me burgim për të mitur, krahas të drejtave të parapara me këtë Kod, gëzon të njëjtat të drejta si personi madhor i dënuar me burgim. Tani do të kemi një shembull të një shkresë të propozimit për shqiptimin e masës edukative

Republika e Kosovës Prokuroria Themelore në Prishtinë

PPM.nr.xx/19
Dt.xx.xx.xx
Prishtinë

GJYKATËS THEMELORE PRISHTINË
-Departamenti për të Mitur-

Prishtinë

Konform nenit 63 dhe nenit 25 të KDM-s parashtrojë këtë:

PROPOZIM

PËR SHQIPTIMIN E MASËS EDUKATIVE
Mbikëqyrja e shtuar nga organi i kujdestarisë

A.A. I biri i XX dhe i XX e gjinisë XX I lindur më dt. xx.xx.xx në fashtain Llapashticë e Epërme K.Podujevë , ku dhe tani banon , me shkollë fillore , me gjendje të dobët ekonomike , shqiptar shtetas i R.së Kosovës

Për shkak se :

Më dt.xx.xx.xx rreth orës 03.:00 në fashtin Llapashticë e Epërme K.Podujevë me anë të zjarrit kan shkaktuar rrezik të madh për jetën e njerëzëve dhe pasurisë në atë mënyrë që I mituri XX së bashku me të miturin XX (djalin e motrës së tij) shkojnë në shtëpin e XX hyjn në oborr dhe I mituri XX me një shkrepse ia venë flakën ushqimit për bahgati duke ja djegur 2000copë duaj të sanës me ë'rast të dëmtuarit i shkakton dëm në vlerë prej 3000euro e më pas ikin nga vendi I ngjarjes .

-Me çka ka kryer veprën penale Shkaktimi I rrezikut të përgjithshëm nga neni 365par 1 lidhur me nenin 31 të KPRK-ës.

Andaj.

PROPOZOJ

I.Që pranë kësaj Gjykate-Trupit Gjykues për të mitur që të mbahet shqyrtimi gjyqësor jopublik në të cilin të ftohen:

1.Prokurori I shtetit të prokurorisë Themelore-Departamenti për të mitur në Prishtinë

2.të miturin A.A. , me përfaqësues ligjor në adresë të lartë cekur

3.të dëmtuarin –dëshmitarin XX nga fsh.LLapashticë e Epërme K.Podujevë

4.Av.sipas detyrës zyrtare për të miturin A.A. –X.X.

5. përfaqësuesin e shërbimit sprovoes

6. Përfaqësuesin e Qendrës për punë sociale Podujevë

II. Që gjatë shqyrtimit gjyqësor të bëhet shikimi dhe leximi I këtyre provave vërtetimi mbi marrjen e përkohsme të gjësendve I dt 08.12.2019 forma e zingjirit të ruajtjes së dëshimeve I dt 07.12.2019 nga raporti I vendit të ngjarjes I dt 07.12.02019 fotoalbumi si dhe shkresat tjera në lënd

III. Pas përfundimit të shqyrtimit gjyqësor propozoj që të miturit ti shqiptohet Masa Edukative e shtuar nga organi i kujdestaris .

Arysetim

Ndaj të miturit A.A dhe B.B satcioni policer njësia e hetimeve në Podujevë me nr 2019-AF-0000 të datës 10.12.2017 ka parashtruar Kallëzim oenal me dyshim të arsyeshëm se kishin për të kryer veprën penale Zjarrëvënie nga neni 322 të KPRK-së .

Duke u mbështetur në këtë kallzim penal prokurori I çështjes nën PPMnr.xx/19 me datën 19.12.2019 ka marrë aktevdim për fillimin e procedurës përgaditore ndaj të miturit A.A dhe B.B me dyshim të bazuar se në bashkëryerje kanë kryher veprën penale Shkaktimi I rrezikut të përgjithshëm nga neni 356 par 1 lidhur me nenin 31 të KPRK-ës.

Prokurori i çështjes gjatë procedurës përgaditore në këtë penale ka marrë këto veprime hetimore, ashtu që ka proceduar të miturit a.a dhe B.B të cilët në prezencën e mbrojtësëve të tyre e pranoj veprën penale e cila ju vihet në barrë. Konkludimin se I mutiri ka kryer veprën penale të përshkruar si më lartë e mbeshtesim në provat sin ë vijim;

Nga dëshmia e të dëmtuarit-dëshmitarr X.X I cili në deklartën e dhën në polici deklaron me datën xx.xx.xx reth orës 03:00në shtëpin time në fshatin Llapashticë K.Podjeë mu ka djegur ushqimi I batëisë dhe atë 2000 duajë sanë duke ju shkaktiar dëm prej 3000mijë euro dhe pas shaktimit të dëmit I njëjti pasi që është inetresuar se nga kush I është shaktuar ky dëm ka hulumtuar dhe ka verjetur se bëpëe mesa rave të tij kanë ardhur disa gjurmë të qizmevve ku këto gjurmë I ka përcjellur me kujdes dhe të njëtat e kanë dërguar në shtëpin e fqit X.X dhe I njëjti dyshon në të pasi që më parë kishin pasur mosmarrëveshje por gjithqka ka përfunudar mirë.

Për të miturin prokuroria ka siguruar anketën sociale nga shëribimi sporovues nr.xxx/xxx/2019 të dt. xx.xx.xx për të miturin A.A nga e cila jemi njofute se i mituri jeton në kushte të dobëta ekonomike , kjo familje jeton nga ndihma sociale prej 80 euro I mituri jeton me nën I ka tri motra të martuara dhe një vëlla që jeton jashtë vendit babi I ka vdekur dhe ka mbetur nënpërkujdesjën e nëns , raportet si Brenda edhe në rrethin ku jetojnë janë të mira dhe me respect , lidhur me rastin ndihen keq dhe shpresojnë most ë përsiriten I mituri nuk punon nuk merret me ndonjë aktivitet është pa angazhim , duhanin nuk e konsumon në të ardhmen planifikon të merret me automekanikë për këtë të mitur është hera e parë që pëepilohet ankete sociale.

Për te miturin B.B kemi marrë aktvendim mbi masën e diveristetit pajtimi në mes të kryerësit të mitur dhe palës së dëmtuar duke përfshirë edhe kërkim faljen nga I mituri ndaj palës së dëmtuar.

Andaj duke vlerësuar të gjitha prova e nxjerrura dhe të siguruara gjatë procedurës pergaditore, deklartën e të dëmtuarit , ashtu që duke I vlerësuar ato në lidhshmëri logjike dhe faktike me njera tjetrën e të gjitha së bashku kam ardhur në përfundim se në veprimet e të miturit B.B ekzistojnë të gjitha elementet qenësore të veprës penale Shkaktimi I reikut të përgjithshëm nga neni 356par11 të KPRK-ës .

I propozoj trupit Gjykes për të mitur që duke marrë parasysh natyrën e veprës penale mmoshën e të miturit rrethanat në të cilat është kryer vepra penale intersin më të mirë të tij andaj mendoj që propozimi për shqiptimin e maës edukuese Mbikqërja e shtuar nga oragni i kujlëstarisë conform nenin 25 të KDM-ës do të arrihet të kontribuojë në rehabilitimin dhe zhvillimin adekuat të kryesit të mitur dhe së fundi të parandalohet që i njëjti most ë përsërisë vepë të tillë penale apo ndonjë vepër tjetër. Nga të cekurat më lart, propzimi për aplikin e mases educes Mbikqërja e shtuar nga organi I kujdestarisë është I provuar dhe I bazuar me ligj .

PROKURORI I SHTETIT
XXXXXXXXXXXX XXXXXXXX

PËRFUNDIMI

Janë dy gjëra, perëndimorët përdorin një term, një lloj “demokratizimi” të krimit, një zgjerim, një përhapja. E dyta, prirja për t’u ulur moshë e atyre që kanë aktivitet kriminal. Edhe në shoqërit perëndimore 90 përqind të krimeve i kryejnë të rinjtë. Kjo tregon tendencën e sotme të shoqërisë, ku krimi minor ka rritje. Nën diktaturë krimi ishte i izoluar dhe fëmijët ishin nën strukturat e forta të familjes dhe numri i krimeve ishte i ulët. Tani, për shkak edhe të liberalizimit të jetës, këto i fusin dhe në rrugë kriminale. Është një grup social me të cilin duhet të merremi seriozisht. Por këto janë dukuri globale dhe nuk janë vetëm tek ne.

Si perfundim I këtij punimi duhet patjetër që të fokusohemi më shumë si shtet si shoqëri tek rinia jonë që në një mënyrë ti preventivojmë dhe të arrijmë që ti shmangim sjelljet devijante tek të rinjtë , sepse në punim elaboruam që nëse një I ri bie ndesh me ligjin dhe bënë sjellje anti ligjore e kjo sjellje dënohet duke u përshtatur dispozitave të Kodit të drejtësisë për të mitur , në punim elaboruam që sipas këtij kodi të rinjëve u shqiptohen masa siq ishte masat educative dhe masat e diversitetit , mirëpo në punim elaboruam që përpos këtyre masave të miturëve mund ti shqiptohen poashtu edhe dënime siq ishtë ekzekutimi i dënimit me gjobë , ekzekutimi i urdhrat për punë në dobi të përgjithshme dhe ekzekutimi i burgut për të mitur pra nuk do të thotë që jë I rinjë apo I mitur që të parjashtohesh nga dënimi në rast se bënë sjellje devijante të miturit duhet që të jenë të kujdeshëm që të bëjnë jetë të përkushtuar arsimimit aktiviteteve kulturore-sportive ë të arrijnë ti polotësojnë ëndrrat e tyre jetësore në rrugë të duhur , e jo të mirren me aktivitete kriminale që efekti negative do ti përcjell për shumë vite sepse do të jenë persona të njohur për sistemin e drejtësisë dhe organet hetimore vazhdiisht do ti përcjellin sikurse me llup në rast se bëjnë prap sjellje devijante e më e keqja do ishte edhe dërgimi në mbajtje në entet korrektuese përmisuese pra në burg e që për një të rinjë do të linte pasoja shumë të mëdha në psikikën e tyre mbyllja e tij në dhomat e ktyre enteve pra burgjeve për të mitur.

REKOMANDIME

Për legjislativin dhe situatën vendore:

- *Korniza normative lidhur me dispozitat e Kodit të drejtësisë për të mitur e duhet të kanalizohet dhe harmonizohet me ligjet vendore dhe standardet ndërkombëtare për të drejtat e rinjëve dhe të miturëve .*
- *Kodi I drejtësisë për të mitur duhet të jetë I qartë I kuptueshëm edhe nga vetë të miturit nuk duhet që të përdoren terminologji juridike që do të jenë të paktueshme nga shtresa e të miturëve.*
- *Në arsimin e të rinjëve duhet tu kushtohet më shumë rëndësi të drejtat e të miturëve dhe duhet që patjetër të futet landë mësimore pasojat në rastë se të miturit bien ndesh*

me ligjin që edhe të miturit dënonohen edhe të miturit dërgohen në mbajtje të dënimit etj.

- Legjislacioni duhet të adresojë drejtpërsëdrejti çështjen se si gjykatat duhet të merren me situatat ku pale në procedurë kemi të mitur*
- Duhet të ketë më shumë gjyqëtar në Republikën e Kosovës që janë të specializuar që ti gjykojnë rastet për të mitur ngase është në pyetje mosha delikate duhet pasur kujdes se si trajtohen këta persona ne seanca gjyqësore*
- Poashtu duhet pasur edhe prokuror më shumë të specializuar që do ti trajtonin vetëm qështjet për të mitur në Kosovë*
- Gjykata Supreme e Kosovës duhet t'i përcjellë me përkushtim të madh lëndët për të miturit dhe duhet që ti udhëzojë gjykatat e shkallës më të ulët se si t'i adresojnë rastet e tilla.*

Literatura:

- *Kodi drejtëisi për të mitur Nr. 06/L-006 14 shtator 2018*
- *Kodi drejtëisi për të mitur Nr. 03/L-003 8 korrik 2010*
- *Analizë e shkaqeve dhe faktorëve të kriminalitetit tek të miturit në Shqipëri Prof. Asoc.*
- * Dr. Edlira Haxhiymer qeshor 2007.*
- * Kodi Penal i Republikës së Kosovës Nr.19/13 korrik 2012 Prishtinë*
- * Kodi Penal i Republikës së Kosovës Nr 06/L-074 14 janar 2019 Prishtinë*
- *Kodi i Procedurën Penale Nr.04/L-123 13 dhjetor 2012*
- *Hajdari Azem E drejta e procedurës penale e të miturëve Prishtinë 2005*
- *Halili Ragip Kriminologjia Prishtinë 2002***
- * Halil Ragip Penologjia***
- *Salihu Isamet'' E drejta penale ''Prishtinë 2010***
- *Salihu Isamet ''E drejta penale ''Prishtinë 2015***
- *Gashi Rexhep ''Ekezuktimi i dënimeve alternative ''***

REGJISTRIMI I TË DREJTAVE TË PRONËS SË PALUAJTSHME SIPAS LEGJISLACIONIT NË KOSOVË

Kastriote Vlahna PhD.Cand.

Universiteti i Prizrenit “Ukshin Hoti” rruga e shkronjave, nr.1, 20000,

Republika e Kosovës.

Email: kastriote.vlahna@uni-prizren.com

Abstrakt

Çështjet e pronësisë vazhdojnë të konsiderohen edhe sot, një shqetësim madhor për zhvillimin e përgjithshëm ekonomik të Kosovës dhe regjionit. Tregu i pasurive të patundshme përballet në mënyrë konstante me sfida të shumta, që në një numër të konsiderueshëm të rasteve, origjinojnë nga mungesa e një sistemi të qartë e funksionues të administrimit të të drejtave të pronësisë. Mirëspecifikimi i të drejtave të pronësisë dhe regjistrimi i mirëdokumentuar i pronave të paluajtshme kanë një rëndësi primare në projektimin afatgjatë dhe përmirësimin e planifikimit urban, si dhe të zhvillimit të infrastrukturës, duke lejuar hapësirat e nevojshme për implementimin e reformave shtetërore. Me qëllim që të jetë eficient, sistemi i administrimit të pronave duhet të garantojë pronësinë dhe zotërimin e pronës nga pronarët, e ligjshëm, duke i shërbyer përforcimit të qendrueshmërisë së sektorit të pronave të paluatshme, reduktimit të mosmarrëveshjeve për tokën, lehtësimit të transaksioneve në lidhje me pronat dhe mbështetjes së mirëqeverisjes. Realiteti kaotik i pronave të paluajtshme në vend dhe shqetësimet e grupeve të interesit për të drejtat e pronësisë kanë rritur vëmendjen mbi rëndësinë e efektivitetit të reformave dhe efikasitetit të agjensive shtetërore përgjegjëse për këto çështje. Andaj, duke marrur parasysh shqetësimet e subjekteve të së drejtës lidhur me vështërsitë që hasin çdo ditë me mos informimin e duhur për kushtet e nevojshme që një subjekt të quhet titullar i një paluajtshmërie, përmes këtij punimi jam munduar të bëj sqarimin se si vijmë deri tekë fitimi i një prone të paluajtshme, pra se cilat kushte duhet ti plotësojmë që në të ardhmën të mos jemi ndesh me ligjin, respektivisht se si fitohet e drejta e pronësisë në Republikën e Kosovës, në të cilin legjislacion përcaktohet

qartazi se kjo e drejtë fitohet përveq një pune juridike të vlefshme kusht esencial është dhe regjistrimi i të drejtës në librat kadastral. Andaj në përgjithësi punimi përmban kushtin e regjistrimit të drejtave në librat kadastral!.

Fjalët e kyçe: E Drejta e Pronësisë; Fitimi i pronësis në paluajtshmëri; Kushtet thelbësore të fitimit të drejtës së pronësis; Regjistrimi i të drejtave; Librat kadastral;

Hyrje

Të drejtat e pronësisë të mirëpërcaktuara e të detyrueshme për t'u zbatuar janë parakusht për funksionimin e ekonomisë së tregut. Për sa kohë këto të drejta janë të dobëta, një ekonomi tregu nuk mund të shërbejë me efikasitet dhe progresi ekonomik është thellësisht i penguar. Eksperienca shqiptare nuk është unike në këtë fushë. Pas rënies së komunizmit, shumë vende të Evropës Qendrore dhe Lindore u përballën me sfida të ngjashme, duke përfshirë edhe ish-Republikën Demokratike Gjermane. Eksperienca gjermane ka treguar disa elementë: Nga këndvështrimi ligjor, dukej logjike që t'i ktheheshin ish-pronarëve pronat e konfiskuara, dhe një maxhorancë e gjerë votoi në favour të kthimit të tyre. Në atë kohë, mundësia e kompensimit ishte e asociuar me një barrë të rëndë financiare. *Në praktikë, vendimi për pronarin ligjitim të një prone u provua të ishte ekstremisht i vështirë në shumë raste.* Struktura industriale e Gjermanisë Lindore kishte ndryshuar krejtësisht. Ishte e vështirë të dallohej mes pronësisë të një kompanie dhe të një pasurie të paluajtshme. Regjistrat e tokës neglizhoheshin nga autoritetet e RDGJ dhe ishin të paplotë, e në më të shumtën e rasteve ish-pronarët nuk jetonin më, për këtë arsye çështjet e pronësisë ishin gjithashtu subjekt i çështjeve të pazgjidhura të trashëgimisë. Si pasojë, kishte shumë pretendues për një numër të madh pronash. Për sa kohë të drejtat e pronësisë nuk ishin të përcaktuara qartësisht, ishte e vështirë të tërhiqeshin investitorët potencialë, sipërmarrjet humbën shumë mundësi investimi dhe kishin vështirësi në financimin e biznesit të tyre.

REGJISTRIMI I TË DREJTAVE TË PRONËS SË PALUAJTSHME SIPAS LEGJISLACIONIT NË KOSOVË

Regjistri i të drejtave të pronës së paluajtshme (në tekstin e mëtejme: Regjistri), themelohet si mekanizem që njeh dhe zbaton vlefshmërinë e të drejtave të pronës së paluajtshme në Kosovë sipas ligjeve në fuqi.¹⁹² Autorizohet Agjencia Kadastrale e Kosovës (në tekstin e mëtejme: "AKK") që të bëjë administrimin e gjithmbarshëm të Regjistrimit në pajtim me dispozitat e ligjeve në fuqi. Zyrat Kadastrale të Komunave (në tekstin e mëtejme: "ZKK") do të regjistrojnë të drejtat e pronave të paluajtshme në Regjistrim sipas autorizimit të AKK-së dhe në pajtim me dispozitat e këtij ligji dhe udhëzimeve administrative të nxjerra nga AKK-ja.¹⁹³

Për regjistrimin e të drejtave të pronës së paluajtshme duhet të bëhet kërkesë me shkrim në ZKK-në në të cilën gjendet prona e paluajtshme. ZKK-ja do ta konfirmojë orën dhe datën e pranimit të kërkesës për regjistrim.

Aplikacioni i regjistrimit mund të parashtrohet nga:

- *pronari i pronës apo nga personi i autorizuar nga pronari;*
- *personi i cili ka të drejtë të kërkojë pronësinë mbi pronën përmes transaksionit për*
- *pronën e paluajtshme dhe duke marrë paraprakisht pëlqimin e pronarit me shkrim.*

Aplikanti që kërkon të regjistrojë të drejtën e pronës së paluajtshme duhet t'i bashkëngjisë kërkesës dokumentacionin për të mbështetur të drejtën e pronës së paluajtshme. ZKK-ja do të regjistrojë të drejtat e pronës të paluajtshme vetëm në bazëtë dokumenteve ligjore të radhiturane

Kërkesat për regjistrimin e të drejtave të pronave të paluajtshme i parashtrohen me shkrim ZKK-së në territorin ku ndodhet prona e paluajtshme. ZKK-ja do të konfirmojë datën dhe kohën e pranimit të kërkesës për regjistrim.¹⁹⁴ Parashtruesi që

¹⁹² Ligji Nr. 2002/ 5, Për Themelimin e regjistrimit të të drejtave të pronësisë në paluajtshmëri, Neni 1, paragrafi 1.1.

¹⁹³ Po aty. Neni 1. paragrafi 1.2.

¹⁹⁴ Ligji Nr. 2002/ 5, Për Themelimin e regjistrimit të të drejtave të pronësisë në paluajtshmëri, Neni 3. Paragrafi 1.

kërkon regjistrimin e të drejtave të pronave të paluajtshme, kërkesës duhet t'ja bashkangjes dokumentacionin përkatës për të mbështetur të drejtën e pronës së paluajtshme siç kërkohet me ligjin në fuqi.¹⁹⁵ ZKK-ja do të shqyrtojë dokumentacionin e paraqitur dhe nëse ky dokumentacion nuk është i mjaftueshëm sipas ligjit në fuqi, ZKK-ja cakton afatin për parashtruesin për ta kompletuar dokumentacionin.¹⁹⁶ ZKK-ja e refuzon regjistrimin nëse dokumentacioni i paraqitur nuk është i mjaftueshëm të provojë se parashtruesi i kërkesës është bartës i:

- (i) të drejtës së pronës së paluajtshme, të kërkuar për regjistrim;*
- (ii) nëse kërkesa dhe dokumentet mbështetëse përmbajnë parregullsi të dukshme;*
- (iii) nëse validiteti i kërkesës ose ndonjë nga dokumentet mbështetës është në pyetje; dhe*
- (iv) nëse dokumentacioni nuk është i kompletuar dhe nuk paraqet bazë për regjistrim.¹⁹⁷*

Pas shqyrtimit dhe vlersimit ZKK-ja do të marrë vendim me shkrim¹⁹⁸ dhe kështu bën regjistrimin e të drejtës mbi pronën e paluajtshme, brenda pesëmbëdhjetë (15) ditëve, prej ditës së pranimit të kërkesës për regjistrim dhe lidhur me të do ta njoftojë parashtruesin e kërkesës. Regjistrimi hyn në fuqi kur vendimi për regjistrim i ZKK-së futet në Regjistër.¹⁹⁹

Aplikimi përmes kompanis së licencuar apo gjeodetit:

¹⁹⁵ Po aty. Neni 3, paragrafi 2;

¹⁹⁶ Po aty. Neni 3, paragrafi 3;

¹⁹⁷ Po aty. Neni 3, paragrafi 4;

¹⁹⁸ Po aty. Neni 3, paragrafi 5;

¹⁹⁹ Po aty. Neni 3, paragrafi 5;

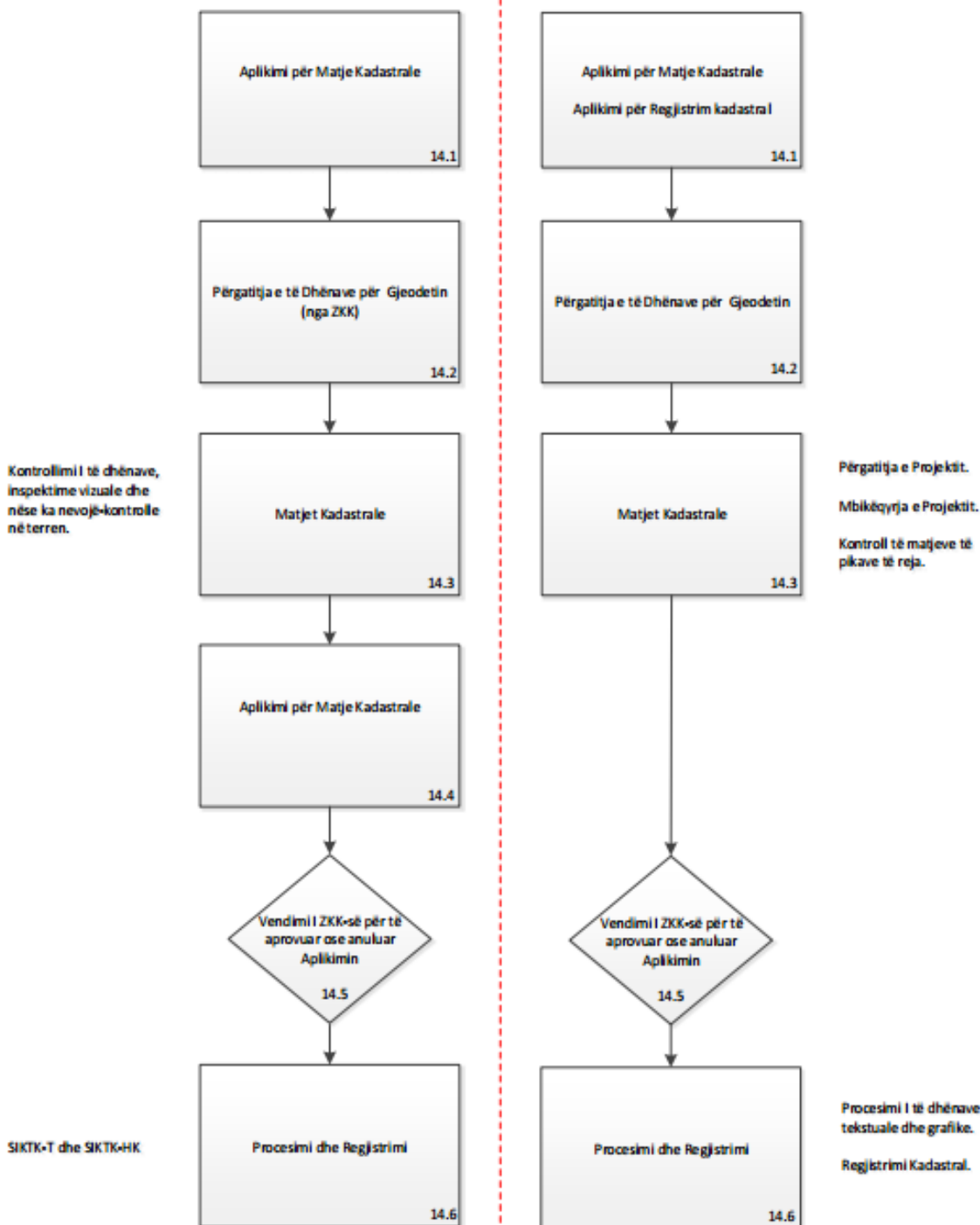

Figura1. Hapat kryesor për regjistrimin e një paluajtshmërie.

I.1. Përshkrimi i Përgjithshëm i Procesit

Kadastru i tokave përmban të dhënat tekstuale dhe grafike për parcelat kadastrale, sipërfaqen, kulturën, bonitetin e klasën e tyre dhe të dhënat për ndërtesat, të pjesëve të ndërtesave, përçuesëve dhe objekteve nëntokësore në Kosovë.²⁰¹

Regjistrimi në kadastrë apo rirregullimi i kufirit kadastral kërkon matje kadastrale nga një personel i certifikuar nga ZKK²⁰², kompani e licencuar apo nga një gjeodet.²⁰³ Në rastin e parë, i tërë regjistrimi dhe matja bëhet nga ZKK-ja në të cilën gjendet zona kadastrale. Në rastin e dytë, kompania vepron si një agjent i aplikuesit që bën të gjitha matjet dhe grumbullon të gjitha dokumentet e nevojshme për regjistrim. Kompania i dorëzon të dhënat në ZKK-në e cila kryen punë kadastrale edhe bën regjistrimin.

I.2. Kërkesa për matje kadastrale

Në rastin kur kërkesa parashtrohet përmes një kompanie të licencuar apo përmes gjeodetit, aplikuesi duhet të dorëzojë atyre:

- autorizim nga avokati i cili autorizon kompaninë apo gjeodetin për të përfaqësuar apo
- për të vepruar në emër tij/saj gjatë procesit të regjistrimit; të gjitha dokumentet e nevojshme për transferimin e pronës dhe regjistrimit.

Kërkesa e parashtruar në ZKK duhet të përmbajë edhe një kërkesë për regjistrim në kadastrë.

²⁰⁰ Ligji Nr. 2002/ 5, Për Themelimin e regjistrimit të të drejtave të pronësisë në paluajtshmëri, Neni 3.

²⁰¹ Shih: Ligjin Nr 2003/25 për Katastrë të Kosovës; Neni 6, paragrafi 1;

²⁰² Zyra Kadastrale Komunale. Organ komunal përgjegjës për regjistrimin e të dhënave në Kadastrë. ZKK-të gjithashtu mund të jenë përgjegjëse për procedurat dhe matjet kadastrale. ZKK-të kryejnë aktivitetet e tyre kadastrale nën mbikqyrjen e AKK-së.

²⁰³ Këtëj e tutje "stafi i licencuar i ZKK-së, kompania e licencuar apo gjeodeti" quhet "gjeodet".

Procedura zyrtare që zbatohet nga Zyrat e Regjistrimit të Pasurive të Paluajtshme. Dosjet me dokumentet që duhen për secilën kategori pronash. Regjistrimi fillestar i pasurive të paluajtshme bëhet me përgatitjen e kartelave të pasurive të paluajtshme dhe dokumentimin e kufijve të këtyre pasurive në Harten Treguese të Regjistrimit. Të drejtat e pronësive si dhe kufijet e çdo pasurie të paluajtshme vërtetohen me paraqitjen në Zyren e Regjistrimit të Pasurive të Paluajtshme të dokumenteve të mëposhtme. Për secilin rast është dhënë dhe legjislacioni ku duhet të bazohen për procedurën të metejshme të gjithë ata qytetarë që duan të kryejnë një regjistrim fillestar të pasurive të paluajtshme që posedojnë. Për të gjithë ata që duan të regjistrojnë pasuritë e paluajtshme që e kanë marrë këtë pronë falë *Ligjit nr. 7501* u duhet si dokument akti i marrjes së tokës në përdorim ose në pronësi.²⁰⁴

I.3. Përgatitjet nga Gjeodeti

Për çdo aplikacion të parashtruar nga qytetarët për regjistrim në kadastrë, rregullim të kufijve kadastral, piktimit etj., gjeodeti është i obliguar të²⁰⁵:

- kontrollojë dallimet e sipërfaqes në mes të bazës së të dhënave grafike dhe tekstuale;
- kontrollojë të dhënat e vektorit kundrejt planeve të vjetra kadastrale (raster);
- analizojë planet kadastrale duke futur pikat e kontrollit të rendit të parë, të dytë dhe të
- tretë dhe të pikave të tjera me koordinata të njohura precize;
- krahasojë hartën kadastrale me matjet origjinale të terrenit
- kontrollojë hartën kadastrale kundrejt hartave tjera relevante.

²⁰⁴ Shih: <https://www.shqiperia.com/Hipoteka-dokumentet-qe-duhen-per-regjistrimin-fillestar-te-prones.7431>;

²⁰⁵ UA 01/2013 për Korrigjimin e sipërfaqeve. (Fushata për Sensibilizimin të Publikut gjatë Rindërtimit të Kadastrit dhe Regjistrimit të të Drejtave të Pronës së Paluajtshme);

Pas përfundimit të analizave të mësipërme dhe pas konkludimit se ekzistojnë mospërputhje, ZKK-ja duhet të informojë AKK-në me shkrim dhe të paraqesë të gjitha dokumentet e prodhuaranga ky studim.

I.4 Përgatitja e të dhënave për gjeodetin

Në emër të aplikuesit, gjeodeti kërkon nga ZKK të gjitha të dhënat grafike dhe tekstuale në dispozicion për njësinë/njësitë kadastrale.

Të dhënat tekstuale janë marrë dhe eksportuar nga SIKTK-T. Për këtë qëllim, zyrtari për përpunim regjistron një Rast të ri në sistem, dhe zgjedh "Shërbimi i të Dhënave i Njësisë Kadastrale të Selektuar për Gjeodet" nga menyuja rënëse - Lloji i Rastit.²⁰⁶ Pastaj ai/ajo hyn në faqen për Vendosjen e Rastit,²⁰⁷ ku rasti është vendosur në atë listë për përpunim dhe eksporton dosjen CSV me të dhënat tekstuale.

Të dhënat grafike eksportohen nga SIKTK-HK. Për këtë arsye, zyrtari i procesimit hyn në paraqitjen e Gjendjes Aktuale dhe gjeneron Raportin e Njësisë Kadastrale, nëse është e nevojshme Hartën e Parcelave Fqinje në formatin PDF.²⁰⁸ Gjithashtu në paraqitjen e gjendjes aktuale, ai/ajo përdor zgjedhjen e poligonit për të eksportuar pikat dhe vijat e pikave të kufijve (ose karakteristikat e tjera të nevojshme) në CSV, GML, shapefile, DWG ose në formatin ITF.²⁰⁹

I.5 Matjet kadastrale

Matjet dhe grumbullimi i të dhënave në terren me qëllim të regjistrimit në kadastër, apo ri-rregullimin e kufijve kadastral bazuar në të dhënat në kadastër dhe rindërtimin kadastral e quajm matje kadastrale.²¹⁰ Matjet kadastrale quajm matjen dhe paraqitja

²⁰⁶ AAK/2011 Udhëzues për Përdorues nëpërmjet Proceseve Biznesore duke përdorur SIKTK –T, Moduli i Shërbimeve, Pjesa 2;

²⁰⁷ AAK/2011 Udhëzues për Përdorues nëpërmjet Proceseve Biznesore duke përdorur SIKTK –T, Moduli i Shërbimeve, Pjesa 6;

²⁰⁸ AAK/ 2014SIKTK Sistemet e Hartës Kadastrale, Udhëzues dhe Komandë Referenca, Pjesa 2.

²⁰⁹ AAK/ 2014SIKTK Sistemet e Hartës Kadastrale, Udhëzues dhe Komandë Referenca, Pjesa 3.3.2.

²¹⁰Shih:http://www.unmikonline.org/regulations/unmikgazette/03albanian/A2004regs/RA2004_04_ALA2003_25.pdf.

në hartë e vijave kufitare të parcelës që përdoret për mbështetje e sistemit zyrtar të administrimit dhe regjistrimit të tokës.²¹¹ Të gjitha matjet e paluajtshmërive shënohen në harta katastrale e cila tregon kufinj të parcelave të tokës, referimet ndaj shenjave të këndeve kufitare, ndërtesat mbi parcela, si dhe identifikuesit e parcelave dhe ndërtesave.²¹² Hartat e vjetra kadastrale mund të mos tregojnë këto karakteristika

Harta kadastrale digjitale bazohet në sistemin unik shtetëror të koordinatave dhe në kornizën referente. Harta kadastrale digjitale është dëshmi publike e pronës së paluajtshme të çdokujt. Në formën e saj përfundimtare (të përkryer) ajo mund të paraqes pozitën e saktë të parcelave, ndërtesave dhe pronave të tjera të paluajtshme deri në disa centimetra. Por sot, cilësia gjeometrike e objekteve të paraqitura, e cila bazohet vetëm në “koordinatat e paraqitjes”, është shumë më ndryshe. Që hartat kadastrale digjitale të përdoren në mënyrë profesionale, koordinatat e të gjitha pikave të objekteve duhet të plotësohen me vlera të besueshme për tri atributet e propozuara të cilësisë: origjinën (burimin), saktësinë dhe besueshmërinë. Kjo është e domosdoshme për të siguruar cilësinë e këtyre të dhënave, por edhe për opsionin e përmirësimit gradual të cilësisë së dëshmimeve gjeometrike për pronat e paluajtshme që paraqiten në hartën kadastrale digjitale. Me shtimin e këtyre të dhënave cilësore, harta kadastrale digjitale përfshinë edhe mundësinë që të jetë dëshmia e vetme e bazuar në koordinata për të gjitha objektet e përcaktuara gjeometrike kadastrale. Kjo është mënyra më moderne dhe më ekonomike për të mbajtur dhe mirëmbajtur pjesën gjeometrike të pronës së paluajtshme pa teprica. Koordinatat përfundimtare të përcaktuara me matjet kadastrale paraqesin pozicionet e vërteta të pikave të objekteve kadastrale në realitet. Të njëjtat koordinata përdoren si koordinata për paraqitje përfundimtare në hartën kadastrale digjitale. Matjet e bazuara në GNSS gjithmonë rezultojnë në koordinata tre-dimensionale (hapësinore). Kjo është arsyeja pse komponenti i lartësisë duhet të merret parasysh edhe në kontekstin e matjeve kadastrale. Megjithatë, me matjet e

²¹¹ Shih: Ligjin Nr 2003/25 për Katastër të Kosovës; Neni 2, paragrafi 2.3;

²¹² Shih: Ligjin Nr 2003/25 për Katastër të Kosovës; Neni 2, paragrafi 2.4;

bazuara vetëm në GNSS do të përcaktohet lartësia e definuar elipsoide geometrike mbi elipsoiden e referencës GRS80.

I.5.1. Pregaditja e Projektit

Pas marrjes së të dhënave tekstuale dhe grafike për situatën e vjetër (ekzistuese), gjeodeti duhet të përgatisë projektin për krijimin ose ndryshimin e njësisë/njësive kadastrale. Kjo është e domosdoshme, përshembull për nënndarje ku gjeodeti duhet hartuar planin për nënndarje. Për këtë qëllim, ai/ajo duhet të përdorë një program të jashtëm. Nëse zona kadastrale është rindërtuar, projekti është përgatitur me të dhënat e siguruara nga ZKK. Nëse zona nuk është rindërtuar, gjeodeti së pari duhet matur kufijtë e jashtëm të njësisë/njësive. Matjet duhet të përfshijnë vetëm pjesën e pa rindërtuar. Kufijtë e rindërtuar nuk duhet të ndryshohen. Matja e situatës së vjetër është e detyrueshme për të gjitha punët kadastrale duke përfshirë nënndarjen, bashkimin, piketimin etj.,²¹³ Pastaj, këto të dhëna duhet të përdoren për përgatitjen e projektit.

I.5.2. Procesimi i të dhënave

Të dhënat e fituara nga matjet duhet të përpunohen në përputhje me kërkesat e përcaktuara në kapitujt 18-20 të këtij publikimi dhe procedurat e rekomanduara të prodhuesit.

Gjeodeti importon koordinatat përfundimtare me kodet e tyre në programin e jashtëm që përdoret për përgatitjen e projektit. Pastaj ai/ajo modifikon karakteristikat e nevojshme grafike dhe përditëson dosjet e pranuar nga ZKK për të përgatitur të dhëna përsëri në SIKTK²¹⁴-HK.²¹⁵

I.5.3. Të dhënat e dorëzuara nga gjeodeti

Gjeodeti duhet të dorëzojë:

²¹³ UA 01/2013për Korrigjimin e Sipërfaqeve.

²¹⁴ **Sistemi Informativ Kadastral dhe Tokësor i Kosovës (SIKTK)**: SIKTK është sistem për mbledhjen, përpunimin dhe distribuimin e informacioneve mbi tokën në baza tekstuale dhe grafike të të dhënave

²¹⁵Shih:http://www.unmikonline.org/regulations/unmikgazette/03albanian/A2004regs/RA2004_04_ALA2003_25.pdf;

- aplikacionin e pronarit.
- kopjen e numrit identifikues të pronarit.
- përshkrimin e punës së kryer nga gjeodeti.
- të dhënat grafike dhe tekstuale të marra nga ZKK.
- raportin për përgatitjen e studimit.
- projektin për krijimin apo modifikimin e njësisë/njësive kadastrale.
- raportin e përpunimit të të dhënave.
- matjet origjinale në format të përshtatshëm për të treguar: datën dhe kohën e matjes, saktësinë e matjes dhe kodin e pikës.
- koordinatat përfundimtare të pikave të reja në formatin XLSX.
- hartën digjitale- një dokument që përmban një skicë të situatës së re dhe koordinatat.
- të dhënat tekstuale për situatën e vjetër dhe të re.
- certifikatën e pronarit për situatën e vjetër.
- faturën për pagesën e bërë ZKK-së.
- certifikatën për taksat e paguara nga pronari.
- licencën e gjeodetit.
- kopjen e numrit identifikues të gjeodetit.
- dosjet e hyrjeve për SIKTK-HK.
-

I.5.4. Kontrolli i Kualitetit nga gjeodeti

Gjeodeti i cili bën KK të dorëzimeve duhet të:

- kontrollojë plotësinë e dorëzimeve kundrejt;
- rishikojë matjet origjinale kundrejt kërkesave duke përdorur listën kontrolluese;
- realizoj kontrollë gjeometrike të dosjes së të dhënave për SIKTK-HK përfshirë edhe vlefshmërinë e gjeometrisë dhe lidhjes sipas procedurave specifike softuerike.

Gjithashtu bëhet dhe kontrollë vizuale të:

- koordinatave përfundimtare të pikave të matura kundrejt raportit të përpunimit të të dhënave.
- koordinatave përfundimtare dhe kodeve të pikave të reja në formatin XLSX.
- hartës digjitale kundrejt projektit për krijimin ose ndryshimin e njësisë/njësive kadastrale dhe koordinatave të fundit të pikave të reja.
- të dhënat tekstuale për situatën e re dhe të vjetër.
- përshkriminë punës së bërë nga ana e operatorit ekonomik.

Vetëm të dhënat të cilat e kanë kaluar KK nga gjeodeti do të dorëzohen në AKK.

I.6. Kërkesa për regjistrim

Kërkesa për regjistrim duhet të bëhet me shkrim në ZKK-në në të cilën gjendet njësia kadastrale. ZKK-ja duhet të konfirmojë kohën dhe datën e regjistrimit të pranimit të kërkesës.

Aplikanti duhet t'i bashkëngjisë kërkesës matjet kadastrale për regjistrim në kadastër, si dhe dokumente të tjera relevante për të mbështetur kërkesën, sipas dispozitave të ligjit në fuqi të përfshira në kapiutill 3 të këtij publikimi. Kërkesa duhet të parashtrohet brenda 60 ditësh të matjeve kadastrale.²¹⁶

I.6.1. Shqyrtimi i kërkesës

ZKK duhet të shqyrtojë dokumentet e dorëzuara. Nëse kërkesa apo matjet kadastrale nuk përmbajnë të gjitha të dhënat e kërkuara sipas Ligjit dhe këtij udhëzimi administrativ, ZKK-ja do t'i caktojë parashtruesit të kërkesës një afat kohor për të rregulluar këtë çështje.²¹⁷ ZKK-ja ka për detyrë ta njoftojë me shkrim parashtruesin e kërkesës rreth mangësive të konstatuara. Nëse brenda afatit parashtruesi i kërkesës nuk e plotëson dokumentacionin e kërkuar, ZKK-ja do të refuzojë të regjistrojë njësinë e pronës.

²¹⁶Shih: Ligji Nr. 04/-L-013 për Kadastër, Neni 13, Paragrafi 3.

²¹⁷ Shih: Ligji Nr. 04/-L-013 për Kadastër, Neni 13, Paragrafi 4.

ZKK do ta refuzojë regjistrimin nëse:

- *dokumentacioni i paraqitur nuk është i mjaftueshëm për të dëshmuar se parashtruesi i*
- *kërkesës është mbajtës i të drejtës së asaj prone të paluajtshme.*
- Kërkesa dhe dokumentet mbështetëse përmbajnë parregullsi të dukshme.
- Vlefshmëria e kërkesës ose ndonjë nga dokumentet mbështetëse është diskutabile.
- Nëse dokumentacioni është i mangët dhe nuk mund të ketë bazë për regjistrim.

ZKK-ja duhet të marrë vendim dhe të bëjë regjistrimin brenda 3 ditëve nga data e kërkesës.²¹⁸ Parashtruesi i kërkesës duhet njoftuar menjëherë pas përfundimit. Regjistrimi është efektiv me hyrjen e vendimit të ZKK-së në regjistër.

I.6.2. Rishqyrtimi

Brenda 30 ditëve, nga marrja e njoftimit me shkrim nga ZKK-ja mbi refuzimin për regjistrimin e të drejtës së pronës së paluajtshme, parashtruesi i kërkesës mund të kërkojë nga ZKK-ja të rishqyrtojë vendimin.²¹⁹ ZKK-ja do të konfirmojë kohën dhe datën e pranimit të kërkesës për rishqyrtim. ZKK-ja do të marrë vendim lidhur me regjistrimin e të drejtës së pronës së paluajtshme brenda 15 ditëve nga dita e pranimit të kërkesës për rishqyrtim.²²⁰

Kur ZKK-ja konsideron se parashtruesi i kërkesës ka plotësuar kriteret për regjistrim, do të mbajë shënim për një vendim të tillë dhe do të regjistrojë të drejtën e pronës së paluajtshme në përputhje me rrethanat. Brenda tridhjetë (30) ditësh nga dita e pranimit të vendimit me shkrim të ZKK-së mbi refuzimin e regjistrimit të së drejtës

²¹⁸ Shih: Ligji Nr.04/-L-013 për Kadastër, Neni 13, Paragrafi 5.

²¹⁹ Shih: Po aty. Neni 27, Paragrafi 1.

²²⁰ Shih: Po aty. Neni 27, Paragrafi 2.

së pronës së paluajtshme, parashtruesi i kërkesës mund të kërkojë nga AKK të shqyrtojë vendimin e ZKK-së.²²¹

AKK-ja duhet të shqyrtojë vendimin e ZKK-së brenda 30 ditësh nga dita e pranimit të kërkesës.²²² ZKK-ja duhet të zbatojë vendimin e AKK-së. Nëse ZKK-ja nuk e zbaton vendimin, atëherë AKK-ja do ta zbatojë atë vendim. Vendimi i lartpërmendur i AKK-së do t'i nënshtrohet shqyrtimit gjyqësorë në pajtim me ligjin në fuqi.

I.7. Procesimi dhe regjistrimi

Me rastin e pranimit, kërkesa regjistrohet në SIKTK-T përmes faqes për Regjistrimin e Rastit.²²³ Rasti merr një numër automatik nga sistemi si dhe regjistrohet data e saktë. Lloji i Rastit të zgjedhur varet nga kërkesa (për shembull: "Bashkim", "Nënndarje", "Matje sporadike", etj.).

Mbikëqyrësi ia cakton rastin zyrtarit të procesimit i cili do ta bëjë procesimin si dhe do ta dërgojë tek verifikuesi për të verifikuar rezultatet e procesit.

Zyrtari i procesimit e vendos Rastin në SIKTK-T duke u bazuar në dokumentet e dorëzuara drejtpërdrejtë nga parashtruesi i kërkesës apo nga gjeodeti. Pas vendosjes, rasti konsiderohet i vlefshëm dhe duhet të dërgohet për verifikim.

Para verifikimit, Rastet të cilat kërkojnë procedurë për njoftimin e publikut duhet të përfshihen në listën e njoftimit publik përmes faqes së verifikimit të SIKTK-T.²²⁴

Këto raste përfshijnë:

- transaksionin e pronësisë dhe posedimit;
- kontratën e qirambajtjes mbi 3 vite, kontratën e qirambajtjes mbi 10 vite dhe kontratën e qirambajtjes mbi 99 vite.

²²¹ Shih: Po aty. Neni 27, Paragrafi 1.

²²² Shih: Po aty. Neni 28, Paragrafi 3.

²²³ AKK/2011Udhëzues për Përdorues nëpërmjet Proceseve Biznesore duke përdorur SIKTK –T, Modul për Menaxhimin e Rastit, Pjesa 2.

²²⁴ AKK/2011Udhëzues për Përdorues nëpërmjet Proceseve Biznesore duke përdorur SIKTK –T, Modul për Menaxhimin e Rastit, Pjesa 2.

Lista për njoftimin e publikut duhet të gjenerohet, shtypet (duke përdorur SIKTK-T), dhe pastaj të ekspozohet në komunë në tabelën e shpalljeve për 5 ditë pune. Pas skadimit të afatit të njoftimit verifikuesi njoftohet se Rasti është gati për vendim përmes faqes së Verifikimit.²²⁵

Të drejtat tjera, p.sh. hipoteka, servitute, barra tatimore, etj. Nuk janë temë e njoftimit publik dhe SIKTK-T-ja nuk kërkon dërgimin e listës për njoftim publik.

SIKTK-T e lejon verifikuesin të pranojë apo të refuzojë Rastet e proceduara. Nëse parashtruesi i kërkesës nuk i ka dorëzuar të gjitha dokumentet e nevojshme, apo nëse rasti nuk mund të procesohet për arsye të ndryshme, verifikuesi gjithashtu mund të refuzojë Rastin.

Verifikuesi i cakton parashtruesit të kërkesës një afat kohor prej 15 ditësh që ta dorëzojë dokumentacionin e plotë (shih 14.6). Nëse nuk i dorëzon brenda këtij afati, atëherë Rasti refuzohet. Pasi të pranohet, Rasti do të mbyllet dhe të dhënat kadastrale të modifikuara gjatë procesimit të Rastit do të ruhen përgjithmonë në bazën e të dhënave SIKTK-T.

I.8. Regjistrimi i paluajtshmërive

Gjatë procesit të rindërtimit të Kadastrit duhet të kërkohet dhe shqyrtohet dokumentacioni për zyrtarizimin e transaksioneve jo zyrtare që për ndonjë arsye, deri atëherë kanë mbetur jashtë sistemi kadastral. Regjistrimi apo ndryshimet në SIKTK mund të bazohen vetëm në dokumentet që i kanë ofruar subjektet që dojnë të bëjnë regjistrimin. Së pari, operatori ekonomik duhet të kërkojë nga pronari/përdoruesit të dorëzojnë dokumentet ligjore për regjistrimin e të drejtave pronësore. Këto dokumente duhet të pranohen nga fillimi i punës të OE e deri para perfundimit të Shikimit Publik.²²⁶ Regjistri i paluajtshmërive është mekanizëm, i cili administrohet nga organet shtetërore në të cilin mbahen të gjitha të dhënat për paluajtshmëritë. Regjistrimi është akti (veprimi) me anë të të cilit shënohen në këto regjistra të posaçëm, disa veprime juridike që lidhen me pasuritë e paluajtshme dhe që synojnë

²²⁵ Po aty.

²²⁶ Shih: <http://www.qbz.gov.al/botime/PasuritePaluajtshme.pdf>;

transferimin e ndonjë të drejte reale që lidhet me këto pasuri.²²⁷ Regjistrimi fillestar i çdo pasurie të paluajtshme bëhet me përgatitjen e një karteles dhe të një harte treguese të regjistrimit në pajtim me dispozitat e këtij ligji dhe në përputhje me dispozitat e çdo akti që përcakton pronësinë ose marrëveshjet apo detyrimet që ekzistojnë për pasuritë e paluajtshme.²²⁸ Dështimi për të regjistruar marrëveshjen e blerjes së një prone, mund t'ju bëjë një rrezik të madh. Çdo dokument që detyrohet të regjistrohet, por nuk është i regjistruar, nuk mund të pranohet si provë në asnjë gjykatë.²²⁹

Për pasojat që duhet të sjellë regjistrimi ekzistojnë dy sisteme kryesore:

1- Sistemi që regjistrimin e kërkon për efekt të fitimit të pronësisë ose të drejtës tjetër reale. Ky quhet sistemi kadastral.

2-Sistemi që regjistrimin nuk e kërkon për efekt të fitimit të së drejtës, si shkak preferimi. Ky sistem quhet sistemi i transkriptimit;²³⁰

Një shembull i këtij të fundit, i cili mbështetet në sistemin e transkriptimit është sistemi francez. Sistemi kadastral është pranuar dhe nga sistemi kosovar këtë e dallojmë fare mirë tek forma e veprimit juridik, ku kërkohet regjistrimi si element për vlefshmërinë e veprimit juridik dhe fitimit të pronësisë.²³¹ Kadastrën mund ta përkufizojmë si një regjistër, një inventar të përgjithshëm të pasurive të paluajtshme në një territor të dhënë, si një tërësi dokumentesh që shoqërojnë pasuritë e paluajtshme, qoftë sipërfaqen tokësore apo ndërtesat që ekzistojnë brenda një shteti. Kadastrë si koncept ka ardhur duke evoluar e përsosur deri në formën që ka në ditët e sotme si një regjistër i paluajtshmërive. Në të kaluarën ai nuk ka qenë i specifikuar vetëm për paluajtshmëritë, por në mënyrë të përgjithshme ka qenë formë e regjistrimit si për sendet e luajtshme dhe ato të paluajtshme, për mbajtjen e një pasqyre me qëllim pagimin e tatimit. Qëllimi tatimor ka qenë bazë e kadastrit,

²²⁷ Shehu. Avni. Pronësia, Tiranë, 2000. fq.100;

²²⁸ Shih: Ligjin. Nr.7843, datë 13.7.1994, për regjistrimin e pasurive të paluajtshme. Neni 13, paragrafi 1;

²²⁹ Shih: <https://housing.com/news/laws-related-registration-property-transactions-india/>

²³⁰ Shih: <https://housing.com/news/laws-related-registration-property-transactions-india/>;

²³¹ Një gjë e tillë parashikohet dhe në Ligjin për Pronësinë dhe të Drejtat Tjera Sendore i Kosovës.

pikërisht nevoja për të përcaktuar të ardhurat e tatueshme.²³² Qëllimi juridik sot konsiston në mundësinë për të siguruar dokumente kadastrale me vlerë juridike, që me anën e dokumenteve kadastrale të provohen të drejtat e regjistruara në kadastrë. Administrimi i kadastrit në Republikën e Kosovës bëhet nga Agjencia Kadastrale e Kosovës në pajtim me dispozitat e ligjeve në fuqi. Ajo është autoriteti më i lartë për Kadastrë, Gjeodezi dhe Hartografi në Kosovë që merret me mirëmbajtjen e të gjitha evidencave zyrtare për pronat e paluajtshme të bazuara në të dhënat e matjes dhe kadastrit të tokave. Duke ditur vështirësitë që kanë ekzistuar në Kosovë para vitit 1999, regjistrimi i pasurisë sot është një sfidë si rezultat i vështirësive që vijnë nga e kaluara. Mos regjistrimi i paluajtshmërive ka ndodhur për shumë arsye ndër to më kryesore: mungesa e një infrastrukture të kompletuar ligjore, mungesa e planeve urbanistike dhe i parcelave ndërtimore. Gjithashtu në komuna vihet re mungesa e regjistrave të cilët janë marrë gjatë periudhës së luftës. Përsa i përket realizimit të qëllimit civil të kadastrit, në këtë periudhë informacioni vihet në dispozicion me anën e dokumenteve kadastral dhe veçanërisht planimetrisë së detajuar në shkallë të madhe të të gjithë territorit kombëtar, dhe analizës të çdo parcele tokës bujqësore dhe asaj urbane. Si njësi themelore e kadastrit është ngastra tokësore, ndërtesat, pjesët e ndërtesës ose përçojat.²³³ Secila komunë është e ndarë në Zona Kadastrale. Me Zonë Kadastrale kuptohet një pjesë e sipërfaqes së tokës e përcaktuar gjeografikisht, zakonisht një fshat në zonat rurale apo një qytet ose pjesë e tij në zonat urbane.²³⁴ Kadastrin përbëhet nga dy pjesë kryesore, nga regjistri i të dhënave mbi paluajtshmërinë dhe të dhënat teknike, të cilat kanë të bëjnë me hartat grafike të njësisë themelore të kadastrit qoftë ajo ngastër tokësore apo ndërtesë si pjesë e paluajtshmërisë. Për të regjistruar pasurinë e paluajtshme në regjistrin kadastral dokumentet kryesore që duhet të paraqiten janë:

²³² Shih: <http://geomatica.como.polimi.it/corsi/catasto/storia.pdf> vizituar për herë të fundit më datë 01.06.2017;

²³³ Shih: http://www.delhi.gov.in/wps/wcm/connect/doi_revenue/Revenue/Home/Services/Property+Registration

²³⁴ Shih: Ligji Për Kadastrin, Neni 7 Njësitë në Kadastrë;

- *dokument i vlefshëm nga një organ kompetent qoftë ai gjyqësor apo administrativ.*
- *vendimi i gjykatës kompetente.*
- *transaksioni ligjor, evidentuar nga dokumentet në përputhje me ligjet e aplikueshme në fuqi.*²³⁵

Karakteristikë e sistemit kadastral sot në Kosovë është digjitalizimi i të dhënave dhe përdorimi i databazës krahas librave manualë të përdorur në sistemin e mëparshëm. Gjatë një hulumtimi të bërë në dy komuna të Republikës së Kosovës për qëllime verifikimi të të dhënave kadastrale manuale dhe atyre digjitale u vu re se pati mospërputhje midis të dhënave të kaluara nga librat manual në databazën elektronike. Në rastin e Kadastrit vlen parimi i publicitetit çka do të thotë se të gjithë kanë të drejtë për të marrë informacion - të dhëna nga Kadastrit - përveç rasteve të rregulluara në paragrafin 2 të Nenit 22 të Ligjit për Kadastrin.²³⁶

I.8.1.Mënyra e Regjistrimit:

Regjistruesi, një person ose çdo grup i ngarkuar nga kryere-gjistruesi kërkon që pronësia si dhe kufijtë e çdo pasurie që duhet regjistruar, të dokumentohen duke përdorur kriteret e mëposhtme:

- *Pronësia dhe kufijtë e pasurive të paluajtshme përcaktohen nga aktet e fitimit të pronësisë,*²³⁷
- *Individët, familjet dhe personat juridikë, privatë apo shtetërorë, që zotërojnë dokumente pronësie, sipas shkronjës “a”, por nuk kanë të përcaktuar në to sipërfaqen e pasurisë së paluajtshme, kanë të drejtë t’i paraqesin regjistruesit një kërkesë për regjistrim pronësie, e cila duhet të shoqërohet me dokumentin e pronësisë, me një planvendosje apo genplanin e pasurisë, deklaratën noteriale të pronarëve fqinjë, që vërtetojnë përmbajtjen e kërkesës për pronësinë dhe kufijtë e pasurisë që pretendohet, si dhe kopje të vërtetuara nga noteri të*

²³⁵ Murat Meha, Analysis of Cadastral Data in the Perspective of Land Administration in Kosovo.

²³⁶ Shih: <http://www.qbz.gov.al/botime/PasuritePaluajtshme.pdf>

²³⁷ Shih: Kodin Civil të Shqipëris. Neni 193;

dokumenteve të ndryshme, që mbështesin kërkesën për regjistrim. Regjistruesi, brenda 30 ditëve nga paraqitja e kërkesës, duhet t'i kthejë përgjigje kërkuetit pas pagesës së shpenzimeve, të cilat parapaguhet nga kërkueti. Kundër vendimit të regjistruetit ose në mungesë të përgjigjes, me kalimin e këtij afati, kërkueti mund të ankohet në gjykatë. Në procesin gjyqësor gjykata thërret të gjithë pronarët, pronat e të cilëve janë ngjitur njëra-tjetrës e të cilët kanë interes të ligjshëm në gjykim.²³⁸

Pra kërkesa për regjistrimin e pronësisë duhet të përmbaj:

- dokumentin e pronësisë;
- një plan rievimi të pasurisë, të përgatitur nga një subjekt i licencuar për punime topografike, sipas kërkesës së të interesuarit apo nga Zyra e Regjistrimit të Pasurive të Paluajtshme;
- deklaratën noteriale të pronarëve kufitarë, që vërtetojnë përmbajtjen e kërkesës për kufijtë e pasurisë që pretendohet të regjistrohet. Regjistruesi, brenda 30 ditëve nga data e paraqitjes së kërkesës, duhet t'i kthejë përgjigje kërkuetit, pas pagesës së shpenzimeve, të cilat parapaguhet nga kërkueti. Kundër vendimit të regjistruetit ose në mungesë të përgjigjes, me kalimin e këtij afati, kërkueti mund të ankohet në gjykatë. Në procesin gjyqësor gjykata thërret të gjithë pronarët, pronat e të cilëve janë kufitare me njëra-tjetrën, e të cilët kanë interes të ligjshëm për gjykim.²³⁹

c) *Për kalimin në pronësi të sipërfaqes, kur në dokumentin e pronësisë është bërë shënimi “oborr në përdorim”, kërkuetit duhet t'u drejtohen organeve të kthimit dhe kompensimit të pronave. Për rastet, të cilat nuk janë subjekt i ligjit për kthimin dhe kompensimin e pronave, kërkuetit i drejtohen institucionit të autorizuar nga Këshilli i Ministrave. Procedura e kalimit të kësaj sipërfaqeje në pronësi, në këto raste, përcaktohet me vendim të Këshillit të Ministrave.²⁴⁰*

I.8.2.Njoftimi publik

²³⁸ Shih: LIGJ Nr. 33/2012. Ligji për regjistrimin e pasurive të paluajtshme. Neni 25;

²³⁹ Shih: <http://extwprlegs1.fao.org/docs/pdf/alb112532.pdf>;

²⁴⁰ Shih: <http://www.qbz.gov.al/botime/PasuritePaluajtshme.pdf>

Regjistrimi i përkohshëm duhet të afishohet për 45 ditë në një vend të përshtatshëm për konsultim publik brenda zonës gjeografike ku këto pasuri janë të lokalizuara. Gjithashtu do të bëhet edhe një njoftim për këtë periudhë 45 ditëshe sipas një mënyre publike për të lajmëruar individët që mund të bëjnë ndonjë pretendim për pasuritë e paluajtshme. Gjatë kohës së afishimit të gjitha gabimet apo pretendimet duhet t'i bëhen të ditura regjistruarit. Asnjë pretendim i paraqitur pas kësaj periudhe 45 ditëshe, nuk do të pranohet për shqyrtim.²⁴¹ Informacioni për regjistrimin e kryer, sipas nenit 25 të këtij ligji, duhet të afishohet për 45 ditë në një vend të përshtatshëm për konsultim publik, brenda zonës kadastrale ku këto pasuri janë të lokalizuara.²⁴² Ky afishim duhet të shoqërohet edhe me kryerjen e një njoftimi publik, për të lajmëruar individët që mund të kenë ndonjë pretendim për pasuritë e paluajtshme të regjistruara. Të gjitha gabimet e konstatuara apo pretendimet e paraqitura gjatë kohës së afishimit duhet t'i bëhen të ditura regjistruarit. Çdo pretendim i paraqitur pas kësaj periudhe 45-ditore të afishimit nuk do të pranohet për shqyrtim nga regjistruari. Me kërkesë të pronarit të një pasurie të paluajtshme ose të qiramarrësit, të cilëve nuk u është lëshuar asnjë certifikatë pronësie ose qiraje, regjistruari i lëshon pronarit një certifikatë pronësie ose qiraje, sipas rastit, në formë të shkruar duke pasqyruar të gjithë informacionet që ndodhen në kartelën e kësaj pasurie dhe që kanë efekt mbi pasurinë e paluajtshme apo mbi kontratën e qirasë.²⁴³ Për çdo pasuri të paluajtshme, të regjistruar në kartelën përkatëse, për pronësi, hipotekim apo për kontrata të ndryshme që janë realizuar mbi këtë pasuri, lëshohet vetëm një certifikatë. Certifikata e pronësisë, e qirasë apo e hipotekës është dëshmi e vlefshme për çështjet që tregohen në të, ndërsa pasuria e paluajtshme kontrata e qirasë apo hipotekës u nënshtrohen të gjitha atyre që janë shkruar në kartelë si në rastin kur këto shënohen

²⁴¹ Shih: <http://www.ikub.al/Ligje/1204200123/Article-Per-REGJISTRIMIN-E-PASURIVE-Te-PALUAJTSHME.aspx>;

²⁴² Shih: <http://80.78.70.231/pls/kuv/f?p=201:Ligj:33/2012:21.03.2012;>

²⁴³ Shih: Ligjin Nr. **33/2012.**// Për regjistrimin e pasurive të paluajtshme i Shqipërisë. Neni 32, paragrafi 1.

në certifikatë ashtu edhe kur nuk shënohen. Data e lëshimit të certifikatës së pronësisë, së qirasë apo hipotekës shënohet në kartelë.²⁴⁴

PËRFUNDIMI

Të drejtat në tokë (pronë të paluajtshme) nganjëherë quhen edhe interesi për tokë, sepse kur ndodh 'transferimi i tokës', ajo që ndodh në fakt është që interesi në tokë bartet prej një personi në tjetrin. Pronësia mbi tokën nënkupton një interes të caktuar në tokë (pronë të paluajtshme). Ky interes në tokë mund të përfshijë të drejtën për ta blerë (në disa shtete të huajt nuk mund ta fitojnë këtë të drejtë, derisa në disa shtete tjera ekzistojnë kufizime të posaçme në hapësirat kufitare) dhe të drejtat për ta shitur ose për t'ia dhënë me qira dikujt tjetër. *Ato mund të përfshijnë servitutet (siç janë të drejtat e kalimit dhe interesi tjetër i palëve të treta), profitet (siç janë e drejta për t'i marrë mineralet (xehet), për t'i prerë ose për t'i vjelë frutat siç janë ullinjët), dhe kufizimet siç janë hipotekat, në të cilat të drejtat barten te personi i tretë për kohësisht në këmbim për kredi ose e drejta për të shitur bartet në rastin kur kredia nuk është shpague me kohë. Ato gjithashtu përfshijnë të drejtat e shfrytëzimit, shumë prej të cilave janë të kontrolluara nga rregulloret e planifikimit fizik, siç janë e drejta për të ndërtuar në tokë ose për të kryer disa funksione siç janë shitja e produkteve. Në rastet e tilla, mungesa e të drejtës është kufizim, i cili në fakt është e drejtë negative. Në disa sisteme juridike ekziston supozimi se nëse e drejta nuk është e paraparë me ligj, ajo nuk ekziston; në të tjerat, e drejta ekziston nëse ajo nuk është hequr me ligje dhe rregullore. Të drejtat gjithashtu mund të hiqen nga vetë pronari në formë të marrëveshjeve për kufizime; p.sh. 'A' ia shet tokën 'B-së' me kusht dhe kufizim që 'B-ja' mos ta shfrytëzojë pronën për qëllim të caktuar, siç është ngritja e ndërtesës mbi lartësinë e caktuar për ta mbrojtur (mos t'ia mbulojë) pamjen 'A-së'. Të drejtat sendore (reale) të kufizuara (përpos disa të drejtave speciale siç është e drejta e*

²⁴⁴ Shih: Ligjin.Nr.7843, datë 13.7.1994, për regjistrimin e pasurive të paluajtshme. Neni 28;

përjetshme për të jetuar në një pjesë të caktuar të ndërtesës) mund të shiten ndaras nga e drejta kryesore e pronësisë. Pas vdekjes së pronarit, të drejtat e kufizuara barten te trashëgimtarët dhe ‘shkojnë me tokë’, që do të thotë, ato do të vazhdojnë edhe nëse e drejta kryesore e pronësisë shitet.

Në shumicën e vendeve, i gjithë kompleti i të drejtave pronësore nuk është i dokumentuar. Për më tepër, interesi në tokën bujqësore dallohet shume prej qytetit dhe në aspekt të administrimit, ai regjistrohet në librat e tokës dhe regjistrat kadastralë dhe zakonisht është një nën-komplet i vogël i të drejtave të cilat ekzistojnë në realitet. Ka shumë interesa më të rëndësishme të cilat e kanë fuqinë juridike edhe pse ato nuk janë të regjistruara në regjistrat e tokës (pronave të paluajtshme), siç janë të drejtat tradicionale për kalim (rrugë) ose për dritë.

REKOMANDIME

Për legjislativin:

- *Korniza normative lidhur me pronën e paluajtshme duhet të kanalizohet dhe harmonizohet me ligjet vendore dhe standardet ndërkombëtare për të drejtat e njeriut. Ligjet mbi pronën duhet të mbahen në numër minimal të teksteve ligjore si dhe gjuha duhet të jetë e qartë.*
- *Çdo ligj i ri që i adresohet pronës së paluajtshme duhet të specifikojë me një dispozitë që prona e paluajtshme nuk mund të transferohet pa (1) kontratën me shkrim (2) të verifikuar zyrtarisht dhe (3) më pas të regjistruar në kadastrë.*
- *Legjislacioni duhet të adresojë drejtpërsëdrejti çështjen se si gjykatat duhet të merren me situatat ku palët nuk kanë lidhur kontratë me shkrim për transaksionet e pasurisë së paluajtshme ngase legjislacioni diskriminues në fuqi në kohën e transaksionit iu ka ndaluar atyre që të veprojnë në atë mënyrë. Gjykata Supreme e Kosovës duhet t'i udhëzojë gjykatat e shkallës më të ulët se si t'i adresojnë rastet e tilla.*
- *Duhet të zhvillohen rregullat e dëshmive të cilat adresojnë pranueshmërinë dhe rëndësinë e dëshmive. Udhëzues specifik rreth asaj se cilat pjesë të dëshmisë çojnë peshë më të madhe se tjerat, p.sh. dokumente të lëshuara nga ndonjë agjenci*

qeveritare prezumohen si të jenë e vlefshme dhe që kanë peshë më të madhe se dëshmia e dëshmitarit, gjë që mund të ndihmojë në adresimin e mungesës së arsytimit në shumë vendime të gjykatës.

Literatura:

- Aliu, Abdulla, E drejta sendore (Pronësia), Prishtinë 2006;
- Aliu, Abdullah. E Drejta Sendore. Prishtinë 2009;
- Aliu, Abdullah. E Drejta Sendore. Prishtinë 2014;
- Dodaj, Marjan, E drejta civile (Pjesa e II-të – Sendet), Prizren/Kosovë (2007/036), / Ligji për pronësinë dhe të drejtat tjera sendore i Republikës së Maqedonisë, 2001/2008/2009/2010, Neni 112;
- Gashi, Haxhi, Ftimi dhe humbja e pronësisë sipas Ligjit për pronësi dhe të drejtat tjera sendore: Influenca e Kodit Civil Gjerman në Ligjub e Koovës, Revista “ E Drejta”, Nr.2/2012;
- Games, Andrea. Bazat e së drejtës Reale. Prishtinë, 1972 (Rilindja);
- Galgano, Franquesko. E Drejta Private. Tiran 2006;
- Krasniqi, Armend. E Drejta Biznesore. Prishtinë 2016;
- Medjedovic, Sefer. “Stvarno Pravo” Novi Pazar 2011.
- Murat Meha, Analysis of Cadastral Data in the Perspective of Land Administration in Kosovo;
- Statovci, Ejup. Statovci. Pronësia, origjina dhe zhvillimi. Prishtinë 2009;
- Selmani, Bashkim. E Drejta Romake. Maqedoni 2013;
- Shehu, Avni. Pronësia, Tiranë, 2000;
- **Ligjet e aplikueshme:**
- Kushtetutën e Republikës së Kosovës;
- Ligjin nr. 03/L-154.// Për Pronësinë dhe të drejtat tjera sendore i Kosovës;

- Ligji Nr. 2002/ 5, Për Themelimin e regjistrimit të të drejtave të pronësisë në paluajtshmëri të Republikës së Kosovës;
- Ligjin Nr 2003/25 për Katastër të Kosovës;
- Ligji për banim, viti 1999;
- Ligjin Nr. 04/L-077,/ për mardhenjet e detyrimeve të Kosovës(LMD);
- Ligji për pronësinë dhe të drejtat tjera sendore i Republikës së Maqedonisë, 2001/2008/2009/2010;
- Ligji për Hipotekën e kontraktuar i RM-së;
- Kodi Civil i Republikës së Shqipërisë, 1994/1999/2001/2012;
- Ligjin. Nr.7843, datë 13.7.1994, për regjistrimin e pasurive të paluajtshme në Shqipëri;
- Ligjin Nr. **33/2012.**// Për regjistrimin e pasurive të paluajtshme i Shqipërisë;
- Kodi Civil Francez (French Civil Code – English Translation of 2004);
- AAK/2011 Udhëzues për Përdorues nëpërmjet Proceseve Biznesore duke përdorur SIKTK –T, Moduli i Shërbimeve, Pjesa 2;
- AAK/2011 Udhëzues për Përdorues nëpërmjet Proceseve Biznesore duke përdorur SIKTK –T, Moduli i Shërbimeve, Pjesa 6
- AAK/ 2014SIKTK Sistemet e Hartës Kadastrale, Udhëzues dhe Komandë Referenca, Pjesa 2;
- Protokollin shtesë, neni 1 i rezolutë nërkombëtare për lirit dhe të drejtat e njeriut;

РЕЛИГИОЗНИ ПРАШАЊА И НИВНОТО ВЛИЈАНИЕ ВРЗ НАЦИОНАЛНАТА БЕЗБЕДНОСТ НА БАЛКАНОТ

д-р Митко Вељуслиев

МО на РМ „Орце Николов“ бб 1000 Скопје, Р. Македонија

(veljuslievmitko@yahoo.com)

Апстракт

Денес, совршен микс од два концепта го прогонуваат Балканот: религијата и национализмот. Во контекст на историјата на земјите од западна Европа, национализмот е кохезивна идеологија која хронолошки дојде по религијата и се бореше да го заземе своето место. За разлика од идеологијата на религијата, што одговараше на феудализмот со „Бог“ како нејзин фокус на општествената лојалност, идеологијата на национализмот одговараше на капитализмот со „нација“ во фокусот. Сепак, за разлика од основниот, добро познат историски конфликт меѓу религијата и национализмот, може да се откријат голем број случаи во кои религијата и национализмот кохабитираат во еден вид заедница; религија што го поддржува национализмот или националниот идентитет.

За разлика од меѓународните односи, кои како посебна област неодамна го привлекоа интересот на научниците, религијата отсекогаш била истакната варијабла за експерти што ја проучуваат балканската политика и националната безбедност. Чекорите што религиските водачи ги презедоа за промовирање на меѓуопштинскиот мир во регионот во текот на изминатите неколку години, предизвикуваат надеж во навременото зголемување на напорите за подобрување на дијалогот меѓу зафрлените групи или за зголемување на меѓу-комуналната солидарност. Како и да е, имајќи предвид како во моментот стојат работите на Балканот, постојат сериозни пречки оваа можност да се земе здраво за готово. Но, имајќи ја предвид улогата на религиозните актери и институции во последните мултиетнички збиднувања и делови склони кон

конфликти во светот, има причина за претпазлив оптимизам за регионот во блиска иднина.

Клучни зборови: религија, Балкан, безбедност, мир, нација

Воведни зборови

Крајот на идеологиите, порастот на религиозноста во светот, идентитетската криза, процесите на глобализација и рedefинирање на врската помеѓу државата и верските заедници, особено во земјите во транзиција, покренуваат голем број прашања од областа на социологијата, религијата и политичките науки. Кризата на идентитетот, во корелација со процесите на интеграција и распаѓање во земјите во транзиција, го поставува прашањето за односот помеѓу идентитетот и припадноста кон верска заедница. Припадноста кон верска заедница честопати подразбира потреба за потврдување на нечија особеност во однос на слични заедници кои практикуваат различни религии, како и припадност кон глобалната заедница која практикува иста религија. Така, религиозната припадност може да значи и зајакнување на посебноста и затворање на идентитетот, како и отвореноста кон а priori универзалните постулати на најголемите светски религии. Како резултат на тоа, неопходно е да се разбере до кој степен ресоцијализацијата преку религиозна припадност е отпорност на идентитетот на процесите на интеграција и до кој степен тоа подразбира потреба од отвореност кон поуниверзални критериуми за вредност. Денес, едно од најтешките прашања со кои се соочуваат општествата во однос на религијата, а посебно Балканот, е она на религиозната модерност.

Концептот на религијата и национализмот

Религијата е доста субјективна, комплексна тема. Не само што постојат различни религии, различни идеологии, различни секти во религиите и различни книги за богослужба, има и различни толкувања на самата улога на религијата. Некои автори ја сметаат религијата како обединувачки фактор;

други ја поврзуваат религијата и идентитетот, или религијата како слобода и универзално право. Сепак, други ја разбираат религијата како претходник на насилството, додека некои ја сметаат религијата како сила за социјална услуга и добра.

Да тргнеме од претпоставката дека сите големи вери имаат детални кодекси на однесување за човечките суштества што треба да ги следат, односно фактот дека религијата секогаш го имала аспектот на нејзината поврзаност со човековото однесување. Да речеме дека, религијата не е единствениот фактор што го обликува и мотивира човечкото однесување. Во конвенционалниот дискурс на меѓународните односи, религијата се гледа на два едноставни начини: или како извор на светилистички аспирации за мир и љубов, кои честопати се игнорираат од реалната политика, или како извор на целиот терористички екстремизам што ги загрозува виталните интереси на светот.

Религијата постои уште во самиот зародиш, но и во формирањето на земјите денес. Религијата, како таква, може да биде „лепливата смеса“, но и раздор за нациите. Таа одлично ја одиграла својата улога во многу случаи, но посебно во случаите каде е испреплетена со национализмот, како на пример, кога постои трета идеологија за кохезија која им се заканува на концептот на религија и национализам (на пр. Марксизам); во случај на постоење на концептот „избрани луѓе“, како во случај на Евреи, па дури и Арапи; кога елементите кои ја сочинуваат нацијата (јазик, национален пазар и сл.) се слаби, и во тој случај религијата ја игра улогата на социјална смеса да ги надомести; понатаму, во вонредни ситуации како војна; кога постои „национална црква“; и во случаи кога религијата на доминантната нација е различна од онаа на доминираниот, религијата на втората барем го поддржува неговиот национализам или неговиот национален идентитет.

Но, верскиот идентитет е присутен постојано во антагонизмите што со векови го фрагментирале Балканот - поставувајќи сосед против сосед, муслимани против православни христијани и православни христијани против западни христијани (во случајот со НАТО).

Повеќе од каде било на друго место во Европа, религијата и националноста се спојуваат на Балканот, со што се овозможува создавање моќна пропаганда и уникатна историја што може да се искористи за да инспирира омраза кон „другиот“. Земјите од поранешна Југославија се наоѓаат на невидлива „грешна“ линија помеѓу исламот - Блискиот исток и источните и западните гранки на христијанството. Со векови, секоја вера барала хегемонија над религиозната расправија на Балканот која потекнува од векови бурна историја, вклучувајќи го и доаѓањето на Словените во VII век, расцепот меѓу Рим и Православната црква пред 1.000 години и подоцнежното пристигнување на Османлиските Турци, кои ги наградувале оние што се преобразиле во муслимани. Голем број научници од регионот, како и православно свештенство, истакнуваат дека Српската православна црква е тешко монолитна во поддршката на Милошевиќ. Од една страна, Милошевиќ многу се потпираше на православните верски симболи и ја освежи неговата политичка порака и го оправда прогонот на етничките Албанци, кои се претежно муслимани. Ова беше протолкувано и како манипулација со косовската религиозна митологија, која ја презедоа најрадикалните елементи на српското општество, што е од клучно значење за распаѓањето на Југославија според Салс, шеф на одделот за религија на колеџот Хаверфорд во Пенсилванија. На Косово се гледа како на „српски Ерусалим“, беше во срцето на тоа српско кралство, а Србите денес сè уште носат длабоки духовни корени оттаму. Многу од најраните српски православни цркви и манастири се на Косово, а многу Срби жестоко се спротивставуваа дури и на предлогот - даден од некои радикални албански фракции - Косово да стане дел од поголема албанска држава. Пол Мојзес ќе забележи дека „трите доминантни религии на Балканот - исламот, источниот православен и западниот христијанин - не се својствени за несогласувања“,²⁴⁵ но дека секој „се плаши од своите соседи

²⁴⁵ професор по религија на колеџот Росомен кај Филадельфија, кој пораснал во Југославија.

затоа што нивните соседи, во минатото, на еден или друг начин ги искористија“.²⁴⁶

Накратко за терминот национална безбедност

Како академски термин, „безбедноста“ до неодамна беше монополизирана од дисциплината која ги изучува меѓународните односи (IR). Терминот во тесна смисла, е сфатен како синоним за воена моќ. „Предолго, концептот на безбедност е обликуван од потенцијалот за конфликт меѓу државите, а безбедноста се изедначи со заканите за границите на една земја. Предолго, народите бараа оружје да ја заштитат својата безбедност“.²⁴⁷ Теоретскиот концепт на „безбедност“ е развиен од прилично тесен, државно-центричен и милитаризиран концепт („национална безбедност“), преку друг концепт што се фокусира на националните и другите идентитети („социјална безбедност“), до многу поширок концепт, вклучително и загриженост за човекови права, развој, родови прашања, итн. Современите концепти за национална безбедност се појавија во 17 век за време на Триесетгодишната војна во Европа и граѓанската војна во Англија. Во 1648 година, Вестфалскиот мир ја утврди идејата дека нацијата-држава има суверена контрола не само на домашните работи како што е религијата, туку и на надворешната безбедност. Општо, значењето на безбедноста се разликува од тоа што актерот зборува за безбедност. Врз основа на претпоставките за реалистичката теорија за меѓународни односи - дека безбедноста е доминантна загриженост за државите, таа сила е главниот инструмент, владите да го зачуваат своето единство бидејќи комуницираат едни со други - безбедноста се постигнува откако ќе се спречат заканите за безбедноста или барем е менаџирана²⁴⁸. Од

²⁴⁶ исто

²⁴⁷ Human Development Report 1994 достапно на at www.undp.org/hdro/e94over.htm .

²⁴⁸ Nye, J.; Lynn-Jones, S., 1988: “International Security Studies: A Report of a Conference on the State of the Field”, in: *International Security*, 12,4 (Spring): стр.5–27.

друга страна, социјалниот конструктивизам ја сфаќа безбедноста како резултат на интеракциите на различните актери, со социјални вредности и идентитети кои ги обликуваат овие односи.

Денес, поимот „национална безбедност“ се однесува на безбедноста на нацијата, вклучувајќи ги нејзините граѓани, економија и институции²⁴⁹. Првично замислен како заштита од воен напад, националната безбедност сега е широко сфатен термин кој вклучува невоени димензии, вклучително и економски, енергетика, животна средина, храна, сајбер безбедност и др. Националните безбедносни ризици вклучуваат, покрај дејствувањето на другите држави, акција на насилни недржавни актери, наркотични картели и мултинационални корпорации. Концептот на национална безбедност еволуираше за да опфати немилитарни проблеми, се рефлектираат во следните изјави и дефиниции:

а) Нацијата е безбедна кога не мора да ги жртвува своите легитимни интереси за да избегне војна и е во можност, доколку се соочи со предизвик, да ги одржува со војна (Волтер Липман, 1943)²⁵⁰;

б) „национална безбедност“ е способност да се зачува физичкиот интегритет и територијата на нацијата, да ги одржува своите економски односи со остатокот од светот на разумни услови, да ја зачува својата природа, институција и управување од нарушување однадвор и да ги контролира нејзините граници (Харолд Браун, Секретар за одбрана на САД, 1977-1981);²⁵¹

в) Националната и меѓународната безбедност може да се сфатат како заедничка слобода од страв и желба и слобода да се живее достоинствено. Тоа подразбира

²⁴⁹ European Court of Human Rights, Research Division, National Security and European case-law, 2013. достапно на: <https://rm.coe.int/168067d214>

²⁵⁰ Joseph J. Romm, *Defining National Security: The Nonmilitary Aspects*, Council on Foreign Relations (April 1, 1993).

²⁵¹ Cynthia Ann Watson *U.S. National Security: A Reference Handbook*. ABC-CLIO; Annotated edition (September 6, 2002).

социјално и еколошко здравје, наместо отсуство на ризик и е заедничко право (Група Амдердаунд, 2016).²⁵²

Потенцијалните причини за национална несигурност вклучуваат активности од други држави, насилни недржавни актери, организирани криминални групи и исто така ефектот предизвикан од природни непогоди. Сè повеќе, владите ги организираат своите безбедносни политики во Национална Стратегија за Безбедност (NSS), како што се оние на Шпанија, САД, Шведска и др. Некои држави исто така назначуваат Национален совет за безбедност за надзор на стратегијата и/или советник за национална безбедност. Националната безбедност честопати се сфаќа како капацитет на една нација да ги мобилизира воените сили да гарантира за своите граници и успешно да се одбрани од физички закани, вклучително и воена агресија и напади од недржавни актери, како што е тероризмот. Се вели дека *„вистинската цел на безбедноста треба да биде заснована на благосостојбата на луѓето во нивниот социјален и еколошки контекст, наместо во интересите на нација-држава определена од нејзината елита“*.²⁵³ Ова најпрво бара колективен напор за градење на услови за безбедност на долг рок. Посветеноста кон општото добро треба да го води приодот, признавајќи дека безбедноста е заедничка одговорност и за нејзината практика треба да се преговара демократски; кога безбедноста е зачувување на неколкумина, тоа нема да им служи на многумина и нема да успее за сите.

Современата претстава за национална безбедност подразбира синтеза на безбедноста на граѓаните (сите членови на општеството без оглед на нивната етничка, верска, расна и идеолошка припадност) и безбедноста на државата, но и нивното учество во сферите на меѓународната и глобалната безбедност.

Севкупното разбирање и прифаќање на националната безбедност како заедничко добро е широко распространето од страна на државите и се рефлектира во заеднички меѓународни и регионални политики и стратегии.

²⁵² Rethinking Security, A Discussion Paper, may 2016. достапно на: <https://rethinkingsecurityorguk.files.wordpress.com/2016/10/rethinking-security-a-discussion-paper.pdf>

²⁵³ FRENCH WHITE PAPER ON DEFENCE AND NATIONAL SECURITY – 2013

Обединетите нации, Европската унија, НАТО и другите регионални организации развија документи, правила и регулативи за да им помогнат на земјите-членки и држави кои се стремат кон интеграција во процесите на регулирање и усогласување на националните државни стратегии. Овие стратегии стануваат порелевантни особено во пост-конфликтните територии, вклучително и овде, кај нас, и кај повеќето земји од Западен Балкан.

Балканот во мало

Повоената реконструкција на Западен Балкан беше најскапата меѓународна инвестиција во реконструкција на воените општества. Војните што го придружуваа распадот на поранешна Југославија зазедоа голем број човечки животи, но удрија и врз економијата, како и во ткаенината на општествата погодени од воената агресија во текот на 90-тите години. Во оваа смисла, меѓународната интервенција не успеа да им помогне на овие општества да создадат одржлива демократија. Меѓународните интервенери, ретко се, ако и некогаш воопшто биле, заинтересирани да помогнат во развојот на демократијата во нивните земји-клиенти. Навистина, надворешните вмешувачи ги сметаат овие места како клиенти, а не како места каде се бара демократски развој. Сепак, постојат три принципи според кои меѓународната интервенција во Косово и во Босна и Херцеговина се потпираше на своите напори: прво, дијалог и мир меѓу етничките заедници; второ, градење на повеќепартиски систем; и трето, владеење на правото и слободната пазарна економија. За овие три принципи се сметаше дека ги стабилизираат овие земји во патот кон европската интеграција.

Во Балканскиот регион има значителен број религиозни верувања, но секогаш со единствена доминантна религија во повеќето земји. Земјите чиешто население претежно е христијанско доминира, источното православие е многу пораспространето. Католицизмот е присутен главно во западниот дел на полуостровот. Исламот е доминантна религија во Турција и Босна и Херцеговина со поголемо влијание и кај албанското население (во Албанија соодветно, Косово и меѓу албанските малцинства во Република Македонија,

Србија и другите пост-југословенски држави). Исламот беше доведен меѓу балканските народи во релативно подоцнежна фаза и пристигна на полуостровот со освојувањето од страна на Отоманската империја по 14 - 15 век. Ова создаде специфична историска религиозно-државна поврзаност на исламот со турската држава, која постои до сега како јавен став. Затоа дури и во моментов традиционалниот балкански ислам ја зачувува својата врска со Турција. Неговата експанзија се одвиваше доброволно врз основа на економски и политички фактори (главно во албанската етничка област) и со сила - преку исламизација на локалното население. Последователно, овој процес ја поттикна внатрешната поделба и раздвојување во рамките на различните етноси врз основа на религијата, создавајќи услови за формирање на нови етно-религиозни групи - Бошњаци, Помаци, итн. Во исто време, иако со различен, нееднаков статус во Отоманската империја, христијанството го зачувало своето сериозно присуство и влијание меѓу балканските народи во текот на сите тие векови. Ова создаде одредени традиции на заедничко и паралелно постоење на двете религии, изразени во прилично висок степен на религиска толеранција меѓу балканските општества по распадот на империјата во 19 - 20 век. Муслиманите на Балканот се главно сунити (во Турција - 80%), додека останатите се шиити (главно алеви) и претставници на различни секти. Во сите балкански држави, религијата е уставно одделена од државата. Извршната власт нема законско право да се меша во организацијата и работењето на постојните верски структури и во многу земји е неутрално по дефиниција наспроти нив (во одредени случаи - Турција, Грција, Бугарија, итн.) водечка или традиционална религија во земјата е одредена. Специфичен пример за недвосмислена посветеност на државата кон работите на религијата е дејноста на Дирекцијата за верски работи (Дијанет) во Турција, како државен инструмент за влијание врз организацијата (и навистина верувањето) на муслиманите - не само на тековните процеси на исламизација во земјата, но во целиот балкански регион. Исламските заедници се јасно различни (во повеќето случаи и етнички и географски) и добро организирани, со свои верски структури, избрани верски раководства, како и потребната инфраструктура и

финансиски можности за извршување на своите активности. Со одредени исклучоци (Бугарија, Србија), тие исто така се доволно внатрешно консолидирани. Во последните две децении масовна изградба на џамии може да се набудува во сите земји со преовладувачко муслиманско население во регионот - во оние, каде што расте улогата на исламот во политиката (Турција, Босна и Херцеговина), како и во албанската област (Албанија, Косово, Северна и Западна Македонија, Прешево и исто така во Санџак во Србија). Исто така постои уште една тенденција - недостигот на доволно исламски образовни установи и вакуум во обуката на локалните имами и проповедници што создаде услови за инфилтрација на организации и идеи што се странски за Балканскиот ислам.

Ризици од религиозни идеи на Балканот

Првите информации за засилување на пропагандата во регионот на фундаменталистичките идеи и радикалниот ислам (вахабизам и салафизам) увезени однадвор може да се припишат на почетокот на 90-тите години. Територијално, оваа тенденција е концентрирана во пост-југословенскиот простор и значително се поттикнува на објективните процеси на проширување на влијанието на религијата, исламот, соодветно, меѓу тамошното муслиманско население.

Треба да се напомене дека само во Босна и Херцеговина се создадоа домашни услови за навлегување во радикални исламистички идеи порано, уште во 1960-тите. Во сите преостанати држави, ова е резултат на процесите по демонтирањето на биполарниот свет. Влијанието на радикалните исламистички идеи (вклучително и вахабизмот - со застапување на шеријатското владеење и идејата за „свет цихад“) во Западен Балкан го достигна својот врв по почетокот на вооружениот конфликт во Сирија. Тоа е многу поограничено меѓу традиционалните, воспоставените и интегрираните исламски заедници на соодветните општества, кои се пооддржливи и поотпорни против тоа.

Главните канали за инфилтрација на радикални исламистички идеи во регионот се поврзани со обука во странство на локални исламски свештеници (Саудиска Арабија, Египет, Кувајт), како и со испраќање странски проповедници на Балканот. Територијално, оваа активност е насочена пред сè кон Западен Балкан, но во поограничен обем се однесува и на Бугарија. Достапните информации укажуваат дека, за почеток, се бара пенетрација во помалите локалитети со поизолирана и посиромашна популација преку имамите во локалните џамии, околу кои постепено се формираат исламистички јадра. Главно се насочени ветерани од воените конфликти во соодветните земји или невработените млади луѓе. Позначителни групи на поддржувачи на радикалниот ислам постојат само во Босна и Херцеговина и Косово, но дури и во овие земји тие остануваат мали и изолирани. Информациите варираат, но може да се претпостави дека околу илјада борци биле регрутирани за учество во борбите во Сирија и Ирак - по етно-религиозни линии. Проценките укажуваат дека една половина од нив потекнуваат од Босна и Херцеговина, а остатокот - од Косово и од Албанија, како и одреден број од Република Македонија (од албанското население) и Србија (Бошњаци од Санџак, но не и Албанци од Прешево). Според јавните информации, се претпоставува дека кампови за регрутирање и обука на исламистички борци би можеле да постојат во Босна и Херцеговина и Косово, а официјалните албански власти не ја исклучуваат можноста да постоеле и во Албанија. Навремено, овој процес беше најмногу артикулиран во периодот 2012-2015 година, а потоа нема информации за движење на волонтерите од Балканот кон Блискиот исток. Првично, тие се приклучија на „Ал Нусра“ и во подоцнежна фаза се преселија во редовите за „Исламска држава“. Достапните информации индицираат дека станува збор за лица под 35-годишна возраст, честопати поврзани едни со други со семејни врски (како резултат на силните врски на кланот во овие општества). Постојат основи да се заклучи дека постои одредена специфичност во мотивацијата на исламистичките борци од Балканот. Може да се зборува за индоктринирани цихадисти во однос на граѓаните од Босна и Херцеговина, додека оние од албанската област се

претежно платеници чија мотивација е финансиска и економска. Како целина, Балканот обезбеди релативно значителен контингент на дихадистичките борци, кои потекнуваат од земјите, каде се водеа војни, воени дејствија и конфликти во последните неколку децении. Во исто време, нема причина да се претпостави дека во оваа фаза радикалните исламистички идеи навлегоа широко во локалните исламски заедници.

Ризици од терористички акти во регионот

Според повеќето проценки, степенот на ризик од терористички акти на територијата соодветно на мнозинството во балканските земји е релативно низок во споредба со голем број западни земји. Исклучок до одреден степен се земјите со посериозни домашни етнички тензии. Но, и кај нив (на прво место Турција) терористичките акти не се мотивирани од радикални исламистички идеи, туку се резултат на домашни етно-национални конфликти. Главните ризици од радикалниот ислам се поврзани со враќањето на борците за „Исламска држава“ во некои земји од Западен Балкан (Босна и Херцеговина, Косово, Албанија), со евентуално создавање на нивните мрежи и обидите за дестабилизација на соседните земји (Република Македонија, Косово, Србија), како и нивниот транзит. Како локалните власти ќе се справат со реинтеграција на борците кои се враќаат од Блискиот исток (вклучително и трагите на оние што се кријат од властите, кои претставуваат потенцијална закана за понатамошна терористичка активност) ќе биде од најголема важност за намалување на ризикот од радикална акција во регионот.

Безбедносни закани на државите од Западен Балкан

Балканот генерално се смета за конфликтна област на Европа. Низ историјата, областа честопати била едно од најинтензивните геополитички бојни места. Балканот опфаќа голем број на држави со различни интереси. Се очекува интегративните напори на ЕУ да ги усогласат разликите и да им помогнат на

земјите од Западен Балкан да ги прифатат и да ги признаат разликите. Додека неколку земји се членки на ЕУ, некои неодамна ја поднесоа својата апликација за членство во ЕУ. Сепак, според државните безбедносни и одбранбени документи, постојат неколку клучни ризици кои може да го дестабилизираат регионот и да донесат повторно појава на вооружени конфликти, вклучително и конвенционални реакции, меѓу кои најголеми се заканите за политичка природа-националистичка/етничка и религиозна, државна формација и неодредени граници. Безбедноста и стабилноста на Западен Балкан не можат да се загарантираат. Бројни тешки тензии претставуваат голем ризик за мирот во областа и во Европа. Во многу напната средина, потребна е мала искра за да се запали крвкото решавање на мирот. Етнички испади на конфликти, геополитички судири, поттикнување тероризам и закани, слабо владеење, економски болни мерки и постојана побарувачка за реформи, покажуваат дека веќе може да се забележат многу проблеми во иднината на балканското безбедносно опкружување. Покрај тоа, прашањата поврзани со косовските и српските односи повеќето од нив се дискутираат во дијалогот Приштина - Белград под медијација на ЕУ, но ситуацијата не е одржлива, бидејќи северот на Косово сè уште не го признава управувањето со косовските власти, како Србите ги одбиваат косовските власти. Во Босна и Херцеговина постои етнички конфликт што претставува голема закана за стабилноста во Западен Балкан, но исто така и голема за процесот на интеграција во ЕУ, додека од друга страна ги имаме Македонија и Грција кои имаат проблеми со името на државата (дури и по менувањето на името на државата со додавање на Северна) на Македонија што е клучен услов за интеграција во ЕУ. Постои посебна одговорност на водачите на регионот одржување на мирот и стабилноста како премиса за просперитет и демократски развој. Регионалните состаноци и дијалогот за сè уште спорните прашања треба да бидат почести, конструктивни и инклузивни во одржувањето на стабилноста и безбедноста на Балканот.

Дел од кризите во текот на постјугословската драма беа од локална природа (словенечката војна - 1991 година, хрватската војна - 1991-95 година, босанските војни - 1992-1995 година, албанската криза - 1997 година,

косовската криза - 1999 г., и македонскиот етнички конфликт - 2001). Друг дел, сепак, одразуваше пан-југословенски карактер (уставната расправа - 1989-1991). На крај, некои од кризните појави имаа и европски димензии (т.е. проблемот со масовниот прилив на бегалци во Европа). Покрај тоа, додека некои од горенаведените локални кризи беа претставени како дел од балканското и пост-југословенското сценарио за проблем за многу краток временски период (Словенија во 1991 г.), некои други се појавија независно и автономно и се однесуваа само на пост-југословенското прашање во одредени периоди (Албанија - 1997). Конечно, треба постојано да се потенцира дека постојат значителни разлики помеѓу општествата и политичките елити во земјите од Западен Балкан во однос на национализацијата и европеизацијата, кои создаваат сериозни последици за перцепцијата на безбедноста, како и практиката на безбедносната политика.

Голем број експерти тврдат или сугерираат дека има се поголема радикализација на муслиманските заедници во Европа и дека единствено прашање е кога терористички напад од скала сличен на оние во Мадрид или Лондон ќе се изврши во европска земја со значителен број на лица од муслиманската заедница. Други, пак, не се согласуваат и тврдат дека новиот тероризам има многу истакната политичка агенда при што целите се избираат врз основа на политички размислувања и дека радикализацијата на муслиманските заедници зависи од многу фактори, покрај нивната големина, пропорционално со целокупното население. Еден таков фактор е составот на заедницата во однос на потеклото или правниот статус и нивото на интеграција во општеството на дадена земја. Испитувајќи го влијанието на новиот тероризам - честопати наречен глобален тероризам - на Балканот, западните аналитичари имаат тенденција да го забораваат фактот дека заедниците на пост-југословенскиот регион се карактеризираат со многу солидна ренационализација која претставува ре-артикулација на националните интереси, што дури и предизвика војни во регионот. Дури и ако повремено вклучуваше употреба на терористички методи, дејствијата на локалните терористички групи и спорадичните терористички акти практично останаа на

национално или на локално ниво. Како резултат на тоа, општата ре-национализација типична за Централна и Источна Европа ги прави заедниците поотпорни кон нови глобални терористички идеологии, дури и во случајот со муслиманските заедници на Балканот.

Толкувањето на тероризмот и исламскиот радикализам како закана во Западен Балкан може да се објасни со два фактори: Атлантизмот на локалното раководство што сака да ги исполни очекувањата на САД и желбата на Србија да се претстави како лидер на контра-терористички напори на Западен Балкан. Конечно, може да се смета и изразената загриженост за пан-албанизмот како претерана. Иако е неспорен факт дека во одредени делови на регионот (т.е. јужна Србија и Македонија) етничките конфликти можат да се сфатат како потенцијални закани на локално ниво, за Западен Балкан како таква оваа опасност може да се класифицира само како ризик. Оние кои ја сметаат оваа појава како закана на регионално ниво, не ги почитуваат значајните разлики меѓу албанските заедници во Западен Балкан.

Во едно истражување спроведено преку интервјуа на испитаници од земјите во регионот²⁵⁴, на прашањето за тероризмот, во повеќето случаи можело да се востанови дефинитивна атмосфера на забуна. Вообичаено, и парадоксот беше дека учеството во мисиите во Ирак и Авганистан и перспективата за членство во НАТО може да ги направат засегнатите држави поранливи од терористички закани и напади.

Три религии - ислам, православие и католицизам, долго време коегзистираат на Косово. Сепак, и покрај оваа суштинска поделба на верските активности по етнички линии, не може да се каже дека религијата сама по себе е важен фактор што придонесува во конфликтот меѓу Србите и Албанците. Косовските Албанци не го дефинираат својот национален идентитет преку религија, туку

²⁵⁴ Gyarmati, I., and Stančić, D., (2007), *Study on the Assessment of Regional Security Threats and Challenges in the Western Balkans*, GENEVA CENTRE FOR THE DEMOCRATIC CONTROL OF ARMED FORCES (DCAF)

преку јазик и имаат релативно опуштен пристап кон почитување на формите на исламската религија. Ниту исламските водачи, ниту исламската теологија не одиграа значајна улога ниту во осумгодишната кампања на ненасилен отпор кон српскиот режим на окупација, ниту вооружениот отпор од 1998-99 година. Исламскиот политички и социјален фундаментализам, како што тој термин се сфаќа во однос на Блискиот исток, има многу мала резонанца на Косово. Сликата на косовските Срби и нивните манастири, обично прикажани како страдање од вознемиреност и прогон од албанското мнозинство, формираше дел од националистичката пропаганда што Милошевиќ и неговите приврзаници ја користеа за манипулирање со народните емоции. За време на војната, српските сили уништија бројни исламски објекти, вклучувајќи ги и буквално сите Исламски библиотеки и архиви. По војната, Албанците одговориле уништувајќи голем број православни цркви. Овие чинови на реципрочен вандализам се чинеа мотивирани од двете страни повеќе од желбата да се искоренат доказите за присуството на другиот во Косово отколку од религиозен фанатизам.

Горчливата расправија меѓу косовските Албанци и Срби има многу политички и социјални аспекти, но религијата како таква не е, како што честопати се мисли, главен фактор што придонесува до тоа. Навистина, во повоената ера, може да се обезбедат ограничени можности за премостување на тој јаз. Од крајот на 1998 година, претставниците на трите главни верски заедници во Косово покажаа поголема подготвеност да влезат во дијалог отколку другите делови на општеството. И покрај тешкотиите и неизвесностите со кои се соочуваат, верските водачи и натаму повремено се среќаваат на неформална основа. Тие веруваат дека можат да играат клучна улога во итна задача за помирување меѓу Србите и Албанците. Меѓународната заедница треба да им помогне на овие напори на кој било можен начин, вклучително и самостојно да се состанува редовно со сите главни верски водачи на Косово и рутински, вклучително и албански верски водачи, како и со Срби, во голема мерка консултативни состаноци. УНМИК и ОБСЕ треба да обезбедат финансиска помош со цел редовно да ги ставаат меѓуверските состаноци преку

формирање на силен, постојан косовски меѓуверски совет за босанскиот модел. Ова ќе го подигне профилот на дијалогот и ќе даде позитивен пример за меѓуетнички дијалог за пошироката заедница. Изгорени урнатини од џамии и цркви се распрскани низ косовскиот пејзаж, остави потсетници за омразата и насилството од поновата историја. Образованието е особено важен аспект на кој било среднорочен и долгорочен план за враќање на етничкиот спокој на Косово.

Меѓутоа, во различни контексти, слободата на религијата се смета за потенцијална закана против државата. На пример, Бугарија и Грција сметаат дека Јеховините сведоци се закана за националната безбедност против Бугарија и ги поднеле на тајно надгледување. Некои воени кругови во Турција сметаат дека одредени муслимански секти кои го отфрлија одвојувањето на религиозните од секуларните, претставуваат закана за турската држава.

Главната одговорност за мирот и стабилноста во балканските земји е на политичките лидери. Сепак, тие ја занемаруваат важноста на помирувањето и толеранцијата или, уште полошо, тие ги интензивираат меѓуетничките спорови и ривалство со нивното дејствување. „Меѓуетничка и верска толеранција ... не беа приоритетно прашање на Западен Балкан“ (Кукиќ).

ЕУ останува активен играч во областа на безбедноста, исто така, преку операцијата Алтеа во Босна и Херцеговина и ЕУЛЕКС во Косово. Република Македонија неодамна влезе во НАТО, но што би значело тоа проширување за остатокот од регионот? Покрај тоа, како НАТО и ООН ќе го рedefинираат нивниот ангажман во Косово? Дали мисијата на ЕУФОР во Босна и Херцеговина ќе го продолжи своето присуство и што ќе се случи ако не?

Заклучни согледувања

Религијата и политиката на национална безбедност во голема мерка имаат заедничка основа - искуство со човечко страдање, пропаднати должности кон соседот, глад за трајни вредности и желба за мир - сугерираат интегративен пристап кон религијата во рамките на националната безбедносна политика.

Како треба да се интегрираат религијата и политиката на национална безбедност? Ако има место на масата за религија, каде треба да седи? Ако религијата треба да влезе во дискусијата, тоа не смее да го стори во форма на застапување, промовирање на една религија над друга. Ниту, пак, тоа може да го стори во форма на пресуда, пресудувајќи за православието или хетеродоксијата на религијата. Наместо тоа, религијата мора да влезе во дискусијата во форма на однесување. Однесувањето е важно - без разлика дали е мотивирано од верска вера, националистичка посветеност или празен стомак. Бидејќи однесувањето може да ги подржи националните интереси или да ги нападне, да ги заштити невините или да им го одземе животот, нашата безбедност бара да го разбереме однесувањето. Религијата е сериозно потребна сега во нашите дискусии за национална безбедност. Треба да го разбереме појасно начинот на кој религијата може да го обликува и мотивира однесувањето. Кога станува збор за нашата безбедност, однесувањето на нашите пријатели и на нашите противници е ужасно важно. Религијата - не како стандард на верување, туку како моќ што го управува човековото однесување - мора да биде на маса ако националната безбедносна политика треба да прифати полнота на човечката состојба, да формулира ефективни концепти и да даде трајни резултати. Постои простор за поинаков интерес и посеопфатен третман на религијата во американската политика за национална безбедност. Ни треба работна рамка што ќе обезбеди ваква нијанса и интеграција. Дел од проблемот беше дисонанцијата помеѓу западниот концепт за слобода да се избере и да му се поклонува на Бог, наспроти исламски концепт да му се предаде на Бога. Религијата како слобода не ја понуди оптималната рамка.

Земјите од Западен Балкан постигнаа голем напредок во реформите на нивните безбедносни и одбранбени политики во согласност со барањата за членство во НАТО и Програмата Партнерство за мир. Сепак, врз основа на документите за безбедност и национална безбедност на овие земји, постојат некои клучни ризици кои би можеле да го дестабилизираат регионот и да предизвикаат повторно појава на вооружени конфликти, вклучително и конвенционални

реакции. Меѓу нив најважни се заканите од политичко - националистичка/етничка и религиозна природа, оние на државноста, како и на контроверзните/неодредени граници. Во суштина, и покрај формалната посветеност на сите земји од Западен Балкан кон добрососедските односи и да дадат придонес кон регионалната стабилност и безбедност, во нив сè уште преовладува одредено видливо ниво на вознемиреност заради недостаток на јасност на довербата во и однесување на некои други држави во регионот.

Користена литература

1. Abusara, A., (2010), *Comparative Analysis of the Strategic Documents of the Western Balkans*, Security Policies in the Western Balkans. Belgrade: Belgrade Centre for Security Policy, pp. 165-184
2. Baeva, I., Banchev, B., Bobev, B., Vodenski, P., Kyuchukov, L., Neshkov, L., Troharov, L., (2018), *BALKAN ISLAM A BARRIER OR A BRIDGE FOR RADICALISATION? ECONOMICS AND INTERNATIONAL RELATIONS INSTITUTE, FRIEDRICH-EBERT-STIFTUNG, BULGARIAN DIPLOMATIC SOCIETY*
3. Center for insights in survey research (March 7, 2019 – March 26, 2019), *Bosnia and Herzegovina: Public Opinion on Foreign Influence and Violent Extremism*
4. Chaillot papers, (August 2018), *Balkan futures - Three scenarios for 2025*, European Union Institute for Security Studies, Paris
5. Civil Society Forum of the Western Balkan Summit Series, (April 2018), *Security Issues in the Western Balkans*
6. E. Shaw, J., (2011), *THE ROLE OF RELIGION IN NATIONAL SECURITY POLICY SINCE SEPTEMBER 11, 2001*, Strategic Studies Institute, US Army War College, Stable URL: <https://www.jstor.org/stable/resrep11805>
7. ECPD (2007), *Inter-Ethnic Reconciliation, Religious Tolerance and Human Security in the Balkans*, Proceedings of the Second ECPD International Conference, European Center for Peace and Development (ECPD) of the United Nations University for Peace

8. Friedrich Ebert Stiftung (2015), *Current Security Challenges for the Western Balkan region addressed by means of joint responsibility and cooperation*, International Conference
9. Gyarmati, I., and Stančić, D., (2007), *Study on the Assessment of Regional Security Threats and Challenges in the Western Balkans*, GENEVA CENTRE FOR THE DEMOCRATIC CONTROL OF ARMED FORCES (DCAF)
10. ICG Balkans Report N° 105 Pristina/Brussels (31 January 2001), *RELIGION IN KOSOVO*
11. J. Rubin. A., (1999), *Religious Identity at the heart of the Balkan Wars*, [internet article] accessed on 20.06.2020, available at <https://www.latimes.com/archives/la-xpm-1999-apr-18-mn-28714-story>
12. Konrad-Adenauer-Stiftung, (2018), *The influence of external actors in the Western Balkans, A map of geopolitical players*
13. Kurtoglu Eskisar, Gul M. *A Facilitator or A Hindrance: the Role of Religion on Balkan Peace*, Department of International Relations
14. Lucius, C., (2012), *Religion and the National Security Strategy*
15. Mijalkovic, S., (2009), Nacionalna bezbednost - od vestfalskog koncepta do posthladnoratvoskog,
16. Oran, B., (1994), *Religious and national identity among the Balkan muslims : A comparative study on Greece, Bulgaria, Macedonia and Kosovo*
17. Shala, Xh., (2018), *Inter-Religious Communication, Religious Radicalization and Security Issues*, European Journal of Social Sciences
18. Terziev, V., Levski, V., Koleci, R., Koleci, B., (October 2018), *Security Dilemmas and Defense Challenges in Kosovo and Western Balkans*, University Hadzi Zeka, Peja, Kosovo
19. THE INTER-UNIVERSITY CENTER FOR TERRORISM STUDIES, (August 2018), *Security Challenges in the Balkans*, 2018
20. Vjekoslav, P., (October 2014), *Religion in the Balkan Wars*
21. Котовчевски, М., Котовчевска, Б., (2018), *Од интегрална кон национална безбедност*
22. НАЦИОНАЛНА КОНЦЕПЦИЈА ЗА БЕЗБЕДНОСТ И ОДБРАНА

23. Фондација Фридрих Еберт (2008), *Партнери во мир и превенција, Регионална стабилност преку човекова безбедност*, одбрани текстови од Конференции за Превенција и човекова безбедност 2005-2007

VICTIM OF THE CRIMINAL OFFENSE

DR. Av. Firdusi AJAZI

Member of Local Chamber of Attorney Durres

Msc. Av. Elton Kanapari

Member of Local Chamber of Attorney Durres

Abstract

In this topic, we will address the place where the victim of the criminal offense is involved in the criminal trial in the Republic of Albania, as well as her participation in criminal trials.

In criminal trials in Albania before the 2017 amendments to the Code of Criminal Procedure and the Criminal Code, the victim of the criminal offense was not a direct participant in the trial. The court was not obliged to summon the victim of the criminal offense to take an active part in the criminal proceedings.

Following the changes in 2017, summoning a victim of a criminal offense to court is now an obligation for the court. The participation of the victim of the criminal offense or its heirs is now a positive step towards better guaranteeing their rights.

Although we have legal changes in favor of the victim of the crime or their heirs, we still have shortcomings in their effective protection. This comes as a result of the negligence of the victims of the criminal offense in their active participation in the trial. In most cases, victims follow the trial only as participants or by intervening very little in the process to protect their rights. This fact has to do with the concept that has existed so far for criminal trials where only the prosecutor and the defense of the defendant have been at the center of the criminal trial.

This fact also comes from the negligence that the victims of criminal offenses treat the criminal process by not choosing a lawyer to protect their rights in the criminal process but by following the process itself and not recognizing all its rights in process then and effective victim protection is not complete.

Abstrakt

Në këtë temë do të trajtojmë vendin të cilën zë viktimat e veprës penale në procesin gjyqësor Penal në Republikën e Shqipërisë si dhe pjesëmarrjen e saj në proceset gjyqësore penale.

Në proceset gjyqësore penale në Shqipëri përpara ndryshimeve të vitit 2017 të Kodit të Procedurës Penale dhe Kodit Penal, viktimat e veprës penale nuk ka qenë pjesëmarrëse e drejtëpërdrejtë në gjykim. Gjykata nuk e kishte detyrim thirrjen e viktimës së veprës penale për të marrë pjesë aktive në procesin gjyqësor penal.

Pas ndryshimeve të vitit 2017, thirrja në procesin gjyqësor të viktimës së veprës penale është tani detyrim për gjykatën. Pjesëmarrja e viktimës së veprës penale apo e trashëgimtarëve të saj është tani më një hap pozitiv drejtë garantimit sa më mirë të të drejtave të tyre.

Megjithëse kemi ndryshime ligjore në favor të viktimës së veprës penale apo të trashëgimtarëve të tyre, sërisht kemi mangësi në mbrojtjen efektive të tyre. Kjo vjen si shkak i vetë neglizhencës nga ana e viktimave të veprës penale në pjesëmarrjen e tyre aktive në procesin gjyqësor. Në të shumtën e rasteve viktimat e ndjekin procesin gjyqësor vetëm si pjesëmarrës ose duke ndërhyrë shumë pak në proces për të mbrojtur të drejtat e tyre. Ky fakt ka të bëjë edhe me konceptin që deri më tani ka ekzistuar për proceset gjyqësore penale ku në qendër të procesit gjyqësor penal ka qenë vetëm prokurori dhe mbrojtja e të pandehurit.

Ky fakt vjen edhe nga vetë neglizhenca që viktimat e veprës penale e trajtojnë procesin gjyqësor penal duke mos zgjedhur një mbrojtës për të mbrojtur të drejtat e tyre në procesin penal por duke e ndjekur vetë procesin dhe duke mos i njohur të gjitha të drejtat e saj në proces atëherë dhe mbrojtja efektive e viktimës nuk është e plotë.

Viktima e veprës penale

Me viktimë të veprës penale do të kuptojmë ata persona të cilët në mënyrë individuale apo kolektive kanë pësuar dëmtime fizike të cilat kanë sjellë si pasojë jo domosdoshmërisht humbjen e jetës por mund të kenë pësuar edhe lëndime qofshin këta të lehta ose të rënda. Në grupin e viktimave nuk futen vetëm personat të cilët kanë pësuar dëmtime trupore me pasoja për jetën ose jo por edhe personat të cilëve u është shkaktuar dëm psikologjik apo ekonomik duke prekur në këtë mënyrë të drejtat e tyre themelore.

Viktima e veprës penale, pikësëpari ka nevojë për një mbrojtje funksionale. Sot në proceset penale në gjykim, rëndësi i kushtohet plotësisht në mënyrë të plotë të drejtave të autorit të veprës penale. Të drejtat e viktimës në të shumtën e rasteve janë sekondare, dhe plotësisht të këtyre të drejtave duhet që ti kushtohet një rëndësi më e madhe. Për promovimin e të drejtave të viktimës deri më tani janë miratuar dhe ratifikuar konventa të nxjerra nga OKB në nivel të përgjithshëm apo edhe nga Këshilli i Europës. Një dokument me rëndësi në lidhje me të drejtat e viktimave të veprave penale është Rezoluta e OKB-s, “Mbi principet e funksionimit të drejtësisë në lidhje me viktimat e kriminalitetit dhe keqpërdorimin e pushtetit” e vitit 1985. Kjo rezolutë është ratifikuar edhe nga Shqipëria si përpjekje për të realizuar më mirë të drejtat e viktimave.²⁵⁵ Sigurisht që këto akte ndërkombëtare nuk i japin një zgjidhje të plotë problemeve që hasen me respektimin e të drejtave të viktimës. Të drejtat e viktimës të veprës penale në Shqipëri janë parashikuar në Kodin e Procedurës Penale, i cili rregullon pozitën e viktimës së veprës penale, në vecanti të drejtat e tyre kur kemi të bëjmë me vepra penale të krimeve seksuale, veprat penale kundër fëmijëve, të moshuarve apo të personave të tjerë, të cilët nuk kanë mundësi që të mbrohen. Viktima e veprës penale ka të drejtë që të paraqesë prova, fakte, të kërkojë dëmshpërblim etj.

Një problem më vete për viktimën e veprës penale është riviktimizimi i tyre. Viktima e veprës penale mund të ndiejnë riviktimizim përsëri në rastet kur ato ndërmarrin

²⁵⁵http://www.ajls.org/doc/2_APuka_Mbrojtja_Viktimes_se_Krimit.pdf

hapa për denoncimin e çështjes. Ata mund të përballen me paragjykimet e shoqërisë apo edhe të autoriteteve shtetërore të cilat duhet të jenë garantuese të këtyre të drejtave. Shpesh viktimat duhet që të përballen me autorin e veprës penale dhe të rikujtojnë momentet e ngjarjes duke ndikuar dhe në gjendjen emocionale të saj. Shmangia e riviktimizimit mund të bëhet nëpërmjet trajtimit intensiv dhe rritjes së profesionalizimit të punonjësve të autoriteteve shtetërore.

Për arritjen e këtij qëllimi, nevojitet që dhe nga Shqipëria të hartohen plane për mbrojtjen e viktimave, mbështetur në dispozita të qarta ligjore që ju garanton atyre realizimin efikas të të drejtave dhe trajtimin përkatës prej kontaktit të parë me organet përkatëse e deri në zgjidhjen e çështjes në tërësi.

Në funksion të kësaj, rëndësi të vecantë duhet që t'u kushtohet të drejtave të viktimës në castin e parë që bëjnë denoncimin e veprës penale në polici. Gjatë kontaktit të parë të viktimës me policinë dhe marrjen në pyetje të saj në lidhje me ngjarjen ajo paraprakisht duhet ta informojë viktimën për të drejtat e saj dhe ofrimin e mbrojtjes juridiko-profesionale në rast të pamundësisë financiare.

Rol të rëndësishëm në realizimin e të drejtave të tyre luan edhe vetë viktimat duke kërkuar vete në mënyrë aktive që t'i realizohen disa të drejta, që vetëm me inicim e saj mund që të realizohen nga policia, prokuroria apo dhe vete gjykata. Për tu realizuar këto të drejta duhet që viktimat të marrë ekskluzivitetin e aktivizimit të tyre.

Disa forma të vetërealizimit të të drejtave nga ana e viktimave janë:

- Të kërkojë ndjekjen penale të autorit. Në shumë raste është viktimat ajo e cila duhet që të iniciojë një proces penal, pasi në rast të mosvënies në dënim të institucioneve përkatëse për një krim të caktuar është e pamundur që këto institucione të veprojnë kryesisht.
- Të kërkojë marrjen e provave, të parashtrojë kërkesa për marrjen e provave të reja që viktimat mendon se do të ndikojnë në përfundimin e hetimeve dhe gjatë procesit gjyqësor.
- Të kërkojë në çdo kohë informacion për gjendjen e procedimit, si dhe të njihet me aktet e provat por pa çënuar sekretin hetimor.
- Të kërkojë shpërblimin e dëmit dhe të pranohet si paditës civil në procesin penal.

- Të përjashtohet në kushte të caktuara me ligj, nga pagimi i cdo shpenzimi për marrjen e akteve dhe tarifave gjyqësore për paraqitjen e kërkesë padisë që lidhet me statusin e viktimës së veprës penale.

Të drejtat e sipërpërmendura janë ekskluzivitet i viktimës së veprës penale dhe pa iniciimin e saj nuk mund që të realizohen.

Përkundër këtyre të drejtave të cilat duhet që të iniciohen nga vetë viktima, kemi edhe disa të drejta të cilat duhet që të ushtrohen dhe realizohen nga organet e drejtësisë. Në këtë rast, këto të drejta duhet të jenë në vëmendje të vecantë të Prokurorit, Gjykatës, si dhe oficerit të policisë gjyqësore, pasi këto të drejta janë ekskluzivitet i organeve të drejtësisë, pavarësisht nëse viktima ose përfaqësuesi i saj kanë kërkuar realizimin e tyre ose jo. Në këtë rast, avokati i viktimës ose i përfaqësuesi i saj ligjor kanë detyrë të jenë të vëmëndshëm për të identifikuar nëse janë përmbushur këto të drejta, si dhe për të kërkuar në vijim respektimin e tyre nga organet përgjegjëse, deri në ankim për shkelje procedurale. Këtu përfshihen vecanërisht të drejtat si më poshtë:

- Të zgjedhë mbrojtës dhe kur është rasti, të përfitojë ndihmë juridike falas në rast të pamundësisë financiare
- Të informohet për arrestimin e të akuzuarit dhe lirimimin e tij, në bazë të parashikimeve të K.Pr.P
- Të informohet për mosfillimin e procedimit, pushimin e çështjes, fillimin dhe përfundimin e gjykimit.
- Të thirret nga gjykata, edhe kur asnjëra nga palët nuk ka kërkuar thirrjen e saj si dëshmitar
- Të përfitojë kujdes shëndetësor, ndihmë psikologjike, këshillim dhe shërbime të tera të ofruara nga autoritetet, organizatat dhe institucionet përgjegjëse për ndihmën ndaj viktimave të veprës penale
- Të komunikojë në gjuhën e saj dhe të ndihmohet nga një përkthyes, interpretues i gjuhës së shenjave ose lehtësues i komunikimit për personat me aftësi të kufizuara në të folur dhe në të dëgjuar.

- Në rast të mosplotësimit të këtyre të drejtave të viktimës së veprës penale nga ana e organeve të drejtësisë mund të dërgojë në pavlefshmëri aktesh dhe si të tilla mund të dërgojë në prishjen e procesit gjyqësor për shkak të mosrespektimit të të drejtave të viktimës.²⁵⁶

Viktimat e dhunës në familje.

Shoqëria shqiptare një nga plagët më të mëdha që ka është dhe dhuna në familje. Format e shfaqjes së saj janë të ndryshme si dhunë fizike, ekonomike, apopsikologjike. Megjithatë në vitet e fundit kemi dhe një sensibilizim më të madh të shoqërisë në denoncimin e dhunës në familje, sërish duhet që të bëhet më shumë pasi numri i rasteve të denoncuara të dhunës në familje është më i vogël se numri real i rasteve të ndodhura. Ndër shkaqet kryesore të dhunës në familje janë, papunësia, alkoolizimi i dhunuesve, marrja e lëndëve narkotike, xhelozia por edhe shkalla e ulët arsimore e autorëve të veprës penale. Në përjashtim të këtyre faktorëve, kemi edhe faktorë të tjerë të cilët lidhen edhe me mentalitetin patriarkal të shoqërisë shqiptare.

Ndëshkimi i autorëve të veprave penale të dhunës në familje kanë qenë prioritet i legjislatorit shqiptar. Si masë mbrojtëse kundër dhunës në familje, K.Penal i Republikës së Shqipërisë me ndryshimet e bëra në vitet 2012-2013 e parashikon dhunën në familje si një vepër të vecantë penale dhe ndëshkimet e parashikuara për autorët e veprave janë rënduar me qëllim që të ndikojë në uljen e veprave penale të dhunës në familje.²⁵⁷

Me qëllim mbrojtjen e shëndetit të anëtarëve të familjes, lidhjes së afërt pët shkak të gjinisë apo krushqisë në nenin 130/a të K.P parashikohet se;

“Rrahja si dhe cdo vepër tjetër dhune, ndaj personit që është bashkëshort, ish bashkëshort, bashkëjetues apo ish bashkëjetues, gjini e afërt ose krushqi e afërt

²⁵⁶ <https://www.osce.org/sq/presence-in-albania/373351?download=true>.

²⁵⁷ <http://www.doktoratura.unitir.edu.al/tag/linert-lireza/?lang=en>.

me autorin e veprës penale, me pasojë cënimin e integritetit fizik, psiko-social dhe ekonomik të tij, dënohet me burgim gjer në 2 vjet.

Kanosja serioze për vrasje ose plagosje të rëndë, ndaj personit që është bashkëshort, ish bashkëshort, bashkëjetues apo ish bashkëjetues, gjini e afërt ose krushqi e afërt me autorin e veprës penale, me pasojë cënimin e integritetit fizik, psiko-social dhe ekonomik të tij, dënohet me burgim gjer në tre vjet.

Plagosja e kryer me dashje, ndaj personit që është bashkëshort, ish bashkëshort, bashkëjetues apo ish bashkëjetues, gjini e afërt ose krushqi e afërt me autorin e veprës penale, që ka shkaktuar paaftësi të përkoshme në punë më tepër se nëntë ditë, dënohet me burgim gjer në pesë vjet.

*Po këto vepra, të kryera në mënyrë të përsëritur, ose në praninë e fëmijëve, dënohen nga një deri në pesë vjet”.*²⁵⁸

Nga interpretimi që mund ti bëjmë dispozitës së mësipërme, ligjvënësi ka parashikuar një mbrojtje të posacme juridike njëkohësisht dy objekteve:, familjes dhe shëndetit nga veprimet ose mosveprimet kriminale të autorit të veprës penale. Paragrafi i fundit i nenit 130/a e cilëson si rrethanë cilësuese praninë e fëmijës në momentin e konsumimit të veprës penale. Kjo gjë bëhet për të mbrojtur integritetin psikologjik të fëmijës dhe shmangien që në një të ardhme të afërt ky fëmijë dëshmitar i dhunës në familje të bëhet një autor potencial i dhunës. Tërësia e këtyre ndërhyrjeve ligjore duke ashpërsuar dënimet në lidhje me dhunën në familje bëhet me qëllim uljen e veprave penale të dhunës në familje.²⁵⁹

Format më të shpeshta të shfaqjes së dhunës në familje janë:

- Dhuna fizike. Është forma më e dukshme e dhunës në familje. Kjo formë dhune në të shumtën e rasteve përfshin goditjet, thyerjen e gjymtyrëve, plagosjen, djegien apo edhe mbytjen e viktimës së veprës penale.
- Dhuna psikologjike dhe emocionale. Kjo formë dhune ka si qëllim uljen e vetëvlerësimit ose vetëbesimit të viktimës së veprës penale. Pjesë e saj mund të jenë kritikata e vazhdueshme dhe të pajustificuara, fyerjet, shpifjet apo

²⁵⁸ Kodi Penal I Republikës së Shqipërisë, Neni 130/a, Dhuna në familje.

²⁵⁹ Ismet Elezi, E Drejta Penale, Pjesa e Posacme, fq179-180, “KUMI” Tiranë 2014

edhe poshtërimi në publik. Kjo formë e dhunës mund që të sjellë si pasojë edhe mbylljen e viktimës në vetvete duke mos u shoqëruar më me persona të tjerë apo edhe duke transmetuar modelin e dhunshëm tek fëmijët e tij/saj.

- Dhuna ekonomike. Në të shumtën e rasteve autor i kësaj forme dhune janë pjesëtarët e familjes të cilët janë në marrëdhënie pune dhe të cilët kanë kontrollin financiar të familjes. Duke patur këtë kontroll në familje, autori i ndalon pjesëtarëve të tjerë që të marrin vendime sesi mund që të menaxhohen këto të ardhura apo i ndalon që të marrin pjesë në aktivitete të ndryshme apo edhe refuzimit të dhënies së parave për plotësimin e nevojave bazike në familje. Viktima të dhunës ekonomike nuk janë vetëm anëtarë të familjeve me të ardhura të ulëta por edhe anëtarë të familjeve me të ardhura mesatare apo të larta.²⁶⁰
- Dhuna seksuale. Kjo formë e dhunës përfshin imponimin, detyrimin e viktimës për të kryer marrëdhënie seksuale ose sjellje seksuale pa pëlqimin e viktimës. Viktima të dhunës seksuale nuk mund të konsiderojmë vetëm femrat por ka edhe raste në të cilat viktima të dhunës seksuale janë meshkujt. Megjithatë, pabarazitë gjinore midis meshkujve dhe femrave bëjnë që këto të fundit të jenë më të predispozura që të jenë viktima të dhunës në familje.
- Dhuna shoqërore. Autori i veprës penale të dhunës shoqërore tenton që të manipulojë apo izolojë viktimën. Me qëllim rritjen e varësisë së viktimës, abuzuesi mundohet që ti shkëpusë marrëdhëniet e viktimës me shoqërinë. Abuzuesi për ta bërë sa më të madhe varësinë e viktimës ndaj tij, e privon atë nga përdorimi i mjeteve të zakonshme të përditshmërisë si: celulari, makina apo ndalimi për të takuar familjarët e tyre. Viktimës së dhunës shoqërore i duhet që për cdo veprim të sajën duhet që të marrë leje tek dhunuesi i saj.

²⁶⁰ <http://www.doktoratura.unitir.edu.al/tag/linert-lireza/?lang=en>

- Dhuna e asistuar. Viktimat e dhunës së asistuar nuk janë viktimat të drejtëpërdrejta të dhunës. ato kanë qenë të detyruar të asistojnë në një skenë dhune pa dëshirën e tyre.²⁶¹

Për të ulur sa më shumë numrin e rasteve të dhunës familjare është miratur dhe Ligji Nr.9669, datë 18.12.2006 “Për masa ndaj dhunës në marrëdhëniet familjare”. Ky ligj në nenin 10 të tij parashikon masat mbrojtëse që duhet të marrin organet ligjzbatuese në rast se përballen me rastet e dhunës në familje. Neni 10 i ligjit parashikon se në rastet kur rrezikshmëria është e evidente dhe e pashmangshme, agresori duhet që të largohet menjëherë nga banesa për një afat të pacaktuar me urdhër të gjykatës duke mos e lejuar atë të hyjë në banesë pa marrë më parë një leje nga gjykata. Me qëllim parandalimin e dhunës në ambjentet jashtë shtëpisë gjykata vendos edhe disa limite në lidhje me distancën që duhet të mbajë agresori ndaj viktimës, familjarëve të tjerë, vendit të punës së viktimës. Në rastet kur largimi i dhunuesit nga banesa është i pamundur, atëherë, është gjykata ajo që investohet në gjetjen e një banese të përkohshme për viktimat me qëllim që të shmanget ngjarje më të rënda.²⁶²

Një tjetër masë por që është me karakter ekonomik është edhe detyrimi i dhunuesit që të paguajë qiranë e banesës së përkohshme ose të përhershme të viktimës si dhe detyrimin ushqimor për viktimën, fëmijët apo pjesëtarë të tjerë të familjes që ka në ngarkim. Gjykata mund që të vendosë edhe masa mbrojtëse shtesë nga ato të kërkuara në kërkesë padi. Këto masa gjykata i jep në rast se i konsideron të nevojshme dhe që do të ndihmonin në mos rëndimin e situatës.

Pavarësisht këtyre masave të dhëna nga gjykata, problem në Shqipëri mbetet ekzekutimi i këtyre vendimeve. Sigurisht që faji në ekzekutimin e këtyre masave nuk i mbetet vetëm gjykatave por edhe institucioneve të tjera shtetërore të cilat janë të ngarkuara me ekzekutimin e këtyre vendimeve. Gjykata e ka për detyrë që pas dhënies së urdhërit të mbrojtjes apo cdo lloj mase tjetër mbrojtëse duhet që të tregohet e vëmendshme për të kontrolluar zbatimin e këtyre masave. Funkcion të

²⁶¹ Ismet Elezi, E Drejta Penale, Pjesa e Posacme, fq179-180, “KUMI” Tiranë 2014

²⁶² Ligji Nr.9669 dt.18.12.2006 “Për masa ndaj dhunës në marrëdhëniet familjare”. Neni 10.

drejtëpërdrejtë në zbatimin e urdhrave të mbrojtjes luan përmbaruesi gjyqësor. Përmbaruesit duhet që ti trajtojnë si çështje prioritare urdhrat e mbrojtjes të dhëna nga gjykata pasi moszbatimi i tyre mund që të sjellë pasoja të rënda. Në Shqipëri ekzekutimi i urdhrave të mbrojtjes është një problem pasi në shumë raste nuk janë ekzekutuar në kohë. Mosekzekutimi i urdhrave të mbrojtjes nga ana e përmbaruesit në disa raste ka sjellë edhe pasoja fatale për viktimën. Autori i dhunës i ndjerë i “fyer” nga viktima ka ndërmarrë veprime edhe më të rënda duke sjellë si pasojë plagosjen ose vrasjen e asaj.²⁶³

Veprat penale kundër të miturve.

Mbrojtja e të drejtave të të miturve përbën një ndër drejtimet kryesore të sistemit tonë penal. Të drejtat e të miturve janë parashikuar në Kushtetutën e vendit, janë ratifikuar nmarrëveshje ndërkombëtare si Konventa të ndryshme të OKB-së dhe instrumentave të tjera të ndërkombëtare, të cilat theksojnë se fëmijët, për shkak të moshës, të mungesës së pjekurisë fizike dhe intelektuale, kanë nevojë për një mbrojtje dhe vëmendje të vecantë nga familja dhe shteti. Deklarata Universale e të Drejtave të Njeriut parashikon se, fëmijët kanë të drejtë për ndihmë dhe përkrahje të vecantë, për një zhvillim sa më harmonik të personalitetit të tij. Në vitin 1992 Shqipëria ratifikoi Konventën e OKB për të Drejtat e Fëmijëve. Konventa parashikon detyrimin e qartë të shtetit, për të mbrojtur fëmijët nga çfarëdo lloji dhune. Megjithatë për të patur një arritje sa më të plotë të të drejtave të fëmijëve shteti duhet që të bashkëpunojë me prindërit e fëmijëve të cilët janë në kontakt të drejtëpërdrejtë me fëmijët. E drejta e trajtimit të diferencuar të të miturve është parashikuar edhe nga Kushtetuta Shqiptare në nenin 54 të saj, ku theksohet se:

- 1) Fëmijët, të rinjtë, gratë shtatzëna dhe nënat e reja kanë të drejtën e një mbrojtje të vëçantë nga shteti.
- 2) Fëmijët e lindur jashtë martesë kanë të drejta të barabarta me të lindurit nga martesë.

²⁶³ <http://www.doktoratura.unitir.edu.al/tag/linert-lireza/?lang=en>

- 3) Cdo fëmijë ka të drejtë të jetë i mbrojtur nga dhuna, keqtrajtimi, shfrytëzimi dhe përdorimi për punë, vecanërisht nën moshën minimale për punën e fëmijëve, që mund të dëmtojë shëndetin, moralin ose të rrezikojë jetën a zhvillimin e tij normal.²⁶⁴

Me kalimin e viteve dhe marrjen e eksperiencës nga vendet europiane në vitin 2017 në Shqipëri hyri në fuqi Kodi Penal i të Miturve. Me hyrjen në fuqi të këtij kodi, bëhet e mundur që i mituri të trajtohet në mënyrë të diferencuar, si në rastet kur është viktimë i veprës penale ashtu dhe në rastet kur është autor i veprës penale. Qëllimi i miratimit të Kodit penal për të Miturit është mbrojtja e interesit më të lartë të të miturit, integritetin social të tij, mbrojtjen e të drejtave të fëmijëve të mitur që janë dëshmitarë ose viktima. Kodi Penal për të Miturit parashikon në mënyrë të specifikuar në Kreun V të saj të drejtat e të miturit të mitur, i cili është dëshmitar i veprës penale ose viktimë e saj. Në nenin 33 të Kodit Penal për të Mitur parashikohen parime të përgjithshme të cilat duhet që të respektohen për të mbrojtur privatësinë e të miturit dhe mbi të arrihet që i mituri të ketë një ndikim sa më të vogël nga vepra penale. Për të miturin dëshmitar ose viktimë duhet që të mbrohet jeta private e tij dhe të ruhet konfidencialiteti i të miturit. Në rast se për zbardhejn e çështjes duhet që të ndërhyhet dhe në të dhëna private të miturit, duhet që këto ndërhyrje të jenë sa më të paktë dhe të mos ndikojnë tek vijueshmëria e jetës normale të tij.²⁶⁵ Gjatë kësaj periudhe i mituri viktimë ose dëshmitar i një veprës penale duhet që të asistohet në cdo veprim nga përfaqësuesi i tij ligjor dhe nga një psikolog. Pavarësisht pranisë së psikologut gjatë të gjithë procesit penal, prokurorët apo oficerët e policisë gjyqësore duhet që të marrin një trajnim të specializuar në organet përkatëse. Prokurorët apo oficerët e policisë gjyqësore, gjatë marrjes në pyetje të personave të mitur duhet që t'i bëjnë në ambiente të përshtatshme, duke patur parashysh moshën, pjekurinë dhe nivelin e të kuptuarit, dhe vështirësitë në komunikim në rast se kanë. Një hap tjetër për mbrojtjen e të mituri viktimë ose dëshmitar i veprës penale është dhe ngritja e Njësisë për Mbrojtjen e Fëmijës i cili funksionon si një institucion mbështetës. Gjatë

²⁶⁴ Kushtetuta e Republikës së Shqipërisë. Neni 54

²⁶⁵ Kodi Penal I të Miturve. Neni 33

dhënies së vendimeve të saj Gjykata Europiane për të Drejtat e Njeriut shprehet se, pyetjet e të miturit dëshmitar ose viktimë nuk duhet të bëhen në mënyrë të drejtëpërdrejtë pasi mund ta rëndojë atë psikologjikisht. Gjykata, gjithashtu, shprehet se pyetjet e prokurorit mund të formulohen dhe t'i jepen një psikologu për një vlerësim, në mënyrë që, formulimi i saj të mos krijojë konfuzion tek viktima e mitur. K.Pr.Penale por edhe Kodi Penal i të Miturve siguron dhe detyron institucionet që të miturit t'i sigurojnë një mbrojtës. Mbrojtësi mund të jetë i zgjedhur vetë nga përfaqësuesit e të miturit, ose në rast pamundësie, mbrojtësi duhet që të sigurohet nga ana e shtetit. Në përjashtim nga personat e rritur të miturit nuk kanë të drejtë që të ushtrojnë të drejtën e mbrojtjes vetë. Kjo pasi formimi i të miturit nuk është i plotë dhe vlerësimi i tij për situatën në të cilën ndodhet mund të jetë i gabuar.

Mbrojtësi i të miturit duhet që të njohë mirë legjislacionin përfshirë dhe aktet ndërkombëtare që referojnë në mbrojtjen e të drejtave të fëmijëve, njëkohsisht duhet që të jetë sa më aktiv në sigurimin e një mbrojtjeje efektive që në fazën e hetimit, ai duhet që të ndihmojë në mënyrë aktive prokurorin në sigurimin e provave që dërgojnë në verifikimin e plotë të ngjarjes. Në rastet kur mbrojtësi është në dijeni të fakteve të tjera të cilat, i mituri nuk i ka deklaruar gjatë marrjes së dëshmisë së tij, ai duhet që të vërë në dijeni menjëherë prokurorin, pasi kjo gjë mund të ndikojë drejtëpërdrejtë në mbarëvajtjen e hetimeve por edhe të gjyqimit.

BIBLIOGRAFIA

- Kushtetuta e Republikës së Shqipërisë.
- Kodi Penal I Republikës së Shqipërisë.
- Kodi Penal I të Miturve.
- Ligji Nr.9669 dt.18.12.2006 “Për masa ndaj dhunës në marrëdhëniet familjare”.
- Ismet Elezi, E Drejta Penale, Pjesa e Posacme, “KUMI” Tiranë 2014

- [http:// www.ajls.org/doc/2 APuka Mbrojtja Viktimes se Krimet.pdf](http://www.ajls.org/doc/2_APuka_Mbrojtja_Viktimes_se_Krimit.pdf)
- [https:// www.osce.org/sq/presence-in-albania/373351?download=true.](https://www.osce.org/sq/presence-in-albania/373351?download=true)
- [http:// www.doktoratura.unitir.edu.al/tag/linert-lireza/?lang=en.](http://www.doktoratura.unitir.edu.al/tag/linert-lireza/?lang=en)

VEPRAT PENALE NË FUSHËN E TATIMEVË

DR. Av. Firdusi AJAZI

Member of Local Chamber of Attorney Durres

Msc. Av. Elton Kanapari

Member of Local Chamber of Attorney Durres

Abstract

In this topic we will address the criminal offenses in the field of taxation, analyzing at least the impact of criminal offenses on economic and social development in Albania.

Criminal offenses in the field of taxation are one of the main problems in the Republic of Albania in the steps towards its economic development.

Taxes are the main source of income that directly affects a country's budget. Avoiding the declaration of income directly affects the opportunities that the state has to invest in economic areas that need more support.

The tax purposes are now not only fiscal, but also non-fiscal goals through which the numerous goals of financial (economic) policy are realized. So taxes are now used as a very effective financial instrument for achieving the many economic and social goals of the state.

Fiscal evasion has serious side effects, as it creates other criminal phenomena, with very serious consequences such as: excessive money to be used for the purpose of illegal financing, or corruption, inequality in the business world, serious social consequences, etc. . But on the other hand, tax evasion should be seen in connection with possible corruption in the ranks of the tax administration, as an offer made by the tax to dishonest payers (who hide and do not report income) to employees of the tax administration.

In the continuation of the paper we will analyze the provisions of the Criminal Code of the Republic of Albania which address criminal offenses related to the field of taxation.

Abstrakt

Në këtë temë do të trajtojmë veprat penale në fushën e tatimeve, duke analizuar sadopak ndikimin e veprave penale në zhvillimin ekonomik e shoqëror në Shqipëri.

Veprat penale në fushën e tatimeve përbëjnë një nga problematikat kryesore në Republikën e Shqipërisë në hapat drejt zhvillimit ekonomik të saj.

Tatimet jaë burimi kryesor I të ardhurave që ndikojnë drejtëpërdrejtë në buxhetin e një shteti. Shmangia e deklarimit të të ardhurave ndikon drejtëpërdrejtë në mundësi që ka shteti për të investuar në fusha ekonomike të cilat kanë më shumë nevojë për mbështetje.

Qëllimet e tatimit tani nuk janë vetëm fiskalë, por dhe qëllime jofiskale përmes të cilave realizohen qëllimet e shumta të politikës financiare (ekonomike). Pra tatimet tani përdoren dhe si instrument financiar shumë efikas për realizimin e qëllimeve të shumta ekonomike dhe sociale të shtetit.

Evazioni fiskal ka efekte anësore me peshë, pasi krijon dukuri të tjera kriminale, me pasoja shumë të rënda si: para të tepërta për t'u përdorur me qëllim financimet e paligjshme, apo korrupsionin, pabarazi në botën e biznesit, pasoja të rënda sociale etj. Por nga ana tjetër, evazioni fiskal duhet parë I ndërlidhur edhe me korrupsionin e mundshëm në rradhët e administratës tatimore, si një ofertë që bëhet nga tatim paguesit e pandershëm (të cilët fshehin dhe nuk raportojnë të ardhurat) ndaj punonjësve të administratës tatimore.

Në vijim të punimit do të analizojmë dhe dispozitat e Kodit Penal të Republikës së Shqipërisë të cilat trajtojnë veprat penale të lidhura me fushën e tatimeve.

Kuptimi, definicioni dhe karakteristikat e tatimit²⁶⁶

Tatimet paraqesin burimin kryesor të të hyrave publike me të cilat shteti i plotëson shpenzimet publike. Sot tatimet janë bërë të hyra të përherëshme të rregullta dhe të hyra më me rëndësi të cilat mbliidhen prej personave fizik dhe juridik dhe shërbejnë për financimin e shpenzimeve publike (shtetërore).

Tatimi është ajo pjesë e pasurisë të cilin çdo qytetar ja jep shtetit

– (nje definicion tjetër thotë) –

Tatimi është dhënie në para të cilat shteti i mbledh prej individëve në bazë të sovranitetit të vet, pa kundërshpërblim të drejtpërdrejt me qëllim të financimit të shpenzimeve publike

Karakteristikat kryesore të tatimeve janë:

Tatimet janë të hyra derivate – Pra shteti duke i tatuar subjektet ekonomike (fizike dhe juridike) i siguron të hyrat e veta dhe u'a zvogëlon fuqinë ekonomike personave fizik dhe juridik me qëllim që vetvetes t'i krijojë fuqi ekonomike për financimin e shpenzimeve publike.

Tatimet janë të hyra të detyrueshme të shtetit – Pagesa e tatimit është obligimi i përgjithshëm i cili nuk varet prej dëshirës se personave fizik dhe juridik, por bazohet në sovranitetin financiar të shtetit. Detyrimi pra si karakteristikë e tatimeve do të thotë se detyruesit tatimor janë të obligueshëm të paguajnë tatimin, sepse në të kundërtën bëhet arketimi i dhunshëm i tij.

Tatimet mbliidhen për financimin e shpenzimeve publike – nëpërmjet mjeteve të mbledhura me anë të tatimit, plotëson shpenzimet shtetërore (publike), pra tatimi si element kryesor i të hyrave publike shërben për plotësimin e interesave publike apo shoqërore.

Tatimet paraqesin dhënie pa kundërshpërblim të drejtpërdrejt – pra kur tatim paguesit i'a paguajnëtatimin shtetit ata nuk përfitojnë kundërshpërblim të drejtpërdrejt, mirëpo shteti i ofron tatim paguesit dobi indirekte. Pra kundërshpërblim i shtetit ndaj tatim paguesve është indirect, sepse nëpërmjet mjeteve të mbedhura shteti financon shpenzimet e arsimit, shkencës, kulturës,

²⁶⁶ Drejtoria e Pergjithshme e Tatimeve

shëndetësisë, sportit, mirëmbajtjen e rrugëve, hekurudhave, ujësjellësit, kanalizimit, mbrojtje popullore, administratës etj.

Tatimet nuk e kanë karakterin e qëllimit të caktuar – qëllimi i tatimit sipas rregullave nuk caktohet përpara, pra të hyrat nga tatimet derdhen në buxhetin e shtetit dhe shërbejnë për mbulimin e shpenzimeve të përbashkëta. Kjo do të thotë se tatimi nuk paguhet për një qëllim të caktuar përpara, për këtë arsye shteti nuk i jep shpjegime tatim paguesit se për çfare qëllimi do të përdoren të hyrat publike që rrjedhin nga tatimet.

Tatimet mbliidhen në para – tatimet në shtete modern caktohen në para dhe paguhen me mjete monetare, mirëpo vetëm në rastet e jashtëzakondëshme dhe rrallë paguhen në formë natyrale ose me punë. Gjithashtu pagimi i tatimit është definitive, pra dhënie pa kthim, që e bën të dallohet prej të hyrave të tjera p.sh huaja shtetërore e cila duhet të kthehet.

Tatimet nuk janë në lidhje me shtetësinë – karakteristikë e tatimeve është se ato nuk lidhen me atë se secilit shtet i përket detyruesi tatimor, pra tatim duhet të paguajnë të gjithë personat në territorin e shtetit të cilët realizojnë të ardhura ose kanë pasuri ose kanë trashëguar pasuri të patundëshme në shtetin përkatës pa marrë parasysh se a janë shtëtas të atij shteti apo jo. Përjashtim bëjnë personat e huaj diplomatik dhe konsullarë në bazë të reciprocitetit

Qëllimet e tatimit

Në shtetet skllavopronare dhe në shtetet feudeale qëllimi kryesor i tatimit ishte mbledhja e mjeteve financiare për plotësimin e nevojave shtetërore, kryesisht të nevojave mbretërore dhe të njerëzce të oborrit mbretëror. Ndërsa në shtete kapitalistezgjerohet roli i shtetit dhe në këtë ndryshojnë dhe qëllimet e tatimit. Qëllimet e tatimit tani nuk janë vetëm fiskalë, por dhe qëllime jofiskale përmes të cilave realizohen qëllimet e shumta të politikës financiare (ekonomike). Pra tatimet tani përdoren dhe si instrument financiar shumë efikas për realizimin e qëllimeve të shumta ekonomike dhe sociale të shtetit. Në këtë mënyrë tatimet janë bërë instrument i politikës ekonomike dhe ato ndikojnë:

Në politikën e cmimeve;

Në vëllimin dhe drejtimin e investimeve

Në barazimin e ofertës dhe të kërkesës

Në kufizimin e shkallës së inflacionit, etj.

*Në praktikë mund të hasim politikën tatimore **restriktive** dhe **ekspansive**.*

p.sh nëse kërkesa e përgjithshme në treg është më e madhe se oferta e përgjithshme, atëherë në këto raste me anë të politikës tatimore restrictive ndikohet në zvogëlimin e fuqisë blerëse të detyruesit tatimor dhe në këtë mënyrë edhe zvogëlohet kërkesa e përgjithshme. Pra politika tatimore restrictive quhet ajo politikë e cila është e drejtuar kah zvogëlimi i fuqisë blerëse të obliguesit tatimor dhe me atë ndikon në zvogëlimin e kërkesës së përgjithshme në treg.

Anasjelltas, nëse oferta e përgjithshme në treg është më e madhe se kërkesa e përgjithshme, atëherë duhet të ndërmerren masat për tu vendosur ekuilibri i prishur dhe stabiliteti ekonomik. Në këto raste me masat e politikës tatimore ekspansive ndikohet në rritjen e fuqisë blerëse të gjithmbarshme, e me atë të rritjes së kërkesës së përgjithshme. Pra politika tatimore e cila është e drejtuar kah rritja e kërkesës së përgjithshme në treg, quhet politikë tatimore ekspansive.

Me anë të politikës tatimore mund të realizohen qëllimet ekonomike të shtetit si p.sh të stimulohen ose destimulohen zhvillimi i ndonjë dege ekonomike, tregtia e jashtme etj.

Me anë të politikës tatimore mund të realizohen edhe qëllimet sociale të shtetit. P.sh me anë të aplikimit të normave progressive tatimore, përjashtimeve, lirimeve nga tatimi etj. P.sh me anë të politikës tatimore mund të nxitet ndërtimi i banesave duke i liruar nga pagimi i tatimit, të ndihmohet veprimtaria kulturore, arsimore, shkencore, shëndetsore pastaj caktimi i tatimit të lartë për pijet alkoolike me qëllim të zvogëlimit të konsumit të tij.

Mënyrat e kryerjes së evazionit fiskal – (sipas legjislacionit shqiptar)

Tatimi është një pagesë në buxhetin e shtetit me natyrë të detyrueshme dhe të pakthyeshme, i cili përfshin edhe dënimet administrative si dhe interes për pagesa të vonuara të përcaktuara në ligj.

Taksa është një kontribut i detyrueshëm për tu paguar nga cdo person i cili drejtpërdrejt përfiton një shërbim publik.

Diferenca ndërmjet detyrimeve tatimore ligjore që duhet të paguajë tatim paguesi dhe asaj që ai deklaron dhe paguan, përben evasion tatimor ose fiskal.

Ky evazion, pra ky boshllëk përfshin tre elementë:

Mosdeklarimin e të ardhurave dhe detyrimeve tatimore;

Nën deklarimin (deklarim më pak) të të ardhurave dhe detyrimeve tatimor;

Mospagimi në masë të plotë të detyrimeve tatimore të deklaruara

Subjektet e tatueshëm, synojnë sa herë që u paraqitet rasti, duke përdorur forma të ndryshme, që t'i shmangen pagimit të detyrimeve fiskale, që ata kanë kundrejt shtetit. Këtë ata e realizojnë në cdo formë, të sofistikuar apo në mënyrë edhe më të dukshme, mjafton thjesht të realizojë qëllimin.

Evazioni fiskal ka efekte anësore me peshë, pasi krijon dukuri të tjera kriminale, me pasoja shumë të rënda si: para të tepërta për t'u përdorur me qëllim financimet e paligjshme, apo korrupsionin, pabarazi në botën e biznesit, pasoja të rënda sociale etj. Por nga ana tjetër, evazioni fiskal duhet parë i ndërlidhur edhe me korrupsionin e mundshëm në rradhët e administratës tatimore, si një ofertë që bëhet nga tatim paguesit e pandershëm (të cilët fshehin dhe nuk raportojnë të ardhurat) ndaj punonjësve të administratës tatimore.

Ekzistojnë forma dhe mënyra të ndryshme, që zgjidhen nga subjekte të ndryshëm, me qëllim kryerjen e evazionit fiskal. Disa prej formave, në të cilat shfaqet evazioni fiskal po i përmëdim më poshtë:

Mosrregjistrimi në organet tatimore:

Personat fizikë apo juridikë, janë të detyruar me ligj, që paraprakisht të rregjistrojnë aktivitetin që mendojnë të realizojnë në organet tatimore. Në pjesën e subjekteve, kryesisht ato që kryejnë aktivitet në biznesin e vogël, nuk rregjistrohen në organet tatimore, duke mos deklaruar të ardhurat e përfituara nga aktiviteti, duke i mohuar shtetit marrjen e asaj pjese të detyrimit, që i takon me ligj. Subjekte të tjera të cilat kanë aktivitet të madh dhe të ardhura të tilla, që duhet t'i përkasin biznesit të madh, në fakt rregjistrohen dhe taten si subjekte që i përkasin biznesit të vogël. Në këto kushte detyrimi tatimor, krahasuar me atë që duhej të ishte më të vërtetë disa herë më i vogël. Subjekte të tilla janë si p.sh > bare, restorante, butikë, me xhiro mjaft të madhe, madje ka pasur raste edhe rrjete marketesh, që arrijnë të fshehin te ardhurat

e tyre reale e rregjistrohen si subjekte të biznesit të vogël duke paguar detyrime tatimore, aq sa paguan një nënpunës i shtetit.

Kjo është një nga format që mund të shmanget më lehtë, duke kontrolluar xhiron ditore të tyre, për të kontrolluar rreth të ardhurave realë që ata përfitojnë.

Mosdeklarimi në doganë:

Mosdeklarimi në doganë është një ndër mekanizmat e fshehjes së të ardhurave të subjekteve që duhet të tathohen, për faktin se ai con në mosgjatjen e mallit duke e “zhdukur” Brenda territorit të shtetit.

Mosdeklarimi i të ardhurave personale:

Punëdhënësit në Shqipëri, në mjaft raste nuk i deklarojnë pagat dhe as tatimet, që duhet t’u paguajnë organeve tatimore për të punësuarit e tyre. Kjo përbën një nga format e shmangies nga detyrimet tatimore. Në raste të tjera individët nuk i deklarojnë të ardhurat personale, kur ato duhet të mbahen në burim, pra tek punëdhënësi. Kjo quhet ndryshe – puna e zezë – ku individët, shpërblehen me para në dorë, dhe nuk deklarojnë pagat e tyre, me qëllim shmangien e detyrimeve tatimore.

Mosdeklarimi i nënkontraktorëve:

Subjektet që ushtrojnë biznese të mëdha, sic mund të jenë p.sh – ato në fushën e ndërtimit, për realizimin e disa prej punëve të tyre, hyjnë në mardhënie më nënkontraktorë dhe nërmjet tyre realizojnë një pjesë të punës. Kompanitë e mëdha raportojnë një numër të vogël personash të punësuar prej tyre, për të cilët edhe paguajnë detyrime tatimore në shtet, ndërkohë që pjesën më të madhe të punës e kryejnë pikërisht më nënkontraktorët, të cilët më së shumti nuk figurojnë në organet tatimore. Duke vepruar kështu, nënkontraktorët i shpëtojnë pagimit të detyrimeve, si rezultat i punës së kryer prej tyre.

Shitjet dhe blerjet e parregjistruara në Cash:

Lloj tjetër i evazionit është dhe rasti i shitjeve apo blerjeve me lekë në dorë. Meqënëse transaksioni financiar i kryer në cash, nuk mund të kontrollohet në cdo rast nga ana e organeve tatimore, shitësit dhe blerësit, përfitojnë nga rasti për të mos pasqyruar këtë shit-blerje në librat e llogarisë. Kështu, deklarohen më pak shitje, dhe të ardhurat që duhet t’i nënshtrohen tatimit deklarohen pjesërisht. Blerësi në rastin e

blerjes me para në dorë, mund t'i shesë mallrat pa llogaritur vlerën e tvsh-se, pasi mardhënia e blerjes dhe më pas shitjes së mallit prej tij, nuk është pasqyruar në asnjë vënd. Rastet e blerjes së lëndës së parë më para në dorë, prodhimit të mallit dhe shitjes së tij, përsëri me para në dorë, janë rast tipik i evazionit fiskal.

Në përgjithësi transaksionet me para në dorë, pëlqehen së tepërmi nga personat që kërkojnë të bëjnë *pastrim parash*, pasi kështu i shmangen kontrollit banker, deklarimit të burimeve të të ardhurave dhe nxjerrin fitime të mëdha. Kryerja e kësaj veprimtarie nëpërmjet bankave, do të ishte tepët efektive jo vetëm për të kontrolluar të ardhurat, por njëkohësisht do të krijonte lehtësi edhe për efekt të hetimeve, në rastet kur do të nevojitet.

Nxjerrja me humbje e aktivitetit të biznesit:

Kjo formë e fshehjes së të ardhurave, që synohet të arrihet nëpërmjet ritjes fictive të shpenzimeve. Shpenzimet e dryshme, si ato për konsulenca, për qeranë e objekteve, për lëndën e parë etj., në bilanc jo me vlerën e shpenzimeve reale, por disa herë më të larta, duke bërë që bilanci i firmës të ketë një rezultat negative. Nxjerrja me humbje e aktivitetit/biznesit, në raste të tjera kryhet nëpërmjet mosfaturimit të të gjitha shitjeve.

Në rastet kur personat fizik apo juridikë, paraqesin përpara balance me rezultate negative, administrate tatimore ka të drejtë për fillimin e procedurave të falimentimit, kundrejt subjektit dhe pasurisë së tij, duke e konsideruar atë debitor²⁶⁷. Mirëpo humbja e mundshme e subjektit lejohet të mbartet në tre vitet pasardhës tatimorë dhe kur borxhi nuk do të shlyhet dhe pas kalimit të tre viteve, atëherë administrate tatimore duhet të kërkojë fillimin e procedurave të falimentimit²⁶⁸.

Këmbimet mall me mall:

Ky është një lloj mekanizmi për të shmangur pagimin e taksave që përdoret zakonisht nga tregtarët e vegjël, që kanë njohje mes tyre dhe shkëmbejnë vazhdimisht mall me njëri-tjetrin. Mardhënia midis tyre për të shkëmbyer mall me njëri-tjetrin, pa përdorur fatura tatimore, pa i pasqyruar në libra apo balance këto shit-blerje – kryhet

²⁶⁷ Kjo e drejte e administrates tatimore eshte e pasqyruar ne Ligjin Nr. 8901 Dt. 23.05.2002 - Per falimentimin -

²⁶⁸ Ligji Nr. 8438 Dt. 28.12.1998 "Per tatimin mbi te ardhurat" 27/1

për interes ë përfitimit të dyanshëm, me qëllim për ti shpëtuar pagimit të detyrimeve, që rrjedhin si rezultat i të ardhurave të përfituara prej tyre.

Shitjet e nënraportuara:

Tregtarët e mëdhenj përdorin si mekanizëm për t'iu shmangur detyrimeve tatimore, deklarimin e shitjeve poshtë vlerës reale të tyre. Kjo sjell në fakt, pakësimin e tvsh-së që duhet të paguajë subjekti. Ky fenomen në praktikë quhet zakonisht manipulimi i cmimeve të shitjes, i cili mund të ndodhë edhe me sasinë e mallit, kryesisht në rastet e prodhuesve vëndas.

Por, kjo ka edhe raste të vecanta të evazionit, p.sh kur kemi të bëjmë furnizime të tatueshme me tvsh. Në këto raste, subjekti i jep blerësit një faturë të rregullt në dukje, e cila në fakt nuk ka të shënuar të gjithë shumën që ka paguar klienti, për mallin apo shërbimin e përfituar, por një vlerë më të ulët. Kjo bëhet me qëllim minimizimin e qarkullimi të deklaruar, duke minimizuar në këtë mënyrë dhe detyrimet tatimore të pagueshme. Edhe në vetë, rolin e klientit, duke mos u treguar të kujdesshëm ndaj faturave që na serviren prej subjekteve tregtare, favorizojnë pa dashje evazionin fiskal.

“Tregtarët” provizorë:

Sikurse ka persona fizikë, që për arsye të caktuara ndërrojnë identitet, ekzistojnë edhe kompani, të cilat për t'iu fshehur kontrollit të administratës tatimore, veprojnë në të njëjtën mënyrë. Ato formohen dhe futen një emër të caktuar në tregun vëndas, duke përdorur pikërisht këtë mekanizëm mashtrues, dhe në këtë mënyrë, për një kohë të shkurtër, sa është jetgjatësia e tyre, ato prodhojnë dhe fatura false, që pasqyrojnë veprime që nuk janë kryer asnjëherë, si p.sh eksporte të kryera prej tyre duke kërkuar dhe zbritjen e tvsh-së për këto “eksporte” që kryejnë. Ata, në fakt i shesin mallrat e tyre brënda vëndit, por në fatura i pasqyrojnë si mallrat ë eksportuara.

Kërkesat për rimbursime:

Metodë tjetër e evazionit fiskal është ajo që realizohet nëpërmjet kërkesës që subjekti i paraqet organeve tatimore, në lidhje me masën e rimbursimit, që kërkon të përftojë prej tyre. Ai kërkon që të kreditohet për tvsh-në e paguar në blerjet fictive, që nuk janë bërë realisht prej tij. Kjo realizohet nëpërmjet paraqitjes së një numri faturash të rreme blerjeje, që rrjedhin nga mardhëniet e biznesit të tij, me persona të tretë, ku

ai ka rolin e blerësit. Sipas ligjit për tatim mbi vlerën e shtuar, sasinë e tvsh-së në blerje, shitësi mund të kreditohë për vetën e vet gjatë kohës kur shet mallin. Kjo ka bërë që ky mekanizëm, të shihet me mjaft interes aktualisht prej tregtarëve, për t'u përdorur si mjet për të shmangur detyrimet tatimore.

Si mekanizëm i ngjashëm me të është dhe ai që përdoret në rastet kur subjekti paraqet një kërkesë për rimbursim fiktiv të tvsh-së në organet tatimore, kur ai ka filluar një biznes të ri. Në këto raste subjektet pranojnë dhe bëjnë kreditimë të tvsh-së, që janë më të mëdha se sa detyrimi në fakt, por kjo ndodh për shkak të blerjeve që kryejnë subjektet që fillojnë një aktivitet të ri, si pajisje, lëndë të para për aktivitetin që do të kryejnë, makineri etj. Shpenzimet e kryera në këtë drejtim janë më të mëdha se sa shitjet që subjekti kanë fakt realizuar. Por, për të përfituar këtë kreditim, subjekti e mbyll aktivitetin e vet, duke mos dhënë më mundësi organeve tatimore, ta gjejnë dhe ti vjelin detyrimin tatimor.

Deklarimi fiktiv i numrit të punonjësve:

Edhe ky është një prej mekanizmave të përdorur prej subjekteve, sidomos aty të mëdha, që kanë të punësuar një numër të konsiderueshëm punonjësish. Paraqitja më pak, sesa ata kanë realisht sjell për pasojë uljen e të ardhurave personale të punonjësve dhe ato të sigurimeve shoqërore.

Edhe pse kjo është një nga format më të përhapura dhe të njohura, sidomos tek subjektet që operojnë në fushën e ndërtimit, apo të shërbimeve dhe njihet e pranohet prej vetë administratës tatimore, ajo vazhdon të jetë e pakontrollueshme.

Kërkesa kreditimi për eksporte false:

Ky mekanizëm përdoret prej kompanive të mëdha, që eksportojnë mallrat e tyre, duke kërkuar nga qeveria kreditim të herëpashershëm. Ato bëjnë shitje fictive, të cilat i shoqërojnë edhe më fatura që justifikojnë shitjen dhe paraqesin kërkesë për rimbursim të tvsh-së.

Kjo mund të zbulohet duke bërë krahasimin e faturave e raportuara në organet tatimore, faturat e raportuara në strukturat analoge të shteteve ku pretendohet se është bërë shitja, pasi në shtete të tjera është vështirë të ndodhë I njëjti fenomen edhe për faktin se këto fatura shoqërohen edhe me fatura të tjera si ato të transportit e doganës.

Analizë e dispozitave penale, shkeljeve administrative e sanksioneve për tatimet në kodin Penal dhe ligjet tatimore.

Kodi Penal parashikon dy nene lidhur me tatimet – nenin 180²⁶⁹ që ka të bëjë me veprën penale të fshehjes së të ardhurave (*tendencën për evazion fiskal*) dhe nenin 181²⁷⁰ që ka të bëjë në mospamin në afatet e kërkuara ligjore të tatimeve. Që të dyja këto dispozita parashikojnë si kusht për marrjen në përgjegjësi penaletë autorëve “*marrjen përpara të masave administrative*” – *Po c’është masa administrative e a është e njëjtë ajo për secilën prej këtyre veprave penale?*

Marrja e masave administrative është një prej detyrave të administratës tatimore. Ajo përbën një lloj pengese për të proceduar penalisht të gjithë personat që kryejnë evazion fiskal apo nuk paguajnë tatimet.

Masa administrative ka qënë e njohur në legjislacionin tonë që në Kodin Penal të vitit 1952, për njërën prej veprave penale atë të “mospagimit të tatimeve”

Por sot në legjislacionet e vëndeve të zhvilluara masa administrative nuk është kusht i anës objective të veprës penale, ndërkohë që në legjislacionin tonë vazhdon të jetë kusht thelbësor

- ✿ Masat administrative sipas ligjit “*Për Procedurat Tatimore në Republikën e Shqipërisë*”
 - *Në rastet kur kemi të bëjmë me fshehje ose tregtim të rremë të të ardhuravë – punonjësit tatimorë sapo vihen në dijeni të këtij fakti kryejnë veprimë të tilla si:*
 - Kontrolli tatimor²⁷¹, i cili është pjesë e rutinës së punës së inspektorëve të kontrollit, por në mjaft raste është i befasishtëm dhe kjo ndodh kur

²⁶⁹ ***Neni 180 Fshehja e të ardhurave*** – Fshehja ose tregimi i rreme i të ardhurave ose objekteve që i nënshtrohen tatimeve dhe taksave, kur me pare janë marra masa administrative për këte qellim, denohet me gjobe ose me burgim gjer në tre vjet.

²⁷⁰ ***Neni 181 Mospagimi i taksave dhe tatimeve*** – Mospagimi i taksave dhe tatimeve Brenda afatit të caktuar, megjithë mundësinë e pagimit të tyre, nga personi ndaj të cilit janë marre me pare masa administrative për këte qellim, denohet me gjobe ose me burgim gjer në tre vjet.

²⁷¹ ***Neni 36 – Ligji për Procedurat Tatimore - E drejta për të kërkuar evidenca me shkrim apo në rrugë elektronike.*** Tatimpaguesi ka të drejtë të kërkojë nga administrata tatimore, në rrugë elektronike apo

inspektorët tatimor vihen në djëni për raste të evazionit fiskal. Kontrolle të tilla ushtrohen me qëllim verifikimin e dokumentave mbi të ardhurat me mardhëniet me të tretët.

- Vlerësimi tatimor²⁷² konsiston në llogaritjen e shumës së detyrimeve të subjektit së bashku me dënimet administrative. Ky vlerësim bëhet duke pasur në bazë informacionet e mbledhura nga deklaratat tatimore dhe kontrollet tatimore të ushtruara ndaj këtij subjekti. Në qoftë se nga ana e subjektit refuzohet dhënia e informacionit atëherë, vlerësimi tatimor bëhet duke përdorur menytrat alternative, cka nënkupton llogaritjen nga zyra e të ardhurave të realizuara nga në baze të të dhënave që sigurohen nga jashtë. Tatim paguesit në këtë rats tjesht i bëhet njoftimi për vlerësimin dhe detyrimin tatimor që duhet të paguajë në shtet.

Procedura e vlerësimit të detyrimit tatimor dhe shqyrtimi i ankimit nga ana e subjektit tatimor, përpara gjykatës janë, hapat e para të marrjes së masave administrative në ngarkim të tij. Në rast se konstatohet se ai ka bërë fshehje apo tregtim të rremë të të ardhurave, ai do të ndiqet penalisht. Kjo do të sillte ngarkesë në punën e rogeve të ndjekjes penale, pasi mund të dënoheshin dhe subjekte debitoare me shuma të vogla

me shkrim, kopje të njësuara me origjinalin, për çdo dokument, që ndodhet në dosjen e hapur për të, apo të kërkojë kopje të printuara dhe të certifikuara të të dhënave elektronike, të lidhura me të.

²⁷² **Neni 63 - Ligji per Procedurat Tatimore - Përjashtimi nga detyrimi për të dhënë informacion -**

1. Në rast të hetimit tatimor nga organet e administratës tatimore, kanë të drejtë të refuzojnë dhënien e informacionit, sipas këtij neni, personat e mëposhtëm:

a) anëtarët e familjes së tatimpaguesit;

b) avokatët, noterët, këshilltarët tatimorë, doktorët, personeli mjekësor, për informacionin, që kanë njohur gjatë veprimtarisë normale profesionale.

2. Personat e përmendur në pikën 1 të këtij neni, me përjashtim të tatimpaguesit, nuk janë të detyruar të japin informacion tek organet e administratës tatimore kur ky informacion mund t'i ekspozojë ata, si dhe anëtarët e shcallës së parë të familjes së tyre për ndjekje penale. Në këtë rast, administrate tatimore duhet ta njohë tatimpaguesin me të drejtën e këtyre personave për të refuzuar dhënien e

informacionit, informacion, i cili duhet të regjistrohet dhe nënshkruhet nga personi i interesuar.

të papaguara. Por, sa kohë që ligji nuk parashikon një kufi të detyrimit tatimor të papaguar atëherë ai duhet të zbatohet ashtu sic është.

Pas kryerjes së veprimeve të mësipërme, inspektorët tatimorë duhet të vendosin nëse kemi të bëjmë me shkelje administrative, apo vepër penale. Pëe të arritur në këtë konkluzion duhet të kemi parasysh dy nenet përkatëse të ligjit “Për Procedurat Tatimore” pikërisht neni 36/3²⁷³ i cili përkufizon shmangien tatimore dhe neni 54²⁷⁴ që përcakton shkeljet dhe dënimet penale.

Nje mangësi që konstatohet dukshëm dhe që e vështirson këtë përcaktim është mospasja e kufijve, që liden më shumë e detyrimit tatimor të papaguar, apo te fshehur.

Duke ju referuar nenit 54 arrijme në përfundimin se punonjësit tatimor i jepet e drejta që të dërgojnë për ndjekje penale dhe se punonjësit tatimor i jepet e drejta që ta dërgojë për ndjekje penale dhe një tatim pagues, të dënuar më parë administrativisht, kur shkelja e kryer prej tij përbën evazion penal.

Pëersa i përket veprës penale të “Mospagimit të taksave dhe tatimeve” (neni 181) masat janë të ndryshme:

- Në rastin e parë subjekti ka fshehur të ardhurat dhe nuk paguan vullnetarisht detyrimin e përcaktuar dhe të vendosur pas zbulimit. Në këtë rast ai duhet të ndiqet penalisht edhe për fshehje të të ardhurave edhe për mospagim të taksave dhe tatimeve.
- Në rastin tjetër, subjekti i deklaron të ardhurat dhe objektet që i nënshtrohen tatimit, e pranon detyrimin tatimor, por për arsye të ndryshme nuk e bën pagimin e detyrimit p.sh sepse nuk ka mundësi objektivisht për ta paguar në atë moment. Në këtë rast subjekti duihet të ndiqet penalisht vetëm për mospagimin e taksave dhe tatimeve.
- Procedurat e mbledhjes me forcë të detyrimeve²⁷⁵.

²⁷³ Shmangie tatimore quhet cdo veprim i tatim paguesit, i cili paraqet pamje te rreme te te dhenave te tij identifikuese, vertetuar me fakte te argumentuara nga organi tatimor, me qellim shtremberimin e te dhenave te domosdoshme per vleresim dhe percaktimin e detyrimeve tatimore.

²⁷⁴ Shkeljet qe perbejne veper penale, pervec denimeve administrative te percaktuara ne kete ligj dhe ligje te tjera tatimore, denohen dhe penalisht ne perputhje me dispozitat e Kodit Penal te Republikes se Shqiperise.

- *Kjo procedurë realizohet nëpërmjet nxjerrjes së një urdhri, urdhër i cili i dërgohet bankës ku subjekti i ka depozituar të ardhurat e tij, me qëllim që ajo të mbajë nga llogaria e tij shumën që i detyrohet shtetit.*

Procedurat e jashtëzakonshme të mbledhjes me forcë të detyrimeve²⁷⁶.

- *Ne këtë rast veprohet duke mbyllur veprimtarinë ekonomike i apo duke sekuestruar pasurinë. Por, nëse këto masa, nuk mjaftojnë për mbledhjen e detyrimeve atëherë kryetari i degës së tatimeve, bën denoncimin në organin e prokurorisë dhe vec kësaj kërkon nga organet përkatëse të bëhet bllokimi i transferimit të pasurive të tatim paguesit. Këto dy masa mund të merren pavarësisht nga njëra tjetra ose mund te merren dhe të dyja bashkë njëkohësisht, pra nuk janë të varura nga njëra tjetra.*

Përvec sa më sipër, në pikën “Ç”, parashikohet se – në të gjitha rastet organi tatimor mund të kërkojë fillimin e procedurave të falimentimit si kreditori I interesuar në mbështetje të ligjit Nr. 8901, Dt. 23.05.2002 – “Për Falimentimin”. Shprehja *në të gjitha rastet* është evasive për shkak se në mënyrën se sic është shprehur të lë të kuptosh, që organi tatimor, duhet që kur i ka marë të gjitha masat të kërkojë fillimin e procedurave të falimentimit. Organi tatimor, në fakt është ai që vlerëson nëse subjekti ka apo jo realisht mundësi për të paguar, Ai madje është në gjëndje **‘insolvabël’**. Por, nga ana tjetër fillimi i procedurave të falimentimit, mund dhe njëkohësisht me sekuestrimin e pasurive ose me mbylljen e veprimtarisë ekonomike.

Në përfundim të kësaj analize, mendoj se ky grup i dytë masash administrative ka për qëllim mbledhjen e detyrimeve tatimore dhe janë kur kjo nuk arrihet, mund të kërkohej ndjekja penale. Në qoftë se ligji do të zbatohet duke pasur parasysh më sipër, atëherë nuk ka pse të ketë diskutime se kur duhet të fillojë ndjekja penale

BIBLIOGRAFIA

- Ligji Nr. 8901 datë 23.05.2002 “Për Falimentin”
- Ligji Nr. 8438 datë 28.12.1998 “Për tatimin mbi të ardhurat”

Ligji për Pr

EDUCATION AND LANGUAGE RESEARCH PAPERS

NEEDS ANALYSIS AS A KEY FACTOR IN TEACHING AND LEARNING PROCESS OF ENGLISH FOR SPECIFIC PURPOSES

Eriona Çela Ph.D Cand

University of Elbasan “Aleksander Xhuvani”

eriona.cela@uniel.edu.al

Abstract

The aim of the paper is to provide the importance of needs analysis in organizing the teaching and learning process of English for Specific Purposes. Since ESP is a very specific type of English language even the methodology used to teach it must differ from the traditional methods of teaching English language. Moreover, in these classes may be found students of different nationalities, linguistic and cultural background, interests, attitude to language and different learning styles. So, professors might be very selective on the methodology they apply, the information they precede, the context of the material and use activities reluctant to the job position that students are intending to have forward. In order to do so they must previously analyze the needs of the students in order to adopt the teaching process to their professional interests.

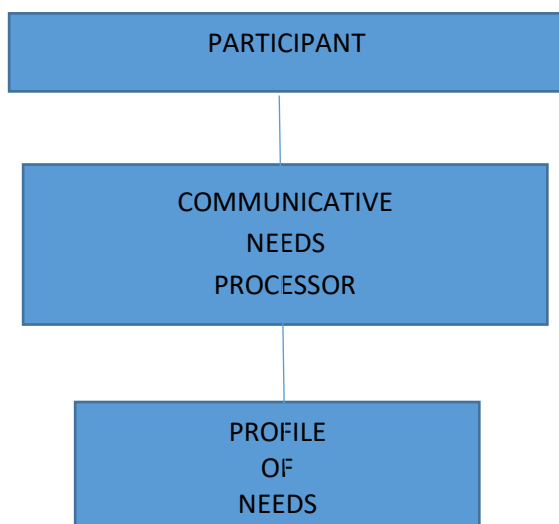
The descriptive and argumentative methodology used in this paper provides a clear view of the needs of students who learn ESP in university studies. On the other hand, this study will help professors to easily define the needs of students according to their language skills and professional field.

Key words: English for Specific Purposes, Needs Analysis, Communicative Needs Processor

It is often argued that the needs of the General English learner, for example the schoolchild, are not specifiable. This is an assumption that owes more to institutional inertia and the weight of tradition than to any reality, but it is a powerful force nevertheless. In fact, this is the weakest of all arguments, because it is always possible to specify needs, even if it is only the need of some sort, Tom Hutchinson and Alan Water (1987).

Needs analysis (NA) is used commonly in teaching ESP because they help to find out what learners` needs are. Without the needs analysis, a successful outcome cannot be expected at the end of the course. We should know why we do NA, what kind of needs are expected to be met, how it is going to be done. Brown (2016) points out collecting data from learners is crucial²⁷⁷.

The main objective of needs analysis is to identify learners` real world communicative requirements so that courses could be designed reflecting these and preparing users for their intended use of the target language²⁷⁸. Munby`s model (1978) is the most well-known of this type to the effect that it has become “an unavoidable reference point” (Tudor, 1996). It contained nine components, relating to the learners` communicative requirements, as provided below in the figure:

²⁷⁷ Nalan Kenny. Is there a specific method for teaching ESP? The journal of teaching English for Specific and Academic Purposes. Vol. 4, no 2, 2016, pp. 253-260

²⁷⁸ Mohammed Mizel Tahir. English for Specific Purposes (ESP) and syllabus design.

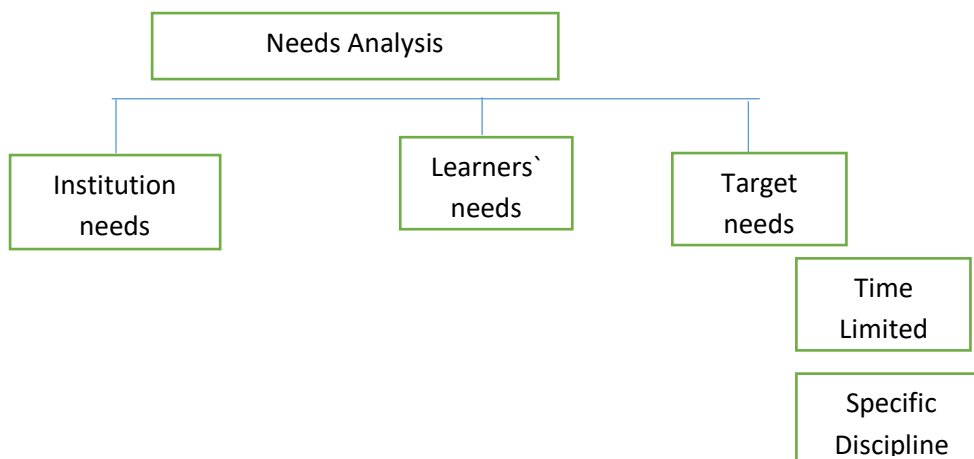
At the heart of the model is the Communicative Needs Processor (CNP). Information about the learner, the participant is fed into the CNP which consists of a number of categories. After these categories have been worked through the final step is to finish up with a profile of needs, a description of what the learner will be expected to do with the language at the end of the course²⁷⁹.

Hutchinson and Waters (1987), when analyzing needs analysis regarding ESP, stated that there are two types of needs analysis:

Target needs – what the learner needs to do in the target situation

Learning needs – what the learner needs to do in order to learn

While, Nalan Kenny (2016) adds one factor to needs analysis, as below:

Nalan Kenny states that needs analysis is the most important part of the ESP syllabus. This is done to find out the institution`s needs, learners` needs and target needs. On the other hand, according to Nalan Kenny, needs analysis has an important role in the process of designing and implementing ESP courses. Not only learners` needs but also institution needs and target needs can be identified. Hutchinson and Waters (1987) say: *“what distinguishes ESP from General English is not the existence of a need as such but rather an awareness of the need. Needs analysis is done to find out what language skills a learner needs in order to perform a particular role, to identify*

²⁷⁹ Mohammed Mizel Tahir. English for Specific Purposes (ESP) and syllabus design.

a gap between what learners are able to do and what they need to be able to do, to find out their previous experience in learning English”²⁸⁰.

Another point of view, provided from Nalan Kenny (2016) regarding needs analysis is his believe that needs analysis gives us a good idea of what learners` needs are and helps us assess how we can meet those needs. In this situation, needs analysis can be done by using²⁸¹:

Questionnaire;

Interviews;

Observation;

Informal consultations with the company and the learners;

Record keeping

It is clear that learners of ESP already have knowledge of English or experience with English. However, courses can be designed at beginner level to enable the learner to improve English in his/her specified discipline without learning General English, so there will be needs analysis of language. These needs analysis would be “target needs” and “learning needs” Tom Hutchinson and Alan Waters (1987)²⁸².

`Target needs` is something of an umbrella term, which in practice hides a number of important distinctions. It is more useful to look at the target situation in term of necessities, lacks and wants Tom Hutchinson and Alan Waters (1987):

1. Necessities

We can call `necessities` the type of need determined by the demands of the target situation, that is, what the learner has to know in order to function effectively in the target situation. For example, a businessman or woman, might need to understand business letters, to communicate effectively as sales conferences, to get the necessary information from sales catalogues and so on. S/he will presume also need to know

²⁸⁰ Nalan Kenny. Is there a specific method for teaching ESP? The journal of teaching English for Specific and Academic Purposes. Vol. 4, no 2, 2016, pp. 253-260

²⁸¹ Nalan Kenny. Is there a specific method for teaching ESP? The journal of teaching English for Specific and Academic Purposes. Vol. 4, no 2, 2016, pp. 253-260

²⁸² Nalan Kenny. Is there a specific method for teaching ESP? The journal of teaching English for Specific and Academic Purposes. Vol. 4, no 2, 2016, pp. 253-260

the linguistic features-discoursal, functional, structural, and lexical-which are commonly used in the situation identified.

2. Lacks

To identify necessities alone, however, is not enough, since the concern in ESP is with the needs of particular learners. You also need to know what the learners know already, so that you can then decide which of the necessities the learner lacks. One target situation necessity might be to read texts in a particular subject area. Whether or not the learners need instruction in doing this will depend on how well they can do it already. The target proficiency in other words, needs to be matched against the existing proficiency of the learners. The gap between the two can be referred to as the learners' lacks (Hutchinson, Waters and Breen (1979).

3. Wants

So far, we have considered target needs only in an objective sense, with the actual learners playing no active role. But the learners too, have a view as to what their needs are. As Richterich (1984 p 24) comments:

"... a need does not exist independent of a person. It is people who build their images of their needs on the basis of data relating to themselves and their environment"

We have stressed above that it is an awareness of need that characterizes the ESP situation. But awareness is a matter of perception, and perception may vary according to one's standpoint. Learners may well have a clear idea of the 'necessities' of the target situation: they will certainly have a view as to their 'lacks'. But it is quite possible that the learners' views will conflict with the perceptions of other interested parties: course designers, sponsors, and teachers.

Below you find a target situation analysis framework provided by T. Hutchinson and A. Waters (1987). They believe that the analysis of target situation needs is in essence a matter of asking questions about the target situation and the attitudes towards that situation of the various participants in the learning process.

Other scholars have different points of view regarding the needs analysis in the teaching of ESP. Richards (2014), for example, states "the focus of needs analysis

was to determine the specific characteristics of a language when it is used for specific rather than general purposes. Such differences, according to Richards might include:

- Differences in vocabulary choice;
- Difference in grammar;
- Differences in the kinds of texts commonly occurring;
- Differences in function;
- Differences in the need for particular skills.

While, on the other hand, Robinson (1991) comments that “repeated needs analysis can be built into the formative evaluation process”. Needs analysis will vary especially in a heterogeneous group in ESP²⁸³.

It is very difficult for the professor to discover whether the activities have reached the needs of the students or not. In order to be able to find out whether this is achieved or is still work needed, Nalan Kenny (2016) suggests that it is a good idea to have a one to one interview with each candidate in the middle of the course. Some of the questions that he suggests to include in the interview, are as follows:

- a) Have their needs changed since they attended the course?
- b) Did the course match their needs?
- c) What were their expectations now?

A target situation analysis framework:

Why is the language needed?

- For study;
- For work;
- For training;
- For a combination of these;
- For some other purposes, e.g. status, examination, promotion.

How will the language be used?

- Medium: speaking, writing, reading, etc;
- Channel: e.g. telephone, face to face;

²⁸³ Cited in Nalan Kenny. Is there a specific method for teaching ESP? The journal of teaching English for Specific and Academic Purposes. Vol. 4, no 2, 2016, pp. 253-260

- Types of text or discourse: e.g. academic texts, lectures, informal conversations, technical manuals, catalogues.

What will the content areas be?

- Subjects: e.g. medicine, biology, architecture, shipping, commerce, engineering;
- Level: e.g. technician, craftsman, postgraduate, secondary school.

Who will the learner use the language with?

- Native speakers or non-native speakers;
- Level of knowledge of receiver: e.g. expert, layman, student;
- Relationship: e.g. colleague, teacher, customer, superior, subordinate.

Where will the language be used?

- Physical setting: e.g. office, lecture theatre, hotel, workshop, library;
- Human context: e.g. alone, meetings, demonstrations, on telephone;
- Linguistic context: e.g. in own country, abroad.

When will the language be used?

- Concurrently with the ESP course or subsequently;
- Frequently, seldom, in small amounts, in large chunks.

It is obviously necessary to obtain answers to the questions from a variety of sources, and then to try and negotiate (delicately) a satisfactory compromise. We shall deal with the matter of what you do with the information gathered by needs analysis Tom Hutchinson and Alan Waters (1987).

A learning needs analysis framework:

Why are the learners taking the course?

- Compulsory or optional;
- Apparent need or not;
- Are status, money, promotion involved?
- What do learners think they will achieve?
- What is their attitude towards the ESP course? Do they want to improve their English or do they resent the time they have to spend on it?

How do the learners help?

- What is their learning background?

- What is their concept of teaching and learning?
- What methodology will appeal to them?
- What sort of techniques are likely to bore/alienate them?

What resources are available?

- Number of professional competence of teachers;
- Attitude of teachers to ESP;
- Teachers` knowledge of the attitude to the subject content;
- Materials;
- Aids;
- Opportunities for out-of-class activities.

Who are the learners?

- Age/sex/nationality;
- What do they know already about English?
- What subject knowledge do they have?
- What are their interests?
- What is their socio-cultural background?
- What teaching styles ate they used to?
- What is their attitude to English or to the cultures of the English-speaking world?

Where will the ESP course take place?

- Are the surroundings pleasant, dull, noisy, cold etc?

When will the ESP course take place?

- Time of day;
- Every day/ once a week;
- Full-time/ part-time;
- Concurrent with need or pre-need.

Professors T. Hutchinson and A. Waters are trying to say is that, designing a course in ESP is a complex process, involving much more than simply looking at what the learners will have to do in the target situation. Most of all, they have tried to stress out that both target situation needs and learning needs must be taken into account. Analysis of target situation needs is concerned with language use. But language use is part of it as well. So, analysis of the target situation can tell us *what people do with language* but we also need to

know *how people learn to do what they do with language*. In other words, T. Hutchinson and A. Waters say that it is needed a learning-centered approach to needs analysis.

Conclusion

As a conclusion, for successful ESP learning, the incorporation of learners` future needs, what is known as “real world” needs and the development of learner ability to transfer language knowledge to novel situations, together with the usage of acquired skills in real life communication are considered to be vital parts of ESP syllabus. This is why needs analysis has focused for the last thirty years on learners` communicative needs. Also, when designing a course of ESP professors must definitely focus on the needs of the students and their future career interests.

"CREATIVITY AND INNOVATION IN SCHOOL" RESEARCH OF HOME EDUCATION TEACHERS IN THE CITY OF DURRES

Msc. Armanda Xhani (Baça)

Abstract

Albania's efforts to achieve the desired standards in the field of education in line with the development of the lines of the European Strategy result in awareness of the importance of creativity and innovation in pre-university education. The importance of creativity for our education and society was emphasized in the 21st century, but 17 years ago, the OECD recognized creativity as the core of the knowledge society. This study aims to provide evidence of what is happening in terms of innovation and creativity in educational practices at the primary level in the city of Durres.

The study initially describes theories on creativity and innovation in education, based on world literature. Teachers' opinions were gathered through a fully structured questionnaire that collected data from 41 primary school teachers in the 9th generation schools of Durrës, on how they understand creativity, how to promote it through their lessons. ; Special emphasis is placed on ICT to better understand current ICT practices, as well as whether teachers use them to promote creativity in their students; And what kind of support is needed for teachers to cultivate creativity in their students.

The researcher concludes that there is a gap between the policies and practices of creativity and innovation in education. If the state promotes educational policy for creativity and innovation in our educational institutions, this does not guarantee that schools show creativity and innovation in their daily practices.

Keywords: teacher, creativity, innovation, ICT, primary schools, schools of Durrës

1. INTRODUCTION

Today, the issue of provocation of creativity is quite current, which does not develop at high levels in primary school curricula. In Albania, as in other countries, there is more and more talk and writing about creativity not only in science, art and literature, but also in the press or in everyday life. The reason is that creativity is not only the privilege of the artist, but it is manifested in all spheres of life, while not everyone is equally creative in all areas.

The importance of creativity for our education and society has been emphasized by many sources. Already 17 years ago, the OECD recognized creativity as the core of the knowledge society (OECD, 2000). Creativity is seen as a resource for economic development (Florida, 2002) and a tool for social regeneration. Academics and teachers argue for the great benefits of creativity to learn.

In Europe, creativity is seen as the center of the knowledge triangle:

Education-research-innovation (European Council, 2009). This strategic framework for European cooperation in education and training emphasizes the need to address increased creativity and innovation, including entrepreneurship, at all levels of education and training. Creativity is seen as the light for innovation, which is known as one of the main drivers of sustainable economic development.

Creativity is becoming a key resource for individuals and society. Creativity is seen as a key life skill through which people can develop their potential, use their imagination to express themselves, and make original and useful choices for their lives. The Council of the European Union and the Representatives of the Governments of the Member States convened on 22 May 2008 to promote creativity and innovation through education and training and on 21 November 2008 to prepare young people for the 21st century underlined the key role of educational institutions and teachers in developing and supporting students' potential creative abilities by contributing through the demonstration of a creative teaching.

1.2 Purpose of the study

The study aims to provide a better understanding of how innovation and creativity are promoted in educational practices at the level of primary education in the city of Durrës.

In this study, we will examine the perceptions of primary school teachers in this city about how they understand creativity, how they promote it through their teaching; Particular emphasis has been placed on ICT, to better understand current ICT practices as well as whether teachers use it to foster creativity in their students; and what kind of support is needed for teachers to cultivate creativity in their students.

1.3 Research questions

To achieve the purpose of the study, the following questions were raised regarding the perceptions and opinions of teachers who responded to this study:

1. Do teachers perceive creativity as an important feature of education?
2. Do primary education teachers encourage creativity in their classrooms?

2. LITERATURE REVIEW

Creativity and innovation are becoming increasingly important for 21st century development. They contribute to economic prosperity as well as social and individual well-being and are essential factors for a more competitive and dynamic Europe. Education is seen as central to fostering creative and innovative skills. This chapter provides a theoretical overview of creativity and innovation in the context of education.

2.1. Creativity and innovation in education

Psychometric approaches have highlighted that creativity is often seen as a talent, or as a characteristic of prominent people, and distinctive personality traits have been identified and illustrated by a creative mind. At the same time, a number of studies acknowledge that creativity can be enhanced and cultivated. Several researchers (in

Craft, Jeffrey & Leibling, 2001) identified two different trends in scientific research on creativity and developed the concepts of "big K" (BCC) and "small Ki" (LCC) which refers to the creativity of genius, that seen in people such as Mozart, Picasso and Einstein. Their creative achievements are exemplary and constitute innovation and perfection in their domain, as well as social recognition and appreciation. k small creativity (LCC), on the other hand, it is not for talents who have creative and innovative outbursts that have a strong impact on society. k can be seen as behavior and mental attitude, or as the ability to find new and effective solutions to everyday problems.

In education, the term creativity is often used, but rarely defined. Teachers can ask students to use their creativity in designing a project, or they can refer to a student's response as a creator, without explaining what it means. The lack of definition for this concept can result in erroneous assumptions, where students and teachers identify creativity only with personal talents, arts, and characteristics.

2.2 Evaluation and creativity

Assessment is an essential component of learning and teaching, as it allows their quality to be judged and improved. Regarding creativity and innovation, Robinson's report noted that the problem with assessment lies in how it is done, as methods do not take creativity into account but often stifle it. (NACCCE, 1999).

Referring to the literature, formal public evaluation especially in the form of tests. Robinson's report also recognizes the pitfalls of assessment for creative learning, as national or end-of-year tests are great pressures on teachers and students, who focus on getting the best grade and not on innovative practices. Assessment often determines the priorities of education (NACCCE, 1999). This reinforces the view that policies should take into account learning and curriculum teaching both in the curriculum and in testing.

3. METHODOLOGY

This chapter describes the identification research conducted and presents the study method and its structure, as well as presents the conceptual and theoretical skeleton that will guide the study. The nature of the study has a measurable approach. This chapter also discusses the sampling of study participants, the instrument used and its administration, data collection, rationalization in the choice of method for data collection, the principles and ethics that guide research. The instrument consists of a structured questionnaire. The data will be presented in quantitative format.

Primary data were obtained from the answers to the questionnaires for primary school teachers in Durrës

Ø Secondary data were obtained from reports of previous studies.

3.1 Study methods

The study 'Creativity and Innovation in Schools: Research of Primary Education Teachers in the City of Durrës' was conducted in primary classes. The study population is primary school teachers. Coincidentally, 12 nine-year schools were selected, and primary school teachers were surveyed.

According to Sowell (2001) and Matthews, B & Ross, L in *Educational Research: An Integrative Introduction* published in 2013 random selection is a good technique as it provides a representative sample of the target population and predicts the applicant's basics to enter the process of selection. The main reason for this is that each member of the population has equal chances of being selected and being part of the sample. Sokoli (2013) thinks that the sample allows the researcher to choose with one or two characteristics of the population, in order to achieve high quality of the sample.

Under this concept, in the selection of 12 schools for each of the groups, 2 characteristics were taken into account: classes in public schools; primary class - basic education.

3.2 Sample of study participants

In order to create the most representative champion of the target population, the list obtained from the Durrës Education Directorate, the names and addresses of all nine-year schools in the city of Durrës were used. According to the RED list, the total number of basic education schools is 21 public schools.

For the purpose of the study, as mentioned above, 12 schools were randomly selected, from which they were invited to participate in the teacher study (N = 100) of primary education. Of the questionnaires distributed, only 41 of them were returned to the researchers. Private school teachers and 9-year-old teachers were not included in the study.

Some of the teachers met physically by communicating personally and via e-mail and were clarified with the purpose of the study, as well as instructed by the researcher on how to respond to the instrument. Further clarifications were given when suspicions were raised by the participants.

3.3. Study restrictions

We have a number of limitations in this study.

The schools selected in the study are public schools. Private schools are not included in the study. Since private schools have different characteristics not only with public schools, but also with each other (Turkish College, American College, Albanian private school), while the time and resources of the researcher limit it to this inclusiveness.

Third-grade teachers and high school teachers were not included in the study.

Teachers, participants in the study are those teachers who were willing to be surveyed, as participation in the study is voluntary. Given the theme of creativity, its title was controversial for many teachers. Most of the participants are teachers who had a positive attitude towards the topic.

4. STUDY RESULTS AND DISCUSSION

This chapter presents the results of the data collected from the study, and their discussion. As we have presented before, the purpose of the study is to discover how innovation and creativity have been adapted to educational practices at the level of primary education in the city of Durrës . As a result, 41 primary school teachers participated in the study. The answers of these teachers are from 100 questionnaires distributed in schools. The names of the schools that participated and the personal data of all participants are not published in the study.

4.1. Perception and understanding of creativity

The teachers' position on creativity was investigated through a series of questions aimed at defining how respondents conceive of creativity. As seen from the literature, the rhetorical attitudes held by teachers should be taken into account for any possible policy or practice that seeks to foster creativity in students, in order to have a common consensus on what creativity is and what it means for education. . In the questionnaire, the statements were presented randomly. In order for the section to be presented with greater clarity, it is divided into four categories: the field of creativity; Creativity and personal characteristics; Definition of creativity; Creativity and education.

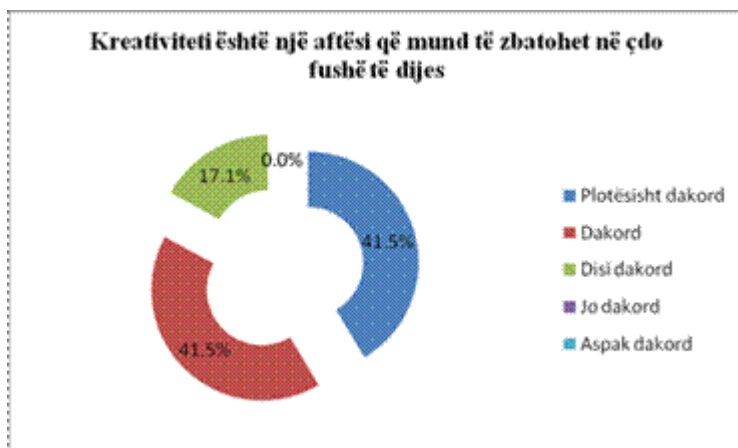
4.1.1. Creativity can be applied to any field of knowledge

There is a constant debate about the field of knowledge that belongs to creativity, in particular opinions are polarized if creativity is domain-specific or general domain (Plucker & Beghetto, 2004), or, in other words, if creativity is important only for certain areas (e.g. arts) or in any field of knowledge. Despite recognizing the applicability of creativity in some sectors, there is still a tendency to perceive creativity as based on art (Sawyer, 2006b).

Three questionnaire statements belong to this category:

1. Creativity is a skill that can be applied to any field of knowledge;
2. Creativity is a skill that can be applied to any subject;
3. Creativity is important only for the visual arts, music, drama and artistic performance.

The answers point out that teachers have a comprehensive view of creativity, with most of them supporting a vision of creativity as cross-cutting skills. Almost all teachers who participated in our study (83%) believe that creativity can be applied in any field of knowledge, with 41.5% fully agreeing and 41.5% agreeing. Only 17.1% agreed somewhat, while none of the respondents disagreed and disagreed at all.

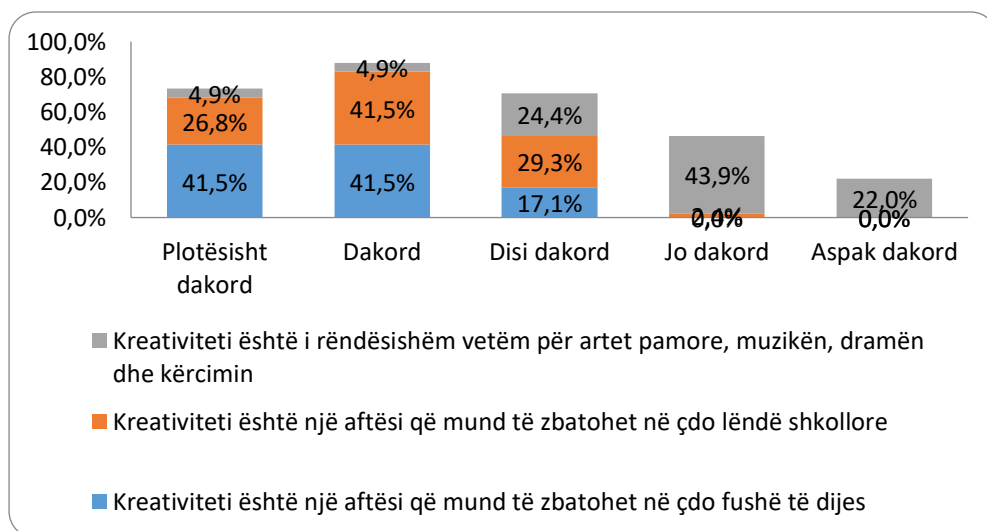

Grafik.1. Teachers' perception of the issue of creativity - The ability to apply in any field of knowledge

Over half of respondents think that creativity can be applied to any school subject (69.3%). It can be noticed that there is a difference of about 15% between the agreements on the two statements, despite their similarity. For respondents, areas of knowledge are not accurately reflected in the allocation of school subjects.

When faced with the third statement, 65% of respondents claim that creation is not limited to the visual arts, music, drama and artistic performance, with 43.9% disagreeing and 22% disagreeing. This confirms that teachers tend to have a positive and broad view of the topic and consider creativity as applicable to many areas. However, when the question explicitly mentions art, teachers are not so convinced about the great applicability of creativity,

as shown in the difference of about 15% of respondents between statement 1 (Creativity is a skill that can be applied in any field. of knowledge) and 3 (Creativity is important only for the visual arts, music, drama, and artistic performance). It can also be noticed that the data distribution changes significantly,

Graph 2. Teachers' perception of the issue of creativity

As reported elsewhere in the literature, teachers recognize contradictory concepts on creativity (Fasko, 2001; Kampylis, et al., 2009; Runco, 1990; Westby & Dawson, 1995). This core of creativity is very important to face, as understanding creativity as relevant to the arts allows teachers to be drawn from a commitment to developing students' creative potential throughout the curriculum (Kampylis et al., 2009). Moreover, it implies a vision of creativity only as artistic production and not as a thinking ability or the ability to make unexpected connections. As we have mentioned so far, the study shows that teachers have a comprehensive perception of creativity. Almost all teachers (83%) believe that creativity can be applied in any field of knowledge and over half (68%) of them agree that creativity can be applied to any subject. It is worth noting that more than half of teachers surveyed (65.9%) are convinced that creation is not only important for the visual arts, music, drama

and artistic performance. At almost the same level, teachers' beliefs about the applicability of creativity are presented, where this is observed among the lowest percentages, that creativity is not limited to artistic subjects (65.9%). However, despite this small discrepancy, in general, there is a comprehensive trend of creativity.

Compared to surveys conducted in different European Union countries, teachers' perceptions of creativity are somewhat different. Almost all teachers (98%) believe that creativity can be applied in any field of knowledge and agree that creativity can be applied to any subject (98%). At slightly lower levels (86%) teachers are convinced that creation is not only important for the visual arts, music, drama and artistic performance.

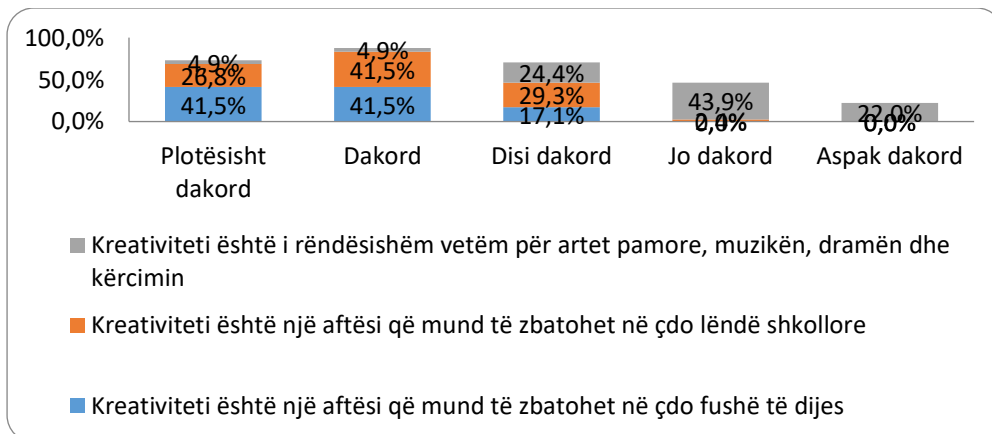
4.1.2. Anyone can be creative

Another issue with conflicting opinions among researchers is the understanding of creativity as a mere characteristic of prominent people - the rhetoric of 'creative genius' - or of all - the democratic view of creativity (Beghetto & Kaufman, 2007; Robinson, 2001; Shneiderman, 2000). This distinction is also referred to as 'small' or 'large' creativity (Craft, et al., 2001), as mentioned in the introduction.

In this category four statements are included in the questionnaire:

1. Creativity is a characteristic of outstanding people alone (great creativity).
2. Anyone can be creative (small creativity);
3. Creativity is an innate talent (great creativity);
4. Creativity varies by age group (small creativity).

Respondents again showed a tendency towards a positive, broad and democratic understanding of creativity. Teachers reject an elitist view of creativity, as they do not perceive it as a *characteristic of prominent people* (75.6% disagree or disagree with this statement). A slightly lower percentage supports a democratic view of creativity, with about 66% supporting the statement that *everyone can be creative*.

Grafik.3. Teachers' perception of creativity and personal characteristics

Regarding the statement on *creativity as an innate talent*, teachers' responses were distributed across the spectrum of the agreement. While almost half of them don't think creativity is an innate talent (46.3% disagree or disagree with this statement), about a fifth of them (19.5%) think it is. Within those who strongly disagree that creativity is an innate talent, about 66% also think that everyone can be creative. This means that these respondents see creativity as a skill that can be developed and promoted in any person. It is not a gift of nature, but it depends on the food. These results show that these respondents perceive creativity as a talent that every child is endowed with from birth, supporting the broad view of children's natural creativity. A rather polarized distribution of opinions can be seen in the fourth statement: almost a little more than half of teachers (66%) claim that creativity varies by age group and over a quarter that does not. It can be noticed that even in the field research there are contradictory opinions on this statement. Sawyer (2006b) argues that the concepts of creativity are changing over time and space, and that in Europe in particular the idea that children are more creative than adults came into the romantic period. For him, this notion is a myth that contrasts with reality. In contrast to this position there is the assertion that schools (Robinson, 2006) and educators (Malaguzzi, 1987) kill and limit the natural creative attitude of young children. Many other researchers, especially educators, support it Being creative has different meanings for adults and children and that the definition of creativity should change according to age

groups. Studies with Meador and Runco (Meador, 1992, Runco, 1990) show that there has been a decline in the uniqueness and originality of young people since pre-adolescence, due to increased awareness and the need to be consistent with the Review Group.

Nearly twenty-seven out of forty-one teachers in this study supported a democratic view of creativity, arguing that everyone can be creative (65.9%). At the same time, one-fifth of respondents still believed that creativity was an innate talent (19.5%).

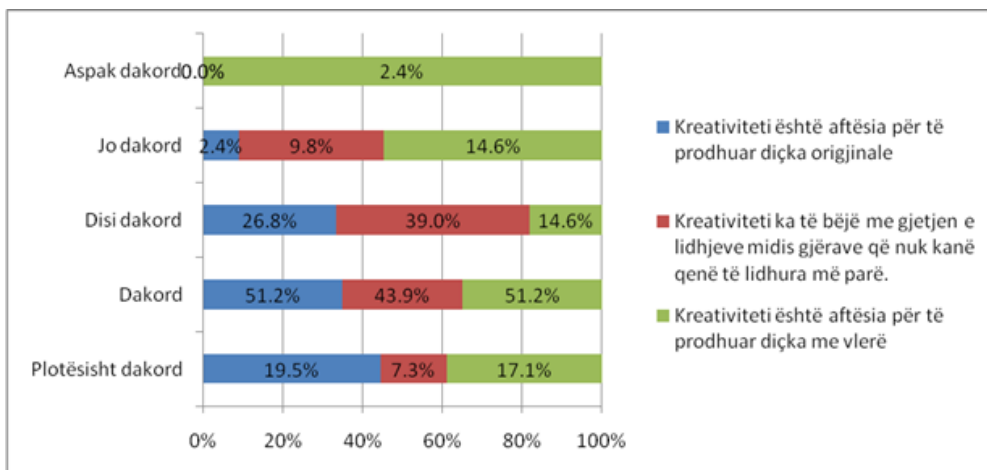
The results achieved differ from the findings of surveys conducted in various European Union countries. With about 21% difference, school teachers in Europe believe that anyone can be creative and 88% of respondents belong. At the same level, teachers' statements on the perception that creativity is an innate talent are presented, where in Albania 19.5% affirm this and 21% of European school teachers affirm it.

4.1.3 Creativity as the ability to produce something original

Creativity has been defined by researchers as 'the ability to produce work that is both new in type and appropriate' (Sternberg & Lubart, 1999). For a product or process to be creative, it must be both new and valuable. The balance between the two concepts is important: something original that has no value can also have negative characteristics (Beghetto, 2005). In the field of education, and in particular with the change in the meaning of applied creativity (for young people) the concept of value is difficult to structure. Children and young people are creative, but their creative processes are less likely to be innovative advances that have value for society as a whole. When we talk about creativity for young people, it is important to understand that judges of the value of the creative or production process must be the young people themselves, and that the creative process or product is valuable to them (Crafts, 2005, Runco, 1990). This adaptation of the definition of creativity in the educational context and at a young age of students is reflected in the opinions of teachers who participated in our study, as most of them are convinced of the originality behind creativity, but not so much on value.

Teachers were confronted with three statements regarding the definition of creativity:

1. Creativity is the ability to produce something original;
2. Creativity is about finding connections between things that were not previously connected;
3. Creativity is the ability to produce something valuable

Grafik.4. Teachers' perception on the definition of creativity

The first statement traverses the highest percentage of respondents, with about 71% agreeing or strongly agreeing that creativity is the ability to produce something original. About half of teachers surveyed are convinced (51.2%) that creativity is about finding connections between things that have not been linked before. It can be noticed that while only 9.8% do not agree with this statement, while 2.4% do not support the view of creativity as the ability to produce something original. Respondents are less convinced about the definition of creativity as the ability to produce something of value: 68.3% strongly agreed or disagreed, and 14.6% disagreed and 2.4% strongly disagreed. This may be due to the lack of definition of the term "value", how will one judge the value of students' creative output? Society as a whole, teachers or students themselves? (Crafts, 2005). It can be noticed that the importance of understanding creativity as the ability to produce something of value can be related to the sense of initiative and entrepreneurship. The ability to judge the value of new and original ideas and products is a central feature

of entrepreneurs, as is the ability to convince others of the value of their ideas (Sternberg & Lubart, 1993).

Teachers perceive at higher levels (70%) that creativity is the ability to produce something new original. 68.3% of them perceive creativity as the ability to produce something valuable. While almost half of the respondents perceive what is related to the connection of things that were not previously connected (51.2%)

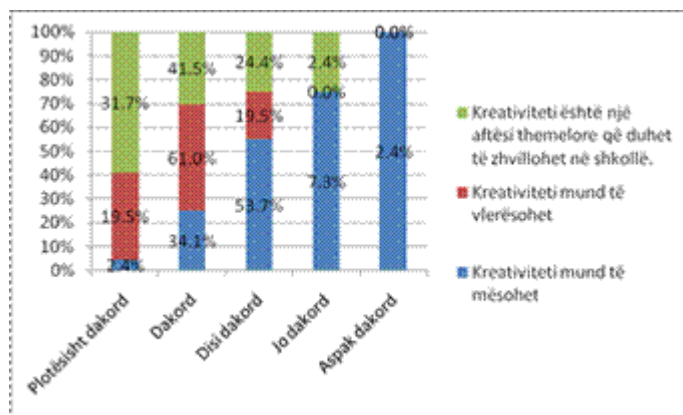
Our findings are the same in the third statement with the finding of studies conducted in different countries of the European Union. With about 22% difference, school teachers in Europe believe that creativity is about finding connections between things that have not been linked before (73%). And 9% more European teachers believe that creativity is the ability to produce something original (79%)

2.1.4. Creativity is an important skill that can be developed in schools.

Some researchers (Crafts, 2005, Ferrari, etc., 2009; Runco, 1990), argue that creativity is an essential skill for personal development and enhances the learning process. Teachers faced three statements regarding creativity in education and respectively:

1. Creativity can be learned;
2. Creativity can be appreciated;
3. Creativity is an important skill that needs to be developed in school.

As described in Graph 5, 80.5% of teachers believe that creation is a basic skill that can be assessed. 73.2% of teachers believe that creativity is a basic skill that needs to be developed in school. They are much more convinced that creativity is the ability to produce something original and that creativity is a skill that can be applied to any subject (68.3%).

Grafik.5. Teachers' perception of creativity in education

What is worth noting is that about 1/3 of the surveyed teachers, and more precisely 36.6% of them, strongly agree or agree that creativity can be learned. Half of the respondents agree somewhat, while about 10% do not agree with this statement, of which 2.4% do not agree at all. The latter also disagrees that creativity is a basic skill that needs to be developed in school, or it is a skill that can be applied to any subject, the ability to produce something original or the ability to produce something valuable.

As a generalization we can say that teachers perceive evaluative creativity (80.5%) and as a basic skill that should be developed in school (73.2%), but only 36.6% of them believe that it can be taught.

This statement is very different from the findings of European school teachers, first at the percentage level, where European school teachers (70%) believe that creativity can be learned. There is even a positive correlation between the statement 'Creativity can be learned' and 'Anyone can be creative' or 'Creativity is innate talent'. The more respondents believe that everyone can be creative, the more they agree Creativity can be learned. Those who support the view of creativity as an innate ability are less convinced of the possibility of teaching creativity.

Necessary support for teachers, in encouraging the creativity of their students

A large number of respondents (82.9%) underwent creative creativity training in school curricula. And an even higher number (87.8%) want to undertake continuous

professional development in relation to creativity. More than half of the teachers (68.3%) claimed to have received training in pedagogy and innovative methods and the use of ICT in the classroom.

Over half of teachers complain of a lack of resources (51.2%) and state that the school where they work needed more financial support (79%). Only 17.1% of teachers believe that the quality of ICT in their school was excellent, but about respondents (70.7%) stated that it was not.

5. CONCLUSIONS AND RECOMMENDATIONS

5.1. CONCLUSIONS

The findings of this study present data on how primary school teachers in the city of Durrës perceive and understand creativity, encourage it through their teaching; use ICT to encourage creativity; and what institutional support they need to cultivate creativity in their students. The analysis aims to provide an understanding of how innovation and creativity are applied in teaching practices at the primary level in education in our schools.

This study shows that teachers **have a comprehensive idea of creativity** unlike previous studies that have been done (Satka, 2012) where most of the surveyed teachers did not know what creativity is. Almost all teachers believe that creativity can be applied in any field of knowledge and that creativity can be applied to any subject, and few teachers are convinced that creation is important only for the visual arts, music, drama and artistic performance. A good majority of teachers do not believe that creativity has an elitist appearance, as few surveyed teachers, about 1/5 still believe that creativity is an innate talent. Most support - everyone can be creative.

Teachers are almost equally convinced of the connection between **creativity with originality** and **creativity with value**. Although it is true that the value of a process or outcome in the education concourse should be tailored to the age group and skills of the students, it has been argued *that value* is the basis of **entrepreneurship** and

that students become aware of the value and output of their thoughts. In order to be able to judge and develop entrepreneurial skills.

5.2. RECOMMENDATIONS

The recommendations that emerge from this study focus mainly on creative classroom practices, ICT perception and use, and institutional support.

In relation to creative practices in primary education classes by teachers such activities as workshops, multi-disciplinary work or research of students on a certain topic, were considered less important. Since creative practices require time and space, which do not fit curriculum programs, *review of curricula or curricula* should be done by the teacher, school or even at higher levels.

Ways to evaluate creativity need to be reviewed and teachers need to be introduced to them. In relation to assessment, teachers should be encouraged to *combine different assessment methods*, including students who can reflect on learning and personal progress. If we want to improve creativity in schools, students should be given considerable time and space to investigate, test and review their work and that of their colleagues.

Bibliography

- Ala-Mutka, K., Bacigalupo, M., Kluzer, S., Pascu, C., Punie, Y., & Redecker, C. (2008). Learning2.0: The Impact of Web2.0 Innovation on Education and Training in Europe: Report on a validation and policy options workshop organized by IPTS. Seville, 29-30 October 2008, <http://ftp.jrc.es/EURdoc/JRC50704.pdf>
- Ala-Mutka, K., Punie, Y., & Redecker, C. (2008a). Digital Competence for Lifelong Learning <http://ftp.jrc.es/EURdoc/JRC48708.TN.pdf>
- Ala-Mutka, K., Punie, Y., & Redecker, C. (2008b). ICT for Learning, Innovation and Creativity, <http://ftp.jrc.es/EURdoc/JRC48707.TN.pdf>
- Al-Khateeb, AA (1995). Innovative Education. *Education Journal, Qatar National Commission for Education, Science and Culture* , (111), pp. 133-137 March.

- Boden, M. (2001). Creativity and Knowledge. In A. Craft, B. Jeffrey & M. Leibling (Eds.), *Creativity in education* (pp. 95-102). London: Continuum.
- Bottino, RM (2003). ICT, national policies, and impact on schools and teachers' development. Paper presented at the ICT and the Teacher of the Future.
- Burke, C. (2007). Inspiring spaces: creating creative classrooms. *Curriculum Briefing*, 5 (2), 35-39.
- Chacia, R. & Ferrari, A. (2010). Creativity in Schools: A survey of Teachers in Europe. <http://ftp.jrc.es/EURdoc/JRC59232.pdf>
- Cachia, R., Compañó, R., & Da Costa, O. (2007). Grasping the potential of online social networks for foresight. *Technological Forecasting and Social Change*, 74 (8), 1179- 1203.
- Beghetto, RA (2005). Does Assessment Kill Student Creativity? *The Educational Forum*, 69, 254–263.
- Black, P., Harrison, C., Lee, C., Marshall, B., & Wiliam, D. (2004). *Working Inside the Black Box: Assessment for Learning in the Classroom*. *Phi Delta Kappan*, 86 (1), 9-21.

PËRGATITJA E MËSUESIT SI EDUKATOR I NXËNËSIT. SYNIMET E EDUKIMIT

Rita Hasanaj

Mësuese e ciklit të ulët, shkolla 9 vjeçare “Nikolla Xhuveli”, Nartë, Vlorë

Abstrakt

Me këtë kumtesë mbi procesin e edukimit kulturor në shkollat tona, do të përqëndrohem në ecurinë e zhvillimit të arsimit të fëmijëve tanë, që natyrshëm kalojnë me botën e librave në vend të parë dhe me botën e lodrave në vend të dytë. Nxënësi ynë përparon kur funksionon si duhet edukimi në familje dhe në shkollë, nëpërmjet raportit të drejtë të trekëndëshit: prind - nxënës - mësues, sa klasik aq dhe bashkëkohor, për nga dobia e rezultateve që ka sjellur, kur ka funksionuar sipas standardeve të kërkuara. Synimet e edukimit arrihen me ndershëmëri profesionale, me kulturë qytetare, me dashuri ndaj nxënësit, si ndaj fëmijës tënd dhe me vlerësimin e punës në grup, duke e konsideruar veten si pjesë e së tërës. Që udhëtimi i edukimit të vijojë përditshmërisht normalisht, ndër tre hallkat e zinxhirit të artë, gjykojmë se parësore del përgatitja e mësuesit si edukator, jo thjesht si teknikien, ekspert mësues, por sidomos zotërues i metodologjisë në procesin mësues dhe edukativ të klasës e shkollës sonë. Nuk mund ta quajmë të drejtë që përgatitja e mësuesit si edukator të shikohet si ishull më vehte, e shkëputur nga dy hallkat e tjera të rëndësishme të sistemit: prindi dhe nxënësi. Secili ka vendin dhe rolin e tij në këtë proces, ku mësuesi jep dije e kulturë, nxënësi merr dije dhe edukohet, ndërsa prindi vijon me format e tij etiko-morale edukimin në familje, duke qenë hallka e ndërmjetme midis dhënësit - mësues dhe marrësit - nxënës.

Fjalët çelës/ kyçe: *edukimi, shkolla, përgatitja, raporti mësues - nxënës - prind*

1. Hyrje

Në rrafshin e pedagogjisë, kur flasim për edukimin, kuptojmë procesin e gjerë të formimit tërësor të personalitetit të njeriut, zhvillimin e tij gjatë gjithë jetës. Edukimi është një veprimtari e organizuar, e vetëdijshme, për të ndikuar mbi njerëzit, sidomos mbi brezat e rinj, për t'i formuar ata sipas një synimi të caktuar. Hapësirat e edukatës, ose përmasat e saj janë shumë të gjera. Ato shtrihen në tërë jetën tonë. Ndër fushat më kryesore, kryesisht në kuptimin, brendinë, rrugët kryesore të edukimit, prof. Musa Kraja ndërton këtë pemë pedagogjike të hapësirave të edukatës: “1. Edukata mendore, 2. Edukata morale, 2.1 Rrugët kryesore të edukimit moral, 2.2. Dy fushat konkrete të edukimit moral, 3. Edukata e punës, 4. Edukata teknike, 5. Edukata fizike, 6. Edukata shëndetësore, 7. Edukata estetike”²⁸⁴. Çdo mësues e ka të qartë se ato zhvillohen në harmoni me njëra-tjetrën dhe jo të shkëputura, pra, edukata mendore zhvillohet në harmoni me edukatën fizike, edukatën e punës, morale, estetike, teknike, nëpërmjet veprimtarisë arsimore, edukative të shkollës, të institucioneve të tjera, të medias, familjes etj. Nxënësi formohet në dy hapësira të tilla që cilësohen si makromjedis dhe mikromjedis. Mikromjedisi përfaqëson ato rrethana dhe kushte konkretet në të cilat nxënësit tanë sillen ditë për ditë, kalojnë sidomos një pjesë të kohës së lirë. Këto mjedise i ndeshim kudo, si në krye të ndonjë rrugice, në sheshe, në oborrin e shkollës, në rrugë, në varësi të lagjeve të vjetra dhe tradicionale të qytetit, në një shesh fshati, tek furra, klubi, fusha e lojës etj. Ndërsa makromjedisi përfshin gjerësisht mjedisin e qytetit, të zonës, lagjes apo fshatit. Ka efekt shumë të madh në edukim. Makromjedisi i Nartës apo Kaninës nuk mund të jetë si në një zonë në Dibër, Elbasan apo Korçë. Shkolla është institucioni i mësimit dhe edukimit, shtëpia e dritës së dijes, vatër e edukimit kulturor. Edukimi i nxënësve kërkon marrëdhënie të shëndosha të trekëndëshit mësues - nxënës - prind. Po bëjmë një paralelizëm jo thjeshtë për ilustrim figurativ. Nuk mjafton që pema të mbillet për t'u rritur e shëndetshme, duhet të ujitet, të krasitet, të punohet toka rrotull pemës (të prashitet, të plehërohet) etj. Agronomët, fermerët, bahçevanët i njohin mirë këto procese jetike për pemën dhe ia bëjnë me përpikmëri dhe në kohën e duhur. Kështu

²⁸⁴) Kraja, Musa, “Pedagogjia”, Tiranë, Migreeralb, 2009, f. 147.

funksionon edhe puna me fëmijën, me nxënësit tanë. Falë përvojës shumëvjeçare në arsimin e cilkit të ulët, kemi vënë re që ka prindër që thonë: “Unë të dorëzoj fëmijën, ti, zotni mësues apo zonja mësuese je përgjegjës/ e për gjithçka ndaj tij”. Nuk mendojmë se është i drejtë një qëndrim i tillë i papërgjegjshëm, sepse fëmija vërtet në shkollë merr bazat e arsimimit dhe edukimit qytetar, por fëmija, që na është besuar, ka prindërit e tij, babën e nënën, që janë të pazëvendësueshëm, jo vetëm se është krijesa e tyre, por është edhe vijimi i jetës së tyre, kopja e tyre në kohë të re. Nga ana tjetër, në jo pak raste, mësuesi shfajsohet: “Është fëmijë me problem filan nxënës, s’merrem me të”. Edhe në këtë rast kemi mungesë përgjegjësie dhe aq më keq pandershëmi profesional. Në qoftë se prindi, vërtet është babai apo nëna e nxënësit, ai në jetë mund të ketë profesion tjetër që ushtron, (jo detyrimisht mësues); mësuesi është në profesion **mësues** dhe detyrimisht duhet ta bëjë shumë mirë, sepse paguhet për ta ushtruar këtë profesion të nderuar me fëmijët, me brezat. Fëmijët vijnë në shkollë që të mësojnë lëndët sipas programit mësimor orë pas ore, ditë pas dite, semestër pas semestri e vit pas viti. Ata vijnë po aq të edukohen sipas normave qytetare dhe këto mesazhe edukimi t’i mishërojnë në jetë, të formësojnë shprehitë e kulturës qytetare dhe të rriten të shëndetshëm fizikisht, shkollarisht dhe qytetarisht. Në qendër të vëmendjes është nxënësi/ nxënësja. Që ai/ ajo të rritet dhe të bëhet i denjë për shkollën, familjen e shoqërinë, prindi dhe mësuesi duhet të bashkëpunojnë papushim, pa u lodhur, pa lozur “hidh e prit” “kungulleshkën” në kurriz të edukimit të nxënësit, por, në kuptimin më të mirë të fjalës, duhet të jenë shokë të ngushtë, sepse kanë një qëllim: edukimin e fëmijës/ nxënës. Nuk është objekt i kësaj kumtese puna e prindit me fëmijën e tij, por objekt kemi punën tonë si mësues me nxënësit tanë. Me kohë ka fituar qytetari shprehja “Mësuesi është prind i dytë për nxënësin” dhe popullariti i saj është mbushmëndës, i motivuar. Kyçi për suksesin në punën me nxënësit është: mësimdhënia. Nuk është fjala vetëm tek spjegimi i duhur për dhënien e dijeve të mjaftueshme nxënësit hap pas hapi, por së pari komunikimi me ta, mënyra e të sjellurit, se, siç na kujton fjala e urtë e popullit: “Ç’ të mbjellësh, do të korrësh”. Komunikimi është art më vete, art i bukur i fjalës së shprehur, ndëraq më i vështiri, po sa fisnik. Me fjalën e ngrohtë e bën për vete nxënësin e ai të do si prind; me fjalën

e ftohtë, e largon, e humbet respektin e mundshëm të tij. Nxënësi vjen në shkollë të mësojë, të nxëjë, se ka nevojë të mbushet me dije. Ai vjen në shkollë të formohet, të edukohet, të zbatojë normat, rregullat, rregulloret, ligjet, kodet etike dhe estetike të jetesës. Nuk janë të gjithë nxënësit të mirësjellshëm në shkollë, se, po themi, ashtu janë mësuar në jetën parashkollore. Mësuesi prandaj është mësues, që t'i mësojë dhe edukojë, me qetësi e dashuri, pa i fyer, pa i prekur në personalitet, sepse temperamentet e tyre përbëjnë variante mozaikore, që nuk mund t'i imagjinojmë. Këtu ne na vjen në ndihmë pedagogjia dhe psikologjia. Prapë urtësia popullore na sjell në kujtesë fjalën e rrallë: “Gjuha hekur s’ka e hekur thyen”. Mësimdhënia nuk është abstrakte: nuk do të thotë të përvetësosh veç disa rregulla, ndërtime fjalish, pra nuk bëhet fjalë vetëm për lëndën në vetvete në lidhje me nxënësin. “Gjuha dhe kultura ndikojnë pareshtur mbi njëra-tjetrën”²⁸⁵. Misioni ynë realizohet përditshëm në punën tonë me nxënësit e vështirë, të zgjuarit dhe nxënësit me kufizime të lehta. Thuhet se nxënësit me dhunti, një dorë të ngrohtë mësuesi duan dhe ecin. Vullneti, dëshira dhe ndershmëria profesionale shfaqem më dukshëm në punën e diferencuar me nxënësit me probleme, apo të vështirë si quhen ndryshe.

2. Procesi i të nxënit, një proces i motivuar

Procesi i të mësuarit, në të cilin marrin pjesë mësuesit dhe nxënësit, përbëhet nga mësimdhënia, që realizohet kryesisht nga mësuesi si organizator dhe drejtues i procesit mësimor, si dhe nga të nxënëtit, proces që e realizon nxënësi, fillimisht nën drejtimin e mësuesit dhe, gradualisht, drejt një të nxëni të pavarur. Ndodh që konceptet “të nxënit” dhe “të mësuarit përdoren në vend të njëri-tjetrit. Në fakt, ekzistojnë edhe kuptime të tjera.

Të nxënëtit është një proces, nëpërmjet të cilit çdo nxënës dhe çdokush tjetër fiton njohuri, shkathtësi dhe shprehje. Njeriu gjatë gjithë jetës është nxënës. Edhe mësuesi mëson për vete, freskon njohuritë e fituara dhe aftësohet më tej, që të jetë mbushmëndës, i plotë dhe jo i cinguar në dijet që u jep nxënësve, në përputhje me grupmoshën, programin mësimor-edukativ etj. Pra, kur themi që njeriu mëson gjatë

²⁸⁵) Buletini shkencor, Universiteti “Ismail Qemali”, Vlorë, nr. 3/ vol.2, 2015, f. 186.

gjithë jetës, kemi parasysh gjithë periudhën jetësore të tij, që sa lind, gjatë foshnjërisë, fëmijërisë e deri në pleqëri; mëson në shtëpi, në shumë fusha; mëson në shkollë, madje me synime të caktuara, sipas planeve dhe programeve të përcaktuara nga organizmat kompetente, për një vëllim të caktuar informacioni, njohurish, dhe arrin në përvetësimin e mënyrave të reja të zgjidhjeve, të kuptuarit, zbatimit të tyre në praktikë. Në këtë rrafsh, duke bërë dhe lidhjen e mikromjedisit me makromjedisin, njeriu mëson në shkollë, por mëson edhe në shoqëri, në libra, nëpërmjet burimeve të tjera të informacionit, duke mbetur të nxëniet një proces i pandalshëm; mëson edhe në mënyrë të organizuar (në shkollë dhe në institucione të tjera që punojnë me plane dhe programe të caktuara), por ky proces, jashtë shkolle është edhe i rastësishëm. Në përpikëmi që ky organizim të bëhet edhe në shtëpi. Në të nxëniet nuk mund të kërkojmë receta absolute, pasi tek çdo nxënës ka edhe diçka origjinale në të nxëniet e tij. Kjo nuk do të thotë që nxënësi të mos marrë në konsideratë përvojën e të tjerëve, kur ajo jep rezultate të mira. Ne mund të ndihmojmë nxënësin që të zgjedhë metodën më të mirë të të nxëniet. Ky proces realizohet në mënyrë individuale. Prindi i cakton fëmijës një kënd të nxënies, por mbajtjen, shfrytëzimin e bën vetë nxënësi. Ai zgjedh mjetet shumë të domosdoshme, të cilat i përdor jo vetëm njëherë, por i ka mjete pune të përhershme, si fjalorë, atlasë, libra ushtrimesh, veç teksteve bazë të lëndëve. Të nxëniet, si proces, nuk ndalet vetëm në kapjen e informacionit, edhe pse shfaqja e një modeli mund të thjeshtësojë përpunimin e përgjigjes. Përvetësim të vërtetë të informacionit do të vëmë re vetëm nëse kjo do të ketë një përgjigje të subjektit ndaj situatës dhe sipas konstruktivizmit (frytshmërisë, dobishmërisë; shën. im - R. H), nëse do të ketë kuptim apo ndërgjegjësim të kësaj sjelljeje të re, gjë që çon në një konceptim nga ana e nxënësit.

Si rrjedhojë e re e të nxëniet, nga faktorë objektivë dhe subjektivë, nga familja, shkolla, shkolla, shoqëria, media, nga studimi individual, vetëedukimi, vetëveprimi, vetëarsimimi, këmbëngulja, ambicja nga nxitja dhe stimulimi i përdorur prej mësuesve, shkollës, institucioneve të specializuara, etj., sigurohet një përvetësim aktiv, nxitet më tej mendimi dhe veprimi i nxënësve. Ky është edhe synimi i punës sonë si mësues. “Shkolla nuk është as vend i “pavarësisë së nxënësit” nga mësuesit, por as fushë beteje, për të treguar “Unin” apo egocentrizmin pedagogjik të

mësuesit”²⁸⁶. Një vëmendje e veçantë ndaj teknikave të informacionit, teknikave të të nxënët shkollor ka dhënë rezultat, si një veprimtari me karakter të thelluar individual, prej nga rrjedh edhe domosdoshmëria e njohjes dhe e zotërimit të teknikave për ta realizuar atë si një rrugë që lehtëson shumë përqëndrimin e forcave dhe energjive tek nxënësi. Në aparatën pedagogjike të tekstit mund të formulohen pyetje nga vetë nxënësi. Pas pyetjeve shtrohet problemi i vetëkontrollit, leximit aktiv me theksime të veçanta në pauzat domethënëse dhe në të menduarit gjatë asaj kohe, në shënimet gjatë të lexuarit, në nxjerrjen e çështjeve kryesore, në formulimin e një skeleti etj., aty zënë vendin edhe riprodhimi i informacionit, zbatimi i tij si efektshmëri e të nxënët. Niveli më i lartë i veprimtarisë është zgjidhja e problemeve me ndihmën e njohurive të reja të përvetësuar. Provimi është metodë e të nxënët intensive. Kur flasim për teknikat e të nxënët, kujtojmë skemën e thjeshtë që përfshin:

- Të dëgjuarit
- Të lexuarit
- Të shënuarit
- Riprodhimi i pavarur
- Diskutimi
- Zgjidhja e problemeve.

Është thënë që të nxënët është një proces i motivuar. Nxënësi mund të mësojë nga që i pëlqen të nxënët. Është e nevojshme të theksohet se në organizimin e mësimit, nëse duam të kemi pjesëmarrjen e nxënësit duhet të fillojmë të sigurohemi që rezultati i pritur të integrohet midis projekteve të subjektit, domethënë të merret nga ai si një kontribut për realizimin e objektivave të tij. Mësuesi mund të ruajë procedurën e tij vetëm pasi të jetë informuar mbi gjuhën, konceptet, aftësinë e funksioneve mendore dhe stilet e njohjes së nxënësit. Në praktikë, njohja e nxënësve duhet të jetë objekt i vazhdueshëm i kërkimit nga ana e tij. Në këtë kuadër, është me interes të shihet se ç’vend i lihet motivimit, nevojave dhe interesave të nxënësit, cilët janë funksionet

²⁸⁶) Tushi, Gëzim: “Edukimi në familje dhe në shkollë: kontekste të reja të marrëdhënieve prind-mësues-nxënës”, Tiranë, Toena, 2017, f. 276.

mendore të nxitura, cilat janë modelet e propozuara dhe cili është qëllimi për të cilin i vendosim nxënësit:

- Sepse do të marrë fillimisht nota të mira dhe më tej një dëftesë, diplomë a certifikatë;
- Sepse nuk do të përsërisë vitin shkollor;
- Sepse ngulmojnë prindërit dhe nxënësi nuk do t'ua prishë atyre. Në këtë pikëpamje, ndeshim dhe alternativë të kundërt. Ajo që është themelore për ta kuptuar është se fëmijët mësojnë në mënyrë të pavarur, jo në grupe (siç ndosh me konviktorët - nxënës të shkollave të mesme apo studentët e universiteteve); ata mësojnë nga interesi dhe kureshtja që kanë, jo nga tendenca për të kënaqur të rriturit.
- Sepse dëshirojnë të përmbushin një ego personale;
- Sepse kërkojnë të arrijnë synime personale në gjuhë të huaj, në matematikë etj., nëpërmjet të cilave të arrijnë objektiva të domosdoshme për vetveten.

Të nxënit mund të udhëhiqet nga qëllime të çastit ose nga një gjerësi e qëllimit të tij në të mësuar. Gjithashtu, të nxënëtit është rezultat i aftësive të shumta: lidhet me aftësinë për të planifikuar kohën, për të mos pranuar ndikimin e elementëve irelevantë (të panevojshëm, të tepërt, të pavend; shën. im - R. H) të nxënit, për të shmangur tërheqësit e vëmendjes, për të zotëruar veten, për t'u mbështetur në forcat e tij, për të bashkëpunuar në grup.

3. Përgatitja e mësuesit si mësues, si edukator i nxënësit

Në punën e përditshme me nxënësit, me klasat, mësuesi nuk mund të shfaqet thjesht si një profesionist i aftë dhe aq. Për profesionin mësuesi ka marrë diplomën. Siç u shprehëm edhe më lart, mësuesi punën e ka me nxënësit dhe me librat, me tekstet mësimorë dhe ato ndihmëse të edukimit të nxënësve të tij. Si frymën që merr, mësuesi duhet të përditësojë njohuritë bashkëkohore. Aq më tepër rritet përgjegjësia e tij për thithjen e materialit të nevojshëm nga bota e informacionit, sidomos sot kur fëmija është më i zgjuar dhe, të paktën, ka njohuri më të shumta se bashkëmoshatarët e tij para 10 vjetësh. Përse mos të shtrojmë pyetjen: a është i aftë mësuesi të ndjekë

prurjet e reja nga bota digjitale? A është zoti t'ua transmetojë në mënyrën e duhur dhe në masën e caktuar fëmijve që prindërit i kanë dërguar në shkollë për të nxënë? Mos vallë ka edhe raste kur mësuesi sfidohet nga nxënësi për mikrobotën e dijeve të marra nga libri dhe interneti? Si përballohet kjo gjendje? Së pari, një gjendje e tillë as që nuk duhet të mendohet nga askush prej armatës së mësuesve, sepse nuk jemi thjeshtë mësimdhënës, por misionarë të dritës diturore. Një mësues i paplotësuar me dije të përditësuara ndoshta do të ishte më mirë të bënte diçka tjetër më të dobishme për vete e për familjen e tij se sa të futej në klasë, në auditorët e shkollës dhe të ndjenjte skuqje në ndërgjegjen profesionale, kur intuita, memoria e mbushur nga të dhënat që na “bombardojnë” nëpërmjet celularit, laptopit, kompjuterit e mjeteve të tjera të “qelqit digjital” apo freskia informative e ndonjë nxënësi me prirje apo kushdo qoftë tjetër ta zinte “gafil”..., domethënë të papërgatitur!...

Mësuesi, qoftë tek nxënësi, qoftë tek prindi, është imazhi i edukimit të fëmijës që vjen në shkollë të pajiset me dije e kulturë qytetare. Kujtojmë dijetarët e periudhës së lashtësisë, që nga Sokrati, Platoni, Aristoteli, Demokriti e Kuintiliani, të cilët që ndikuan fuqishëm në edukimin e brezave, i mësuan ata dhe i pajisën me dituritë e duhura, hodhën themelet e veprimtarisë mësimore, edukative, duke i pasuruar proceset e teknikat deri tek përcaktimi i tri shkallëve të të mësuarit: intuitën, mësimin teorik, ushtrimet. Mësuesit e sotëm nuk kanë se si mos të kujtojnë me nderim personalitetet pedagogjike në nivel botëror për Mesjetën, të cilët i dhanë një frymë të re pedagogjike dhe të virtytshme arsimit, që nga pedagogu i shquar italian Vitorino de Feltre (1378-1446), që themeloi shkollën e tij “Shtëpia e gëzuar” ku krijoi mjedis tërheqës. Veç letërsisë, në atë shkollë mësohej algjebra, astronomia, dituri natyre etj. Kujtojmë humanistin anglez Tomas Mor (1478-1535), pedagogun dhe reformatorin çek Jan Amos Komenski (1592-1670), mendimtari tjetër anglez Xhon Lok (1632-1704) si dhe pedagogun dhe filozofin e madh zvicerian Zhan Zhak Ruso (1712-1778), i cili gabimisht ka hyrë në një pjesë të mirë të literaturës shqipe si autor francez. Pa u futur në rrjedhën e figurave të shumëfuqishme të arsimit dhe edukimit, do të kishte më shumë dobi për formimin tonë si mësues njohja dhe homazhi për personalitetet që u shquan në mendimin pedagogjik të Kohës së Re, si Johan H. Pestalocin, Johan F. Herbartin, Fridrih Frebel, Adolf Disterveg, K. D. Ushinski,

Xhon Djuj, Georg Kershtajner, A. S. Makarenko dhe William Killpatirrk. Po ndalojmë pakëz tek personaliteti i Johann Heinrich Pestalocit (1746-1827), mësues i shquar zvicerian, studiues, filozof e shkrimtar i përmasave botërore, i cili vuri bazat didaktikën e arsimit fillor. Tek ai spikatën idetë e mëdha për personalitetin e mësuesit, për rolin e tij në të gjithë veprimtarinë mësimore - edukative, për rolin e jashtëzakonshëm të nënës, si edukatore natyrore e fëmijës, për lidhjen e mësimin me praktikën, me prodhimin e jetën, si dhe në fusha të rëndësishme të edukimit moral, të edukatës së punës, etj. Idetë e Pestalocit ushtruan ndikim të madh mbi arsimin amerikan të shek. XIX. Pa e quajtur të nevojshme përmendjen nderuesve ndaj rilindasve tanë, që luftuar për liri dhe arsim kombëtar, duke u përlulur para tyre, para pishtarëve të arsimit shqip në shekullin XX dhe dritanëve të dijes në periudhat historike vijuese, mendojmë të përmendim një përkufizim klasifikues të historianit të arsimit, profesor, akademik, Mësues i Popullit Hamit Beqja (1929-2011): “Në pedagogji ka dhe dy ndarje të mëdha-didaktikë dhe edukatë, më konkretisht teori dhe metodologji e të mësuarit (pra didaktikë). Didaktika është shumë konkrete, është shumë aplikative, shumë eksperimentale. Por edhe shumë normative. Dhe kur ka normativitet nuk mund të mos ketë edhe doza pedantizmi dhe pak formalizmi, qoftë edhe “sui generis”²⁸⁷ (i llojit të vet, lloj më vete, i veçantë; shën. im - R. H). Jemi ndërgjegjësuar për misionin e gjerë socio-edukativ që ka marrë shkolla jonë në ditët e sotme dhe që me sa duket ka për të qenë një konstante që do ta theksojë këtë fizionomi edhe për të ardhmen. Roli i ri i shkollës në formimin qytetar dhe intelektual të nxënësit (brenda hapësirave diturore të grupmohës) në shoqërinë tonë moderne kërkon një këndvështrim konkret të trekëndëshit mësues, nxënës, “fryma e shkollës” (nga mjediset familjare dhe sociale, gjeografia prej nga vjen kontingjenti nxënësve). Në procesin mësimor edukativ, motivimi i mësimnxënies ka dhënë rezultat kur është parë i pashkëputur pa motivimin optimal në rritjen e efektivitetit të mësimnxënies. Forma më elementare e mësimnxënies konsiston në krijimin e staveve të nevojës, ku bashkëveprojnë situata “presion - barrierë” dhe situata “shtrirje - tendencë”. Është i përhapur në shumë vende koncepti i një dinamike si një faktor motivues i shkollarit.

²⁸⁷) Beqja, Hamit: “Gjurmë jete. Vepra 7”. Tiranë, Neraida, 2016, f. 146.

Më 1970 Arnold përpunoi modelin teorik të motivimit të mësimit, duke vënë në raport vertikal faktorët: “tension emocionues” - E, “intensiteti i impulsit shtytës” - I dhe Frenimi” - R, pra $I=E/R$. Është pikërisht mësuesi që duhet të jetë mjeshtër i motivimit të mësimit, që mësimit e trajton si harmoni e shëndetshme të dy këndvështrimve: mësimit si art dhe mësimit si shkencë. Në arsim roli kryesor është i mësuesit, vështruar në shërbim të bashkëpunëtorit të tij të pandarë dhe të përjetshëm: nxënësit. Kur diskutohet për tekstin është fjala e mësuesit ajo që i jep forcë e jetë. Kur flitet për metodat mësimore, është mësuesi që zgjedh; për edukimin, është mësuesi edukator; për marrëdhëniet mësues-nxënës është pikërisht ai që u jep tonin pozitiv ose dhe për shqetësime të këtyre marrëdhënieve; pra është mësuesi një figurë e pazëvendësueshme, personaliteti i të cilit është i lidhur me tërë problemet mësimore-edukative në shkollë.

Përfundime

Përvoja e punës dhe sidomos ballafaqimi me tekstet e fushës, që e trajtojnë pedagogjinë si shkencë mbi edukimin, edhe ne mund të shprehemi se mësuesi është hallka kryesore e veprimtarisë në shkollë. Ai është drejtues, organizues i procesit mësimor, interpretues i dokumentacionit shkollor, nga puna e të cilit varet veprimtaria e të tërë hallkave që veprojnë në shkollë ose në lidhje dhe bashkëpunim me të. Vetë natyra e punës së mësuesit kërkon që personaliteti i tij të përfshijë:

- Paralelisht vijmë tek idea e parë “lind”. Normalisht pamja e tij të jetë normale. Kjo është e dëshirueshme, kur është e bukur është edhe më mirë.
- Një përgatitje të përgjithshme shkencore dhe kulturore.
- Mësuesi duhet të jetë i thelluar në lëndën e tij, në profilin e ngushtë, duke ndjekur dijet bashkëkohore, informacionin e ri që sjellin shndërrimet e vullshme në disiplinën e tij, përvojat e reja, duke zgjeruar dhe aktualizuar në mënyrë të pandërprerë dijet në disiplinën e tij shkencore.
- Mësuesi duhet të ketë përgatitje pedagogjike, didaktike dhe metodike.

- Mësuesi duhet të dallohet nga pasioni për punën me fëmijët, dashuria dhe respekti për personalitetin e nxënësit.

-Është e domosdoshme që mësuesi të ketë një figurë shoqërore dhe morale të rregullt.

Vetëm kështu, i veshur me këto cilësi e virtyte, mësuesi realizon 5 rolet e tij në shërbim të nxënësve në shkollë si ekspert mësimor, drejtues dhe udhëheqës i klasës së tij, si këshilltar, si model dhe si motivues i nxënësve për një të mësuar aktiv, për të pasur interesim dhe logjikë nga nxënësit e tij.

Bibliografia:

1. Beqja, Hamit: “*Gjurmë jete. Vepra 7*”. Tiranë, Neraida, 2016.
2. Buletini shkencor, Universiteti “Ismail Qemali”, Vlorë, nr. 3/ vol.2, 2015.
3. Kraja, Musa, “*Pedagogjia*”, Tiranë, Migreeralb, 2009.
4. Tushi, Gëzim: “*Edukimi në familje dhe në shkollë: kontekste të reja të marrëdhënieve prind-mësues-nxënës*”, Tiranë, Toena, 2017.

TEACHER'S PREPARATION AS AN EDUCATOR. (GOALS OF EDUCATION.)

Rita Hasanaj

Elementary school teacher, Secondary Education School "Nikolla Xhuveli", Nartë, Vlorë, Albania

Abstract

This paper on the process of cultural education in our schools concentrates on the ongoing development of our children's education which passes naturally firstly into the book's world and secondly into the toys' world. Our students make progress when family and school education works properly, through the right relationships in the triangle parents-students-teachers, which seems both classical and contemporary in regard to the benefits of the results it has produced, when it has operated according to the required standards. The goals of education are achieved with professional honesty, with a civic culture, with love for the learner, as if they were your children and appreciation of teamwork, by considering yourself part of the whole. In order that our education journey can continue its progress normally every day, in the three links of the golden chain, we consider primarily the teacher's preparation as an educator, not just as a technician or educational expert, but mostly as an owner of methodology in the educational process of our class and school. It is not a fair approach to consider teacher's education as an isolated island from the other two important links of the system: parents and students. Each one of them has its place and plays its role in this process; the teacher gives knowledge and culture, the student receives knowledge and education, while the parents follows his / her ethical and moral forms of family education, being the intermediary link between the giver that is the teacher and the receiver who is the student..

Key words: *education, school, preparation, ratio teachers - students - parents*

1. Introduction

In the field of pedagogy, when we talk about education, we understand the vast process of the complete formation of the human personality and its lifelong development. Education is an organized, conscious activity to influence people, especially younger generations, to shape them according to a specific goal. The spaces of education, or its dimensions, are really wide. They extend throughout our lives. Among the most important areas, mainly in terms of meaning, when it comes to the main educational pathways, Prof. Musa Kraja creates this pedagogical tree of educational spaces: “1. Mental education, 2. Moral education, 2.1 Main ways of moral education, 2.2. Two specific areas of moral education, 3. Work education, 4. Technical education, 5. Physical education, 6. Health education, 7. Aesthetic education. Every teacher is aware that they develop in harmony with each other and they not disconnected, that is, mental education develops in harmony with physical, work, moral, aesthetic and technical education, through the educational activity of the school, other institutions, media, family etc. The student is formed in two spaces called macro environment and micro environment. The micro environment represents those specific circumstances and conditions in which our students behave day by day, and in which they spend part of their free time. We encounter these environments everywhere, such as at the top of any alley, in the squares, in the schoolyard, on the street, depending on the old and traditional neighborhoods of the city, in a village square, in the bakery, club, playground, etc. While the macro environment extensively encompasses the environment of the city, area, neighborhood or village. It has a great influence on education. The macro environment of Narta or Kanina cannot be considered the same as that of Dibër, Elbasan or Korça. The school is the institution of learning and education, the home of the light of knowledge, the home of cultural education. Student education requires a healthy relationship among teachers-students-parents. We're making a parallelism not just for figurative illustration. It is not enough for the tree to be planted to grow healthy, it must be watered and pruned; the soil around the tree needs to be plowed, and fertilized. Agronomists, farmers, gardeners are familiar with these vital

processes for the tree and do it precisely in the respective time and manner. This is how it works with our students. Thanks to many years of experience in the elementary education, we have noticed parents who say, "I am bringing my child to school and you as a teacher are responsible for everything happening to him/her from now on". We do not think that such an irresponsible attitude is right, because it is true that the child really gets to the basics of civic education in the school, but on the other hand the student who frequents the school has a family, his parents, who are irreplaceable, not just that he/she is their creature, but it is also the continuation of their life, their copy in the new age. Yet, in several cases, the teacher justifies: "That student is really problematic, and it's not my business to deal with him/her!". Even in this case, we lack responsibility and I could say, even worse, we have to do with professional dishonesty. If the parent is the father or mother of the student, he may have another occupation in life and he might not necessarily be a teacher. The teacher is a teacher in profession and should do this job very well because he is paid to practice this honorable profession with children, for many generations. Children come to school to learn subjects according to the curriculum hour after hour, day after day, term after term and year after year. They also come to get educated according to civic norms and embody these educational messages in their lives, create civic culture habits, and grow physically, literally, and civically healthy. The student is on the focus of attention. In order for him / her to grow up and become worthy of school, family and society, his parents and teachers must closely cooperate together and should not try to avoid responsibility at the expense of the student's education, but in the best sense of the word, they must try to be close friends because they have one purpose: the education of the student. The aim of this paper is not the work parents should do with their children, but the work teachers should do with their students. The term "Teacher is the second parent for the student" and its popularity is convincing and motivating. The key to success in working with students is teaching. It does not necessarily refer to just explaining to the students step-by-step knowledge, but the most important thing is the way of communicating with them, the way they behave, as the people's famous saying reminds us: "What goes around, comes around!" Communication is an art in itself, a beautiful art of

spoken word, and although it is considered the most difficult, it is also the most noble. If the teachers speak warmly to the students, the students love them as if they were their parents; If they ignore or speak to them in a cold way, the students are driven away and the teachers probably will not be respected by their students. The students attend the school to learn and to acquire the needed knowledge. They come to school to be formed, educated, enforce norms, rules, regulations, laws, ethical and aesthetical codes of life. Not all the students are well-behaved at school and we say that it because this is the way they are used to behave in pre-school life. The duty of a teacher is to teach and educate them with love and respect, without offending them, without touching their personality, because their temperaments are mosaic variants that we cannot imagine. This is where pedagogy and psychology help us. Still, popular wisdom reminds us of famous expression “ the tongue has no bones, yet it breaks one” Teaching is not abstract: it does not mean just mastering certain rules, structuring sentences, so it is not just about the subject itself in relation to the student. "Language and culture have a constant influence on each other." ²⁸⁸. Our mission is accomplished on a daily basis in our work with difficult students, smart students and students who can not perform really well. It is said that gifted students are motivated by a motivating teacher who helps them move forward and be successful. Professional will, desire, and honesty appear more prominently in the differentiated work with problematic or difficult students as they are referred to.

2. Learning process is a motivating process.

Learning process, in which teachers and students participate, consists of teaching, which is primarily carried out by the teacher as the organizer and leader of the learning process, as well as by the learning, a process that the learner primarily conducts under the direction of the teacher and, gradually, towards independent learning. It happens that the concepts of “learning” and “teaching” are used in place of one another. In fact, there are even other meanings.

²⁸⁸) Buletini shkencor, Universiteti “Ismail Qemali”, Vlorë, nr. 3/ vol.2, 2015, f. 186.

Learning is a process through which every student and everyone else gains knowledge, skills and habits. The individual is a lifelong student. The teacher himself, also learns and updates the acquired knowledge and is further trained to be convincing, complete, and not to lack the knowledge he gives to students, in accordance with their age group, educational and cultural curriculum, etc. Thus when we say that the individual learns throughout his life, we mean his entire life span, from birth to infancy, childhood to old age; he learns at home, in many fields; he learns in school not just in general, but even in with specific goals, according to the respective schedules and programs approved by the competent bodies and authorities, for a given volume of information, knowledge, and achieves in acquisition of new ways of solving, understanding, and applying them in practice. In this regard, by linking the micro environment with the macroenvironment, the individual learns in school, but he/she also learns in society, in books, through other sources of information, by making learning in this way an unstoppable process; The individual also learns in an organized way (at school and other institutions which work with specific schedules and programs), but this process is also random outside of school. We try to make this arrangement at home as well. We cannot look for absolute recipes in learning, as there is something original in each student's learning. This does not mean that the student should not consider the experience of others when it yields good results. We can help the student choose the best method of learning. This process is performed individually. The parents assign to their children a learning angle, but it is the student himself that holds or utilizes what is the best for him. He chooses the very necessary tools, which he uses not only once, but as permanent working tools, such as dictionaries, atlases, exercise books, in addition to basic subject textbooks. Learning, as a process, does not stop at the acquisition of the information, although the emergence of a pattern can simplify the processing of the response. True information acquisition will only be noticed if this has a subjective response to the situation and according to constructivism (fruitfulness, usefulness; my note - R.H.), if it makes sense or awareness of this new behavior which leads to a conception by the student.

As a consequence, new learning based on objective and subjective factors, by family, school, society, media, individual study, self-education, perseverance, ambition by stimulation and stimulation used by teachers, schools, specialised institutions, etc., ensures active acquisition, fosters students' thinking and action. This is also the goal of our work as teachers. "The school is neither a place of "student's independence" from teachers, but it is a battleground to show the 'Ego' or pedagogical egocentrism of the teacher." t²⁸⁹. Special attention towards information techniques and school learning techniques have given their results, as an activity of profound individual character, which consequence in recognizing the necessity of knowing and mastering the techniques to realize it as a way to facilitate forces and energies to the the student.

Questions can be formulated by the student themselves based on their textbooks. The problem of self-control arises after the questions, active reading with special emphasis on meaningful pauses and thinking during that time, notes while reading, outlining the key issues, formulating a skeleton, etc., and there is also the reproduction of information, its application as learning effectiveness. The highest level of activity is to solve problems with the help of new acquired knowledge. The exam is a method of intensive learning. When talking about learning techniques, we remember the simple scheme that includes:

- Listening
- Reading
- Keeping notes
- Independent reproduction
- Discussion
- Problem solving

²⁸⁹) Tushi, Gëzim: *"Edukimi në familje dhe në shkollë: kontekste të reja të marrëdhënieve prind-mësues-nxënës"*, Tiranë, Toena, 2017, f. 276.

It has been said that learning is a motivated process. The student can learn from what he or she likes to learn. It is necessary to note that in organization of the lesson, if we want to make the students participate we should begin to make sure that the expected outcome is integrated into the projects of the respective subject and we should give our contribution to the achieve its objectives. The teacher can only maintain his or her procedure after being informed of the learner's language, concepts, attitude, and cognitive styles. In practice, student recognition should be a constant object of research. In this context, it is interesting to see what is left to the student's motivation, needs, and interests, what are the mental-driven functions, what the proposed models are, and what is the purpose for which we set students:

- Because they will receive good grades first and then a certificate, diploma or certificate;
- Because they will not repeat a school year;
- Because parents persevere and the students do not want to contradict them.

In this respect, we come across the opposite alternative. What is essential to understand is that students learn independently, not in groups (as it happens with students who live in boarding schools- being high school students or university students); they learn from their interest or their curiosity and not from the tendency to please adults.

- Because they want to fulfill a personal ego.
- Because they aim to achieve personal goals in foreign languages, mathematics, etc., through which they achieve the necessary goals for themselves.

Learning can be guided by short-term goals or more long-term goals. Besides, learning is the result of many abilities: it is related to the ability to plan time, not to accept the influence of irrelevant (unnecessary, redundant, inappropriate elements; my note - R.H) avoid distractors, to control yourself, rely on your own strengths and potentials, cooperate in a group.

3. Preparation of the teacher as an educator

In everyday work with students, in classrooms, the teacher cannot simply appear as a capable professional . The teacher has been awarded a diploma to prove that he is such a professional. As we have mentioned above, the teacher deals with the students and with the books, textbooks and supplementary materials for the education of his students. It is really important that the teachers gets updated with the most contemporary knowledge. His responsibility for absorbing and selecting the necessary materials from the big amount of information which circulates in the world becomes even bigger when he has to do with more intelligent students, or at least, when they appear to me more intelligent than their peers 10 years ago. A question which rises logically is: is the teacher capable of following new feeds from the digital world? Is he able to transmit the knowledge in the right way and the right extent to the students who frequent the school to learn ? Are there cases where the teacher is challenged by the student with the knowledge they have acquired from the books and the internet? How can this situation be handled?

First, such a situation should not even be thought of by any of the teachers , because we are not simply teachers, but missionaries of knowledge distribution. An incomplete teacher without up-to-date knowledge would probably be better for doing something more useful for himself and his family than going to class, school auditoria, and feel ashamed in his professional consciousness when intuition, the memory filled with data which “ bombard” us through cell phones, laptops, computers and other digital tools or the updated information obtained by the students who would make them feel uninformed, which means unprepared !. ..

The teacher, for both parents and students, is the image of educating a child who comes to school to acquire civic knowledge and culture. It’s important to remember the scholars of antiquity, from Socrates, Plato, Aristotle, Democritus and Quintilian, who strongly influenced the education of generations, taught them and provided them with the right knowledge, laid the foundations of teaching and educational activity, by enriching the processes and techniques to the definition of three stages of learning: intuition, theoretical learning, exercises. Teachers of nowadays

remember with respect the world-class pedagogical personalities of the Middle Ages, who gave a new pedagogical and virtuous spirit to education since the eminent Italian lecturer Vitorino de Feltre (1378-1446), who founded his own school "Cheerful House" where he created an attractive environment. In addition to literature, the school he created taught algebra, astronomy, nature science, etc. We can also remember the English humanist Thomas Mor (1478-1535), the Czech lecturer and reformer Jan Amos Komenski (1592-1670), the other English thinker John Locke (1632-1704), and the great Swiss lecturer and philosopher Jean-Jacques Rousseau (1712-1778), who is mistakenly known in Albanian literature as a French author. Without mentioning the stream of multifaceted education figures, it would have been more beneficial for our formation as teachers to recognize and pay homage to personalities that were prominent in New Age pedagogical thought, such as Johan H. Pestalocin, Johan F. Herbartin, Friedrich Frebel, Adolf Disterveg, KD Ushinski, John Dewey, Georg Kirstenstein, AS Makarenko and William Killpatrirk. Let us briefly talk about the personality of Johann Heinrich Pestalowitz (1746-1827), a prominent Swiss teacher, scholar, philosopher, and a widely known writer, who laid the foundational didactics of primary education. He had great ideas about the personality of the teacher, about his role in the whole educational activity, about the extraordinary role of the mother as the child's natural educator, about the relation between learning with practice, with the production of life, and in important areas of moral education, work education, etc. Pestaloc's ideas had a major influence on American education of the 19th century. Without calling it necessary to mention the honorees to our Renaissance, who fought for freedom and national education, respect them, in front of the torches of 20th century Albanian education and the windows of knowledge in the following historical periods, we think of a classical definition of historian of Education, Professor, Academic, People's Teacher Hamit Beqja (1929-2011): "There are two major divisions in pedagogy - didactics and education, more specifically the theory and methodology of learning (ie didactics). The didactics is very specific, practical and experimental. Besides, it also quite normative. And when there is normativity it is impossible not to find doses of pedanticism and a bit of

formalism, even "sui generis"²⁹⁰ (of its own kind, its own, special; my note - R. H). We are aware of the broad socio-educational mission that our school has taken today and that is likely to be constant approach that will emphasize this physiognomy for the future as well. The new role of the school in the civic and intellectual formation of the student (within the age-group knowledge spaces) in our modern society requires a specific view of the teacher-student triangle, the "school spirit" (from family and social environments, the geography from which the students come). In the educational process, learning motivation has yielded results when it is considered as uninterrupted in increasing learning effectiveness. The most basic form of learning consists of creating the stages of need where 'pressure - barrier' situation and 'expansion - tendency' situations interact. The concept of a dynamic as a motivating factor of the scholar is widespread in many countries. In 1970 Arnold elaborated on the theoretical model of learning motivation, putting in the vertical relation the factors: " exciting tension" - E, "impulse of pushing intensity" - I and inhibition " - R, ie $I = E / R$. It is precisely the teacher who is supposed to be the master of learning motivation a thing that teaching treats as the healthy harmony between two perspectives: teaching as an art and teaching as a science. In education the main role is that of the teacher, viewed in the service of his undivided and lifelong collaborator: the student. When discussing the text it is the teacher's word that gives it strength and life. When it comes to teaching methods, it is the teacher who chooses what works best; for education, it is the educating teacher; In the relations between the teacher and students it is precisely the teacher who gives them the positive attitude and / or who causes concerns. This means the teacher is an irreplaceable figure, whose personality is linked to all teaching and educational problems in school.

Conclusions

²⁹⁰) Beqja, Hamit: "Gjurmë jete. Veptra 7". Tiranë, Neraida, 2016, f. 146.

Based on work experience and especially knowledge from the relevant literature of the respective field, which treat pedagogy as a science of education, we can also say that the teacher is the main link of school activity. The teacher is the leader, the organizer of the learning process, the interpreter of the school documentation, by the work of whom depends the activity of all links operating in the school . The true nature of the teacher's work requires that his personality include:

The first idea which comes in our mind is that teachers are "born." Normally their appearance should be normal. When it is beautiful, it is even better.

- They should have general scientific and cultural preparation

- The teacher must have deep knowledge of the subject they teach, following and getting updated with contemporary knowledge and new information which brings about rapid changes in his discipline. Besides he should have new experiences by continuously expanding and updating the scientific discipline knowledge.

The teacher should have pedagogical, didactic and methodical preparation and formation.

The teacher should be distinguished by the passion for working with children, love and respect for the student's personality.

It is necessary that the teacher should have a respected social and moral character.

Only by having these qualities and virtues, the teacher accomplishes his 5 roles in serving the students in the school as a teaching expert, leader and class leader, being a counselor, being a role model and motivator of students for active learning in order to attract the interest and respect of his students.

References :

1. Beqja, Hamit: “*Gjurmë jete. Vepra 7*”. Tiranë, Neraida, 2016.
2. Buletini shkencor, Universiteti “Ismail Qemali”, Vlorë, nr. 3/ vol.2, 2015.
3. Kraja, Musa, “*Pedagogjia*”, Tiranë, Migreer alb, 2009.

4. Tushi, Gëzim: *“Edukimi në familje dhe në shkollë: kontekste të reja të marrëdhënieve prind-mësues-nxënës”*, Tiranë, Toena, 2017.

ANALYSIS OF “TRADITION AND THE INDIVIDUAL TALENT” BY T.S. ELIOT

Reis Kerim

r.kerim@eust.edu.mk

Rezarta Merko

rezarta.merko@eust.edu.mk

International University of Struga

Abstract

“Tradition and the Individual Talent” is an essay written by literary critic and poet T.S. Eliot, originally published in 1919.

In his essay “Tradition and the Individual Talent” Eliot offers a new attitude towards tradition, which can be summarized as organic understanding of tradition, a living tradition. According to him tradition should not be understood in the archeological sense of the word, it is not an object of archeological study or the study of the past, it is not something buried deep in the ground, but something that is alive and affects the presence.

Eliot opposes the Romantic understanding of poetry and points out that poetry is not emotion recollected in tranquility, and the poet does not necessarily has to go through some emotion or feeling in order to write. He can call upon emotions and feelings of other people, can plunge in tradition, read the poetry of the past in his own way and use it as a material. It is not an expression of personality, but an escape from personality, not a recollection of emotion but an escape from emotion. According to Eliot, poetry is not a spontaneous overflow of powerful feelings but concentration; it is all about concentration, preciseness, exactness; the poet must be in control of his writing. He also devises a whole poetic theory known as the impersonal theory of poetry. He also uses what is called an objective correlative-

using a set of objects, a situation, a chain of events to evoke the emotion and atmosphere indirectly, not through description.

The essay "Tradition and the Individual Talent" is structured in a simple way, in 3 segments. In the first part we will see how he discusses the notion of tradition and offers a new attitude towards tradition, which can be summarized as organic understanding of tradition. The basic issue is that tradition is not something that is buried, but something that has effects on the present. He also points out that the poet should develop a historical sense- an awareness of the pastness of the past but also of its present, of its effects on the present. In the second half he gives a very brief critical output of the English poetic tradition and sets out to give a complete new definition of poetry ("poetry is not a turning loose of emotion, but an escape from emotion; it is not the expression of personality, but an escape from personality") and attempts to explain the process of writing in a scientific manner, comparing it with a chemical process. He reduces the poet to the state of a medium pointing out that the poet's mind is "a shred of platinum" (catalyst), which triggers the process but remains inert, neutral, unchanged. In fact he dwells on his impersonal theory on poetry. The third part is a brief summary of his ideas of tradition and the poetic subject and his impersonal theory.

Keywords: tradition, poetry, emotion, impersonal theory, exactness, preciseness, objective-correlative

Introduction

In 1919, two years after he published his first book of poems, Eliot wrote his essay Tradition and the Individual Talent. This essay stirred enormous sentiments among critics and poets; immediately received as a critical work which started a whole new line of thinking about poetry. First it was published separately in a magazine called "The Egoist" and a year after that he included it in his collection of essays "The Sacred Wood". It became the pilot of modernist poetic critics and long after this

period. The essay was read so many times that it was printed more often than his poetry. It served as a basis for the whole new school of critics which started in England and then was transported to The States, known simply as the new criticism, inspired by Eliot's critical thought especially in his essay TIT. What made him write it? In his interviews he rarely discovered the reason for writing it, never gave a full explanation. The situation in poetry went through periods of various experiments that points out the fact that poets in the 19th century achieved their goal and fell into decreases. The Imagists objected to the 19th century. enormously, the 19th century. had nothing to do with the newly developed sensibility of the 20th century. But Eliot never became affiliated as a member, but pursued his own ideas and thoughts about poetry. His initial ideas were summed up in this essay. He structured it in a simple way, in 3 segments. The first part discusses the notion of tradition. At the time when Eliot wrote it is a critical description of the understanding of tradition in a way that it was applied in various eras. He elaborates his own notion, offers a new interpretation of the term tradition and what it would mean to the new rising thought and of the process of evaluation, creating tradition. In the second half he gives a very brief critical output of the English poetic tradition including the Romantic tradition and on the basis of his criticism he sets out to give a complete new definition of poetic subject (?) and attempts to explain the process of writing in a scientific manner, comparison with a chemical process. The third part is a summary of these views in which he sums up briefly his ideas of tradition and poetic subject and is known as the impersonal theory of poetry.

Remarks on the most important segments of his essay:

First paragraph: "In English..."- he says that tradition is present in adjectives (negative sense); exercising normal traditional style has negative connotation; another element evident is irony; his use of irony is so cunning that it can be compared to the most cunning type of criticism. Tradition is mostly used to mean something as belonging to the past, buried in the past. In this sense he uses the term archaeology.

"Certainly...mind"- every nation if it is to think of itself as valid cannot do this without having a critical turn of mind; with reference to all international, universal

reflections. “more oblivious of...”. “The French are more critical”- another ironical, cunning remark. The idea of tradition, of being traditional and being spontaneous that should not refer to contemporary; “...criticism..”- poses tradition as work of art, literature. “We dwell with satisfaction....dead poets”- thesis, vary often we enjoy a work of art once we have isolated it from the main stream, cultural background in order to enjoy. However if we remove this prejudice we’ll find that writer who are even most individual cannot do without the dead poets. Tradition is inherited unconsciously. Their work is reflected upon the background of tradition. Another ironical remark: “And I Do not mean...maturity”. The poets when young try to be original, different. In another essay he says that young poet start by imitating and then assert individuality and originality. However, mature poets, they steal. This thought he applied in his work *The Waste Land* where it becomes evident what he means by stealing, not just plagiarizing but appropriating what is taken in a new context.

“Yet...handing down”- tradition is understood mostly as handing down customs, habits etc. “...discouraged”- that meaning he immediately discards. Very often he says that tradition may start and disappear and “novelty is better than repetition”. Tradition is not about repetition, line process, not values which are cherished for generations. Therefore “tradition is a matter.. inherited”-very clear to this strong statement. “... great labor”. Although understood as a subconscious process, if anyone wants to project his work on the background of tradition they must acquire tradition by means of great effort. If we want to acquire tradition as a value we must work hard on it “...historical sense...”- one of the crucial sense is in the relationship between the past and the present. The procurement of historical sense in literature is indispensable for anyone who would continue to be a poet beyond the age of 25. The youthful period is not a serious matter, anyone can write, can struggle towards individuality etc. but everyone who wants to be a poet beyond 25 tradition becomes indispensable, cannot do without it “and the historical sense involves as perception not only...order.” – so the historical sense does not mean just knowing the past but also the presence of the past; the past can shape our way of thinking, our effort and creative ability. If we are aware of the past in the past only we cannot evaluate it,

not just the immediate past but starting from the root of the past. The historical sense asks for the authors to be knowledgeable about the whole literary tradition of the whole civilization. That's why tradition is always obtained by hard labor. "The historical sense, which is a sense...traditional."- his understanding of tradition has no negative connotation, it has a very productive meaning for everyone. That's the novelty that he included about the understanding of tradition. Exactly this historical sense that makes the writer traditional. "...most acutely..." Once thrown on the canvas of the past he can understand how valuable his work is. The real measure for value is the projection of the past.

"No poet...criticism"- very important; tradition is not dumped in the ground, and to value his work according to the previous. He has in mind the aesthetic not merely the historical value. "The necessity...preceded it". What kind of order does Eliot have in mind when he says "the existing monuments (metaphor for the previous important historical figures)..them"- ambiguous description. "The existing...altered"- the presence of this alley of monument takes on another meaning. When a new work is introduced that order slightly changes but that does not mean that the work does not change; a mutual relationship between the existing values and the new value, affect each other simultaneously without any possibility of the novelty to remain novelty forever and for the existing order to remain unchanged forever. "Whoever has approved...past. - the past is altered by the presence and the presence affects the existence of the past values. "And the poet..."- tradition is not a simple thing.

He continues with the meaning of "to conform". To conform is not an automatic process. "To conform merely..."

"To proceed to... past"- tries to sum up the sense of chemistry and physics. When we say that the poet's value must be the projection in the past it does not mean only one period, "the poet must be very conscious...reputation,"-, but reputations of the past may shine brilliantly but in another period are drowned. Reputation means some of the great monuments (Dante, Shakespeare, Milton). "He must be quite aware...mind"- "is a mind which changes"- not set as such forever; the value is not something beyond change. "But the difference...show"- the value of the past can

only be determined by the present critics and authors who bring credit to the value according to the need of their time.

“Someone said..”- cunning, ironical remark; “They are that which we know”

Eliot's Tradition and the Individual Talent makes Interesting remarks about poetry, especially the new poetry. Around his TIT there is a whole theory, new criticism, first in England and then a whole school of new criticism in The States. The most influential literary theory in the world. Around it a whole new theory was devised. Formalist schools. Structuralism- one of the key aspects of study after the WW1. Nowadays we have (started in the late 70s) new sensibility as opposed to structuralism- post-structuralism (post-modernism in literature). A whole new theory objected to structuralism.

In the first part Eliot reinterprets the term tradition. The basic issue is that tradition should not be understood in the archeological sense of the word; it usually had a negative connotation. He is trying to offer a new attitude towards tradition, which can be summarized as organic understanding of tradition, something that is alive, not an object of archeological study or the study of the past, as something buried, but something that has effects on the presence. Eliot's procurement of a specific sense, which he calls historical sense. A definition of historical sense; every single author after the 25th year must possess the sense of the pastness of the past but also its effects, of its presence, how it affects the presence. Tradition is something alive, living tradition. Tradition in a way influences the presence, every author must be projected for evaluation on the canvas of the past. Tradition is not a merit of some nation, people, but a merit of a whole civilization; he urges a whole study of the whole civilization, beginning from the draughtsman till the presence, through hard labor. The process of acquiring tradition may vary from one author to another. Shakespeare learned more from Plato than anyone can learn from miles and miles of artistic value that the British museum can offer. “What is to be insisted...career”- never ending process, both directions (tradition-poet, and poet-tradition). Then comes a very short brief statement. “What happens...valuable” – acquiring tradition is more valuable than his personality. This consciousness of continuous surrender,

surrendering of the self. Announces the topic of the following part, where he speaks about the process of depersonalization in the writing. "The progress on an artist...personality". He suggests that the poet's personal always goes behind what is generally understood as objective knowledge that he acquires from the past. The personal of a writer does not come on the first place but is subordinate to the values he learns from tradition.

"There remains... science"- modernists tried to find a definition about the process of creation, of the creative artistic process. Art and all thinking regarding art became a scientific experience. "I shall therefore...dioxide"- shocking statement, uses the chemical process in order to explain the writing process.

The second part- impersonal theory: "And I hinted, by analogy...combinations"- the poet is not more mature because he has more to say but becomes a more finely perfected medium, reduced to the state of a medium. Here Eliot reduces the poet to a medium. Analogy with the so called catalyst, with the chemical process he describes the writing process. "The analogy was that of the catalyst...acid"- "This combination...platinum"- the most controversial statement made about poetry during the 20th century. The mind of the poet in the creative process must remain inert, neutral, unchanged. "It may partly...creates"- the new inventions of the 20th century. He says that the poet is divided between the man who created and the man who suffers. It means that the human being as a suffering creature must be taken outside the work of art. "The more perfectly...material"- how he substitutes the elements in the chemical form with those that enter the creative process.

"The experience...feelings"- emotion-oxygen, feeling-sulfur dioxide. "The effect...result"- poetry is a result of these two elements- feeling and emotion come together in the mind. It could be only one powerful emotion, or not one but a complex of emotions as a combination. "The point...attack"- an aggressive turn "is perhaps...personality"- the poet should not relate the poem to his own personality but to remain only a medium, unaffected, neutral, "in which...ways...poetry"- he already has divided the man who suffers and the man who creates. Quotes how often

poets used this material in poetry, how detached the poet may be from the material. The more mature the poet the less personality is expressed in his work.

“It is not...remarkable”- summarizes the examples he’s given. The importance of self-experienced emotions are not so valuable when writing. “The emotion...life”- he says that the poet does not necessarily has to go through some emotion or feeling in order to write. He can call upon emotions and feeling of other people, can plunge in tradition, read the poetry of the past in his own way and use it as a material. The business... at all”-“And emotions...inexact formula”- capitalizes his attack of the Romantic poets. Writing is neither tranquility nor spontaneous expression of emotions but a concentration (all about concentration, preciseness, exactness “and a new thing...deliberation”. Wordsworth suggested that we should.. the inward eye would be reflected in the recollection of tranquility. “These experiences...deliberate”- the poet must be in control of his writing “...bad poets...personal”; definition of poetry- “Poetry...personality” “But...things”- does not obliterates emotions and feelings but only those who possess them know what it means to want to escape from these feelings. Not about turning loose, not tranquility, but concentration and constant attempt to escape from emotion; exactly what he has been trying to do in his poetry: “The Love Song of ...”, “Gerontion”. At the end of his poetic career, only in the Four Quartets does he realize that poetry is something more that escape from emotion. Life must be grounded also on the man, not only the artist, but this came late.

The third part;; “This essay...aim:”- the new criticism takes this sentence as a tenet. Enough of biography. It is time we turned not to the man but to the artist. “To divert...bad”-invites the critics to start reappraising the whole tradition on new grounds, the work of art should be focused on, nothing outside of the text. If the text has allusions to the personal life, then it is reasonable , but otherwise no biographies. The life of the poet should not intrude the judgment of the critics of the work. “There are many...significant emotion...living”- binds together the impersonal theory and emotion. What he demands beside these basic issues is attitude towards the past and

expression of feelings and emotions, is put together. The poet must always bear in mind these two issues. The poet's attitude towards tradition helps him become less personal. Concentration and conscious attitude towards writing which implies knowledge. Only knowledge can help us get rid of emotion.

Eliot and his poetic ideas:

Among these poetic ideas are tradition, redefining tradition by the individual author (not just the poet but artists in general). In his essays he explains the so called necessary development of the historical sense, gives the scientific formula of the creative process, by analogy on the chemical process, elaborates the impersonal poetry. In *Metaphysical Poets*- dissociation of sensibility; the poetic tradition of the metaphysical poets is closest to him. Eliot's poetic ideas are very important for modernism and the reaction to it after the WW2 still goes on. A new kind of poetic (post-modernism) was created as a result of this reaction. Another notion (poetic idea) is the formulation of the so called objective correlative. He struggled to find a technical instrument to make himself close to the Imagist practice and detached himself from blindly following it. He explains the technique objective correlative in his essay "Hamlet and His Problems", an essay very closely related to his impersonal theory; finds an instrument for applying it to the practice of writing poetry. It is a technique, a method, rather than a theory. Definition of objective correlative- "the only way of expressing emotion in the form of art is by finding an "objective correlative"; in other words a set of objects, a situation, a chain of events which shall be the formula of that emotion; such that when the external facts, which must terminate in sensory experience, are given, the emotion is immediately evoked."The only way, technique, method of expressing emotion. Why not subjective correlative? impersonal theory. The mind of the poet acts as a medium, only starts the creative process but remains unchanged. The elements recombine in order to end in a work of art. In other words the objective correlative can be a set of objects, a situation, a chain of events, not direct presentation of emotion, but as a formula of emotion. The poet can write about deserted streets, smoke, a polluted river, yet the emotion is pure,

inner, private. These situations, objects, events evoke emotion not in the poet (not his own) but in the readers. "Such that...sensory experience". Sensory experience-eyes, nose, touch, taste. Once the event, object, situation goes through the sensory experience they evoke emotion. This was a subject of various types of criticism as well as confirmation- controversial idea. Depends on the way the author looks on art. If we regard art as something which is impersonal it is proper, but if we see it as something subjective, private it is invalid. The external world (our notion of it), the existence of outward objects are predetermined to correspond to the preexistence of that object in our mind. If we say "tree" the object is immediately evoked in our mind. The emotion is not equal to everyone. The poplar can stir different emotions, depends on the reader. The effect that the objective correlative can have on the reader depends on the personal interpretation of that reader.

Conclusion

The new interpretation of the term "tradition" is one of Eliot's poetic innovations and it can be summarized as organic understanding of tradition, a living tradition. The basic idea is that tradition should be understood as something that is alive and has effects on the presence, but not as something that is buried. He also devises a poetic theory known as the impersonal theory of poetry. Eliot points out that acquiring tradition is more valuable than poet's personality and reduces the poet to the state of a medium saying that the poet should not relate the poem to his personality. According to Eliot, the poet does not necessarily has to go through some emotion or feeling in order to write. He can call upon emotions and feelings of other people. He also devises a whole poetic theory known as the impersonal theory of poetry. Moreover, he uses objective correlative-a set of objects, a situation, chain of events to evoke atmosphere indirectly, not through description.

Eliot's poetic ideas in this essay, his new interpretation of the term "tradition", his new definition of poetry and his elaboration of his impersonal theory are very

important and have contributed enormously to the formation of the New Criticism movement.

References:

“The Sacred Wood” (T.S. Eliot)

“Reading Old Books-Writing With Traditions” (Peter Mack)

Thank You for participating in the 7-th Scientific
Conference “International Scientific Conference
“Scientific Challenges for Sustainable Development –
SCfSD20”

Struga, 11 July 2020
